

ISSN 2523-4285

МІЖ БУТОМ І ДНІПРОМ

Науково-краснзнавчий вісник
Центральної України

Випуск XIII

«Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Випуск XIII'2020

Збірник
(видання, що продовжується)

«Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Свідомство про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
(від 02.12.2014 р. серія КГ № 842/418 Р)

Засновники:

**Кіровоградська обласна організація
Національної спілки
краєзнавців України
Державний архів
Кіровоградської області**

Випуск XIII' 2020

**Спеціальний випуск за матеріалами
VI наукової конференції із міжнарод-
ною участю «Кольори війни»
(Друга світова війна 1939–1945 рр.
в історії європейської цивілізації)**

Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Державного архіву
Кіровоградської області
(протокол №9 від 02.09.2020 року)

**Головний редактор
Олег Бабенко**

Виходить два рази на рік

Зміст

Олег Бабенко
Кольори війни 5

**БОЙОВІ ДІЇ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ
ВІЙНІ, ПОДОЛАННЯ НАЦИСТСЬКОЇ
АГРЕСІЇ, ДЕОКУПАЦІЯ**

Олена Дьякова
Діяльність радянської
агентури в окупованому
Харкові 9

Роман Михальчук
Мемуари та усно-історичні
свідчення євреїв як джерело
вивчення історії Голокосту
в Рівному 15

Сергій Жосан
Окнянський район
у період Умансько-
Ботошанської операції
1944 року 19

Борис Шевченко
Битва за Кіровоград
(січень 1944 р.). Через призму
архівних документів 27

Вадим Колечкін
49-й стрілецький корпус
у боях 10-18 лютого
1944 року 42

Виктор Белоус
«Сталинские соколы»:
размышления о машинах,
людях, судьбах и памяти 57

Редакційна рада видання:

Бабенко О.О., директор Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) – голова редакційної ради та редколегії видання;

Бабенко О.А., керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”», член НСКУ;

Брайченко О.Д., к.і.н., доц., засл. прац. освіти України, член НСКУ (м. Київ);

Гребньова В.Т., к.філол.н., доц., (м. Марсель, Франція);

Гурбанська А.І., д.філол.н., проф., проф. Київського національного університету культури і мистецтв, засл. прац., культури України;

Зеленський С.М., к.юр.н., доц., доц. Льотної академії Національного авіаційного університету, член ГО «Кіровоградська обласна спілка краєзнавців» (ГО «КОСК»);

Козир І.А., к.і.н., доц., доц. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, засл. прац. освіти України, член НСКУ;

Левченко Л.Л., д.і.н., проф., директор Державного архіву Миколаївської області, заст. голови Миколаївської обл. орг. НСКУ;

Мазур В.Є., к.с.-г.н., член ГО «КОСК»;

Михида С.П., д.філол.н., проф., про-ректор з науковопедагогічної роботи Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, член НСПУ;

Новіков А.О., д.філол.н., проф., зав.

Юрій Клімчук

Участь вихідців з України в діяльності «Союзу російських патріотів» на території Франції в роки Другої світової війни 82

Дмитро Кличков

Командуючий Південно-Західним фронтом М.П. Кирпонос у колективній пам’яті 92

УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Борис Шевченко

Ювілейні роздуми про Другу світову війну 97

Дмитро Титаренко

«Книга пам’яті України»: цілі, особливості створення, значення 101

Оксана Бабенко

Діяльність комунальної установи «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга пам’яті України» щодо вивчення, висвітлення та увічнення пам’яті про Другу світову війну 108

Ольга Радченко

Медичний персонал єврейського походження в шталагах для радянських військовополонених в Умані та Кременчузі 114

Данііл Топчій

Діяльність «Просвіти» у м. Харків під час німецько-фашистської окупації 1941-1943 років 118

Олег Бабенко

Тема Другої світової війни у творчості новомиргородського краєзнавця І. К. Бойка 127

Евгеній Волосевич

Фронтová перекладачка Меркель – її називали «врагом народа» 135

Крішан Акаш

Поліський месник «Ярема» (командир УПА-Північ Никон Семенюк) 142

Євген Волосевич

Сім’я Курманевичів – віковий родовід історії села Вигода 150

Олександр Ветров

Повернути українського патріота Олеся Весняного Черкащині 159

кафедрою української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Орлик В.М., д.і.н., проф., зав. кафедрою суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, член НСКУ;

Радченко О.М., к.і.н., доц. кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Резнік В.В., к.політичних н., член ГО «КОСК»;

Ткаченко Т.О., директор Кіровоградського обласного художнього музею, віце-президент ІКОМ України, член НСКУ;

Філоретова Л.М., к.і.н., доц., декан факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Щербатюк В.М., д.і.н., проф., проф. кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної організації «Витоки» НСКУ;

Яковенко В.С., к.пед.н., член ГО «КОСК».

Редакційна колегія випуску:

Бабенко О.О., голова редколегії (гол. редактор);

Білоус В.Б., к.філол.н., член НСКУ (заст. гол. редактора);

Гончарова Т.В., член НСКУ, начальник відділу археографії ДАКО (заст. гол. редактора);

Світлана Шмиголь
Непрочитані листи
остарбайтерів затоплених сіл
Чигиринського району 173

Оксана Мінська
Листи остарбайтерів
Чигиринщини як джерело
дослідження трагічної долі
примусових працівників
Третього рейху..... 178

НІМЕЧЧИНА. ЇЇ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ ТА НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА

Артем Безшкуренко
Особливості суспільно-
політичного життя Німеччини
напередодні Другої
світової війни 196

Богдана Бабенко
Німецька неволя очима юнака
(Микола Смоленчук та його
роман «Сиве покоління»)..... 202

Лут Суюсанов
Вугільна промисловість
у контексті економічної
політики нацистської
Німеччини на окупованій
території України 206

Оксана Титаренко
Вищі медичні навчальні
заклади України під час
нацистської окупації. 211

Іосиф Рочко
Знаменитые евреи –
врачи Динабурга –
Двинска - Даугавпилса..... 218

Геннадій Коваль
«Знищення фашистами ромів
в окупованій Україні в 1941 –
1944 роках: погляд через
десятиліття» 240

Надія Кукса
Нацистська окупаційна
політика на Чигиринщині
у сфері релігії мовою архівних
документів..... 260

Олександр Полячок
Музика в окупованому
Кіровограді 269

Марина Яковенко
Криваві шляхи зради.
Голованівщина 298

Животовська В.Г., голова ГО «Кіровоградська регіональна бібліотечна асоціація», засл. прац. культури України;

Колечкін В.П., к.і.н., пров. н.с. ДАКО (наук. редактор);

Петренко І.Д., засл. прац. культури України, почесний краєзнавець України, член НСКУ.

Рецензенти:

Колісниченко Р.М., д.політичних.н., проф., Центральноукраїнський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП»;

Кривошея І.І., к.і.н., проф., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

Різняк Р.Я., д.і.н., проф., Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка.

Випуск підготовлено за матеріалами доповідей та повідомлень учасників VI наукової конференції із міжнародною участю «Кольори війни» (Друга світова війна 1939-1945 рр. в історії європейської цивілізації), що відбулася в дистанційному режимі 22 червня 2020 р. у Державному архіві Кіровоградської області.

Відповідальність за достовірність цифрового матеріалу, фактів, цитат, власних імен, географічних назв, назв підприємств, організацій, установ та іншої інформації несуть автори публікацій. Висловлені у цих публікаціях думки можуть не збігатися з поглядами редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.

Деякі матеріали подаються у авторській редакції.

Адреса редакції:

вул. Академіка Корольова, 3,
м. Кропивницький, 25031
тел.: (0522) 37-31-10

© Кіровоградська обласна організація
НСКУ, ДАКО, 2020

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В КІНО, ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

Віктор Грінченко

Тема Другої світової війни в українському художньому кіно 306

Андрій Слесаренко

«Незручний» аудіовізуальний ряд:
Голокост у кінофільмі чеського режисера Юрая Герца
«Спалювач мерців» 325

Викторія Белоус

Союзники по ВМВ: величина
с изменяющимся знаком 331

Тетяна Ревва

Друга світова війна у творчості
письменника-земляка
Миколи Петрова.....343

Лариса Хосіянова

Предмети із зібрання
літературно-меморіального
музею І.К. Карпенка-Карого
міста Кропивницького,
пов'язані з Другою світовою
війною 352

ГОЛОКОСТ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

Валдас Валунас

Забутий историей лагерь
«Пленчиков» в г. Каунасе.....362

Віктор Голобородько

Голокост в селі Новий Стародуб
Петрівського району: усна історія
маловідомої сторінки історії
Другої світової війни
на Кіровоградщині.....364

Михаил Крысин

130-й латышский стрелковый
корпус Красной Армии.....367

Надія Калініченко

Трудова підготовка учнів
сільської школи у воєнний
та повоєнний період 376

Леонид Терушкин

Письма евреев-военнослужащих
Красной Армии периода
Второй мировой войны
как источник исторических
знаний 383

Документальні свідчення

злочинів німецьких окупантів
та їх посібників за часів Другої
світової війни на території
Кіровоградської області 393

КОЛЬОРИ ВІЙНИ

Історія Другої світової війни і досі залишається предметом запеклих дискусій. Після розпаду Радянського Союзу розпочалася спроба тотального перегляду усталених поглядів на події тієї війни. Першою темою, яка стала початковим рушієм цього процесу, була тема втрат Червоної Армії та мирного населення Радянського Союзу у війні. Усталена на рівні ідеологеми кількість загиблих радянських громадян, яка складала «понад 20 млн.» осіб, була піддана критиці, і планку демографічних втрат СРСР шляхом досить простих розрахунків деякі дослідники підняли до «близько 27 млн.». Оскільки відкритого доступу до достовірних документальних джерел, особливо радянських, світова наукова спільнота досі не має, гіпотетично висловлюється думка, що оте «близько» вбирає в себе ще майже декількадесят мільйонів прямих і опосередкованих безповоротних жертв Другої світової війни з числа громадян СРСР. Сучасна держава, яка є єдиною правонаступницею СРСР, досі приховує історичну правду, в т.ч. про Другу світову, оберігаючи її як державну таємницю. Так чи інакше можемо констатувати: допоки існують тоталітарні режими, доти історична правда буде підмінюватися історичними міфами.

Іншою дискусійною темою стали військові втрати Червоної Армії, про які у радянській історіографії практично не згадувалося. Починаючи з 1989 року, ця тема стала об'єктом звичайних обговорень, а також досліджень, що провадилися за різноманітними методами – від персонального обліку за документами Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації до збору даних від нащадків загиблих бійців. Результатом стали абсолютно різні оцінки жертв серед військовослужбовців – від 5-6 млн. вояків до 17 млн.

В результаті дослідження станом на 1993 рік було вираховано, на нашу думку, більш-менш вірогідну кількість вояків, що загинули на полі бою та не повернулися з ворожого полону через пряму загибель або смерть від голоду та хвороб. Чисельність бойових і небойових втрат сягнула 11,2 млн. радянських солдат та офіцерів, із яких 8 млн. 665 тис. загинули у бою. Зазвичай і вказані цифри досі піддаються критиці, проте є найбільш підтвердженими серед усіх оцінок і тому стали відправними для уточнення втрат.

У той же час певний суспільний і міжнародний резонанс викликає те, що як порівняння використовується число загиблих супротивників – 2,5 млн. вояків. Ця цифра була отримана шляхом демографічних розрахунків у 1960-х рр. Через певні похибки у методиці число 2,5 млн. загиблих німецьких вояків виявилось меншим, ніж реальна кількість загиблих, яка складала близько 4 млн. німецьких солдат та офіцерів. Окрім того, фактично не згадувалися загиблі вояки країн колишнього соціалістичного

табору, з територій, що відійшли після війни до республік СРСР, а також значний контингент вояків-колаборантів, які не тільки несли допоміжну службу у частинах Вермахту, але й брали безпосередню участь у боях проти Червоної Армії. Таким чином, виник недообрахунок ще у 1 млн. ворожих солдат, знищених Червоною Армією на полі бою.

Співставлення завищених ледь не до 20 млн. вояків втрат радянських військ із заниженими у два рази втратами їх супротивників стало одним з основних важелів для компрометації перемоги Червоної Армії в очах нащадків переможців. Подібна компрометація стала, у свою чергу, одним із численних аргументів у обґрунтуванні спешу повторної десталінізації, потім деленінізації, потім декомунізації, а потім і прогресуючої децивілізації території та населення колишнього Радянського Союзу.

Ще одним аспектом перегляду радянських поглядів на історію Другої світової війни стало вивчення, і щодалі детальніше, катастрофічних поразок радянської армії на початковому етапі німецько-радянської війни. При цьому, оскільки метою було не стільки вивчення цих подій, скільки пошуки ідеологічного обґрунтування засудження радянського тоталітарного режиму на чолі з Комуністичною партією (в усіх модифікаціях її назви), відбувалося не стільки накопичення позитивного знання, скільки вибірка найбільш чорнушних епізодів навіть серед подій найчорніших днів війни.

За тим же принципом відбувалося вивчення подій 1942 року, які багато у чому були ще важчими для СРСР та його армії, ніж битви 1941 року. При цьому окрім цілковито наукових фактів як аргументації, у хід пішли сумнівнішого характеру «спогади», а іноді й явні вигадки про події тих днів на фронті у тилу.

Таке становище речей зумовлювала цілком зрозуміла ситуація – замовчуваний увесь післявоєнний час фактаж, що був утаємничений у архівосховищах, нарешті побачив світ. На його дослідження, ретельний розбір із зважування усіх «за» та «проти» могли піти роки й десятиліття. У той же час на вирваних з історичного контексту окремих документах можна було заробити собі славу нещадного викривача історичних міфів радянської доби і отримати свою порцію теле- та радіоефірів, почесне місце на шпальтах газет. Згодом місце газет зайняли інтернет-видання та інтернет-канали, що дозволяли пришвидшити процес перетворення того чи іншого «дослідника/популяризатора» із сірої архівної миші на героя епічних битв на ниві військової історії.

Очевидно, що офіційна радянська історіографія у цій ситуації також несе свою частку відповідальності. Десятиліття ідеалізації «Великої Перемоги» загалом і Червоної Армії зокрема, героїчних її бійців та командирів, керівної та спрямовуючої ролі більшовицької партії та її суворих представників у військах – комісарів-політруків, мали зворотній ефект. Численні спогади ветеранів війни, що суперечили офіційній трактовці

подій, явне нерозуміння того, як могла «непереможна і легендарна» півтора роки відступати перед супротивником, і багато інших питань чекали відповідей, яких не могла дати офіційна радянська історична наука, що звикла замовчувати і ховати чорні тони і напівтони у палітрі різнобарв'я тієї війни.

Коли ж ідеологічні перешкоди впали, але новий, суто історичний погляд на події ще не викристалізувався, відповіді були швидко знайдені у численних творах колишніх ворогів, які були моментально переведені польськими, чеськими, а потім і російськими популяризаторами альтернативного погляду на Другу світову війну. За відсутністю адекватної відповіді спогади німецьких генералів та військовслужбовців, твори німецьких, англійських та американських істориків та журналістів, компліментарні щодо Вермахту, швидко заповнили інформаційний вакуум і почали формувати нові, чорні антирадянські міфи Другої світової на місці світлих радянських, що танули просто на очах.

В результаті, найкращими істориками адекватні відповіді на болючі питання було знайдено, чорні міфи стали вже невід'ємною частиною свідомості величезної кількості громадян країн колишнього СРСР. Висвітлення історії Другої Світової від цього не стало ні об'ємнішим, ні якіснішим, ні глибшим, ні об'єктивнішим. Просто один і той самий обсяг інформації змінив емоційну оцінку з «плюса» на «мінус», залишившись при цьому таким само однобоким та недолугим, як і раніше.

У той же час ретельне вивчення подій війни дає зовсім іншу, ніж примітивна двокольорова, картину подій. У цій картині загороджувальні загони займаються не тільки розстрілами нещасних вояків, але й самі час від часу беруть участь у боях як «останній батальйон». У цій картині перевага німецького вояка не виглядає абсолютною, а серед ворожих командирів достатньо ідіотів, які можуть за один день «помножити на нуль» підрозділ власних важких танків. У цій картині не тільки радянські командуючі арміями та корпусами відчують розгубленість і брак часу для прийняття адекватних рішень під час стрімких ударів радянських військ, але й німецькі.

У цій картині німецький солдат не обов'язково звір та гвалтівник, але й іноді здатний проявити людяність щодо ворога або цивільного. А багато хто з колишніх співвітчизників поведуться на німецькій службі гірше, ніж самі німці. Радянський солдат не завжди приклад героїзму й самопожертви, а може виявитися здатним на злочин щодо цивільного населення, навіть свого, а військовий прокурор віддає дозвіл на його смертну кару не тільки через необережне слово у бік Сталіна, але й через реальну крадіжку, мародерство, самостріл або вбивство.

У палітрі кольорів цієї війни є місце гумору, прояву людяності у найнезвичайніших ситуаціях, і ці прояви навіть рятують життя вояків. У продієвій картині війни цивільні не обов'язково є жертвами військових,

але іноді займаються елементарним мародерством щодо загиблих на полі бою, ховають продукти від людей, які тільки-но ризикували життям, аби їхні діти якнайшвидше забули, що таке свист куль чи завивання снарядів над головою. Колишні колаборанти виявляють більше звитяги у партизанських загонах, ніж кадрові військові-партизани, а штрафники, що пережили свій пекельний місяць, вважають кару заслуженою, а порятунок – подарунком долі, яким більше не можна нехтувати.

При цьому злочини проти людства залишаються злочинами, які не мають терміну давнини. Забувати про табори смерті, людиноненавистницькі плани нищення цілих етнічних груп та народів, плани використання майже рабської праці та колонізації цілих територій шляхом їхнього зачищення від місцевих народів не можна.

Важливим є ретельне вивчення подій тієї війни із залученням максимальної кількості різноманітних джерел якомога більшою кількістю неупереджених дослідників. Тільки так, спільними зусиллями можна відновити хоча б приблизну картину минулої війни, найбільшої катастрофи у ХХ столітті у всій її історичній колористиці в різнобарвній палітрі подій, доль і вчинків людей, що не має нічого спільного з чорно-білою міфологією минулих і теперішніх ідеологічних протистоянь.

В основі цього випуску нашого видання матеріали VI наукової конференції із міжнародною участю «Кольори війни» (Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації), організованої Кіровоградською обласною державною адміністрацією, Державним архівом Кіровоградської області, Кіровоградською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, Центральнотериторіальним національним технічним університетом, КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», що відбулася у вимушеному (через заходи карантинного характеру, пов'язані з поширенням коронавірусу COVID-19) дистанційному режимі 22 червня 2020 року у Державному архіві Кіровоградської області. Думається, що мету, яку ставили перед собою організатори конференції, досягнуто. Долучившись до зусиль міжнародної наукової спільноти, у рік 75-річчя Перемоги над нацизмом Другій світовій війні з позицій відстані часом нам вдалося доповнити суму історичних знань про війну – найбільш криваву катастрофу ХХ століття новими локальними дослідженнями, які чорно-біле сприйняття минувшини олюднили живими кольорами правди життя.

Олег Бабенко

<https://orcid.org/0000-0001-6590-0032>

Web of Science ResearcherID AAW-7692-2020

БОЙОВІ ДІЇ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ, ПОДОЛАННЯ НАЦИСТСЬКОЇ АГРЕСІЇ, ДЕОКУПАЦІЯ

УДК 327.28"1941-1943"

Олена Дьякова*

м. Харків

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ АГЕНТУРИ В ОКУПОВАНОМУ ХАРКОВІ

Серед слабо досліджених тем є діяльність радянської резидентури і агентури в окремих населених пунктах на окупованій гітлерівцями території Радянського Союзу, зокрема України. Залишена Харківським обласним управлінням НКВС мережа резидентур і агентів у місті працювала слабо. Причинами цього були віддаленість зв'язкових і резидентів один від одного, жорстокий окупаційний режим. Частина агентів, зв'язкових і резидентів переїхала на периферію через важкий матеріальний стан і через страх померти від голоду, який лютував у місті зимою 1941–1942 років. Позначалося також небажання деяких залишених людей виконувати поставлені перед ними завдання. Проте виявлені в ході вивчення і узагальнення досвіду помилки, зроблені харківськими резидентами, агентами і зв'язковими, дали можливість краще організувати таку роботу в інших окупованих містах України.

---

* Дьякова Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.

Ключові слова: Друга світова війна, Харків, окупація, резидентура, агентура, НКВС.

Among the poorly researched topics is the activity of the Soviet station and agents in certain localities on the territory of the Soviet Union occupied by the Nazis. The network of stations and agents left by the Kharkov regional Department of the NKVD in the city worked poorly. The reasons for this were the remoteness of contacts and residents from each other, and the strict occupation regime. Some of the agents, contacts and residents moved to the periphery because of the difficult financial situation and because of the fear of death from starvation, which raged in the city in the winter of 1941–1942. The reluctance of some abandoned people to perform the tasks assigned to them also affected. Nevertheless, the errors identified during the study and generalization of experience made it possible to better organize the work of residencies and agents in other occupied cities of Ukraine.

Key words: Second world war, the Kharkov, occupation, residency, secret service, People's Commissariat of internal Affairs (NKVD).

Історія Другої світової війни має велику історіографічну базу. І в той же час є ще багато невивчених проблем. Серед них – робота радянської резидентури і агентури в окремих населених пунктах на окупованій гітлерівцями території Радянського Союзу, зокрема Україні.

Метою даної роботи є освітлення діяльності радянської резидентури і агентури в окупованому Харкові у 1941–1943 роках.

Деякою мірою цю тему освітив харківський історик А. Скоробогатов в своїй монографії «Харків в часи німецької окупації (1941–1943)» [6]. Декілька публікацій присвячено радянській агентурі, що діяла серед харківських і українських священиків [2, 5]. Серед них виділяється робота Д. Веденєєва «Атеїсти в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины», в якій викладається боротьба радянських спецслужб із релігійними конфесіями в Україні, зокрема під час Другої світової війни.

Важливим джерелом для дослідження даної теми є «Літерна справа бувшого Управління НКДБ УРСР по Харківській області на людей, що залишалися в тилу ворога в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», яка зберігається в галузевому державному архіві Служби безпеки України [3]. Деяку інформацію про долю одного з агентів – Миколи Євгенійовича Студентського – дає кримінальна справа про звинуваченню його брата, повного тезки, що розслідувалася в 1943 році слідчими Управління НКДБ по Харківській області [1].

Ще до початку війни в Німеччині активно працювала радянська розвідка, упроваджена в різні роки і в різні сфери життя цієї країни (в уряд, адміністративні органи, партійні структури тощо). Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз з'явилася необхідність розширення

агентурної мережі, резидентури, створення диверсійних груп для роботи на окупованій гітлерівцями території Радянського Союзу. Формування цієї мережі доручалося обласним управлінням НКГБ, зокрема в Україні. Оскільки створювати агентурну і резидентурну мережу потрібно було в найкоротші терміни, керівництво вирішило використовувати людей, що співпрацювали з НКВС або безпосередньо працювали у цій структурі.

В місті Харкові було залишено 9 резидентур і 52 агенти [3, т. 7, арк. 10]. Частина з них була «озадачена», а частина – «неозадачена» [3, т. 7, арк. 11]). Із термінології видно, що деяких людей залишали з уже конкретно поставленою метою, а деякі агенти повинні були або надалі отримати завдання, або пізніше розпочати роботу. Серед тих, кого планувалося залишити резидентами, зв'язковими або агентами, було багато безпартійних, а також таких, що в роки Громадянської війни служили на боці білогвардійців, українських урядів, активно виступали проти радянської влади. Серед них були і священики. Багато агентів у 1920-ті – 1930-ті роки зазнали репресій самі або ж арешту піддавалися їх рідні, колеги, товариші. Слід зазначити, що багато розвідників пішли на співпрацю з НКВС із примусу, під тиском обставин (наприклад, пропозиції звільнення з-під варти в обмін на співробітництво). До речі, після декількох років спілкування дехто намагався розірвати зв'язок НКВС і у них це навіть виходило.

Німці, окупувавши у 1941 році частину України, розділили її на чотири частини: рейхскомісаріат «Україна», дискріт «Галіція», губернаторство «Трансїстрія» і військова зона. В останню частину входила і Харківська область.

Саме місто було захоплене німцями 23 жовтня 1941 року. У населеному пункті офіційно встановили двовладдя: німецька військова і місцева цивільна адміністрація. Окупувавши Харків, німці створили місцеві органи влади з колабораціоністів: міську управу, районні бургомістрати, українську поліцію тощо. Проте вся влада зосереджувалась в руках окупантів – польовій комендатурі. І без узгодження із представником комендатури жодне рішення місцевої адміністрації не втілювалося у життя [6, с. 129].

Залишені місцевим управлінням НКВС резиденти і агенти по-різному поставилися до своїх завдань.

Після першого звільнення Харкова від німецьких загарбників 16 лютого 1943 року оперативна група НКВС УРСР провела роботу по розшуку залишених резидентів і агентів для з'ясування їх долі і результатів діяльності.

В ході розслідування була встановлена доля восьми із дев'яти резидентів і 41 зв'язкового. У 1941 році обласним НКВС були залишені резиденти Василь Андрійович Нікітін (резидентурний псевдонім – Андрєєв), Володимир Іванович Цукуров (Вадим), Сергій Григорович Буряков (Володимир), Олександр Ілліч Шевченко (Качалов), Никифор Іванович Шишкін

(Мітін), Пантелеймон Павлович Берендєєв (Нільський), Михайло Григорович Биков (Ноябрський), Георгій Нестерович Потанов (Поляков), Яків Мартинович Гурай (Смоленський) [3, т. 1, арк. 24-25]. Ще дві резидентури «Батуринці» та «Якобінці» були залишені НКВС УРСР в 1941 році [3, т. 1, арк. 26-27] і «Слободяни» (на чолі з Георгієм Нестеровичем Потаповим) у червні 1942 року [3, т. 1, арк. 9]. При з'ясуванні діяльності резидентів у лютому 1943 року не змогли дізнатися про долю Я.М. Гурая.

З архівних документів видно, що залишені на окупованій території резиденти повинні були, перш за все, збирати інформацію про роботу німецьких, місцевих адміністративних органів влади і каральних структур, виявляти місцевих жителів, що працювали із гітлерівцями. По можливості резиденти повинні були влаштуватися на роботу в місцеві органи влади, спостерігати за поведінкою співробітників і відвідувачів. Ці спостереження давали інформацію про ставлення харківців до загарбників та їх поплічників, руху Опору, настрої місцевих жителів відносно окупаційної та радянської влади.

Жили резиденти в основному в центрі міста. Лише двоє на околиці: П.П. Берендєєв (на Новій Баварії) та О.І. Шевченко (на станції Основа).

Кожен резидент мав декілька агентів, які жили якраз на околицях міста, а то й за його межами. Це приводило до труднощів у спілкуванні, оскільки доводилося долати великі відстані пішки (гітлерівці забороняли місцевим жителям користуватися транспортом) Крім того, німці зайняли будинки в центрі міста під житло, армійські штаби, гестапо тощо. Тому з'являтися там було небезпечно, і багато зв'язківців не наважувалися через це виходити на контакт із резидентами.

При перевірці резидентури з'ясувалося, що, залишившись на окупованій території, резиденти по-різному поставилися до своїх обов'язків. Було визнано, що В.І. Цукуров, Н.І. Шишкін і М.Г. Биков не працювали. Причому Н.І. Шишкін і М.Г. Биков виправдовували свою бездіяльність тим, що не мали конкретного завдання і чекали зв'язкового з Великої землі для отримання такого. В.І. Цукуров пояснював сувою пасивність жорстким окупаційним режимом, встановленим німцями на Харківщині [3, т. 1, арк. 37]. О.І. Шевченко самовільно виїхав із міста [3, т. 7, арк. 11]. С.Г. Буряков добровільно виїхав на роботу до Німеччини з першим ешелонам фахівців. А незадовго до першого звільнення Харкова він приїхав і вивіз на Захід свою родину [3, т. 7, арк. 14].

Відразу після вступу до міста Червоної Армії переїхав у Куп'янськ (районний центр Харківської області) П.П. Берендєєв [3, т. 7, арк. 36].

Не вдалося знайти Я.М. Гурая через нібито фальшиву адресу [3, т. 7, арк. 11]. Але тут, можливо, сталася плутанина. Річ у тому, що у документі була указана вулиця «Угловая» (російською мовою). Такого топоніму у

Харкові нема, але є вулиця Кутова (що в перекладі з українського й означає «Угловая»). Ймовірно, це і привело до непорозуміння, яке призвело до неможливості знайти Я.М. Гурая.

Трагічно склалася доля двох резидентів – В.А. Нікітіна та Н.Є. Студентського. На відміну від інших ці чоловіки були професійними агентами. Але саме вони були арештовані гестапо і страчені. В.А. Нікітін служив розвідником в органах НКВС. Чому він був схоплений, з'ясувати не вдалося [3, т. 7, арк. 14].

Більше відомо про Н.Є. Студентського. Він був розвідником НКВС СРСР і брав участь у декількох зарубіжних розвідувальних і контррозвідувальних операціях. Залишившись в окупованому Харкові, Микола Євгенович влаштувався працювати бургомістром 9-го району [1, арк. 9зв.]. Проте в березні 1942 року він був арештований як радянський агент і через декілька днів страчений [1, арк. 20].

Таким чином, залишена в Харкові резидентура не змогла ефективно працювати.

Окрім резидентур, було залишено 52 агента, що мали аналогічні завдання. Вони також починали співпрацю з НКВС у довоєнний час і також часто робили це не за власним бажанням.

Яскравою ілюстрацією може служити, наприклад, агент Василь Васильович Потієнко (Сорбонін). У 1941-1943 роках він працював у середовищі українських націоналістів і церковників, оскільки був віруючим і прибічником української національної ідеї. І на початку німецької окупації він ухилився від контакту із зв'язковими з Великої землі. Але знаючи про наближення Червоної Армії у 1943 році, все ж вийшов на зв'язок, передав секретні документи у відповідні органи і написав звіт про життя в окупованому Харкові, зокрема про діяльність українських громадських організацій [3, т. 4, арк. 73-81].

В ході розслідування співробітники НКВС УРСР з'ясували, що із залишених агентів активно працювали лише 17 чоловік. Ще до приходу гітлерівців два агенти були мобілізовані в армію і ще двоє евакуювалися на схід у радянський тил. Із тих, хто залишився, один помер, двоє були арештовані гестапо, а 12 чоловік переїхали жити на периферію області. Не обійшлося і без зради – два агенти пішли на співпрацю з гестапо. Доля 13 чоловік не була встановлена [3, т. 7, арк. 11].

Деякі агенти, що включилися в роботу відразу після окупації Харкова, вже через декілька днів переходили лінію фронту і передавали здобуті відомості своєму керівництву в НКВС. В їх звітах говорилося про розташування німецьких військ в області (по ходу просування агента до лінії фронту), про політичну обстановку, про настрій населення, про стосунки між окупантами і місцевими жителями [3, т. 2].

Коли обласне Управління НКВС почало свою роботу в Харкові, до них прийшов колишній агент Кардинал (митрополит Феофіл Булдовський). Його не залишали для агентурної роботи, тому що ще до війни припинили із ним контакт через похилий вік Феофіла Івановича. Під час окупації Ф. Булдовський відроджував церковні приходи, очолював Єпархіальне управління. Він боровся за митрополиче місце в Українській автокефальній православній церкві. Коли в лютому 1943 року до Харкова підходили радянські війська, гітлерівці запропонували митрополитові Феофілу евакуюватися з ними на Захід. Але він відмовився. Яке ж було здивування енкаведистів, коли колишній агент сам прийшов до них і передав збережені документи, «які компрометували його особисто», характеризували «положення церковних справ на окупованій території і політику в цій області окупантів» [2; 3, т. 3, арк. 422]. Пізніше з'ясувалося, що серед вищого духовництва і керівників церковними справами Харкова було декілька радянських агентів: Феофіл Іванович Булдовський (Кардинал), Василь Васильович Потієнко (Сорбонін) і Олександр Микитович Кривомаз (Чорний) [3, т. 7, арк. 15-18]. Така ситуація обурює сучасну харківську дослідницю О. Резніченко, яка вважає, що у важкому стані української церкви, її розколі винні радянські агенти, що працювали в гестапо [5]. Правда, це не відповідає дійсності. Адже ні Ф.І Булдовський, ні В.В. Потієнко, ні О.Н. Кривомаз не служили в каральних органах Німеччини.

Слід відзначити, що не лише церковними справами займалися залишені радянські агенти. Так, Аркадій Степанович Симонов (Горський) повинен був вивчати обстановку у вірменській общині [3, т. 7, арк. 19], яка в Харкові на той момент була багаточисельною і активною, складаючи серйозну конкуренцію українським націоналістам перш за все у торговій справі.

Окрім залишених Харківським управлінням НКВС агентів, тут працювали розвідники, направлені з інших відповідних інстанцій. У Харкові трагічно склалася доля агента НКВС СРСР Кіндрата Микитовича Полуведька. Він ще до війни був упроваджений в Організацію українських націоналістів і працював із мельниківцями. Саме з ними Кіндрат Микитович прибув до Харкова у жовтні 1941 року. Тут він був призначений відповідальним секретарем міської управи [4, с. 13; 6, с. 131]. Завдяки своєму становищу К.М. Полуведько зумів влаштувати на різні посади декілька «своїх» чоловік як у самій міськуправі, так і в районних бургомістрах [4, с. 48]. Однак пропрацював він недовго. За доносом шефа персонального відділу міськуправи В. Бакланського у лютому 1942 року Кіндрат Микитович був арештований та страчений як «більшовицький агент» [4, с. 52-53; 6, с. 138]. За свій подвиг К.М. Полуведько у 1944 році був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня [4, с. 54].

Таким чином, залишена Харківським обласним управлінням НКВС мережа резидентур і агентів у місті працювала слабо. Причинами цього було віддаленість зв'язкових і резидентів один від одного, жорсткий окупаційний режим. Частина агентів, зв'язкових і резидентів переїхала на периферію через важкий матеріальний стан і через страх смерті від голоду, який лютував у місті взимку 1941–1942 років. Позначалося також небажання деяких залишених людей виконувати поставлені перед ними завдання. Проте виявлені в ході вивчення і узагальнення досвіду помилки, скоєні при підборі кадрів, дали можливість краще організувати роботу резидентур і агентів в інших окупованих містах України.

Використані джерела та література:

1. Архів Харківської області Управління Служби Безпеки України, м. Харків. Справа 0-20691. Слідча справа по звинуваченню Студенського Миколи Євгеновича.
2. Веденеев Д.В. Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. – Москва: «ТД Алгоритм», 2016. – 494 с.
3. Галузевої державний архів Служби Безпеки України, м. Київ. Фонд 6, справа Д. 99615. Літерна справа бувшого Управління НКДБ УРСР по Харківській області на людей, що залишилися в тилу ворога в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.
4. Карпов П., Степовий В. У кублі зрадників. – Харків: Прапор, 1977. – 66 с.
5. Різниченко О. Подвійна агентура НКВС і гестапо проти УАПЦ. Інтернет-ресурс, режим доступу URL: <https://pbest.livejournal.com/38332.html> (дата обращения 22.06.2020)
6. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Харків: «Прапор», 2004. – 368 с.

Роман Михальчук*

м. Рівне

МЕМУАРИ ТА УСНО-ІСТОРИЧНІ СВІДЧЕННЯ ЄВРЕЇВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В РІВНОМУ

Під час Голокосту в Рівному загинуло близько 22-23 тис. євреїв. Найбільш трагічною сторінкою стало вбивство 17,5 тис. євреїв у Сосонках 6-8 листопада 1941 р. Ця масова акція за кількістю жертв поступала лише Бабиному Яру, де було вбито близько 34 тис. євреїв, та Кам'яницю-Подільському, де налічувалося 23 600 єврейських жертв.

* Михальчук Роман Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

В дослідженні геноциду євреїв значну роль відіграють різнопланові джерела. Важливе місце них посідають свідчення жертв Голокосту – євреїв. У пропонованій розвідці аналізуються мемуари та усно історичні свідчення євреїв, що допомагають відтворити картину вбивства в Рівному.

Одна з найбільших світових інституцій, де зібраний великий архів спогадів про Голокост, – Інститут візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США (Usc Shoah foundation institute for visual history and education). Ця потужна відеоколекція, яку створено завдяки проекту американського кінорежисера Стівена Спілберга, містить понад 52 тисячі свідчень тих, хто пережив Голокост, та тих, хто їх рятував, а також ромів, гомосексуалів, свідків Єгови. Опитування проводилося в 56 країнах. Місто Рівне доволі широко представлене у архіві цієї установи. В каталозі можна віднайти близько три сотні відеоінтерв'ю, які різним чином надають інформацію про Рівне. Дані свідчення мають різну ступінь інформативності, інколи життєва траєкторія респондентів торкалася міста на кілька днів (тижнів). Такі розповіді особливих відомостей про Голокост не несуть. Однак є свідчення з ґрунтовним розповідями про окупаційний період, Голокост, методи порятунку євреїв тощо. Одне з них – розповідь Марії Берзон [5; 9]. Відеосвідчення інтерв'юєрки були зняті в Рівному російською мовою. Інформація розповіді (1 год. 17 хв.) містить відомості від дня її народження (1918 р.) до моменту запису (1997 р.).

Розповідь Марії Берзон – це історія порятунку під час вбивства в рівненських Сосонках в листопаді 1941 р., коли євреї стояли в черзі біля ями на розстріл, в катів закінчилися патрони. Використавши цю паузу, їй з меншою сестрою Міхлею вдалося втекти з місця смерті і таким чином врятуватися. Згодом чимало факторів вплинуло на її виживання – зустріч з небайдужими людьми, що вивезли з місця розстрілу, зовнішній вигляду нетиповий для євреїв (мала світле волосся), виїзду в Берлін під вигляд, примусової працівниці. Велике значення мали особисті риси характеру – сила духу, витримка, сміливість. Історія Марії Берзон доволі нетипова, їй вдалося вижити в самому серці нацизму – Німеччині, а згодом після завершення війни повернутися в Рівне.

Серед інших відеосвідчень з даної колекції – розповідь єврея-військовополоненого Якова Павленка [10]. Військовополонений Безбош Зуся з містечка Лисенка на Київщині змінив прізвище, коли потрапив в полон, на Яків Павленко. Потрапивши в Рівне, у військовий табір Шталаг 360, його та інші бранці змушений копати ями для євреїв. У спогадах Павленко зазначав: полонені думали, що копають могили собі, але, як з'ясувалося пізніше, вони призначалися для рівненських євреїв для вбивства в Сосон-

ках. На другий день після розстрілів їх змусили сортувати єврейські речі на місці вбивства. Була суворо заборона нічого не брати. У випадку порушення застороги призначалося покарання – смерть на місці. Розстріляти мали не лише того, хто взяв, а й десять полонених, що разом працювали. Однак, коли Павленко німецькою мовою попросив собі светр, бо було холодно, то йому дозволили його взяти. У свідченнях Павленка наявні відомості про жахливе становище полонених в таборі (розстрілювали всіх, у кого був виявлений тиф).

Багатими фактажем є спогади євреїв у Книгах Пам'яті, що видані в 1960-70-х рр. в Ізраїлі вихідцями з Рівненщини. Актуальними є спогади рівненських євреїв [8]. Зокрема, завдяки їм інформативно висвітлено початковий період окупації, коли євреї гинули від авіабомбардувань міста, та перші насильства над ними в липні 1941 р. Так, першими жертвами окупації стали шість євреїв, що переховувалися в одній із синагог. Німці їх виявили і вбили. У спогадах євреїв виринають факти грабежу, насилля, гвалтувань у період окупації як із боку на німецьких владних чинників, так і з боку місцевих жителів. Наприклад, під час розгрому рівненського гетто в спогадах не лише описувався процес пограбування, а й давалися оцінки участі в цьому процесі сусідів, яких порівнювали з сараною, що поширювалася на єврейські будинки. В незаконному привласненні майна брали участь бідні і багаті, освічені й прості люди. Багато з них возили награбоване кіньми, бо не могли винести все на руках.

Інформативним джерелом про період окупації та Голокост в місті є мемуари рівненської єврейки В. Барац, які видала її донька М. Ріцер російською [2], англійською та німецькою мовами. Рівнечанка розповідає про заходи нацистської адміністрації в столиці рейхскомісаріату впродовж 950 днів окупації: початок окупації, перші смерті вбивства євреїв в липні 1941 р., контрибуції, грабунок, позначення «зірками Давида», знищення євреїв в листопаді 1941 р., життя в гетто. На сторінках книги, авторка, зокрема в жовтні 1941 р. згадувала: «Не зупинялося полювання на євреїв, яких кудись вивозили, і ніхто їх більше не бачив» [2, с. 22].

Авторка аналізує діяльність юденрату, зосереджуючись на його корумпованості. Цікавий матеріал подається для аналізу поведінки місцевого населення до євреїв, коли жертви Голокосту стали вигнанцями і цим користувалися деякі сусіди. Яскравою сторінкою мемуарів стала історія порятунку героїні та її доньки Яковом Сухенком.

Рівнянка Хая Мусман присвятила свої спогади Рівному у міжвоєнний період, однак змальовує ситуацію в місті в початковий період німецької окупації. Зокрема, в мемуарах вона зазначала, що під час бомбардування німецькими літаками міста в червні 1941 р. були вбиті та поранені багато людей, які лежали просто на бруківці. Нацистські бомбардувальники

літали так низько, що можна було побачити обличчя пілотів. Скидаючи бомби на будинки, вони намагалися потрапити в скупчення людей. Таким чином був поранений її батько [6]. Багато рівнян загинуло. Зважаючи на частку єврейського населення, яка в Рівному за різними оцінками становила від 52% [7, р. 1308] до 82 % [1, с. 5], з упевненістю можна стверджувати, що євреї мали найбільшу кількість постраждалих. У книзі згадано розстріл 17,5 тис. євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р. та переселення тих, хто вижив, у рівненське гетто, яке було ліквідоване в липні 1942 р. [6, с. 99-103].

Усноісторичні спогади, безумовно, цінне джерело для дослідження фактів, що не відклалися в офіційних документах. Однак, робота з ними вимагає спеціальної методології. Вони мають бути вивірені та співставлені з іншими джерелами, що підтверджують вказані в них факти. В іншому разі можна потрапити в пастку недостовірностей. Для прикладу наведемо деякі свідчення з архіву Єврейського історичного інституту (ŽIH) у Варшаві. Це спогади Аделі і Инди Ліберман [11], а також Абрама Кіршнера [12]. Свідчення доволі інформативні, однак слід пам'ятати, що це суб'єктивне джерело. Як приклад їх критичної оцінки слід зазначити про неточності та недостовірності у них, що можуть ввести в оману недосвідчених дослідників (кількість євреїв та дата ліквідації рівненського гетто, присутність райхскомісара Е. Коха перед розстрілом євреїв на площі в Грабнику тощо). Наприклад, у своїй праці про Голокост в Рівному [3] Джеффрі Бердз, посилаючись на свідчення Аделі та Инди Ліберман, вказує, що рівненське гетто остаточно було ліквідовано в серпні 1942 р. [3, с. 102]. Насправді гетто ліквідували в ніч з 13 на 14 липня 1942 р., коли євреїв із Рівного перевезли вагонами до Костополя і там розстріляли. Інший приклад – свідчення Абрама Кіршнера про 8000 осіб, які лишилися живими після розстрілу євреїв у Сосонках і яких переселили в гетто [3, с. 99]. Однак офіційні дані свідчать, що 10 травня 1942 р. в гетто перебували 5200 євреїв (3747 працездатних чоловіків і жінок, 271 непрацездатна особа, 1182 дітей до 14 років) [4, арк. 14]. Також не відповідають дійсності свідчення Абрама Кіршнера про прибуття райхскомісара Еріха Коха, який нібито перед стратою євреїв на площі на Грабнику повідомив, що люди зможуть уникнути «переселення», якщо залишать усі свої цінності та гроші. Однак ці неправильні дані цитує у своїй праці Дж. Бердз [3, с. 59].

Отже, спогади євреїв про період нацистської окупації – важливе джерело вивчення Голокосту в Рівному, що надають багато відомостей і є важливими з погляду дослідження геноциду євреїв. Водночас для розкриття повноти картини, забезпечення більш повної та достовірної інформації слід використовувати різні види джерел в комплексі та взаємозалежності.

Використані джерела та література:

1. Архів Рівненського обласного краєзнавчого музею. № 8733. Папка № 8.
2. Барац В. Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны / Варвара Барац. – М.: «Арт-Бизнес-Центр», 1993. – 148 с.
3. Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – 157 с.
4. Державний архів Рівненської області, фонд Р-22, опис 1, справа 19.
5. Михальчук Р. Примусова праця в Райху як порятунок (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон) // Historians. – 2017. – 17 серпня. Інтернет-ресурс, режим доступу <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>
6. Мусман Х. Місто моє розстріляне / Хая Мусман. – Пер. з рос. Д. Аладька. – Рівне: Волин. обереги, 2019. – 132 с.
7. Encyclopedia of the Holocaust. Israel Gutman, Editor in Chief. – Jerusalem: Yad Vashem, 1990. – Vol. 3. – p. 1308.
8. Memorial Book of Rivne. Інтернет-ресурс, режим доступу <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>
9. USC SFI VHA, 32954, Mariia Berzon.
10. USC SFI VHA, 1561, Yakov Pavlenko.
11. ŽIH, 301/872, Аделя та Інда Ліберман.
12. ŽIH, 301/1190, Абрам Кіршнер.

УДК 94:335.441] (447.74)»1944”(045)

Сергій Жосан*

м. Одеса

ОКНЯНСЬКИЙ РАЙОН В ПЕРІОД УМАНСЬКО-БОТОШАНСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ 1944 РОКУ

Стаття присвячена подіям, які відбувалися в північно-західній частині Одеської області в березні-квітні 1944 року в період Умансько-Ботошанської наступальної операції, в ній досліджено перебіг основних бойових дій на території Окнянського району. (На той час територія Окняничини була поділена між двома адміністративними одиницями – Красноокнянським та Чорнянським районами).

* Жосан Сергій Іванович, історик, краєзнавець, член громадської організації «Краєвед».

Ключові слова: Друга світова війна, визволення Правобережної України, Уманська операція, 110-та гвардійська стрілецька дивізія, Окни, Чорна.

The article is devoted to the events that took place in the north-western part of the Odessa region in March-April 1944 year during the Uman-Botoshan offensive operation, it examines the course of the main fighting in the Oknyansky district. (At that time, the territory of Oknyansky region was divided between two administrative units – Krasnooknyansky and Chornyansky districts).

Keywords: World War II, the liberation of Right-Bank Ukraine, Uman operation, 110th Guards Rifle Division, Okny, Chorna.

Процес визволення Окнянського району Одеської області від німецько-румунських військ на початку квітня 1944 року – недостатньо вивчена сторінка історії Одещини. Ця робота – узагальнення всіх відомих джерел про ті далекі події, які відбувалися на території району в період Другої світової війни.

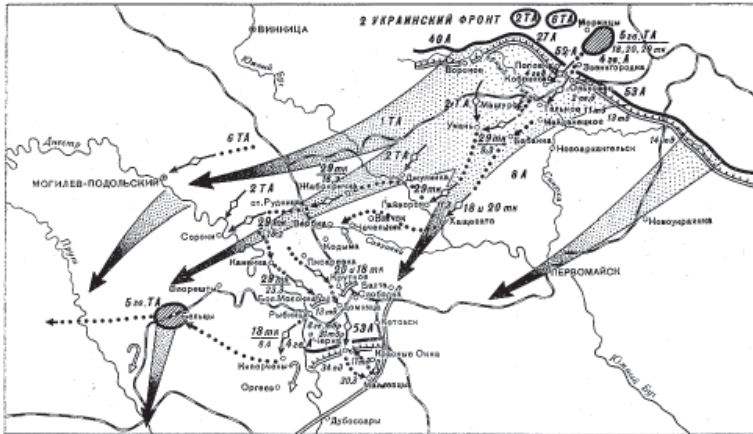
Метою статті є якнайглибше показати тодішню військову ситуацію на території району, детально висвітлити процес його звільнення від німецько-румунських військ.

Аналіз останніх публікацій показав нам відсутність більш широкого вивчення подій визволення території Одещини від німецько-румунських окупантів у 1944 році. Про події на Окнянщині взагалі майже відсутні друковані джерела, існує тільки декілька радянських видань, де поверхнево описано тодішні події Умансько-Ботошанської операції на території району [3; 7]. В періодичних виданнях було надруковано тільки декілька мемуарів свідків тих подій як радянського часу, так і за часів Незалежності [5; 6]. Завдяки оцифрування фондів іноземних архівів та викладення їх для загального доступу з'явилася змога якомога глибше дослідити процес звільнення району [10; 11; 12; 13].

У зв'язку з Умансько-Ботошанською наступальною операцією гітлерівське командування на початку березня 1944 року змушене було відводити війська до Дністра, сподіваючись на цій річці зупинити радянських танкістів 5-ї танкової армії. Відхід воно прикривало масивними ударами авіації. Радянські війська в тяжких умовах повного бездоріжжя, негоди безперестанку пересувалися на захід. Весняні дороги так розм'якли, що зробили пересування військової техніки майже не можливим. Танки, автомобілі, гармати – все грузло в багнюці, все мусили витягувати вручну. До цих пір збереглися спогади свідків тих подій, які на той час були ще дітьми й допомагали солдатам вручну переносити зброю, набої, снаряди за кілометри. Створювали цілі «живі» ланцюги з людей, які з рук в руки передавали амуніцію та боеприпаси.

Дивізії 5-ї танкової армії, поповнивши свій особовий склад в щойно

звільнених Кіровоградській та Київській областях, із боями просувалися до Дністра. Керівництвом армії було поставлено завдання – відрізати шлях відступу противника за Дністер, для чого нанести своїм центром удар в південному напрямку на Балту та Дубоссари. Такий поворот подій створював реальну загрозу оточення німецьких і румунських армій між Дністром та Бугом. Німецьке командування прийняло своєчасні дії, щоб врятувати свої війська, вивести їх на правий берег Дністра. 28-го березня воно почало відводити свої війська з лінії Південного Бугу. Військова рада 5-ї армії вважала важливим вирішити одну із головних задач – перерізати шосейну дорогу із Котовська (суч. Подільськ) через Красні Окни (суч. Окни), яка інтенсивно використовувалась супротивником для відводу своїх військ за Дністер. Тому 29-му і 20-му танковим корпусам було поставлено завдання: до кінця 30 березня заволодіти вузлом шосейних доріг Красні Окни і перекрити подальший відступ ворога за Дністер [7, 89].

29-го березня о 18:30 командувачем 5-ї гвардійською танковою армією Ротмістровим Павлом Олексійовичем було поставлено завдання: «29-му танковому корпусу – наступати на Станіславку, Гавиноси, Чорну, Красні Окни і далі на Дубоссари. Командирам 29-го і 20-го танкових корпусів до виконання даного наказу приступити негайно. Уміло використовувати умови обстановки і часу доби, не допускаючи втрат танків від авіації. Рішуче виконувати поставлене завдання»... Командир корпусу вирішив силами 31-ї танкової бригади з двома гарматами 678-го гаубицько-артилерійського полку в тісній взаємодії з 8-ю танковою і 7-ю Сталінградською мотострілецькою бригадами завдати удару противнику в напрямку Станіславка, Гавиноси, Чорна. 30-го березня з 5:00 ранку корпус присту-

пив до виконання поставленого завдання. Бригада мала 2 танка Т-34, дві установки СУ-85 з двома гарматами 678-го гаубицько-артилерійського полку. Противник протягом ночі залишив заслони танків із бронетранспортерами, а головні сили відводив у напрямку Дубоссар. Атакувавши ворога, 8-ма гвардійська і 31-ша танкова бригади пробилися через його бойові порядки і просунувшись на південь до 40 км, до кінця 31-го березня заволоділи селом Чорна. Наступного дня бригади, маючи в строю 3 танки і 1 самохідно-артилерійську установку, виступили в напрямку Красних Окон. Розуміючи значення цього пункту, німецьке командування встановило на підступах до нього сильний заслін. Тоді танкісти вирішили обійти Красні Окни з півдня. З ходу форсувавши річку Ягорлик, на північній околиці Малаєшт (суч. Малаївці), 31-ша танкова бригада розгромила там штаб 282-ї піхотної дивізії з важливими документами, піхотну бригаду 52-ї піхотної дивізії і взяла в полон майора генерального штабу та більше 60 осіб особового складу. Заволодівши селом Малаєшти, вони перерізали шосе. Перерізавши дорогу Красні Окни-Дубоссари о 10:20 ранку, бригада перейшла до оборони. Так розпочалися події Малаївської танкової битви – однієї із кровопролитних битв на території Окнянщини [3, 214].

В другій половині дня позиції радянських воїнів піддалися сильній повітряному бомбардуванню. Село Малаєшти потрапило під бомби німецьких Люфтваффе. Одночасно з боку Красних Окон перейшли в контратаку 6 танків і декілька бронетранспортерів супротивника. Німецькі танки розпочали свій наступ з долини хутора Унтилівки. «Тигри» та «Пантери» прикривала піхота на бронетранспортерах. Увійшовши в Малаєшти з півдня, німецькі танки атакували 8-му та 31-шу танкові бригади. Зав'язався бій в селі. Надаючи виключно важливе значення утриманню шосе Красні Окни-Дубоссари, ворог чинив наполегливий опір. Селяни поховалися по погребях, горіли хати та комори. Знищивши 1 «Тигра» та чимало особового складу, радянські танкісти трохи затримали наступ німців на південній околиці села.

Ворог, втративши єдину дорогу, почав відводити свої війська на Петрівку і південніше, що було вкрай для нього невигідним. Щоб не допустити втрати цієї важливої шосейної магістралі, він спішно став підтягувати танки, піхоту і затримувати в районі Флори артилерійський полк, який ішов на допомогу радянським солдатам. З одночасною підтримкою авіації в другій половині дня 31-го березня в кілька разів більшими силами ворог контратакував 31-шу танкову бригаду з району Красні Окни, Унтилівка, Тісколунга (суч. Довжанка) і під кінець дня відновила своє колишнє положення. Німецькі танки перегрупувалися і почали тіснити танкістів гвардійської бригади в долину р. Ягорлик. Не отримавши підкріплення, радянські воїни були змушені відступити в село Тісколунг, але й там їх

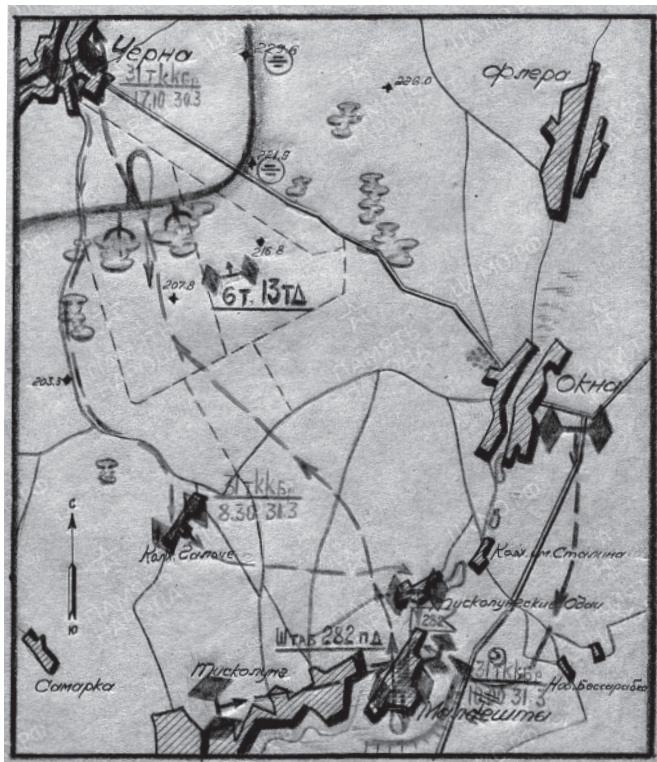
чекали танки Вермахту. Бригада, ведучи нерівний бій, будучи відрізаною від своїх частин і не маючи ніякої допомоги, стала нести великі втрати і під кінець дня відступила до Чорної. В битві за село радянські танкісти знищили 15 автомашин, до 400 солдат ворога, розчавили танками 7 гармат [3, 214].

Відновивши свої позиції, ворог продовжував стримувати наступ радянський військ, забезпечивши цим відступ своїх головних сил по напрямку Красні Окни-Дубоссари, що підтверджує документ із журналу бойових дій військ 53-ї армії за березень 1944 року: «...Противник продолжал 31 марта отходить в южном направлении. К исходу дня отряды прикрытия противника оказали сопротивление с рубежа: южнее Чорны, южнее Волярки, Ягорлыка, южнее Ставрова, Федоровки. 49-м стрелковым корпусом 110-й стрелковой дивизией окружена Черна, двумя стрелковыми батальонами – Веселый Кут, частями 375-й стрелковой дивизией – Веселый Кут, Калиновка» [10, арк.16].

Один із важких боїв відбувся 1 квітня на схід від Чорної, біля хутора Веселий Кут. Історія зберегла дуже мало фактів про той двобій. За версією, червоноармійці потрапили в засідку, намагаючись зупинити відступаючого ворога. Зайнявши позиції біля хутору, вони стали перешкодою на шляху ворога. Це означало, що одна із коротких доріг відступу ворожих військ до Дністра через Чорну уже була відрізана [1, 1]. В жорстокому бою за дорогу Коси – Слобідка – Чорна біля хутора Веселий Кут червоноармійці не пропустили ворога. Загинув там 61 червоноармієць, 2-го квітня 1944 року відбулося їхнє поховання в братській могилі [8, 36].

Того ж дня було звільнено села Мокра, Топали та Чорна. Визволителі Чорної – це воїни 110-ї гвардійської стрілецької Олександрійської ордена Червоного прапора та ордена Суворова II ступеня дивізії та 1-ша повітряно-десантна гвардійська стрілецька дивізія, які входили до складу 53 армії під командуванням генерал-майора Манагарова. Ще одна братська могила воїнів знаходиться на подвір'ї Чорнянської ЗОШ. В ній поховані воїни 1-го гвардійського Червонопрапорного мотоциклетного полку. Цей полк відбив атаки ворога, який хотів повернути свої позиції [4, 4]. Його частини полку того ж дня звільняли село Дігори. В битві за село загинули 7 воїнів 110-ї дивізії, які й поховані там в братській могилі [9, 27].

З превеликими зусиллями і значними втратами вдалося вигнати загарбників з села Чорної. «Німецькі частини, змішані із румунами, відступали повільно, – згадував Порожнюк Іван Венедиктович. – Спали і в нашій хаті, а ми ховалися по підвалах» [6, 4]. При визволенні села загинула гвардії лейтенант Кетевана Шенгелія, медсестра 110-ї стрілецької дивізії. Молоду карооку красуню з грузинського міста Кутаїсі поховали на території Чорнянської ЗОШ в братській могилі [5, 4].

1 квітня ворог підрозділами танкової дивізії СС «Мертва голова», 111-го мотополку, 11-ї танкової дивізії, 106-ї піхотної дивізії продовжував відступати на південь. Група майора Мока (залишки 810-го вірменського легіону, 507-й будівельний батальйон, 5-й полк власівців) та група полковника Шеффеля (підрозділи 282-ї піхотної дивізії, 10-ї мотопіхотної дивізії, 2-га артилерійська дивізія) протягом 1 квітня перед правим флангом армії також із боями відходили в південному напрямку. Про відступ збереглися спогади німця Рольфа Грамса, колишнього командира 64-го мотоциклетного батальйону, що входив до складу 14-ї танкової дивізії Вермахту: «Велика частина обозів затрималася через болото на дорогах і тимчасову нестачу пального, але перш за все – через необхідність ремонту вантажівок. Їх довелося направити по маршруту Бірзула [суч. Подільськ] – Любомирка – Ставрово. Але і там вони натрапили на нескінченні колони біженців – німців і румунів, які рухалися дуже повільно, так як вели з собою домашню худобу...» [2, 146].

Ворог, залишивши заслони частинами 106-ї піхотної дивізії і дивізії СС «Мертва Голова» рубіж Артирівка – Тісколунг – Красні Окни, головними силами продовжував відступати до р. Дністер, у напрямку Дубоссар. О 12.20 командир 49-го стрілецького корпусу 1245-го стрілецького полку майор Надьожкін по радіо доповів, що він із полком досяг колонії Галочі, де вже знаходяться частини 110-ї гвардійської стрілецької дивізії. Жителі села Малаєшти, які втекли від німців, повідомляли, що в їхньому селі до 15 танків і піхота ворога. О 16.00 12 танків, 4 бронетранспортери і до 300 чоловік піхоти несподівано атакували частини дивізії, які досягли північної околиці Галочі. 4 танка і більше 100 чоловік піхоти ворога атакували колонію Галочі з висот, що на північ від Тісколунга. До 200 чоловік піхоти і 8 танків ворога пішли в контратаку, завдаючи удару зліва, з просіки, що на схід від колонії Галочі, по дорозі з містечка Красні Окни. Відсутність артилерії і заходів охорони стала причиною спантеличення стрілецьких полків дивізії, які в результаті танкової контратаки ворога були відкинуті назад на північ до 7 км, в балку висоти 207,8, де велися бої. Сильні втрати зазнав і 1241-й стрілецький полк, був убитий командир полку полковник Косогоров. Дорога з Чорної до частин дивізії контролювалася ворогом, його вогнем артилерії, мінометів, бронетранспортерів з району висот 229,6 та 226,0 колонії Волярка, села Флори висот 221,0 і 216,8, що створювало серйозні труднощі просуванню відсталої артилерії, підвозу боеприпасів і продовольства частинам дивізії. Кінною розвідкою дивізійного півескадрону був спійманий солдат 10-ї окремої піхотної дивізії ворога, який при опитуванні показав, що він 2 дні тому втратив свою частину, що його дивізія відступає за Дністер із завданням тримати там міцну оборону [13, арк.28].

В умовах морозів та снігових хуртовин 2 квітня в 11:00 94-та гвардійська стрілецька дивізія звільнила Флору і вирушила в напрямку містечка Красні Окни. В цей же час 89-та гвардійська стрілецька дивізія та 48-й стрілецький корпус 111-ї стрілецької дивізії очищували село Ставрово від німецько-румунських солдат, 213-та стрілецька дивізія звільнила Калістратовку та Василівку. 299-та стрілецька дивізія звільнила Федорівку та хутір Ідея [10, арк.665].

Вечері о 18:00 25-та гвардійська стрілецька дивізія та 94 гвардійська стрілецька дивізія заволоділи Красними Окнами. Протягом дня ворог продовжував із боями відходити в південному напрямку, не роблячи контратак. 110-та стрілецька дивізія вела бої на північній околиці Самарки, 374-та стрілецька дивізія – на північній околиці колонії Галочі, 25-та гвардійська стрілецька дивізія вела бій за Тісколунгські Одаї, 94-та гвардійська стрілецька дивізія, вела бій за комуну ім. Сталіна, 89-та гвардійська стрілецька дивізія вела бої в районі висоти 215,7 східні-

ше райцентру Красні Окни. 111-та стрілецька дивізія вела бої південніше Софієнталя, Диканьки, 213-та стрілецька дивізія – південніше села Володимирівки [11, арк.2].

Радіограма штабу 53 армії 3 квітня на 15:00 повідомляла: війська армії ведуть бій рубіж: Цеханівка, комуна ім. Ткаченко, південна окраїна Ілія, Будаєшти, північна окраїна Ульянівка, північна окраїна Вижино, північна окраїна Семенівка [10, арк.673]. Того дня тривала заметіль. Мороз досягав до 22 градусів по Цельсію. Дороги місцями покрило глибоким снігом, що створювало великі труднощі артилерії й обозам. Частини дивізії, виконуючи поставлене завдання, продовжували переслідувати відступаючого ворога і до 22.00 вийшли в район села Дубове. Ворог відійшов на рубіж правий берег р. Тростянець в районі Дойбани-1 – Цеханівка [13, арк.29].

До кінця дня радянські війська просунулись до 18 км, звільнили чимало населених пунктів, в тому числі – Цеханівка, Тісколунг, Артирівка, Ілія, Малаєшти, Гулянка, Тригради. 49-й стрілецький корпус вийшов на рубіж Цеханівка, комуна ім. Ткаченко, 26-й стрілецький корпус – на рубіж Слобода-Дубівська, Дубове, Ново-Розівка, Гулянка. 48-й стрілецький корпус – на рубіж Нестерово, Дністровець, Оленівка. 38-й полк разом із піхотою вів бій в районі південніше Малаєшт. 5 квітня продовжувалися наступальні бої. 48-й стрілецький корпус вів бої північно-східніше Реймаровки, Садове. 6-7 квітня, коли особистий склад 375-ї стрілецької дивізії вже переправлявся через Дністер, 213-та стрілецька дивізія все ще вела бої біля комуни Комсомолець та Реймарівки, 299-та стрілецька дивізія – біля села Садове [12, арк.3].

До 8 квітня територію Окнянщини було повністю визволено від німецько-румунських військ. Військові дії на території Окнянського району принесли за собою жертви як і серед військових, так і серед мирного населення. Умансько-Ботошанська операція завершилася майже повним розгромом 8-ї німецької армії. Радянські війська звільнили південно-західні райони Правобережної України, частину Молдавської РСР, перейшли державний кордон СРСР.

Використані джерела та література:

1. Бузика, В. Гинули з окрайцем хліба в руках / В. Бузика // Окнянський вісник. 2019. 5 квітня
2. Грамс, Р. 14-я танковая дивизия: 1940-1945. / Р. Грамс. – М.: Центрполиграф, 2014. – 446 с.
3. Дорогами побед: Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии – М.: Воениздат, 1969. – 352 с.
4. Жосан, С. Музей Бойової слави Чорнянської ЗОШ / С. Жосан // Окнянський вісник. 2019. 1 березня

5. Ізбаш, М. Фронтowa сестра / М. Ізбаш // Промінь Ілліча. 1974. 17 жовтня
6. Новик, П. Два кольори / П. Новик // Красноокнянський вісник. 2004. 8 травня
7. Ротмистров, П. А. Стальна гвардія / П. А. Ротмистров. – М.: Воєніздат, 1984. – 272 с.
8. Суховей, А. Д. Военный некрополь Одесской области 1941–1945. Красноокнянский район (справочник) / А. Д. Суховей, Л. Н. Суховей. – Одесса, 2013. – 47 с.
9. Арутюнова, І. В. Пам'ятники Великої Вітчизняної війни (Одеська область). Частина 2. / І. В. Арутюнова, Л. Н. Суховій, Л. В. Шерстюк. – Одеса, 2004. – 32 с.
10. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Фонд 240, опись 2779, дело 1045. Боевые донесения штаба 53 армии.
11. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 409, оп. 10057, д. 422. Журнал боевых действий войск 53 армии за март месяц 1944 г.
12. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 409, оп. 10057, д. 427. Журнал боевых действий войск 53 армии за апрель месяц 1944 г.
13. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 1696, оп. 1, д. 66. Журнал боевых действий 375 стрелковой дивизии за 1944 г.

Борис Шевченко*

м. Кіровоград

БИТВА ЗА КІРОВОГРАД (СІЧЕНЬ 1944 р.). ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Оволодіння Кіровоградом було надважливим завданням для 2-го Українського фронту під час його наступу в першій половині січня 1944 р. Без взяття цього міста радянські війська не могли ні повністю, ні частково реалізувати директиву Ставки Верховного головнокомандування № 30272 від 29 грудня 1943 р. Нагадаємо, що в ній захоплення Кіровограда було першою задачею фронту, виконання якої відкривало перед ним кінцеву мету – вихід неподалік Первомайська на р. Південний Буг і зустріч там із військами 3-го Українського фронту генерала армії Родіона Малиновського. Таким чином планувалося розколоти оборонні позиції 8-ї польової армії генерала піхоти Отто Велера і 6-ї армії генерал-полковника Карла Адольфа Холіда групи армій «Південь».

Важливе значення Кіровоград мав й для німців. Через обласний центр пролягали залізнична і автомобільні дороги, якими здійснювалося поста-

---

* Шевченко Борис Леонідович, завідувач науковою редакцією «Кіровоградського обласного відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член Національної спілки краєзнавців України.

чання 8-ї польової армії і частково 1-ї танкової армії, штаб якої в грудні 1943 р. розміщувався в Бобринці. До Кіровограда прибували нові дивізії вермахту, які потім відправлялися на фронт. Активно гітлерівці використовували також місцевий аеродром. У Кіровограді розташовувалися тилові підрозділи 8-ї армії, а також збірний пункт аварійних машин. Так, на початку листопада 1943 р. до міста прибув підбитий танк Т-IV 24-ї танкової дивізії. Його радист обер-ефрейтор Міхаель Брюннер залишив спогади про своє перебування в Кіровограді. Він відзначав, що місто було великим прифронтовим перевалочним пунктом, переповненим тисячами солдат. В обласному центрі Брюннер перебував до початку грудня, а потім його танк разом з іншою пошкодженою технікою був завантажений на платформи і залізницею відправлений далі. Одночасно з німецьким танкістом місто залишили медичні сестри місцевого санаторію, працівники радіостанції «Густав» та польової пошти. Це, на думку обер-ефрейтора, означало, що «Кіровоград скоро здадуть...». Окрім тилових служб, в обласному центрі розташовувався штаб 8-ї армії, який здійснював оперативне керівництво її підрозділами під час боїв на сході Кіровоградщини у вересні – грудні 1943 р. Начальником штабу був генерал-майор Ганс Шпейдель, у післявоєнний час один із керівників Організації Північно-атлантичного договору (НАТО). З середини вересня до початку жовтня 1943 р. в Кіровограді розміщувався також штаб групи армій «Південь», якою командував генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн.

Помітне місце Кіровоград займав у системі оборони групи армій «Південь» у центральній та нижній течії р. Дніпро. Його стратегічне значення полягало в тому, що він знаходився між двома виступами німецьких військ на лінії фронту – Канівським і Нікопольським. Тому відступ гітлерівців на кіровоградському напрямку створював загрозу флангам 1-ї танкової армії, котра займала позиції біля Нікополя і 4-ї танкової армії, яка вела бої з 1-м Українським фронтом на Канівському виступі. Втрата Кіровограда і подальший вихід військ 2-го Українського фронту на рубіж Умань – Первомайськ призводили до знищення 8-ї армії і ставили в складне становище 1-шу танкову та 6-ту армії.

Кіровоград розташовувався приблизно в центрі ділянки фронту, що займали корпуси 8-ї польової армії, штаб якої у січні 1944 р. розташовувався в Новоукраїні. Загалом її оборонні позиції на початку 1944 р. сягали приблизно 260 км і простягалися орієнтовно від околиць Сміли до Кривого Рогу. Згодом її фронт скоротився за рахунок того, що 1-шу танкову армію з-під Нікополя перекинули на північ, на допомогу військам 4-ї танкової армії, позиції якої успішно атакував 1-й Український фронт в ході Житомирсько-Бердичівської операції (23 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.). Таким чином, 1-ша танкова армія зайняла ділянку фронту між

4-ю танковою і 8-ю арміями. Це призвело до скорочення позицій 8-ї армії, яка тепер протистояла лише 2-му Українському фронту. Під час цього перегрупування з 8-ї армії до 1-ї танкової армії був переданий 3-й танковий корпус. Взамін вона отримала 52-й армійський корпус зі складу 6-ї армії.

Кіровоград знаходився в секторі дій 47-го танкового корпусу, яким командував генерал танкових військ Ніколаус фон Ворман. Надалі саме на нього покладалося завдання обороняти обласний центр. Власне кажучи, 47-й танковий корпус на початку січня 1944 р. був більше схожий на армію, ніж на корпус. Коли генерал Ворман прийняв його під своє командування, в корпусі було аж сім дивізій – 376-та, 320-та, 282-га, 106-та піхотні, 14-та і 11-та танкові та 10-та танково-гренадерська дивізії. Це, вочевидь, пояснювалася протяжністю лінії фронту, яку мав обороняти корпус, – майже 100 км. Незважаючи на таку кількість підрозділів, які знаходилися далеко від оптимального стану, 47-й танковий корпус практично не мав резервів, тобто, всі перелічені дивізії розташовувалися на фронті. Лише після того, як стало цілком зрозуміло, що наступ радянських військ у найближчий час невідворотний, генералу Ворману як резерв передали 3-тю танкову дивізію, котра розташовувалася в Кіровограді. Але й її кондиції були не оптимальними. Командир дивізії генерал-майор Фріц Байерлейн, який раніше був начальником штабу Африканського корпусу генерал-фельдмаршала Ервіна Роммеля, пише: «Нехватка поставок, пополнения как людей, так и транспортных средств и превосходящие силы противника – вот с чем мы столкнулись в Африке и с чем мы столкнулись в России. Я заменил душную жару Африки на сильный степной холод. Также мы недавно участвовали в киевском контрнаступлении. Наши танки были изношены, даже несмотря на то, что наши механики усердно работали над тем, чтобы они были исправны».

Позиції 47-го танкового корпусу простягалися від північно-східних околиць Олександрівки до Митрофанівки. З півночі на південь його дивізії розташовувалися на лінії фронту приблизно в такому порядку: між Любомиркою і Красносіллям – 282-га, 106-та і 320-та піхотні, від Красносілля до Суботців – 11-та танкова і 10-та танково-гренадерська, від Суботців до Митрофанівки – 14-та танкова і 376-та піхотна. Велика протяжність фронту в поєднанні з невеликою кількістю особового складу і техніки не давали можливість створити суцільного рубежу оборони. Тому німцями була застосована система опорних пунктів, і лише на окремих ділянках були вириті траншеї та створенні мініні поля. Такий обороні бракувало глибини. Відтак, подолавши її першу лінію, радянські війська надалі наступали майже безперешкодно. Друга лінія, оборони ворога на р. Аджамка не була значною загрозою для червоноармійців. Слабкість німецької оборони визнавав командувач 2-го Українського фронту генерал армії

Іван Конєв, який писав: «...оборона противника, построенная по системе сооружений полевого типа, была недостаточно глубокой и на ряде участков была занята недоукомплектованными, основательно потрепанными в предыдущих боях, но еще боеспособными соединениями врага.

Основу обороны составляли огонь пехотного автоматического оружия, контратаки пехоты и танков, а также массированный огонь артиллерии и минометов...».

Радянські війська мали значну перевагу над німцями, зокрема в кількості особового складу. Наприклад, якщо взяти 10-ту танково-гренадерську дивізію з 3 692 бійцями, яка обороняла 18 км фронту, то їй протистояли три дивізії 32-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії, кожна з яких мала від 4 256 до 5 500 осіб. Зауважимо, що 5 січня радянські війська досягли значних успіхів саме на ділянці 10-ї дивізії. Її підрозділи розташовувалися північніше і південніше від Суботців, а штаб – в Андросовому. Сюди підрозділ прибув 11 грудня 1943 р.

Показову перевагу Червоної армії над 47-м танковим корпусом 8-ї польової армії демонструє їхнє співвідношення в танках і самохідних артилерійських установках. Генерал армії Іван Конєв в своїх мемуарах відзначає, що на головному напрямку удару, тобто на кіровоградському, було зосереджено 100% танкових і моторизованих сил 2-го Українського фронту. А це щонайменше майже 400 танків та більше 80 САУ. В розпорядженні командуючого 47-м корпусом було 56 танків і 109 САУ. Звичайно, вказана кількість бойової техніки в німців може коливатися, і скоріш за все в більший бік, але якою б ця кількість не була, вона все одно буде меншою, ніж в червоноармійців. Збільшення концентрації німецьких танків і САУ під Кіровоградом відбулося після того, як сюди прибули елітні підрозділи вермахту – 3-тя танкова дивізія СС «Мертва Голова» та моторизована дивізія «Велика Німеччина». Однак це сталося вже після того, як місто було втрачене для німців, а тому вони взяли участь лише в зупинці подальшого наступу 2-го Українського фронту, а не в битві за Кіровоград.

Компенсувати брак бойової техніки і живої сили німці намагалися за допомогою артилерії. Згідно з документами оперативного відділу штабу 8-ї армії, 5 – 6 січня німецька артилерія випустила 177 тис. снарядів, а радянська – 29 тис.

Генерал Ніколаус фон Ворман зазначав у своїх спогадах, що, отримуючи вказівки щодо дій на посаді командуючого корпусом, йому було наказано утримувати зайняті позиції будь-якою ціною. Навіть незначні тактичні кроки на кіровоградському напрямі Ворману слідувало узгоджувати з вищим керівництвом. «Приказ Гитлера любой ценой держать фронт сделав невозможным мобильную войну... Недооценка сил Со-

30

ветского Союза и в тоже время переоценка имеющихся германских сил привела к приказам удерживать Никополь, Кировоград и Канев, которые должны были стать плацдармом для продолжения войны на Востоке...», – згадував командувач 47-го корпусу.

Наступ військ 2-го Українського фронту не став для німців чимось неочікуваним. Їхня розвідка, а також пошкваллення радянських радіопереговорів, вказували, що відбувається підготовка до наступальної операції. 3 січня командувач 8-ю армією генерал Велер обговорив із генерал-фельдмаршалом Еріхом фон Манштейном, командувачем групою армій «Південь», загрозу наступу Червоної армії і заходи, які необхідно було прийняти, щоб його зупинити. 4 січня в Журналі бойових дій 8-ї армії був зроблений запис про неминучість радянського удару.

Вранці 5 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту розпочали наступальну операцію. Після майже годинної артилерійської підготовки в наступ перейшли стрілецькі частини за підтримки танків, а потім, коли оборона була прорвана, рушили танкові та моторизовані корпуси. Вони, нагадаємо, мали на меті обійти Кіровоград із північної і південної сторін. Генерал-майор Байерлейн так згадував про початок радянського наступу, зокрема, артилерійського обстрілу: «Моя штаб-квартира находилась к западу от Кировограда, но мы ясно слышали гром этого разрушительного обстрела. Я немедленно приказал дивизии перейти в полную боевую готовность. После этого я посетил некоторые из моих подразделений, которые занимали передовые оборонительные позиции, чтобы понять, как идут дела в нашем секторе. Затем мой водитель вернулся в мой боевой штаб в Лелековке (примерно в трех километрах к северо-востоку от Кировограда)».

Найбільшого успіху було досягнуто на півночі: й дивізії 5-ї гвардійської армії і бригади 7-го механізованого корпусу завдали удару по позиціям 10-ї танково-гренадерської дивізії, змусивши її відступити. Німці втратили 30 гармат, із яких 15 зенітних. Через розрив, який утворився між підрозділами 10-ї і 11-ї танкової дивізій, пройшли радянські танки. Відступ 10-ї дивізії, яка втратила 620 чол. із 3 692, створив загрозу лівому флангу 14-ї танкової дивізії. Її командир генерал-майор Мартін Унрейн терміново направив бойову групу до автомобільної дороги Суботці – Кіровоград. І хоча цій групі вдалося зупинити наступ червоноармійців по шосе в напрямку обласного центру, вона все ж не мала необхідних ресурсів для закриття прориву на фронті. Тому їй на допомогу направили посилений розвідувальний танковий батальйон, а згодом із дивізійного резерву – саперний батальйон.

На південному напрямку Червона армія не здобула таких результатів 5 січня. 376-та піхотна дивізія генерал-майора Отто Шварца нав'язала

стрілецьким частинам 7-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта Михайла Шумілова бій на передньому краї фронту, і ті, пройшовши вперед лише до 2 км, не створили умов для розвитку наступу корпусів 5-ї гвардійської танкової армії.

Тому опівдні 5 січня її командувач генерал-полковник Павло Ротмістров вводить у бій 18-й і 29-й корпуси, які мали завершити прорив німецької оборони. До кінця дня радянські танки декілька раз були атаковані гітлерівцями і не досягли значних результатів. Натомість вони зазнали великих втрат. Наприклад, у 18-му корпусі було знищено 10 танків, а виведено з ладу 23. Загалом нараховувалося 108 бойових машин. Таким чином, за перший день наступу корпус втратив третину танків.

Не кращою була ситуація з 29-м корпусом: його 25-та бригада за перший день боїв не дорахувалася майже 50 танків Т-34 (всього було 59). Події, про які йде мова, відбулися північно-східніше Плавнів. Значну частину радянських танків знищив 3-й батальйон 36-го танкового полку 14-ї танкової дивізії. Під загальним керівництвом командира 9-ї роти обер-лейтенанта Ганса-Йохана Кюна 4 танки Т-IV і 7 штурмових гармат (StuG III) зустріли 45 радянських бойових машин біля дороги Новоолександрівка – Новгородка, на 3 км північно-західніше висоти 187,9. У Журналі бойових дій 3-го танкового батальйону вказується, що було знищено 24 танки Т-34, після чого німці повернулися у місце свого розташування в Аджамці. Пізніше 3-й танковий батальйон брав участь у боях за роз'їзд Лелеківка.

У липні 1944 р. заступник начальника оперативного відділу штабу 7-ї гвардійської армії підполковник Хижняков підготував і відправив у відділ вивчення досвіду війни штабу 2-го Українського фронту детальний опис дій армії під час битви за Кіровоград. У ньому причини невдалого наступу 5 січня пояснювалися так: «а) Пехота не использует огневой вал артиллерии и не сближается с противником на минимальное расстояние, в силу чего противник встречает атакующую пехоту организованным огнем уцелевших огневых точек еще до подхода ее на действительный бросок в атаку. В результате этого понесли значительные потери. Так, например: за 5.1.44 – убито 271, ранено 1 365 чел.; б) стрелковые подразделения отстают на значительное расстояние от танков непосредственной поддержки пехоты, тем самым не используют броневую защиту и огневую мощь танков».

До вищесказаного слід додати й те, що у лінії наступу армій Шумілова і Ротмістрова була недостатньо якісно проведена розвідка. Внаслідок цього артилерія подавила лише невелику частину оборонних позицій і засобів ворога, решту змушені були знищувати вже піхота і танки.

У ніч із 5 на 6 січня командування 47-го танкового корпусу ухвалило

рішення відвести дивізії на нову лінію оборони, яка проходила по лівому березі р. Аджамка, і таким чином завдяки скороченню фронту вивільнити підрозділи для завдання контрудару. Вночі на лівому фланзі 14-ї танкової дивізії були зосереджені всі резервні танки, які були під командуванням генерал-майора Унрейна. Їхнє завдання: вранці 6 січня разом із саперним батальйоном атакувати червоноармійців поблизу Червоного Кута і Рожнятівки. До обіду 6 січня бойова група зайняла вказані населені пункти, але зупинила подальший наступ для того, щоб дочекатися підрозділів 3-ї танкової дивізії. Вони прибули надвечір і з настанням темряви зайняли висоти поблизу Рожнятівки. Загалом для 14-ї дивізії другий день радянського наступу пройшов із перемінним успіхом. Незважаючи на те, що вдалося витримати оборону по березі р. Аджамка та навіть здійснити декілька контратак, її позиції були розтягнуті і вона не мала жодних резервів. У ще більш гіршому стані перебували сусідні з 14-ю дивізії – 10-та танково-гренадерська і 376-та піхотна.

Ввечері 6 січня німці знову перегрупували свої війська. 10-та і 376-та дивізії отримали завдання залишити свої позиції і відступивши до Кіровограда, зайняти його кругову оборону. 14-та дивізія мала наступати на південь для того, щоб закрити тамтешній розрив лінії фронту. Однак цим планам не судилося здійснитися. Тому що вранці 7 січня в південній і південно-східній частині Кіровограда з'явилися радянські війська, і 14-й танковій дивізії було наказано вступити з ними в бій. Тим часом 376-та і 10-та дивізії залишили східні околиці міста і зосередилися в Лелеківці.

Отже, радянські війська досягли Кіровограда вже на початок третього дня наступальної операції. З південного сходу в місто ввійшли полки 297-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії і бригади 29-го та 18-го танкових корпусів 5-ї гвардійської танкової армії. 7 січня стало днем, коли бої велися безпосередньо на вулицях Кіровограда. Радянським військам протистояла 14-та танкова дивізія.

Вранці 6 січня 297-а стрілецька дивізія полковника Андрія Ковтун-Станкевича вибила німців із Покровського і зосередилася західніше цього населеного пункту. Потім, оволодівши спільно з 29-м танковим корпусом Клиньцями, її 1055-й і 1059-й стрілецькі полки розташувалися ввечері 6 січня біля Неопалимівки. О 18 годині комдив зустрівся з командувачем 29-го корпусу генерал-лейтенантом Іваном Кириченком, який повідомив, що має намір вночі атакувати Кіровоград. Узгодивши свої дії, а також отримавши дозвіл командування 33-го стрілецького корпусу, полковник Ковтун-Станкевич і генерал-лейтенант Кириченко вирішили розпочати штурм міста о 24.00 6 січня. Однак згодом атаку перенесли на 3 годину 7 січня, оскільки командир 303-ї стрілецької дивізії повідомив, що його підрозділи зможуть зайняти бойову готовність і відповідно прикрити

лівий фланг 297-ї дивізії не раніше вказаного часу. На початок операції зі звільнення Кіровограда полки дивізії полковника Ковтун-Станкевича розташовувалися таким чином: 1057-й відбивав контратаки південно-східніше Бережинки, 1059-й зосереджувався південно-східніше Завадівки, а 1055 – біля Неопалимівки.

В 3.00 7 січня 297-ма дивізія розпочала штурм Кіровограда. 1059-й і 1055-й стрілецькі полки вже близько 5.30 увійшли до його передмістя – Кушівки. Обороняючи передмістя Кіровограда, гітлерівці влаштували свої позиції у вигляді траншей. Вони розташовувалися в 500 м західніше Кушівки і північніше дороги Кушівка – Покровське. Далі, продовжуючи наступ, полки 297-ї дивізії о 10.00 дісталися центру міста і зайняли позиції біля трьох його церков – Успенської, Преображенської і Володимирівської. Після цього один батальйон 1055-го полку переправився через р. Інгул і вступив у бій з німцями поблизу фортеці Святої Єлисавети, а інший – рушив до центральної площі, а також мікрорайону Велика Балка. 1059-й полк тим часом зайняв мікрорайон Ковалівка та місцеву залізничну станцію, яку його батальйони взяли під контроль приблизно о 15 годині. Наведемо фрагмент спогадів командира 1059-го полку старшого лейтенанта Кривоспицького: «Командир поставив мне задачу – пробиться к станции Кировоград и занять ее. Уяснив обстановку, я выслал вперед разведчиков младшего лейтенанта Необутова и ночью занял исходное положение на южной окраине пригорода Кущевка. Скрытно от противника батальон принял боевой порядок углом вперед: слева рота лейтенанта Козлова, впереди рота лейтенанта Федоренко, справа рота лейтенанта Барсукова.

Вскоре разведка обнаружила боевое охранение немцев и рассеяла его автоматнo-пулеметным огнем. Батальон, открыв стрельбу из всех видов оружия, перешел в наступление. Взвода взаимодействовали хорошо. Сбив мелкие группы автоматчиков противника с их позиций, мы обратили гитлеровцев в бегство и заняли две параллельные улицы, идущие к северной окраине города.

Здесь я приказал роте офицера Федоренко захватить перекресток улиц и прикрыть нас с тыла, что она и сделала, а сам с двумя ротами вышел на северную окраину Кировограда. Вдоль улиц мы вели пулеметный и ружейный огонь.

Паника в стане врага заметно нарастала. По всем признакам было видно, что гитлеровцы намереваются отходить. Необходимо было быстро отрезать фашистам пути отступления. Через местных жителей мы установили, что имеется мост, по которому немцы только и могут выйти из этой части города. Я решил захватить мост. Вместе со стариком кировоградцем-патриотом вперед пошли разведчики младшего лейтенанта Необутова, которые я придал для прикрытия взвод, противотанковых

ружей лейтенанта Ерофеева. Вслед за ними в направлении моста вышла рота офицера Федоренко.

Уже брезжил рассвет, когда разведчики и бронебойщики овладели перекрестком улиц, с которого хорошо был виден мост и простреливались подступы к нему. По улице двигались вражеские машины, мотоциклы, танкетки. Установив связь с соседями и координируя свои действия с ними, и открыл огонь по этим танкеткам и машинам. Немцы заметались и снова бросились от моста в переулки, где по падал я под огонь других наших подразделений. Наперерез отходившему противнику, я немедленно бросил роту лейтенанта Барсукова. Немцы метались, как крысы в западне. Их машины налетали одна на другую. Гитлеровцы стали сдаваться в плен. На одной улице подняли руки вверх 13 фашистов, в том числе 3 офицера. Сдался в плен также шофер с исправной машиной.

Овладев мостом, батальон повернулся и стал продолжать наступление по направлению к вокзалу. Двигавшиеся нам навстречу немецкие автомашины и мотоциклы, мы с хода обстреливали из пулеметов и автоматов. Противник пытался обойти нас переулками, но я вовремя выбросил туда мелкие группы стрелков, которые двигались вместе с нами по параллельным улицам, перехватывая удиравших немцев.

К полудню рота лейтенанта Федоренко броском достигла юго-западной окраины станции. Я подтянул роты, бросил в атаку и они сняв немецких автоматчиков, подошли к складам. Здесь противник успел организовать оборону. За кирпичной стеной у него стоял, танк, из поселка били три пушки. Взвод автоматчиков строчил по железнодорожному полотну. Ракетой я вызвал артиллерийский огонь, который вскоре обрушился на безнадежно упорствовавших гитлеровцев. Захватив вокзал и организовав круговую противотанковую оборону, я донес командиру о досрочном выполнении боевой задачи».

Міст, про який йде мова у спогадах, дійсно мав важливе значення для німців. Саме ним підрозділи 14-ї танкової дивізії 7 січня відступали з лівобережної частини Кіровограда до Злодійської Балки. Також для цієї мети слугували ще три переправи через Інгул – біля сучасної школи № 4, Кафедрального собору Різдва Пресвятої Богородиці та на вулиці Михайлівській. Відомо, що гітлерівці намагалися підірвати міст поруч із храмом. Але зробити це їм завадив снайпер з 297-ї стрілецької дивізії лейтенант Абдул Лукманов, який вбив декількох солдат, що проводили мінування.

Перебіг боїв за Кіровоград у Журналі дій 297-ї стрілецької дивізії підсумовується так: «Очищая медленно, квартал за кварталом, к 21.00 7 января 1944 г. весь город Кировоград был полностью очищен от противника и шло уничтожение изолированных окруженных групп противника в районе оврага на восточной окраине Кировограда».

Ввечері 7 січня до східних околиць Кушівки увійшов 359-й стрілецький полк 50-ї стрілецької дивізії генерал-майора Микити Лебеденка. Подальший його наступ в глиб Кушівки і Кіровограда не відбувся. Командування полку отримало наказ пройти південніше Кіровограда і вийти на рубіж Карлівка – Ганнинське.

Поруч із стрілецькими полками 297-ї дивізії бої на вулицях Кіровограда вели 31-ша танкова бригада 29-го корпусу та 110-та танкова бригада 18-го корпусу. В історико-краєзнавчій літературі побутує твердження, що саме танкісти 31-ї бригади полковника Семена Попова першими вступили в межі міста з південної сторони. Сталося це пізно вночі 7 січня, після того, як підрозділ оволодів Клинцями, Первозванівкою і нинішніми мікрорайонами міста – Масляниківкою, Арнаутівкою і Новоолексіївкою. 7 січня німці атакували позиції бригади, змусивши її зупинити своє подальше просування до центру міста. Також, як зазначається в Журналі бойових дій 31-ї бригади, ворожа артилерія вела вогонь по кладовищу, що східніше розвилки дороги на Рівне, а також по фортеці Святої Єлисавети. У результаті бригада очистила від німців південну частину міста і станом на 20.00 7 січня розташовувалася в межах мікрорайону Новоолексіївка. Інші підрозділи 29-го корпусу на цей час перебували південніше Старої Балашівки і біля Озерної балки (25-та танкова бригада і 53-й мотострілецький батальйон) та Кушівки (32-га танкова бригада). Вранці 8 січня їм було наказано залишити межі та околиці Кіровограда і наступати на південний захід, в напрямку Карлівки, Іванівки, Назарівки.

Одночасно з 31-ю бригадою 29-го корпусу південно-західну частину Кіровограда звільняла 110-та танкова бригада полковника Ефрона Вишмана 18-го корпусу. Вранці 7 січня вона з околиць Новопетрівки перейшла дорогу Кіровоград – Рівне і увійшла в межі міста. Далі, обійшовши фортецю Святої Єлисавети, її підрозділи близько 9.30 зайняли вулиці Пушкіна і Гоголя, а також закріпилися неподалік заводу Профінтерн та молокозаводу на Новій Балашівці. В місті німці здійснювали опір лише невеликими розрізненими групами. В 16.00 позиції 110-ї бригади атакували 20 танків зі сторони Обознівки і до 30 автомашин та бронетранспортерів із піхотою, які рухалися дорогою від роз'їзду Лелеківка. Опівдні 8 січня підрозділи бригади залишили Кіровоград і в 15.00 зосередилися поблизу Нової Павлівки з подальшим завданням наступати на Іванівку.

Також в очищенні Кіровограда від німецько-фашистських військ брали участь частини 9-ї і 6-ї гвардійських повітрянодесантних дивізій 5-ї гвардійської армії. Згідно з планом наступальної операції вони повинні були спочатку звільнити Аджамку, а потім зі східної сторони увійти в місто і рухатися його вулицями до західної околиці. Тобто на них покладалося завдання звільнення центру Кіровограда. Південну його частину,

як було сказано, визволяли підрозділи армії Шумілова і бригади танкової армії Ротмістрова.

Зазначені дивізії, які входили до складу 33-го гвардійського стрілецького корпусу, під час операції завдавали допоміжного удару в полосі наступу 5-ї армії генерал-лейтенанта Олексія Жадова. Перебіг боїв на цій ділянці фронту обумовлювався розвитком подій на головному напрямку наступу 5-ї армії. Так, успішний прорив ворожої оборони 32-м гвардійським корпусом на рубежі Коханівка – Суботці і досить швидкий рух 7-го механізованого корпусу на північ Кіровограда створював для німецьких військ загрозу потрапляння в оточення. Подібна ситуація складалася і на півдні, де наступала 7-ма і 5-та танкова армії. Тому підрозділи вермахту, які обороняли Аджамський напрям, змушені були періодично відступати на захід, до околиць обласного центру. Це впливало і на темп просування червоноармійців, котрі перших відчутних результатів на цій ділянці фронту досягли лише на другий день наступу – 6 січня, коли гітлерівці вперше відвели свої частини. Хоча повільний рух 9-ї і 6-ї дивізії пов'язаний не лише з цим. Не слід також забувати про те, що це був допоміжний удар, а тому тут не було сконцентровано танкових і механізованих підрозділів, які забезпечували швидке просування вперед. До того ж саме на цій ділянці вермахт мав міцну оборону і для стримування наступу радянських військ використовував щільний мінометний і артилерійський вогонь. О 3 годині 6 січня радянська розвідка зафіксувала відхід гітлерівців. «Почти по пятам немцев, в их траншеи и блиндажи проникли наши разведчики. Отход немцев был установлен. Однако именно теми разведчиками было обнаружено большое количество противотанковых и противопехотных мин, прикрывающих передний край обороны противника... Позже было установлено, что перед фронтом дивизии, противник создал минное поле в три ряда...», – говориться в Журналі бойових дій 9-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії.

Переслідуючи відступаючих німців, полки 9-ї дивізії зайняли Медерове, Новоолександрівку, Молодецьке і Нововолодимирівку. Опівдні 6 січня розпочався бій за Аджамку. Якщо попередніми населеними пунктами червоноармійці оволоділи без ворожого спротиву, то біля Аджамки події розгорталися по-іншому. Бійці 376-ї піхотної дивізії, зайнявши оборону на правому березі р. Аджамка, нав'язали радянським військам бій, який тривав до пізнього вечора. Потім німці вчоргове залишили свої позиції. Цим відразу ж скористалася піхота 9-ї дивізії, яка опівночі повністю переправилася через річку і на ранок 7 січня досягла Гаївки. Тут вона зупинилася для того, щоб дочекатися дивізійні озоби і артилерію, які затрималися через підірваний міст на р. Аджамка. У другій половині дня радянські війська оволоділи Новогригорівкою і Бережинкою. Надалі

9-та повітрянодесантна дивізія повинна була перейти в резерв командування 33-го корпусу, але командир вирішив продовжити наступ і штурмом взяти Кіровоград. Таке рішення генерал-майора Олександра Сазонова було продиктоване необхідністю збереження наступального пориву на цьому напрямку, адже сусідня 6-та гвардійська повітрянодесантна дивізія на той час дещо затрималася в просуванні.

Ввечері 7 січня, приблизно о 18 годині, 23-й стрілецький полк 9-ї дивізії, обійшовши Бережинку і не зустрівши опору ворога, дістався передмістя Кіровограда – Кушівки. А 3-й стрілецький батальйон 28-го полку вийшов до східних околиць міста неподалік трьох млинів. Далі підрозділи дивізії вирушили в глиб обласного центру. Долаючи спротив невеликих розрізнених груп, червоноармійці рухалися вулицями Кіровограда до південно-західних його околиць. Пізно вночі 7 січня, після того як 26-й стрілецький полк розбив роту ворожої піхоти біля фортеці Святої Єлисавети, в тій частині міста, яка була в лінії наступу 9-ї дивізії, не залишилося жодного гітлерівця. Вночі і протягом дня 8 січня дивізія розташовувалася в межах Кушівки, Масляниківки, Арнаутово, Никонорівки і Новоолексіївки, готуючись до подальшого наступу.

Північніше 9-ї дивізії наступали полки 6-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії генерал-майора Михайла Смірнова. Їм протистояли 20-й полк 10-ї танково-гренадерської і 103-й полк 14-ї танкової дивізій. Перших успіхів у наступі гвардійці досягли 6 січня. В Журналі бойових дій зазначається, що близько півночі німці припинили повністю артилерійський і частково мінометний вогонь та розпочали відвід своїх підрозділів. О 3 годині дивізія розпочала їхнє переслідування і на ранок 6 січня вийшла до північних околиць Аджамки, де зустріла організований опір ворога. Спочатку червоноармійці вибили гітлерівців зі східної частини села, а потім спробували переправитися через р. Аджамка, котра розділяє його на дві частини. Спроба подолати водну перешкоду виявилася не вдалою, бо майже всі підходи до неї були під ворожим обстрілом. Тому було вирішено доручити це завдання штрафникам. Близько 18.00 110-та штрафна рота форсувала річку і забезпечила просування інших дивізійних частин. Підтягнувши артилерію, 6-та дивізія вранці 7 січня батальйонними колонами розпочала переслідування німецьких військ. Темп просування був невисоким. Це було пов'язане з тим, що дороги, якими рухалися червоноармійці, були заміновані. Надвечір передові підрозділи 14-го повітрянодесантного полку досягли східної частини Кіровограда. В 19.00 7 січня 14-й і 20-й полки 6-ї дивізії увійшли в місто. «Непосередственно в городе противник оказывал сравнительно слабое сопротивление и постепенно начал отход на северо-запад в р-н Лелековка, так как южнее и западнее города вышла южная группировка (части 7-й гвардейской Армии).

К 20.00 7 январа 1944 г. город полностью очищен от противника, части дивизии выйдя на его юго-западную окраину заняли оборону: 14-й гвардейский воздушно-десантный стрелковый полк – северо-западнее тюрьмы, 20-й гвардейский воздушно-десантный стрелковый полк – Ново-Алексеевка, 17-й гвардейский воздушно-десантный стрелковый полк – Арнаутовка», – зазначається в Журналі бойових дій 6-ї дивізії. Після взяття Кіровограда 6-та гвардійська повітрянодесантна дивізія перейшла в резерв 5-ї гвардійської армії і отримала наказ обороняти місто з південного заходу.

З північно-східної сторони в Кіровоград вступили підрозділи 13-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії. Відбулося це вранці 8 січня і, судячи з архівних документів дивізія не вела боїв з німцями на вулицях обласного центру, а точніше його передмістя Новомиколаївки. Один із її полків – 42-й гвардійський – перед світанком 8 січня вийшов до південних околиць Лелеківки і зайняв дорогу, котра сполучала її з Новомиколаївкою. В 7.30 згідно з розпорядженням командувача 33-м гвардійським корпусом полк розпочав наступ на Лелеківку з метою знищити тамтешнє угруповання ворога. У результаті трьохгодинного бою він частково оволодів східною частиною села і зосередився на лівому березі р. Інгул. Надвечір 8 січня полк передав свою ділянку 95-й гвардійській стрілецькій дивізії і перейшов у другий ешелон 39-го гвардійського стрілецького полку. Опівдні 8 січня 39-й і 34-й полки 13-ї дивізії пройшли центральною частиною Кіровограда – від Новомиколаївки до Нової Балашівки. Таким чином, вказані підрозділи зосередилися на західних околицях міста, в межах сучасних мікрорайонів Нова Балашівка і Озерна Балка.

Отже, підсумовуючи розповідь про звільнення Кіровограда, відзначимо, що ключову роль у цьому відіграли 297-ма стрілецька дивізія і бригади 29-го танкового корпусу. Вони перед світанком 7 січня увійшли в місто з південно-східної сторони і протягом дня, поступово рухаючись його вулицями, здолали опір ворога. Увечері 7 січня в межі Кіровограда зі східного і південно-східного напрямів вступили ще дві дивізії Червоної армії – 9-та і 6-та гвардійські повітрянодесантні. Радянські війська відносно швидко оволоділи Кіровоградом: в Журналах бойових дій вказаних дивізій зазначається, що вже близько 21 години 7 січня місто було звільнене від ворога. Тому поширене в спогадах і дослідженнях радянського періоду твердження про те, що червоноармійці вели бій за кожний квартал обласного центру та ледве не за кожний його будинок навряд чи відповідає дійсності. Не можна погодитися й із загальноприйнятими даними про кількість загиблих воїнів Червоної армії за звільнення Кіровограда – 36 465 осіб. Ця цифра є явно перебільшеною і, вочевидь, стосується загалом всієї наступальної операції 2-го Українського фронту 5–17 січня

1944 р., а не битви конкретно за місто. Архівні документи свідчать, що втрати дивізій, котрі вели бої в Кіровограді, обчислюються сотнями, а не десятками тисяч.

Успішним діям радянських військ сприяло те, що розвиток їхнього наступу спонукав німців відмовитися від ведення позиційних боїв безпосередньо в місті. На вечір 6 січня оборона Кіровограда була доручена 10-й танково-гренадерській і 376-й піхотній дивізіям, загальне керівництво якими здійснював генерал-лейтенант Август Шмідт. Ці дивізії розташовувалися на східних околицях міста, зокрема, полки 10-ї дивізії займали позиції південніше залізничної дороги, котра йде з Кіровограда до станції Канатове. Дізнавшись вранці 7 січня про появу червоноармійців на півдні Кіровограда, генерал-лейтенант Шмідт вирішив не вступати в глибину міста, а відвести свої війська до Лелеківки. Що й було зроблено. Його приклад наслідувала й 14-та танкова дивізія генерал-майора Мартіна Унрейна. Однак їй довелося пробиратися через місто. Ввечері 6 січня вона розпочала своє зосередження в межах сучасних мікрорайонів обласного центру Арнаутове, Масляниківка, Новоолекіївка, маючи завдання далі наступати на південь. Але вранці 7 січня підрозділи 14-ї дивізії не очікувано для себе змушені були вступити в бій із червоноармійцями і під їх тиском відступити в місто. Тому бої на вулицях Кіровограда для дивізії Унрейна стали скоріш вимушеними, ніж запланованими. Немає підстав думати, що 14-та дивізія прагнула дати бій радянським військам на території міста і зупинити їхнє просування. Документи фіксують лише спротив невеликих за кількістю груп, котрі мали на меті затримати наступ червоноармійців, поки основні сили дивізії не залишать місто. Пізно ввечері 7 січня 14-та танкова дивізія остаточно покинула межі Кіровограда: спочатку німці переправили свою техніку на правий берег Інгулу, використавши для цього тогочасні мости (на Ковалівці, біля школи № 4, поруч із Кафедральним собором Різдва Пресвятої Богородиці та на вул. Михайлівській), а потім, пройшовши нинішніми мікрорайонами Озерна Балка, Черемушки, Біляєва, Старою Балашівкою, прибули до Злодійської Балки.

Використані джерела та література:

1. Брюннер М. На танке через ад. Немецкий танкист на Восточном фронте./ Брюннер М. – М., 2009.
  2. Воспоминания об освобождении Кировоградщины (материалы, статьи, рассказы). – Кировоград, 1945.
  3. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Фонд 328, опись 4852, дело 188. Выписка из журнала боевых действий 9-й гвардейской воздушно-десантной дивизии за январь 1944 г.
  4. Грамс, Р. 14-я танковая дивизия: 1940-1945. / Р. Грамс. – М.: Центрполиграф, 2014.
- 40

5. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 3196, оп. 1, д. 5. Журнал боевых действий 110-й танковой бригады 18-го танкового корпуса. Период с 06.01.1944 по 31.10.1944 г.
6. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 3415, оп. 1, д. 53. Журнал боевых действий 18-го танкового корпуса. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г.
7. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 1600, оп. 1, д. 7. Журнал боевых действий 297-й стрелковой дивизии. Период с 25.07.1943 по 30.12.1944 г.
8. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 3420, оп. 1, д. 18. Журнал боевых действий 29-го танкового корпуса. Период с 03.01.1944 по 30.01.1944 г.
9. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 3114, оп. 1, д. 5. Журнал боевых действий 31-й танковой бригады 29-го танкового корпуса. Период с 15.10.1943 по 17.06.1944 г.
10. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 1159, оп. 1, д. 48. Журнал боевых действий 50-й стрелковой дивизии. Период с 07.01.1944 по 09.01.1945 г.
11. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 328, оп. 4852, д. 168. Журнал боевых действий 5-й гвардейской армии. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г.
12. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 1313, оп. 1, д. 15. Журнал боевых действий 6-й гвардейской воздушнодесантной дивизии. Период с 14.12.1943 по 21.10.1944 г.
13. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 240, оп. 2779, д. 1217. Кировоградская операция войск 7-й гвардейской армии. Период с 05.01.1944 по 09.01.1944 г.
14. Книга Памяти Украины. Кировоградская область. Т. 1. г. Кировоград, г. Александрия, Александрийский район, Александровский район. Кировоград, 1995. С. 48.
15. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1944. / И. С. Конев. – М., 1972.
16. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 897, оп. 1, д. 25.
17. Отчет о боевых действиях 13-й гвардейской дивизии (Кировоградская операция).
18. Фогель Г. Потерпевшие победу. Немцы в Корсунском «котле» / Г. Фогель – М.: Яуза-пресс, 2010.
19. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 500, оп. 12472, д. 584. Die Abwehrschlacht im Raum von Kirowograd 5. – 17.1.1944.
20. German Defense Tactics Against Russian Breakthroughs (Historical Study). Center of Military History United States Army. – Washington, 1951.
21. German Defense Tactics Against Russian Breakthroughs (Historical Study). Center of Military History United States Army. – Washington, 1951.
22. Mactaggart Pat. Escape from Kirovograd. WWII History Magazine. 2015. December.
23. Vormann N. The battle of Korsun – Cherkassy. The Encirclement and Breakout of Army Group South, 1944. Translated by Geoffrey Brooks. – Havertown, 2018.

Вадим Колєчкін*

м. Кропивницький

49-Й СТІЛЕЦЬКИЙ КОРПУС У БОЯХ 10-18 ЛЮТОГО 1944 РОКУ

Статтю присвячено наступальній операції у районі м. Звенигородка, здійснену німецьким командуванням 10-18 лютого 1944 року з метою відволікти війська 2-го Українського фронту від виконання завдань зі знищення угруповання генерала Штеммерманна у районі Корсунь-Шевченківського, а також перебігу бойових дій між радянським 49-м стрілецьким корпусом та ударним угруповання генерала Віттерсхайма, яке складалось із 11-ї танкової дивізії, 13-ї танкової дивізії та збірної бойової групи генерала Хаака.

Ключові слова: Друга світова війна, радянсько-німецький фронт, визволення Правобережної України, Корсунь-Шевченківська битва, 49-й стрілецький корпус, 11-а танкова дивізія.

The article is devoted to the offensive operation near Zvenigorodka, carried out by the German command on February 10-18, 1944 in order to distract the troops of the 2nd Ukrainian Front from carrying out tasks to destroy General Stemmermann's group near Korsun-Shevchenkovsky, as well as the fighting between the Soviet 49 General Wittersheim's infantry corps and strike group, which consisted of the 11th Panzer Division, the 13th Panzer Division, and General Haak's combined battle group.

Key words: World War II, Soviet-German front, liberation of Right-Bank Ukraine, Battle of Korsun-Shevchenko, 49th Rifle Corps, 11th Panzer Division.

Історія Корсунь-Шевченківської наступальної операції завжди була однією з найбільш популярних епізодів історії Другої світової війни на території України. З одного боку, маршали І.С. Конєв та Г.К. Жуков, П.О. Ротмістров, С.Я. Красовський, генерал К.В. Крайнюков та багато інших радянських генералів та офіцерів залишили свої спогади про участь у одній із найбільш успішних радянських операцій часів Великої Вітчизняної війни. Корсунь-Шевченківській операції було присвячено не одну сторінку в усіх описах визволення Правобережної України, зокрема у багатотомних виданнях «История Великой Отечественной войны» и «История Второй Мировой войны» та багатьох інших.

* Колєчкін Вадим Петрович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археографії, виставкової діяльності та роботи з читальними залами Державного архіву Кіровоградської області.

З іншого боку, в німецькій мемуарній та дослідницькій літературі «битва у Черкаському котлі» також згадувалася кожного разу, коли мова заходила про бої на українському Правобережжі Дніпра. Про битву писали фельдмаршал Е. фон Манштейн, генерали К. Тіппельсірх, Н. фон Форман, П. Карель, а також дослідники історії німецьких танкових та піхотних дивізій. Однією з найбільш докладних книг на тему Корсунь-Шевченківської битви стала книга Гельмута Фогеля «Потерпевшие победу», переклад якої на російську мову був надрукований у 2010 р.

Проте у більшості випадків радянські автори роблять наголос на перебігу ліквідації оточеного угруповання. Німецькі автори найбільш докладно розповідають про прорив німецьких військ та підрозділів СС з оточення. Проте хід битви у Миронівсько-Звенигородському виступі не вичерпувався лише основним сюжетом. У тіні завжди залишалися побічні епізоди битви, зокрема дії XXXXVII танкового корпусу на зовнішньому кільці оточення.

Метою даної статті є ознайомити читача з бойовими діями між 11-ю танковою дивізією Вермахту і її групами підсилення з одного боку та радянським 49-м стрілецьким корпусом з іншого.

24 січня 1944 року 2-й Український фронт розпочав наступальну операцію, метою якої було у взаємодії з 1-м Українським фронтом оточити та знищити німецькі війська у так званому Миронівсько-Звенигородському виступі лінії фронту. У перебігу битви радянські війська змогли здійснити оточення 6 дивізій, 1 моторизованої бригади та кількох бойових груп, що склалися з підрозділів розбитих раніше дивізій Вермахту.

Спроби німців відрізати радянські ударні угруповання, а також здійснити на початку лютого 1944 деблокування оточених військ, не мали успіху, і радянські війська приступили до ліквідації оточених військ. Радянське командування планувало розділити німецькі війська усередині кільця на декілька груп знищити їх по частинах. Для захисту флангів танкових корпусів на початку лютого радянське командування створило у складі 5-ї гвардійської танкової армії 49-й стрілецький корпус, який взяв на себе відсіч німецького контрнаступу 1-6 лютого 1944 року.

У свою чергу німецьке командування прагнуло прискорити просування III танкового корпусу генерала Брайта до військ XI та XXXXII корпусів, затиснутих радянськими військами у районі на захід від Черкас. У відповідності з новими планами ворожого командування III танковий корпус повинен був знищити радянські танкові частини перед р. Гнилий Тикич, а потім просуватися на північ вздовж дороги Бужанка-Лисянка-Моринці на з'єднання з військами Штеммермана.

При цьому підрозділи 8-ї армії генерала Вюлера повинні були завдати допоміжного удару силами не менш ніж двох танкових дивізій через

ділянку Іскренне-Єрки у загальному напрямку на Вільшану. Цей удар повинен був відволікти частину військ 2-го Українського фронту від оточеного угруповання. Також ударне угруповання Вьолера повинно було сприяти просуванню III танкового корпусу наступом з району Звенигородка-Казацьке. [1, с.192-193]

7.02.1944 радянські атаки фактично призупинили просування III танкового корпусу на території Київської області. Танки та піхота генерала Брайтта зав'язли у зустрічних боях із танкістами 1-го Українського фронту. Одночасно козаки радянського 5-го гвардійського кавалерійського корпусу взяли селище Валява. У відповідь оточені німецькі війська розпочали низку контратак у районі Городища. Штеммерманн прагнув не дати радянським військам захопити цей райцентр і розділити оточені війська на кілька груп.

Тим часом 8.02.1944 у Малій Висці начальник штабу 8-ї польової армії Шпейдель зустрівся з начальниками штабів XXXXVII корпусу 8-ї польової армії, 10-ї моторизованої, 14-ї танкової, 106-ї піхотної та 320-ї піхотної дивізії. Начальники штабів мали обговорити нове перегрупування, яке мало б вивільнити нові сили для удару на північ. Для цього більшості частин корпусу довелося б знову розтягувати свій фронт, аби 11-а танкова дивізія змогла б допомогти оточеним військам [1, с.219].

9.02.1944 війська 4-ї гвардійської армії спромоглися взяти у цей день сильно укріплений ворогом районний центр Городище. У Городищі радянські війська захопили до 1000 ворожих авто, 81 гармат та 35 кулеметів.

53-я армія, що стояла на напрямку майбутнього удару 11-ї танкової дивізії і прикривала район Шполи від удару з південного заходу, весь день вела вогневий бій на рубежі біля села Васильківка, дороги з Товмача на Шполу, села Кримки, хутора Маринівка, села Митниця, дороги Лип'янка-Листопадове, сіл Межигірка та Турія.

Танкові корпуси армії Ротмістрова займали попередні позиції. Підрозділи 49-го стрілецького корпусу, підпорядковані 5-й гвардійській танковій, зміцнювали оборону, мінували місцевість, вели перестрілку з ворожими підрозділами [2, л.130-132].

Командувач XXXXVII танковим корпусом генерал фон Форман та його штаб похапцем провадили перегрупування частин. 106-а піхотна дивізія зайняла позиції, на яких раніше знаходилися підрозділи 14-ї танкової дивізії. 14-а танкова дивізія негайно рушила до району Вербовця на з'єднання з 13-ю танковою. Разом вони повинні були завдати удару у напрямку Звенигородки на допомогу деблокуючому угрупованню Вермахту. Також для наступу виділялася 11-а танкова, яка мала бути готова на ранок 11 лютого. Одночасно з відпускників оточених дивізій, що не встигли повернутися до них до початку радянського наступу, була сформована бой-

ова група генерала Хаака, що зосередилася у районі Ямполя, закривши розрив між III та XXXXVII танковими корпусами Вермахту [1, с.226].

10.02.1944 частини 2-го Українського визволили загалом сім населених пунктів. Радянські війська захопили ще 970 автомашин, більшість із яких, щоправда, були несправними, 123 гармати, 10 бронемашин, 18 тягачів, 62 мотоцикли, 35 мінометів та 6 сховищ військового майна. Також було взято у полон 135 вояків із 11-ї танкової, 10-ї піхотної моторизованої, 389-ї, 72-ї та 57-ї піхотних дивізії і танкові дивізії СС «Вікінг».

Підрозділи 5-ї гвардійської танкової армії загалом залишалися на попередніх позиціях. Лише 20-й танковий корпус перемістився до західної частини с. Звенигородка, а його старі позиції зайняла 110-а гвардійська стрілецька дивізія. У свою чергу на колишні позиції 110-ї гвардійської до району с. Лебедин перемістилася 41-а гвардійська стрілецька дивізія.

Основні події згідно з планами німецького командування повинні були розгорнутися на ділянці, яку займав 49-й стрілецький корпус.

У ніч на 10 лютого німецькі підрозділи провели розвідку боем у напрямку кургану +3,7 силою напівроти піхоти з 4 танками. Атака була відбита. Крім того, розвідувальна група 6-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії захопила двох ворожих військовослужбовців. Ними виявилися вояки з розвідувального батальйону 11-ї танкової дивізії. О 7.20 та 16.30 було відбито ще дві слабкі ворожі атаки [2, с.130-132].

11.02.1944 німці на ділянці 2-го Українського фронту частини XXXXVII армійського корпусу Вермахту розпочали наступ із метою пробитися з району с. Єрки до оточеного угруповання. Головним орієнтиром для німців було село Моринці, якого вони мали досягти якнайшвидше.

Усі танки, що мав німецький корпус, було підпорядковано командирі 11-ї танкової дивізії генералу Віттерсхайму. Німці мали 20 або 30 танків та до десятка штурмових гармат. Крім того, бойова група Хаака налічувала трохи менше 2000 піхотинців.

Згідно з планом, 11-а та 13-а танкові дивізії разом із групою Хаака мали захопити плацдарм на річці Шполка у районі с. Єрки, після чого рушити на Моринці. Одночасно німці мали утримувати плацдарм біля Іскренного принаймні до 11 лютого, а потім вивести з нього війська [1, с.228-229].

Одночасно оточені війська з районів Ольховчик, Карашин, Миропілля, Глушки атакували радянські війська, що займалися ліквідацією німців всередині котла.

Найбільше навантаження лягло у ці дні на підрозділи 49-го стрілецького корпусу 5-ї гвардійської танкової армії. У другій половині дня німці атакували правий фланг корпусу танками, яких налічувалося до 40 штук. На допомогу піхоті командування 5-ї гвардійської танкової підтягнуло танкові частини. 20-й танковий корпус вів бій у районі висоти 161.3,

18-й танковий зосереджувався у районі Михайлівки, а 29-й танковий виходив до району Княже, Лозуватка.

11 лютого XXXXVII танковий корпус рушив уперед. Головною силою вважалася бойова група майора фон Сіверса. Її основу складали «пантери» 11-ї танкової дивізії та 1-го батальйону 26-го танкового полку. Разом із «пантерами» до групи Сіверса входила певна кількість середніх танків Pz. IV, штурмових гармат StuG III, 1-2 батальйона піхоти, один артилерійський дивізіон, а також саперні підрозділи. Оскільки частина сил 11-ї дивізії все ще не відійшла з району Іскренного, то до групи Сіверса мали приєднатися 13-а танкова дивізія та бойова група Хаака [1, с.243].

Бойова група Хаака складалася з батальйону зв'язку 389-ї піхотної дивізії підрозділів польової жандармерії 72-ї піхотної дивізії, полку відпускників 57-ї, 72-ї, 88-ї та 389-ї піхотних дивізій під командуванням Баке, батальйону відпускників корпусної групи «Б», 472-го батальйону винищувачів танків, 2-го та 3-го дивізіону 818-го артилерійського полку, 3-го дивізіону 140-го артилерійського полку, 228-го дивізіону штурмових гармат, 55-го мінометного полку, 1-ї роти 389-го дивізіону винищувачів танків з 389-ї піхотної дивізії, 666-й саперний батальйон, 676-й дорожний батальйон, тилові підрозділи 389-ї піхотної дивізії, збірні підрозділи з тилової охорони чисельністю 450 осіб. [1, с.401]

Наказ наступати був відданий командирам бойових особисто Віттерсхаймом. Згідно наказу група Сіверса повинна була рухатися від с. Окніне на с. Єрки. Її мали підтримати 110-й та 111-й піхотні полки дивізії, захищаючи фланги танкової групи та охороняючи зайняту територію. За групою Сіверса також мав рухатися саперний батальйон 11-ї танкової, який повинен був швидко наводити через водні перешкоди мости, які б витримували вагу 46-тонних «пантер».

На правому фланзі групи Сіверса мала рухатися бойова група 13-ї танкової дивізії, підсилена кількома «четвірками» з 8-го танкового батальйону. Командував групою офіцер на прізвище Гериг.

Виступ з Окніного було призначено на час між 4.30 та 5.30 ранку. Виятком була лише піхотна група Хаака, яка виступала опівночі, аби не відстати від танкістів.

З радянського боку до району постійної оборони навколо Звенигородки вийшла 110-а гвардійська стрілецька дивізія. Полки дивізії отримали власні ділянки для обладнання позицій. 310-й гв. стрілецький полк дивізії розмістився від висоти 214.8 до Озірної, 313-й гвардійський стрілецький полк – від західної околиці Звенигородки вздовж шосе 3746; 307-й гвардійський тягнув окопи від висоти 181.1 до хутора Червоний.

Артилерія дивізії все ще перебувала на переході. З дивізією був лише 3-й дивізіон 247-го артилерійського полку у складі 5 гармат. Ще два дивізіо-

ни та 109-й гвардійський винищувально-протитанковий артилерійський полк рухалися до Звенигородки від Лебедина [3, л.39]. Фактично дивізія перебувала у другому ешелоні корпусу за позиціями 94-ї гвардійської стрілецької дивізії.

Основні позиції 49-го стрілецького корпусу тягнулися вздовж північного берега р. Шполка від с. Железнячка до району містечка Шпола. Більшість дивізій мали по два полки на передовій лінії та один полк у другому ешелоні оборони. На правому фланзі корпусу від Железнячки до відмітки 204.8 та перехрестя на схід від нього стояла 375-а стрілецька дивізія у складі 1241-го, 1243-го та 1245-го стрілецького полку.

На схід від неї тримала оборону 94-а гвардійська стрілецька дивізія у складі 283-го, 286-го, 288-го гвардійських стрілецьких полків. Лінія її оборони розпочиналася на північний захід від с. Юрківка і проходила по північному (правому) берегу р. Шполка до безіменного кургану. 288-й гвардійський стрілецький полк розташувався біля південно-західної частини с. Чичеркозівка у другому ешелоні дивізії. Крім того, напередодні ворожого наступу дивізія висунула уперед посилені передові загони. 9 лютого підрозділи 283-го гвардійського полку закріпилися біля висоти 197.5, 196.1, курганів +1.0 та +1.6. 286-й полк висунув підрозділи до висоти 198.0, південної та південно-східної околиць с. Стецівка [3, л.31].

6-а гвардійська повітряно-десантна дивізія у складі 14-го, 17-го та 20-го гвардійських повітряно-десантних полків розташувалася по правому березі Шполки від Стецівки до станції Іскренне. Виключення складала невелика частина правого берега річки біля станції Іскренне, яку 3-4 лютого захопили німці. Проте розвинути успіх вони не змогли, а частини 6-ї гв. дивізії не змогли відбити плацдарм назад. 14-й гвардійський полк перебував у другому ешелоні оборони у районі радгоспу Єгоровський та с. Каменуватка.

На лівому фланзі оборона корпусу завершувалася ділянкою 84-ї Харківської стрілецької дивізії. До складу дивізії входили 41-й, 201-й та 382-й стрілецькі полки. 382- та 41-й полки займали позиції від урочища Гнилець на заході до гаю на південний захід від с. Васильків. 201-й стрілецький полк перебував у другому ешелоні дивізії у районі містечка Шпола. [3, л. 32-33]

З самого початку через розмоклі дороги німецький наступ відбувався повільніше, ніж планувалося. О 6.30 «пантери» Сівєрс з піхотою на броні вийшли з Окніного. Без опору вони дісталися до перехрестя за 2-3 км на південний схід від Єрок. Тут вони наштотувалися на передові позиції правого флангу 1241-го стрілецького полку, який, втім, не мав на позиції протитанкових гармат. Радянська піхота відступила до Єрок, а потім – до Скелеватки. Зліва до села підійшла група Хаака.

Група Сіверса продовжила рух до села. На околиці Єрок піхотинці злізли з танків і продовжили наступ пішки. Спершу Сіверс спробував взяти міст у північно-східній частині села, проте радянські сапери встигли його зруйнувати. Тоді танки розвернулися на схід і пішли вздовж р. Шполка, шукаючи інших мостів. Ще один міст виявився підірваним, проте третій місті у південній частині села не був пошкоджений, але був недостатньо міцним, аби по ньому пройшли Pz. V. На щастя для німців, біля мосту вони знайшли брід, і важкі «пантери» переїхали на протилежний берег річки. [1, с. 244-245]

Справа від групи Сіверса наступала бойова група Герига. До середини дня танки і піхота безперешкодно дійшли до с. Юрківка. Тим самим Гериг прикрив правий фланг Сіверса, у той час як Хаак захистив лівий.

Продовжуючи наступ, у першій половині 11 лютого 11-а танкова дивізія повністю захопила с. Скелеватка. Фактично танки противника пройшли через бойові порядки 1241-го стрілецького полку, який пропустив ворожі танки і вогнем зі стрілецької зброї та мінометів зупинив просування ворожої піхоти. У бій ступили два інших полки дивізії.

Підрозділи групи Герига тим часом захопили висоти на південь від Юрківки. Далі група при підтримці 911-го дивізіону «штугів» розпочала атаки на село. Німці змогли до нього увійти, але незабаром були вибиті звідти радянською контратакою і мусили чекати підходу решти підрозділів 13-ї танкової дивізії. Фактично село атакувала радянська розвідувальна група, яка спромоглася вибити німців з села і взяти одного полоненого зі 111-го піхотного полку.

Німецькі танки зупинилися на рубежі висот 196.1, 217.5 та 200.6. Звідси вони обстрілювали позиції 375-ї та 94-ї гвардійської стрілецьких дивізій до настання темряви. У відповідь артилерія корпусу вела вогонь по ворожих танках прямою наводкою і змогла вивести з ладу три «пантери» з 26-го танкового полку [3, л. 39-40].

Зранку 12 лютого війська 2-го Українського фронту продовжували виконувати два головних завдання – силами 52-ї та 4-ї гвардійської армії продовжувала наступ на оточене вороже угруповання, а силами 5-ї гвардійської танкової армії намагалися зупинити наступ німецьких танкових дивізій із району Скалеватки на північ. Одночасно ворог намагався вирватися з кільця у напрямку Шендерівки та Комарівки на ділянці 1-го Українського фронту.

5-а гвардійська танкова армія силами 49-го стрілецького і 18-го танкового корпусів відбивала наступ 13-ї, 11-ї та 14-ї танкових дивізій із напрямку Скелеватка на Богачівку.

Одночасно, користуючись тим, що головний удар XXXXVII танкового корпусу був направлений на Звенигородку, десантники 6-ї гвардійської

дивізії ліквідували ворожий плацдарм у Іскренному. У ніч 11/12 лютого дивізія атакувала і захопила курган +1.0. Близько 6.00 ранку 13-а танкова дивізія німців розпочала відхід на південний берег р. Шполка, прикриваючись мінними полями та дрібними групами автоматників.

20-й гвардійський повітряно-десантний полк помітив відхід ворога і організував його переслідування. Полк таким чином зайняв Іскренне і почав його розмінування. 14-й гвардійський повітряно-десантний полк оволодів ділянкою залізниці на схід від станції і самою станцією Іскренне. [3, л.40]

Зі Скелеватки Сіверс намітив наступну ціль – висоту 204,8 на шляху до Звенигородки. «Пантери» двома групами рушили в обхід висоти. Під вогнем радянських мінометів німецька піхота спішилася і танки пішли далі без неї. Тепер Сіверс розділив танки на дві групи. Одна з них, якою командував лейтенант Вейдінгер, наступала вздовж шляху на Звенигородку. Інша група, якою командував лейтенант Мут, просуvalася у напрямку Богачівки.

Згідно з радянськими даними близько 14.30 ворог силами 36 танків з 200-300 піхотинців розпочав наступ у північному напрямку. 375-а радянська дивізія вела запеклий вогневий бій із піхотою і танками супротивника, намагаючись зупинити ворожий наступ.

У районі Стебного група Вейдінгера була обстріляна з мінометів та протитанкових гармат, проте вогонь радянської артилерії був швидко придушений «пантерами», і група захопила висоту 161,2. Фактично група Вейдінгера зупинилася у 1 км від обраної цілі – висоти 204,8 і розпочала дуель з артилеристами 1426-го винищувально-протитанкового полку 49-ї легкої артбригади, які у ніч на 12.02.1944 висунулися на напрямок вірогідного просування супротивника. Сили ворога радянські бійці оцінили у 24 танки [4, л.443].

Група Мута, у якій радянські командири нарахували 12 танків, також була обстріляна, але танки Вейдінгера придушили вогонь радянської гармати і німецький підрозділ взяв під контроль перехрестя залізниці та ґрунтової дороги на Скелеватку [1, с.245-246].

О 15.00 німців підтримала авіація. Дві дев'ятки двомоторних бомбардувальників, а потім три дев'ятки Ju-87 бомбили бойові порядки 375-ї стрілецької дивізії, намагаючись прокласти дорогу танкам і піхоті. Також цілєю ворога були позиції радянських протитанкістів, які заважали просуванню ворожих броньованих машин до Звенигородки.

О 16.00 ворожі війська відновили наступ. Тепер радянське командування вважало, що атака здійснюється силами до 50 танків, 10 БТР та до 600 піхотинців. Близько 17.30 ворог прорвав фронт 375-ї стрілецької дивізії і силами до 30 танків, 10 бронетранспортерів та до 400 піхотинців досяг

висоти 204.8. Одночасно ще одна ворожа група чисельністю 20 танків і до 200 піхотинців підійшла до яру, що знаходився у 1,5 км на південний захід від с. Богачівка. На підході до висоти 204.8 радянські протитанкові гармати зустріли зосередженим вогнем вороже угруповання. [3, л.41]

Командувач ворожою танковою групою лейтенант Вартман наказав сержанту Фангеров атакувати артилерійські позиції на схід, а лейтенанту Вейдингеру – на захід від лінії руху німецької групи. Сам Вартман повів танки в обхід висоти з півночі і невдовзі був поранений осколком мінометної міни. Незважаючи на поранення Вартмана, німецькі танкісти під командуванням Вейдингера змогли зайняти висоту ціною втрати двох «пантер». Решта зупинилися начебто через те, що у них закінчилося пальне [1, с.257].

Супротивниками Вартмана та Вейдингера були бійці 1243-го стрілецького полку 375-ї стрілецької дивізії. Полк, який становив другий ешелон оборони дивізії, разом з артилеристами 1426-го винищувально-протитанкового полку 49-ї бригади зайняв позиції у районі висоти 161.3 та хутора Червоний. Шлях до Звенигородки негайно перекрив 307-й гвардійський стрілецький полк 110-ї гвардійської дивізії, який зайняв рубіж оборони від хутора Червоний до Звенигородських хуторів.

У районі Богачівки танки та піхоту Фангєрова зустріли 5 гармат 449-го винищувально-протитанкового полку 2-ї винищувально-протитанкової бригади. Через погані шляхи решта протитанкістів затрималися у дорозі разом із технікою [4, л.448].

Група Герига продовжила бої за Юрківку. На шляху німецької групи стояли бійці 94-ї гвардійської дивізії, що неодноразово переходили у контратаки і не дали ворогу опанувати село. Протягом дня було зафіксовано декілька ворожих атак на північний захід та захід від Юрківки. Контратакою 18-го танкового корпусу ворог був відкинутий на попередні рубежі. Радянські танкісти заявили про знищення 15 танків [3, л.41].

13 лютого противники продовжували виконання тих самих завдань, що і напередодні. Радянські війська намагалися якнайшвидше знищити або примусити капітулювати оточені німецькі війська. Німці намагалися якомога швидше пробитися до оточених на північному фасі оточення і провадили відволікаючий наступ на південному фасі.

5-а гвардійська танкова армія намагалася зупинити просування танків XXXXVII корпусу фон Формана з району Єрок та Скєлеватої на північ до Шендерівки. О 2.00 ночі 13.02.1944 група Герига здійснила чергову атаку на с. Юрківка. До батальйону піхоти з 10 танками увійшли до західної частини села, потіснивши підрозділи 283-го гвардійського стрілецького полку 94-ї гвардійської дивізії. Радянська артилерія зосередила вогонь на ворожому прориві і до 11.30 заявила про знищення чотирьох ворожих

танків, після чого гвардійці перейшли у контратаку і вибили ворожу піхоту з Юрківки.

О 15.30 німці здійснили нову атаку силою до 150 автоматників і захопили 2 будинки у західній частині села, але далі пройти не змогли [3, л.42].

Тим часом 375-а стрілецька дивізія протягом ночі привела себе до ладу і створила нову лінію оборони на шляху до Звенигородки. При цьому вранці 13.02.1944 висота 204.8 знову перебувала під контролем радянських військ. Так, 1243-й стрілецький полк, маючи 121 активного бійця, обладнав лінію оборони від Звенигородських хуторів до висоти 204.8. 1241-ї та 1245-й стрілецькі полки, у яких залишалося 50-70 активних штиків, розтягнули лінію оборони від висоти 204.8 до району с. Юрківка. [3, л.42]. 449-й винищувально-протитанковий полк дев'ятьма гарматами обладнав позиції на північ від висоти 204.8.

На протязі усього дня радянське командування не доповідало про ворожі атаки у напрямку Звенигородки. Німці пояснюють відсутність просування у цей день тим, що їх танки стояли фактично без пального. Розмоклий ґрунт не давав можливості підвезти пальне навіть напівгусеничними транспортерами, і посилка кількох Pz. IV не дала можливості віднайти пальне.

О 16-17.00 німецька авіація групами у 12 та 24 пікірувальники бомбили позиції 375-ї стрілецької дивізії та район с. Богачівка. Після цього розпочалася ворожа атака на висоту 204.8. Атака була відбита із втратами для противника. Принаймні радянська артилерія претендувала на 5 підбитих танків [3, л.42].

Реально у 1-му батальйоні 26-го танкового полку на ходу залишалися три Pz. V, але спроба одного з них пройти на північ завершилася тим, що «пантера» була обстріляна радянськими протитанковими гарматами і пошкоджена. Командир танку лейтенант Фіш помер від ран.

Танкісти 11-ї танкової дивізії намагалися перерозподілити між собою боеприпаси про всяк випадок, але відсутність пального не давала можливості їм рухатися далі. Спроби 13-ї танкової розширити плацдарм у напрямку західної околиці с. Юрківка також не мали суттєвого успіху. [1, с.269]

Тим часом 49-й стрілецький корпус та 20-й танковий корпус без однієї бригади після зупинення ворожих атак перейшли від 5-ї гвардійської танкової армії у підпорядкування командуванню 53-ї армії.

Ситуація на інших ділянках оборони 2-го Українського фронту залишалася незмінною. Головна увага була прикута до 6 німецьких дивізій, що намагалися знайти вихід із кільця, а також до танкового корпусу Брайтга, який повільно рухався до оточених, відбиваючи радянські танкові контратаки та долаючи один за одним захисні рубежі радянської піхоти та артилерії [5, л.143-145].

14.02.1944 просування вперед частин 2-го Українського суттєво прискорилося головним чином через те, що оточене угруповання почало відтягуватися ближче до майбутньої ділянки прориву, все ще чекаючи, коли танки генерала Брайта подолають радянську оборону і виведуть їх з кільця.

Користуючись відходом німецьких частин, 14 лютого радянські війська просунулися уперед на відстань до 8 км і оволоділи 13 населеними пунктами, у тому числі і районним центром м. Корсунь.

53-я армія прийняла 49-й стрілецький корпус із його ділянкою оборони від командування 5-ї гвардійської танкової. Відповідно і організацію відсічі атакам XXXXVII танкового корпусу генерала фон Формана тепер здійснювало командування 53-ї армії.

Одночасно командування корпусу здійснило перегрупування сил. У ніч із 13 на 14 лютого до складу корпусу увійшла 233-я стрілецька дивізія. Вона повинна була замінити на лінії протистояння знекровлену у боях 375-у стрілецьку дивізію. До 8.00 полкам дивізії потрібно було зайняти лінію оборони від висоти 203.2 до с. Юрківка /виключено/. Також один із полків дивізії зайняв смугу від Звенигородки до висоти 203.2.

110-а гвардійська стрілецька дивізія передала залишкам 375-ї стрілецької дивізії район Неморож – висота 181.1 ближче до Звенигородки. Сама 110-а гвардійська змінила 375-у на рубежі висота 181.1 – хутір Червоний.

За день радянське командування зафіксувало декілька ворожих атак на позиції власних військ. Так, вночі німці кілька разів атакували 110-у гвардійську стрілецьку дивізію на ділянці 1-го батальйону 313-го гвардійського стрілецького полку силами до роти піхотинців із 4-8 танками підтримки. О 6.00 ранку до батальйону піхоти з 10 танками здійснили четверту атаку, що була відбита з великими втратами для німців.

375-а стрілецька дивізія на нових позиціях також мусила відбиватися від німців (очевидно група Хаака), які атакували силами до батальйону піхоти з 4-а танками та однією штурмовою гарматою с напрямку висоти 203.2. 94-а стрілецька продовжували захищати Юрківку від атак групи Герига [3, л.43].

Німецьке командування ж стверджувало, що танки фон Формана стояли не рухаючись через відсутність пального. У переговорах із Манштейном генерал Вьолер прямо скаржився на неможливість налагодити нормальне постачання 11-ї танкової дивізії. Також було визнано неможливим перекинути до району наступу 3-ю танкову дивізію, змінивши на позиціях її 2-ю парашутно-егерською.

Користуючись випадком, 5-а гвардійська танкова армія квапилася на допомогу радянським військам, що намагалися не дати оточеним німцям з'єднатися з силами, що намагалися їх деблокувати [5, л.146-148].

15.02.1944 війська фронту продовжували бої за знищення ото-

ченого угруповання німецьких військ. Ворог намагався вирватися з кільця у напрямку Хильки, Комарівка, Нова Буда. Проте радянські війська 14-15.02.1944 спромоглися зупинити ворожий прорив. За радянськими даними, загальні втрати ворога за два дні сягнули 2500 осіб. Також 15.02.1944 було підбито до 13 німецьких танків та самохідних гармат. Серед 170 полонених, які були взяті у боях, бійцям 2-го Українського фронту трапилися двоє розвідників із 16-ї танкової дивізії Вермахту, що свідчило про наближення деблокуючих сил до ділянки 2-го Українського.

53-я армія силами насамперед 49-го стрілецького корпусу та 18-го танкового корпусу тримали оборону проти підрозділів XXXXVII танкового корпусу німців, який за останню добу сильно здав у чисельності з 50 до 30 танків за радянськими даними. Реально ж у них залишилося лише 6 танків та три штурмові гармати, які могли рухатися і вести бій. При підтримці цих залишків танкового угруповання у наступ перейшла група Хаака [1, с. 284].

Німці мали певне просування уперед. На світанку 15 лютого до 200 піхотинців при підтримці 3 танків та 4 штурмових гармат атакували позиції 110-ї гвардійської стрілецької дивізії. Наступ підтримали реактивні системи залпового вогню. Ворожий наступ розпочався о 7.00 і тривав до 16.00.

Група Хаака змогла захопити висоту 203.2 та майже безперешкодно – східну частину Звенигородських хуторів. Причиною стало те, що у момент атаки більшість бійців 1-го батальйону 316-го гвардійського полку 110-ї дивізії покинули позиції для того, щоб пообідати. Внаслідок відступу батальйону мусили відступати і сусідні з полком частини 49-го корпусу.

1-й батальйон радянського 307-го гвардійського стрілецького полку, зазнавши великих втрат, відступив на лінію хутір Червоний – південно-західну частину Звенигородських хуторів. Також 1-й батальйон 313-го гвардійського стрілецького полку відійшов на рубіж перехрестя доріг – висота 207.0, де закріпився о 18.00.

На фронті 375-ї стрілецької дивізії ворог силами до 18 танків та до 300 піхотинців при підтримці артилерії перейшов у наступ із району висоти 203.2 у північному напрямку. До 11.00 німці збили з позицій лівий фланг 1243-го полку і оволоділи гаєм з джерелом та гаєм з будинком лісного. До 15.00 німці захопили Звенигородські хутори і припинили просування.

Два інших полки 375-ї дивізії після прориву оборони 1243-го полку відступили до району с. Михайлівка, де розвернулися фронтом на захід вздовж гаю на захід від Михайлівки та дороги Звенигородка-Юрківка, звідки почали ладнати нові позиції [3, л.44].

Перед фронтом 233-ї стрілецької дивізії ворог активності не проявляв. 94-а гвардійська стрілецька дивізія відбивала атаки 13-ї танкової дивізії на Юрківку, тепер із південно-східного напрямку. Десантники

6-ї гвардійської дивізії та піхотинці 84-ї тримали попередні позиції. При цьому у районі Капустиного розвідгрупа десантників захопила полоненого зі 103-го мотопіхотного полку 14-ї танкові дивізії. Крім того, у цей день розпочалася завірюха, яка перешкоджала діям з обох боків [3, л.44-45].

16.02.1944 бойові дії продовжували розвиватися за попереднім сценарієм. На напрямку головного удару ворожі танки з піхотою атакували на Хильки, Комарівку, Нову Буду, прагнучи пробитися до оточених військ. У другій половині дня вороже угруповання при підтримці 25 танків все-таки взяло Лисянку і продовжило рух у напрямку с. Октябрь. Атаки підтримали ворожі авіатори, що здійснили до 150 літако-прольотів.

У свою чергу радянські війська оволоділи кількома населеними пунктами, у тому числі село Яблунівка та сильним вузлом опору ворожих військ – селом Стеблев. У полон потрапили 215 полонених із танкових дивізій СС «Вікінг», «Мертва голова», мотобригади СС «Валонія», а також 112-ї, 72-ї, 57-ї, 213-ї, 320-ї та 384-ї піхотних дивізій.

На ділянці 53-ї армії сили XXXXVII танкового корпусу німців продовжували безуспішні спроби пробитися зі Скелеватки на Богачівку. На шляху у німців, як і раніше стояли бійці 49-го стрілецького корпусу. Станом на 16 лютого до складу корпусу входили 110-а гвардійська, 233-я, 375-а, 94-а гвардійська, 84-а Харківська стрілецька дивізії, 6-а гвардійська повітряно-десантна дивізія, а також 49-а легка артилерійська бригада, 2-а протитанкова артбригада, 31-а протитанкова артибригада без 1849-го винищувально-протитанкового полку, 80-й гвардійський мінометний полк («катюші»), 1361-й зенітний артилерійський полк.

Вночі 15/16 лютого 1243-й полк 375-ї стрілецької дивізії частково відновив втрачене положення. Вранці бійці дивізії розпочали просування уперед і до 13.00 узяли під контроль південну, південно-східну та північну околицю Звенигородських хуторів, а також вийшли до гаю «з будинком лісничого». Далі полк закріпився на досягнутому рубежі і розпочав вогневий бій із супротивником. 1245-й стрілецький полк вийшов до району висоти 207.0. 1241-й полк зайняв позиції у 400 м на північний схід від гаю «з будинком лісничого». Подальше просування дивізії було зупинене ворожим вогнем.

Німці скаржилися командуванню на нестачу пального та боєприпасів, крайнє виснаження, різноманітні хвороби від застуди до тифу, але командування продовжувало вимагати від них просування далі до Звенигородки.

На ділянці 233-ї стрілецької дивізії ворог перейшов у наступ силами до 200 піхотинців та 18 танків і відбив перехрестя доріг Юрківка-Звенигородка та Скелеватка-Богачівка, звідки дивізія його витиснула вночі. 734-й полк був збитий із позицій, але контратакою відновив положення

703-й стрілецький відступив під тиском німців. 572-й стрілецький полк передислокувався ближче до Богачівки, аби прикрити її від ворожих атак. [3, л.45-46]

Проте радянський 49-й стрілецький корпус армії вперто тримав позиції. Ситуація на ділянках інших армій фронту залишалася незмінною. [5, л.152-155]

17.02.1944 вночі, з 3-ї до 6-ї години, оточене угруповання пішло на рішучий прорив до своїх. Радянські війська не змогли втримати масу ворожих військ, хоча завдали колонам, що проривалися, величезних втрат. Також німцям довелося кинути все важке озброєння та автотранспорт. На полі бою залишилося стільки трупів, що радянське командування не змогло їх одразу підрахувати і суттєво занизило кількість загинувших вояків Вермахту.

Після виходу з оточення ворожого угруповання радянські війська 2-го Українського та 1-го Українського фронту відновили суцільну лінію оборони.

53-я армія займала попередні рубежі, відбиваючи ворожі атаки, сила яких дедалі слабшала. О 2-й годині ночі група автоматників ворога просочилася до Звенигородських хуторів.

О 10.40 ворог двома групами розпочав нову атаку на позиції 49-го стрілецького корпусу. Група піхоти до 80 вояків за підтримки єдиного танку знову атакувала Звенигородські хутори. 70 ворожих піхотинців спробували захопити хутір Червоний. Обидві атаки були відбиті радянськими військами.

Також о 14.00 рота піхоти потіснила 110-у гвардійську стрілецьку дивізію і знову увійшла до південної частини Звенигородських хуторів.

О 16.00 307-й гвардійський полк дивізії зупинив атаку роти німців із сімома танками. Наступ групи Хаака та 11-ї танкової дивізії почав видихатися. Незважаючи на певні успіхи, пробитися до Звенигородки, а тим більше до оточеного угруповання війська Віттерсхайма не змогли.

О 19.00 313-й гвардійський полк 110-ї дивізії оточив ворожих автоматників у Звенигородських хуторах та знищив їх. 233-я стрілецька дивізія залишалася на передніх позиціях. Припинилися атаки і на оборону 94-ї гвардійської [3, л.46-47].

18.02.1944 війська 1-го та 2-го Українських фронтів ліквідували наслідки прориву ворожих військ. Частини фронту відновлювали лінію оборони на зовнішньому кільці, передислоковували підрозділи з внутрішнього фронту на зовнішній, а також добивали окремі групи вояків Вермахту, що не змогли вчасно вийти на свою територію. Загалом підрозділи 2-го Українського фронту заявили про знищення більше 1800 ворожих вояків. Ще до 2000 солдат та офіцерів Вермахту було взято у полон.

Частини 2-го Українського фронту здійснювали перегрупування на правому фланзі у районах Петровське, Джурдженці, Почапинці. Німецьке командування після здійснення прориву оточеного угруповання намагалося відтягнути назад танкові та піхотні частини, що здійснили деблокування, і вирівняти лінію фронту. Радянські війська просувалися за німцями.

53-й армії довелося вранці відбивати останні атаки німців. Вночі, о 3 годині, війська 13-ї танкової дивізії освітили передній край 94-ї гвардійської стрілецької двома прожекторами та ракетами. Після артилерійського нальоту по радянських позиціях в атаку рушив ворожий батальйон. Німцям вдалося перейти на північний берег р. Шполка. Проте під вогнем радянських кулеметів та гармат ворог зупинився і частини 94-ї дивізії відкинули його назад за річку.

До батальйону піхоти з танками здійснили безуспішну атаку на позиції 375-ї стрілецької дивізії. О 9.00 група Хаака силами до 100 піхотинців з 3 танками атакувала у районі хутора Червоний. Ця атака була відбита силами 1243-го стрілецького полку.

О 13.30-14.00 ворог здійснив сильну артилерійську підготовку, після якої 200 піхотинців із 18 танками перейшли у наступ. 1245-й стрілецький полк, що налічував 50 стрільців, 8 кулеметників, 38 мінометників, та 1241 полк, у якому залишилося 13 стрільців, 3 кулеметники та 15 мінометників, за підтримки артилерії відбив ворожу атаку. При цьому було підбито 5 танків і виведено з ладу значну кількість ворожої живої сили [3, л. 47-48].

Радянські вояки відбили ворожий наступ і до кінця дня 18 лютого зачистили від ворога с. Скотарево. Було знищено, за радянськими даними, до 100 ворожих вояків, підбито 4 танки і взято у полон 10 бійців 3-ї і 14-ї танкових та 106-ї піхотних дивізій.

Після цього війська Віттерсхайма припинили атаки. З одного боку у ній фактично не залишилося боєздатних танків. Ті, що не згоріли, потребували ремонту. Бойові піхотні підрозділи розтанули на очах унаслідок загибелі та поранення військовослужбовців. Значна кількість вояків страждала на лихоманку, у тому числі і генерал Віттерсхайм [1, с.294].

З іншого боку оточене угруповання вже здійснило прорив і допомога військ Віттерсхайма вже не була потрібна. Таким чином, у командування XXXVII танкового корпусу з'явився привід припинити виснажливий наступ і відійти за р. Шполка.

Вивчаючи матеріали боїв у районі с. Звенигородка, ми можемо зробити висновок про те, що німецький наступ не досяг поставлених цілей. Війська генерала Віттерсхайма не змогли пробитися навіть до містечка Звенигородка, не кажучи вже про оточене угруповання Штеммерманна. Також не вдалося танкістам XXXVII корпусу і відволікти підрозділи

5-ї танкової армії, що були мінімально задіяні у відсічі німецького наступу і у кінцевому підсумку таки були перенацілені на оточені війська. Радянські танкісти завдали ворожим військам важкі втрати під час прориву, хоча і не змогли зупинити прорив. Таким чином, незважаючи на використання німцями потужних танків типу «Panther», піхота радянського 49-го стрілецького корпусу, що не мала навіть достатньої кількості протитанкових гармат, спромоглася зупинити ворожий наступ.

Використані джерела та література:

1. Фогель Г. Потерпевшие победу. Немцы в Корсунском «котле» / Г. Фогель – М.: Яуза-пресс, 2010.
2. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 240, оп. 2779, д. 1053. Оперативные сводки штаба 2 УкрФ.
3. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 332, оп. 4948, д. 95. Журнал боевых действий 49 ск. 1.02.-29.02.1944.
4. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 332, оп. 4948, д. 95. Боевые донесения штаба 49 ск.
5. Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск. Ф. 240, оп. 2779, д. 1053. Оперативные сводки штаба 2 УкрФ.

Виктор Белоус*

г. Кропивницький

«СТАЛИНСКИЕ СОКОЛЫ»: РАЗМЫШЛЕНИЯ О МАШИНАХ, ЛЮДЯХ, СУДЬБАХ И ПАМЯТИ

В статье на фоне экскурса в историю авиации СССР приведены истории связанных с нею личностей (в их числе отдельных кировоградцев), высказано предложение заняться историей базировавшегося в нашем городе в 30-е годы прошлого столетия авиационного подразделения

Ключевые слова: История авиации СССР, стратегия советской авиации, тяжёлые дальние бомбардировщики (ТБ-3), Туполев, Алкснис, «заговор военных», Большой террор в авиации СССР, история 5-го (8-го) Краснознамённого гвардейского бомбардировочного полка.

Basing on a digest of the history of USSR aviation the author proposes life histories of persons, related to it (some of them Kirovogradians), and suggest a study of the history of the aviation unit, based in Kirovograd in the 30-ieth of the last century.

---

* Білоус Віктор Борисович, краєзнавець.

Key Words: History of USSR aviation, USSR aviation strategy, heavy and long range bombers (TB-3), Tupolev, Alksnis, «conspiracy within the military», the Great Terror in USSR aviation, history of 5th (8th) Red Banner bomber aviation Guards regiment.

Музыкальные подборки по радио в праздники и по случаю знаменательных дат часто включают мелодию авиамарша¹. Именно она и натолкнула на мысль написать данную статью, используя строки из песни в качестве заголовков для отдельных её разделов. Итак,

«... а вместо сердца – пламенный мотор»

Выступая на заседании Главного военного совета 13 января 1941 года, И.В. Сталин сказал: «Современная война будет войной моторов. Моторы на земле, моторы в воздухе, моторы на воде и под водой. В этих условиях победит тот, у кого будет больше моторов и больший запас мощностей» [1]. Эта мысль не нова, её высказывали, ещё анализируя ход и результаты Первой мировой войны. Особенно же важной она стала для развития авиации.

«Родиной авиации» самочинно назначила себя Россия, посчитавшая первым самолётом в мире аппарат конструкции русского флотского офицера Можайского. Справедливости ради следовало бы отметить, что «Самолёт Можайского («воздухолетательный снаряд») – самолёт, спроектированный и построенный в последней четверти XIX века, первый в России, один из первых в мире самолётов, предназначавшихся для подъёма человека. Большинство историков авиации считало самолёт Можайского вторым самолётом, отделившимся от земли с человеком на борту – после самолёта дю Тампля, испытания которого относят к 1874 году» [2].

¹ Авиамарш (более известна как «Марш авиаторов») – советская песня в виде марша, написанная и опубликованная весной 1923 года (хотя сам Хайт говорил, что песня написана в 1920 году). Музыка Юлия Абрамовича Хайта, слова Павла Давидовича Германа, русский язык. Часто исполняется на парадах; являлся официальным гимном Военно-воздушных сил СССР. Ведутся различные обсуждения и исследования сходства советского марша «Мы рождены, чтоб сказку сделать былью...» и нацистского марша «Herbei zum Kampf». Мелодия и перевод русского текста на немецкий язык были в середине 1920-х годов заимствованы немецкими коммунистами в виде «Песни красного воздушного флота», а спустя несколько лет получили распространение в качестве нацистского марша. Согласно исследованиям времени и обстоятельств создания песни, данная мелодия с переработанным текстом действительно использовалась штурмовиками СА, будучи заимствованной у немецких коммунистов (после её распространения в СССР), и стала маршем штурмовых отрядов под названием «Das Berliner Jungarbeiterlied. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B2%D0%B8%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%88>

В 1876 году сконструированная Можайским модель его летательного аппарата успешно оторвалась от поверхности и полетела, однако построенный в натуральную величину самолёт разбился. Работу по совершенствованию его конструкции Можайский закончить не успел, скончавшись от болезни в полной нищете, несмотря на чин контрадмирала [3].

«Первый удачный опыт конструирования самолета, который смог взлететь, принадлежит братьям Райт. Уилбур и Орвил Райты окрестили свое детище как «Флайер-1». Первый полет данного летательного средства состоялся 17. 12.1903 года. После отрыва от Земли машина пробыла в воздухе 59 секунд, за которые удалось пролететь 260 метров. На этом конструкторы не остановились, доработанная модель в 1904 году смогла впервые выполнить полет по кругу. Еще через год, в 1905 году, был выполнен дальний полет на 39 километров по замкнутой траектории» [4].

Всё же время авиации наступило и в России и громко заявило о себе: первой успешной летательной машиной, которая смогла пролететь несколько десятков метров без аварии, стал самолет Кудашева. Профессор политехнического института Киева Александр Кудашев в июне 1910 года смог пролететь на аппарате собственной конструкции.

Необходимо отметить и Игоря Сикорского с его самолётом «Илья Муромец», который был изготовлен на основе аппарата «Русский витязь». Было изменено все, кроме общей схемы конструкции.

Первый самолет «Илья Муромец» был изготовлен осенью 1913 года. Еще на испытаниях машины удалось установить несколько мировых рекордов. Первый рекорд по грузоподъемности был зафиксирован 12.12.1913 года, когда удалось совершить полет с 1,1 тонны полезного груза на борту. Ровно через месяц был установлен рекорд с 16 людьми и одной собакой на борту агрегата, при этом общая масса достигла 1,2 тонны. Управление самолетом осуществлял сам конструктор Сикорский.

В 1914 году на базе «Муромца» был изготовлен гидроплан с более мощными двигателями, это был самый большой гидроплан в мире до начала 1917 года. Данной машине принадлежит первый полет по дальности, когда был осуществлен перелет из Петербурга в Киев всего с одной посадкой. При полете была достигнута и максимальная высота полета в 2 километра, при этом на борту было 10 человек. Все это состоялось 05.06.1914 года. Маршрут полета удалось пройти за 6,5 часов. Все эти достижения и наработки послужили дальнейшему развитию авиационной отрасли как в России, так и во всем мире [4].

Как и большинство изобретений человеческого разума, авиация мыслилась прежде всего как оружие, ведь даже Можайский, описывая свой самолёт, «предусмотрел установку на нем аэронавигационного оборудования: компаса, измерителя скорости, барометра-высотомера, двух тер-

мометров, трех кренометров и прицела для производства бомбометания. Самолет, по замыслу Можайского, предназначался для бомбардировочных и разведывательных целей» [5].

Небеса Первой мировой войны увидели массу различных летательных аппаратов: английские «Виккерс», «Сопвич», «Шорт», «Ньюпорт», «Авро», «Армстронг», «Бристоль», «Кэртис», «ДеХэвилленд», «Фарман»; германские «Альбатрос», «Альтер», «Фоккер», «Юнкерс», «Пфальц», «Таубе»; французские «Бреге» и «СПАД»; итальянские «Капрони»; русские «Анатра», «Лебедь 12», «Илья Муромец» и «Русский витязь», а также самолеты других стран.

Россия вышла из Первой мировой войны со значительными потерями как в техническом, так в личном составе своих авиационных подразделений [6]. Несмотря на наличие у царской России достаточно большого авиационного флота, к 1918 году большевики сохранили в рабочем состоянии лишь несколько машин. Остальные были разукomплектованы или разрушены. Летчики же по большей части оказались за границей [7].

«...стальные руки-крылья»

Эффективность авиации заметили и признали не только на поле боя, но и в кабинетах теоретиков военного дела. Здесь мы остановимся на одной из подобных теорий, так называемой «доктрине Дуэ»².

«Еще во вступительных статьях многих советских военно-научных монографий сороковых-пятидесятых годов, когда обязательно надо было подчеркнуть, что советская военная наука, опирающаяся на прочный фундамент марксизма-ленинизма, всегда была более передовой и верной, нежели глубоко реакционная, челоmеконенавистническая буржуазная милитаристская теория, всегда вспоминали про совершенно неверную, в корне ошибочную, опровергнутую событиями Второй мировой войны теорию Дуэ, норовили лягнуть это типичнейшего представителя отсталой западной военной науки.

Казалось бы, что все это совершенно справедливо. Действительно, очень многие основные постулаты его теории не выдержали проверки временем и практикой нескольких войн XX века, оказались полностью неверными и ошибочными. Но вот подошел конец XX веку, начался XXI век и в ряде случаев оказывается, что Дуэ не был уж столь безоговорочно неправ, заявляя, что войну в целом выигрывает мощная авиация,

² Джулио Дуэ (итал. Giulio Douhet; 30 мая 1869, Казерта – 15 февраля 1930, Рим) – итальянский генерал, военный теоретик. Развивал теорию воздушной войны, выдвинул идею проведения массированных бомбардировок городов противника с целью оказания морального воздействия и принуждения к капитуляции.

после чего на долю сухопутных войск остается лишь продефилировать по покоренной стране торжественным маршем и водрузить знамя победы в центре вражеской столицы.

Вспомним авиавойну НАТО против Югославии в марте-апреле 1999 г., американскую операцию против Ирака "Буря в пустыне" 1991 года, выигранную фактически одной авиацией, разгром режима талибов в Афганистане, войну США и Великобритании против режима С. Хуссейна марта-апреля 2003 года» [8].

Опыт военных конфликтов последнего времени (Сирия, Ливия, юго-восток Украины и т.д.) убедительно продемонстрировал эффективность боевого применения авиации, в частности, беспилотных летательных аппаратов (БПЛА).

Что бы ни говорили советские военные теоретики об «отсталой западной военной науке», у руководства страны была странная и порочная привычка: на веру принимать модные теории и незамедлительно пытаться воплощать их в жизнь. По некоторым данным, «к началу Великой Отечественной войны советская авиация имела на вооружении множество типов боевых самолетов. В 1940-м и первой половине 1941 года в войска поступило почти 2,8 тыс. современных машин: Як-1, МиГ-3, ЛаГГ-3, Пе-2, Ил-2.

Также имелись истребители И-15 бис, И-16 и И-153, бомбардировщики ТБ-3, ДБ-3, СБ (АНТ-40), многоцелевые Р-5 и У-2 (По-2)». И если

«новые самолеты Военно-воздушных сил РККА по боевым возможностям не уступали самолетам Люфтваффе, а по ряду показателей даже превосходили их», то в предвоенный период много внимания уделялось развитию именно бомбардировочной авиации (выделено авт.), что может свидетельствовать о приверженности военного руководства страны доктрине Дуэ [9].

***«...мы создаём, как крепнет флот воздушный,
наш первый в мире пролетарский флот!»***

Отмечая интенсивность работы советской военно-научной мысли, А. Фёдоров указывает, что много внимания уделялось и вопросам боевого применения авиации. Исходя из этих положений, предполагалось «оснастить Вооруженные Силы мощной боевой техникой и подготовить их к ведению длительной войны с сильным врагом» и для «достижения целей наступательной стратегии» в условиях «совместных действий с Сухопутными войсками и Военно-морским флотом». Одновременно не исключалась «возможность ведения ими и самостоятельных операций по стратегическим объектам в глубоком тылу противника с целью срыва мобилизации и развертывания его вооруженных сил, дезорганизации его тыла, подавления и разрушения экономических и политических центров,

а также уничтожения вражеской авиации на аэродромах. Авиация рассматривалась и как важное средство разведки и переброски войск, грузов и эвакуации раненых» [10].

В годы первой пятилетки «Военно-воздушные силы полностью оснащаются отечественной авиационной техникой и не только сравниваются по численности самолетов с военной авиацией главнейших капиталистических государств, но и опережают их. Общее количество самолетов увеличилось в 2,7 раза, а тяжелых бомбардировщиков – в 7 раз» [11].

За период второй пятилетки, с 1933 по 1938 г., «авиационная промышленность увеличила выпуск самолетов, авиадвигателей и другой техники в 5,5 раза. Это привело к росту общей численности боевых самолетов и авиационных полков в составе Военно-воздушных сил. Резко меняется и соотношение родов авиации. Основной упор делался на создание мощной бомбардировочной и истребительной авиации. По плану военного строительства в конце первой пятилетки намечалось довести удельный вес бомбардировщиков до 38%, истребителей – до 31% и разведчиков – тоже до 31% [12].

Если в 1929 г. 82% всего самолетного парка составляли самолеты-разведчики, то в 1938 г. их количество снизилось до 9,5%, самолетный парк бомбардировочной и штурмовой авиации достиг 51, 9%, а истребители составили 38,6%» [13]. Технический уровень советской авиации стал не ниже уровня зарубежной авиации.

Использование многомоторных летающих гигантов в воздушных парадах, посвящённых различным праздникам, было так популярно во многом благодаря мегаломании, присущей многим советским «вождям». Одной из таких машин, внушающих толпам зрителей мысль о «несокрушимости советского военно-воздушного флота, укрепляя чувство гордости за достижения молодой Советской Республики», стал самолёт ТБ-3 конструкции А.Н. Туполева, который «по своим тактико-техническим данным, вооружению и особенно грузоподъемности превосходил все имевшиеся в то время за рубежом самолеты подобного типа. При полетном весе до 16 т он мог брать на борт до 4 т бомб. Такие самолеты в значительной степени увеличивали ударную мощь советской авиации» [11].

Пропаганда гордо заявляла: «Самолет ТБ-3 стал основой советской стратегической авиации. В 1933 году бригады тяжелых бомбардировщиков сводят в авиакорпуса. В 1936 году на основе авиакорпусов формируют армии особого назначения. В эти годы ТБ-3 по сути решили поставленную перед ними задачу, они вышли победителями противостояния Советского Союза всему остальному миру, даже не вступая в схватку. Страна Советов отгородилась самолетами ТБ-3 от врагов, как надежным щитом. За все время серийной постройки с 1932 по 1937 год было выпу-

щено 818 самолетов различных модификаций. Летящей в плотном строю армаде ТБ-3 не страшен был никакой противник, никто в мире не обладал таким мощным стратегическим воздушным флотом, только Сталин и его полководцы» [14].

Дополнительно (ну чем не проявление мегаломании?! – прим. авт.) предполагалось также, что «линкоры 2-го класса» ТБ-3 в 1934–1935 годах будут дополнены «линкорами 1-го класса» – ТБ-4 и ТБ-6 (соответственно восьмимоторными и двенадцатимоторными!). Четырехмоторные машины при этом должны были составлять половину парка тяжелобомбардировочной авиации, ТБ-4 – 40%, а ТБ-6 – оставшиеся 10%. Но восьмимоторный гигант остался только опытным образцом, а ТБ-6 вообще не построили и ТБ-3 надолго остался «становым хребтом» отечественной тяжелобомбардировочной авиации, причем именно самолеты с моторами М-17 стали самой массовой модификацией ТБ-3 (более половины общего выпуска).

Вооружение ТБ-3 – пять легких пулеметов, из которых один – на носу, два – на крыше фюзеляжа, еще два могли размещаться под крыльями. Бомбы размещались в бомбоотсеке внутри фюзеляжа и подвешивались под крыльями самолета.

Тяжелый бомбардировщик ТБ-3 – это настоящий символ ранней советской эпохи. На счету ТБ-3 множество рекордов. Всего было построено 816 бомбардировщиков. За годы серийного производства разработали около десяти модификаций самолета. Выпускался ТБ-3 в период с 1932 по 1937 год. До сегодняшнего времени не сохранился ни один самолет.

Технические характеристики самолета таковы. Размах крыла – 41,8 метра, длина – 25,1 метра, высота – 8,5 метра. На самолете стояли четыре двигателя, мощностью 900 лошадиных сил каждый. Скорость у земли – 245 километров в час, на высоте – 300. Дальность полета – две тысячи километров [15].

В общей сложности изготовили более 200 ТБ-3М-34Р. В это число вошла и широко известная «парадная десятка», фотографии которой так любят публиковать за рубежом. Эти десять ТБ-3М-34Р были построены в 1934 году на заводе № 22 и предназначались для серии перелетов в Варшаву, Рим и Париж. Собирали их по особому заказу и машины отличались улучшенной аэродинамикой (зализами стабилизатора и киля, улучшенными капотами моторов) и отделкой. Вооружения эти машины не имели. Зато в бомбоотсеках стояли обитые бархатом диваны. Колеса в тележках смонтировали тормозные, спицы передних колес прикрыли колпаками. Самолеты покрасили в белый цвет и нанесли фальшивые гражданские регистрационные номера, повторявшие заводские.

Советские бомбардировщики произвели должное впечатление в европейских столицах. Заместитель начальника штаба ВВС Хрипин, уча-

ствовавший в двух перелетах, написал в своем отчете: «Весь офицерский и инженерный состав с исключительным интересом относился к нашим самолетам, видя в них удачное решение проблемы тяжелого бомбардировочного самолета. Это относится в равной степени к Польше, Австрии и Италии. Все подчеркивают удивление, что столь большой самолет имеет высокие полетные данные. Это подчеркивает, что наш успех в постройке тяжелой бомбардировочной авиации реален и это будет учтено командованием европейских воздушных флотов». Мнения об этих «миссиях доброй воли», высказываемые в европейских газетах, вообще были порой близки к паническим. Так, один из ведущих репортеров британского еженедельника «Индепендент» писал, «...пока в Европе спорят о ценности теории Дуэ, красные уже ее фактически реализовали, продемонстрировав мощные четырехмоторные бомбардировщики, существенно превосходящие британские машины аналогичного назначения...», а корреспондент французской «Пти Паризьен» вообще истерически заявил, что «...пятсот русских бомбовозов могут раздавить Европу как тухлое яйцо...»

Проектирование самолёта началось в 1926 году, требования со стороны управления ВВС несколько раз уточнялись и приняли окончательный вид в декабре 1929 года.

Для нового самолета были выбраны четыре двигателя Curtiss V-1500 «Conqueror» мощностью по 600 л.с. с последующей заменой их потом на М-17. Первый полет экипажа М.М. Громова 22 декабря 1930 года показал, что самолет удачен. Эта оценка осталась за ним и впредь во всех его модификациях. К 20 февраля 1931 года была вынесена оценка ВВС: «Самолет АНТ-6 с мотором «Кертис» по своим летным данным вполне современный бомбардировщик на уровне лучших иностранных самолетов. Летно-эксплуатационные характеристики позволяют рекомендовать для серийной постройки с моторами М- 17».

Модель оказалась достаточно сложной в освоении для отечественной промышленности из-за нехватки металлов и комплектующих. Головной самолет завода № 22 (серийный № 2201), управляемый экипажем П.И. Лозовского, совершил первый полет 27 февраля 1932 года в присутствии наркома тяжелой промышленности Г.К.Орджоникидзе, которому тогда подчинялось и самолетостроение. К 28 апреля в Филях собрали первую партию из десяти машин с таким расчетом, чтобы они приняли участие в Первомайском параде в Москве.

Машины были очень «сырыми» и лишь благодаря отчаянным усилиям работников завода и НИИ ВВС их удалось вывести на парад. Экипажи состояли попережку из заводского персонала и военных из НИИ. В фюзеляже каждого бомбардировщика сидели техники с бидонами воды, готовые долить текущие радиаторы. Однако цель была достигнута. Па-

радная девятка произвела неизгладимое впечатление на иностранных военных атташе.

За 1-й квартал 1932 года до строевых частей добрались лишь пять ТБ-3, хотя официально за этот срок через военную приемку прошли 46 бомбардировщиков, что составляло примерно две трети плана. На этих самолетах не хватало прицелов, радиостанций, бомбодержателей, пулеметов. Производство радиостанций СВ диапазона 13-СК вообще началось только в 1932 году, да и выпустили их в том году всего десять штук! Радиостанций 11-СК и вовсе не сделали ни одной. Бомбовые прицелы «Герц» (ОПБ-1) у нас осваивали с 1931 года, но за два года собрали 127 прицелов, а ставили их не только на ТБ-3. Более сложный «Герц-Бойков» (ОПБ-2) в СССР стали делать только с 1933 года и выпустили в том году три экземпляра. Конечно, эти сложные оптические приборы можно было импортировать, но поставки зарубежных изделий сдерживал недостаток валюты. Спаренные пулеметные установки ДА-2 поставили в производство также в конце 1931 года, а потому в том году их сделали очень немного.

Самолеты сдавали «условно» без всего этого, под гарантийные письма завода дослать все недостающее при получении прямо в воинские части. Ну а самые неукomплектованные бомбардировщики оседали на заводском аэродроме. Поэтому реально в ВВС поступило значительно меньше машин, чем было собрано.

Анализируя же ситуацию в целом, приходится признать, что существовавший в то время технологический уровень нашей авиаиндустрии явно не соответствовал сложности ТБ-3. Так, кронштейны крепления частей крыла делались «по месту», а стыковочные болты были нестандартны по длине и диаметру. Отмечалась плохая подгонка частей самолета, небрежная обработка стыков, невзаимозаменяемость узлов на машинах даже одной серии, волнистость поверхности крыла. Особенно много претензий предъявлялось к сборке и нивелировке бомбардировщика. ТБ-3 из-за требования возможности перевозки по железной дороге членился на очень большое количество узлов, даже крыло разделялось не только поперек, но и вдоль. Так вот, все это собиралось с большим трудом. Например, секции полукрыла оказывались лежащими не в одной плоскости. Щели в соединениях зияли такие, что на зиму их заклеивали полотном, чтобы не набивался снег. О том, что происходило внутри самолета, и говорить не приходится. В самой первой «Временной полетно-эксплуатационной инструкции» по ТБ-3, выпущенной УВВС в 1932 году, перечень наиболее распространенных производственных дефектов занимает шесть страниц, набранных убогим шрифтом! [16].

Читателю, знакомому с техникой, будет небезынтересно узнать, что у ТБ-3 «фюзеляж переменного сечения. В передней части прямоугольный,

а по мере удаления к хвосту переходил в треугольный, заканчиваясь вертикальным ребром». Эта неуклюжесть с точки зрения геометрии и аэродинамики сочетание сразу напомнит поговорку о вставлении квадратных пробок в круглые отверстия. Кабина пилотов открытая, каждый из лётчиков был прикрыт от ветра отдельным козырьком, между которыми было установлено зеркало заднего вида. Автору это сооружение напоминает мотоцикл с коляской конца XI – начала XX века.

На земле ТБ-3 обслуживали пять механиков, которым хватало работы. Заправка только одного бензобака (с применением пневматики) занимала три с половиной часа, а баков стояло четыре – самолет потреблял до 360 л топлива в час. В систему охлаждения каждого мотора надо было влить 10-12 ведер воды (зимой – горячей). Моторы по инструкции полагалось заводить сжатым воздухом от аэродромного баллона. А если его под рукой не имелось, обходились резиновой петлей на длинной палке, которую дергали человек пять. Иногда к такому приспособлению припрягали лошадь. Храповики для автостартеров на втулках винтов ввели значительно позже [17].

К слову говоря, к наземному обслуживанию ТБ-3 подошли очень серьезно. Для него разрабатывался целый набор специализированных автомашин и прицепов, в том числе проектировалась передвижная мастерская на шасси грузовика. По первому изданному регламенту в комплект средств обслуживания ТБ-3 входили пять колесных и гусеничных машин, в т.ч. трактор «Коммунар» для буксировки бомбардировщика по аэродрому. На практике техники не хватало. При отсутствии трактора обходились 40-50 красноармейцами, толкавшими машину под руководством старшего техника, следившего, чтобы самолет не разворачивали слишком круто – можно было свернуть крепления тележек. Если трактор имелся, то потребность в «живой силе» сокращалась до 10-12 человек. Они заносили хвост самолета [18].

Имеющиеся в электронном ресурсе источники информации отмечают, что у основной массы летного состава туполевский бомбовоз вызывал чувство законного уважения. Четырехмоторные гиганты оказались достаточно устойчивы в воздухе и покладисты в пилотировании. В отзывах из частей, осваивавших новую машину, отмечалось: «Конструкция корабля ТБ-3 в основном вполне удовлетворительна, прочна и может выдержать самые неблагоприятные условия эксплуатации при условии увеличения надежности моторной группы, качество продукции завода № 22 в основном удовлетворительное, за исключением мелких дефектов», но и дефектов по-прежнему было немало. «Наличие многих вмятин на обшивке, прорывов гофра, забоин, трещин около заклепок и в других местах, трещины в узлах, недотяжка болтов, отсутствие шплинтовой соединений...

Бензиновые баки текут, главным образом по швам»... Краска, которой покрывали самолет, оказалась непригодной для металла – шелушилась, вспучивалась и отлетала. Инструкция по эксплуатации грустно констатировала: «...окраска, легко сползающая под влиянием дождя, а зачастую и просто в полете, не может выдержать даже бережного обмывания мягкими тряпками»... Бывали и очень серьезные случаи выворачивания узла полуоси шасси на взлете. Поэтому на последних сериях 1933 года ставили усиленные полуоси, которые также рассылали в места дислокации.

По нашему мнению, авторы подобных текстов противоречат своим собственным словам о «чувстве законного уважения» и ладно бы только самосползающая краска! А каково насчёт «надёжности моторной группы», «трещин в узлах», «недотяжки болтов»?

Экипажу самолёта, состоящему из 8-12 человек [19], было чем заняться и о чём задуматься во время полёта: подтекали баки, ломались качалки элеронов и трубопроводы (их делали не из гибких шлангов, как на Западе, а из отожжённой медной трубки), перегревались или, наоборот, перемерзали силовые установки (моторы М-17 – лицензионная копия двигателей BMW), ломались коленчатые валы двигателей, лопались колёса шасси.

Вариант с М-34Р приняли к серийной постройке как эталон на 1934 год, несмотря на то, что двигатели и винтомоторная группа в целом не соответствовали требованиям, предъявлявшимся по надёжности. Самолеты с двигателями М-34 были почти на тонну тяжелее – больший вес имели сами моторы, почти вдвое увеличили ёмкость маслобаков (была 120 л), в полтора раза стало больше воды в системе охлаждения (было 100 л).

Боеспособность частей, вооружённых ТБ-3М-34Р, поначалу также страдала от некомплектности оборудования и его низкого качества. Фиксировали большой процент отказов радиостанций. По-прежнему не хватало бомбовых прицелов. Например, в 23-й ТБАБ из 36 машин прицелы имелись только на семи.

В ходе освоения ТБ-3М-34Р (1935 год) выявились также трещины блоков моторов и растрескивание втулок винтов, течи радиаторов, быстрое поражение обшивки коррозией, смятие дисков колес, поломки качалок элеронов. В результате этого «букета» дефектов зимняя и частично летняя учеба в авиачастях была сорвана – не столько летали, сколько чинили. Недремлющие работники НКВД докладывали 2 июля: «Конструкция самолета ТБ-3 М-34Р была явно недоработана и, кроме того, в производстве на заводе № 22 – выполнена явно небрежно».

Все это лихорадило и ВВС, и завод, постоянно что-то переделывавший на уже готовых самолетах. В результате к 10 мая 1935 года предприятие отставало от плана уже на 23 ТБ-3М-34Р. Самолеты получались дорогими – каждый обходился более чем в четверть миллиона [20].

«...на всякий ультиматум Воздушный флот сумеет дать ответ!»

Первые настоящие боевые цели ТБ-3 пришлось поражать на родной земле. Летом 1938 года они участвовали в боях у озера Хасан на Дальнем Востоке. В конце июля японцы заняли позиции на сопках Заозерная и Безымянная на советской стороне границы. Чтобы выбить их оттуда, сосредоточили части Красной Армии, которые поддерживали 250 самолетов. В их число вошли 60 ТБ-3 под командованием А.В. Коновалова. Вечером 6 августа вся эта армада обрушилась на траншеи, артиллерийские батареи и тылы японской группировки. ТБ-3 шли в первой волне. Это был первый и единственный случай, когда четырехмоторные гиганты применялись так, как было первоначально задумано, – днем, большими группами, с залповым бомбометанием из плотного строя со средних высот, при полном господстве в воздухе (из-за отсутствия истребительной авиации противника и его зенитных средств для защиты пехоты!).

В годы второй пятилетки техническая реконструкция еще больше преобразила Военно-воздушные Силы. Скорость и высота полета отечественных самолетов возросли в 1,5 – 2 раза. Лучшими самолетами стали истребитель И-16 конструкции Н. Н. Поликарпова, фронтовой бомбардировщик СБ конструкции А. А. Архангельского, дальний бомбардировщик ДБ-3 конструкции С.В. Ильюшина, которые начали поступать на вооружение в 1936 г.

На 22 июня 1941 года ТБ-3 в западных ОВО находились в составе следующих авиачастей: 1 ТБАП и 3 ТБАП 3-го ДБАК – 108 самолетов (94 исправных) 7 ТБАП 1-ой ДБАК – 44 (18) самолетов 14 ТБАП 18 БАД – 39 (32) самолетов. Таким образом, группировка ТБ-3 у западных границ была достаточно сильна (всего имелась 191 машина различных модификаций), чем незамедлительно воспользовалось советское командование, бездарно растеряв почти половину самолетов в боях с немцами [21].

«...стремим мы полёт наших птиц»

Это достаточно долгое предисловие было необходимо для того, чтобы упомянуть о том, что бригада этих бомбардировщиков дислоцировалась и в г. Кировограде. Кроме неё, в городе были также:

В память об этом до настоящего времени сохранились нынешнее здание роддома на ул. Короленко (вероятно, бывшее здание штаба авиабригады), группа трёхэтажных жилых домов вдоль этой же улицы (бывшие ДОСы, дома офицерского состава), помещение бывшей школы №26 на ул. Уфимской (построено при участии личного состава бригады для детей военнослужащих).

Старожилы города помнят, что территория бывшего так называемого «авиагородка» на Ново-Николаевке (один из городских микрорайонов) была обнесена кирпичным забором, проход туда был одно время раз-

решён только проживавшим там лицам (функционировал КПП). Часть расположенных в авиагородке в непосредственной близости от взлётно-посадочной полосы технических помещений по всей вероятности принадлежала подразделениям 15 тяжёлой авиационной бомбардировочной бригады (склады боеприпасов, топлива и имущества, бомбохранилища). Одна из улиц Ново-Николаевки (предположительно, нынешняя Авиационная) использовалась для доставки в авиагородок с железнодорожной станции различных грузов для нужд лётного подразделения (в том числе топлива, оружия и боеприпасов).

В условиях отсутствия доступа к военным архивам бывшего СССР ряд сведений о деятельности 15 табб стал известен только из материалов хранящихся в Государственном архиве Кировоградской области прекращённых архивных следственных дел периода 1936-1938 гг. на отдельных военнотружущих этого подразделения.

В соответствии со сложившимися требованиями в части функционировал особый отдел НКВД, подразделение военной контрразведки, среди задач которого были защита секретов, обеспечение боеготовности части, предупреждение случаев диверсии и вредительства, вскрытие предпосылок к лётным происшествиям и т.п. Органы НКВД проводили и репрессии в РККА 1937–1938 гг. – масштабные политические «чистки» в отношении командного и начальствующего состава РККА и РКВМФ. Репрессии фактически начались во второй половине 1936 года, но наибольший размах приобрели после ареста и осуждения М. Н. Тухачевского и семи других высокопоставленных военных в мае–июне 1937 года; на 1937–1938 гг. пришёлся их пик, а в 1939–1941, после резкого спада, они продолжались с существенно меньшей интенсивностью. Репрессии выражались в увольнениях по политическим мотивам, арестах и вынесении приговоров по сфабрикованным делам.

Жертвами беззакония и фальсифицированных обвинений стали тысячи командиров и бойцов РККА и РКВМФ. Основной удар политических репрессий был направлен против командного состава высшего звена: заместителей наркома обороны СССР, командующих войсками военных округов (флотов), их заместителей, командиров корпусов, дивизий, бригад. Значительно пострадал командно-начальствующий состав управлений и штабов в соответствующих звеньях, профессорско-преподавательский состав военно-учебных заведений.

Основную массу жертв политических репрессий в Красной Армии в предвоенные годы составили так называемые участники «военно-фашистского заговора» и «правотроцкистских организаций», дела которых рассматривались Военной коллегией Верховного суда СССР. Для получения необходимых показаний от подсудимых они в массовом порядке под-

вергались издевательствам, избиениям и пыткам. Применение «мер физического воздействия» в ходе следствия в отношении «врагов» и «шпионов» было санкционировано высшим партийным и государственным руководством СССР. Подавляющее большинство командиров, начальников и политработников, обвинённых в участии в «военно-фашистском заговоре», были приговорены к высшей мере наказания – расстрелу. Лишь некоторым из них этот приговор, не приведённый в исполнение немедленно, был впоследствии заменён исправительно-трудовыми лагерями [23].

Дело «О военно-фашистском заговоре в РККА», в 1937 году сфабрикованное НКВД «с подачи» партийно-государственного руководства СССР против крупнейших военачальников, имело колоссальный международный резонанс. За происходившим пристально следила Германия. Колоритные воспоминания оставил гитлеровский министр пропаганды Йозеф Геббельс. Два дня спустя после казни Михаила Тухачевского и других военачальников, 15 июня 1937 года, он зафиксировал в дневнике: «Кровавые приговоры в Москве ужасают. Там уже ничего не разберешь. Там все больны. Это единственное объяснение происходящего там. Огромное потрясение во всем мире». На следующий день: «Бойня в Москве вызывает большое потрясение во всем мире. Говорят об очень серьезном кризисе большевизма [...] Россия терпелива». Днем позже: «Пляски смерти в Москве возбуждают отвращение и негодование. Опубликованный список расстрелянных за короткое время показывает всю глубину болезни» [24].

«Внутри страны карательная работа велась в заданном Иосифом Сталиным направлении. 21 июня 1937 года был издан совместный приказ Народного комиссариата обороны (далее: НКО) и Народного комиссариата внутренних дел (далее: НКВД) «Об освобождении от ответственности военнослужащих участников контрреволюционных и вредительских фашистских организаций, раскаявшихся в своих преступлениях, добровольно явившихся и без утайки рассказавших обо всем ими совершенном и своих сообщниках». Этот приказ был доведен до сведения личного состава армии и флота. Он закономерно усилил поток доносов, способствуя деморализации военнослужащих» [25].

Андрей Жданов на торжественно-траурном заседании в январе 1938 года, посвященном 14-й годовщине со дня смерти Владимира Ленина, подчеркнул: «1937 год войдет в историю выполнения ленинских заветов и предначертаний как год разгрома врагов народа» [26].

В Российском государственном архиве социально-политической истории (далее – РГАСПИ) сохранилась стенограмма совещания политработников РККА, проходившего 3–4 августа 1937 года: «т. Смирнов (начальник политуправления РККА): Политическое настроение нашей РККА прочное и хорошее. [...] Мы уже проделали за последнее время

порядочную работу. Всего из армии уволено за последние месяцы около 10 тыс. человек, и около половины из них как исключенные по политическими мотивам. Но [...] если бы мы успокоились на этом... это было бы не верно [...]. [...] Выкорчевывание всей враждебной сволочи – эта задача – стоит перед нами [...]. Как реагировала РККА на раскрытие шпионских банд? Приведение в исполнение приговора над Тухачевским, Уборевичем и Якиром было встречено и рассмотрено как воля РККА [...]. Встрепенулась буквально вся РККА [...]. Сейчас десятки, сотни тысяч писем поступают [...] за последнее время поступило более 10 т. Сейчас бдительность народа безусловно поднялась; т. Троянker (Военный совет Московского округа): В течение известного периода времени было известное напряжение у части ком.состава. Основная масса нач.состава отнеслась к этим увольнениям и к тому процессу очищения, который мы провели, совершенно правильно. Часть командиров, особенно те, которые чувствовали, что до них дойдет очередь [...] заметно нервничали [...]. У этой части наблюдалось упадочное отношение к своей работе [...]. Если в момент опубликования приговора Верховного Суда были такие настроения [...] что никому верить нельзя, настроения панические, упаднические, [...] в основном эти настроения сейчас прекратились». И все же, несмотря на бодряческие реляции, падение авторитета командиров и начальников невозможно было проигнорировать. На том же совещании, Петр Смирнов (сменивший на посту начальника Политуправления Яна Гамарника) отметил, что на общем положительном фоне «есть очень много отрицательных и прямо контрреволюционных высказываний. Эти настроения идут, главным образом, по линии разговоров о подрыве авторитета руководителей партии и правительства, о подрыве авторитета огульно командирского состава [...]. Элементы растерянности захватили некоторую часть руководителей, которые потеряли волю и выпустили вожжи из рук. Есть некоторый упадок дисциплины, много происшествий, аварий, самоубийств, поджогов, увечья людей [...]. Число дисциплинарных проступков очень велико. С 1 января 1937 года по 1 мая 1937 года мы имеем здесь астрономическую цифру – 400 тысяч» [27].

Еще несколько «астрономических» цифр, свидетельствующих о катастрофическом изменении психологического климата в Вооруженных Силах страны. По данным Главного управления РККА, количество самоубийств и покушений на самоубийство во втором квартале 1937 года по сравнению с первым кварталом того же года выросло в Ленинградском военном округе на 26,9 процентов, в Белорусском военном округе – на 40, в Киевском военном округе – на 50, в Особой Краснознамённой Дальневосточной армии – на 90,9, на Черноморском флоте – на 200 процентов. Если за период, предшествовавший «Делу военных», с 1 января по 15 мар-

та 1937 года, в Военно-воздушных силах (далее: ВВС) было 7 катастроф и 37 аварий, во время которых погибло 17 человек и ранено 9, то в 1938 год за такой же период произошли 41 катастрофа и 55 аварий, в которых погибло 73 человека и ранено было 2216. Всего по РККА за один 1939 год во время чрезвычайных происшествий погибло 1178 и было ранено 290417. Репрессии не воспринимались как чрезвычайное происшествие – были обыденностью [28].

Репрессии шли и по национальному признаку. В конце декабря 1937 года по указанию Климента Ворошилова из округов были затребованы списки на всех немцев, латышей, поляков, литовцев, эстонцев, финнов и лиц других «несоветских» национальностей. Кроме того, Ворошилов рекомендовал выявить всех родившихся, проживавших или имеющих родственников в Германии, Польше и других иностранных государствах, и наличие связи с ними²⁰. Списки были, естественно, получены, и все эти командиры вне зависимости от их заслуг, партийности, участия в гражданской войне были уволены из РККА в запас. А перечни уволенных подлежали направлению в НКВД [25].

24 июня 1938 года Главный военный совет РККА постановил уволить из приграничных военных округов офицеров следующих национальностей, имеющих независимую государственность: немцы, поляки, латыши, эстонцы, корейцы, финны, литовцы, турки, румыны, венгры и болгары [29]; [30].

Латыши, роль которых в октябрьском перевороте значительна, сначала добились, а затем и сохранили за собой многие позиции в РККА, в частности, в ВВС. Вот только несколько имён:

♦ Владимир Карлович Озол, член ВКП(б) с марта 1917 г.³;

³ Родился в июне 1893 г. в г. Риге Лифляндской губернии в семье рабочего судостроительного завода. С мая 1915 г. в действующей армии на Западном, а с 1916 г. – на Румынском фронтах. С января 1917 г. служил в Латышском запасном полку (г. Юрьев). Последний чин в старой армии – унтер-офицер. В Красной армии с февраля 1918 г. Участник Гражданской войны. Воевал на Западном и Южном фронтах в составе Латышской стрелковой дивизии. В годы войны занимал должности: командира 9-го полка латышских стрелков, охранявшего в 1918 г. советское правительство в Кремле, военкома 1-й бригады латышской стрелковой дивизии. В боях дважды ранен. После Гражданской войны на ответственных должностях политсостава. С апреля 1933 г. – заместитель начальника политуправления Московского военного округа по работе в ВВС и мотомеханизированных войсках. В июле 1937 г. зачислен в распоряжение Управления по командно-начальствующему составу РККА. В октябре 1937 г. по политическому недоверию уволен в запас. Награжден орденом Красной Звезды (1936). Арестован 1 ноября 1937 г. Военной коллегией Верховного суда СССР 2 апреля 1938 г. по обвинению в участии в военном заговоре приговорен к расстрелу. Приговор приведен в исполнение в тот же день. Определением Военной коллегии от 4 июля 1957 г. реабилитирован.

- ♦ Яков Иванович Алкснис⁴;
- ♦ Феликс Антонович Ингаунис (1894, Либава, Латвия)⁵.

В числе репрессированных оказался и цитировавшийся нами выше Хрипин Василий Владимирович⁶.

[Черушев Н.С., Черушев Ю.Н. Расстрелянная элита РККА (командармы 1-го и 2-го рангов, комкоры, комдивы и им равные). 1937-1941. Биографический словарь. М., 2012, с. 357-358]

⁴ Яков Иванович Алкснис родился 14 (26) января 1897 года в Пакули Наук-шенской волости Лифляндской губернии. В 1916 году Алкснис вступил в ряды РСДРП. В марте 1917 года был призван в ряды Русской Императорской Армии. После окончания Одесской школы прапорщиков был отправлен на Западный фронт. С мая 1919 года служил в рядах РККА. В 1924 году Яков Иванович Алкснис закончил Военную академию им. М. В. Фрунзе. В 1926 году был назначен на должность заместителя начальника ВВС РККА. В 1931 году был назначен на должность командующего ВВС РККА, став членом Революционного военного совета СССР. Вскоре стал также членом Военного Совета Народного комиссариата обороны. В январе 1937 года был назначен на должность заместителя народного комиссара обороны по авиации. Депутат Верховного Совета СССР 1-го созыва. Участвовал в проведении репрессий в РККА. Входил в состав Специального судебного присутствия, которое 11 июня 1937 года приговорило к смертной казни группу военачальников во главе с М. Н. Тухачевским. 23 ноября 1937 года Яков Иванович Алкснис был снят со всех постов, исключён из рядов ВКП(б) и арестован. Военной коллегией Верховного суда СССР 28 июля 1938 года по обвинению в участии в военном заговоре приговорён к расстрелу. Приговор приведён в исполнение 29 июля 1938 года на Коммунарском полигоне. Определением Военной коллегии от 1 февраля 1956 года Яков Иванович Алкснис был реабилитирован.

⁵ В мае 1915 года добровольно вступил в Российскую армию. Окончил курсы механиков, затем был направлен в солдатский авиакласс Петроградской авиашколы. В январе 1916 года командирован в Московскую школу авиации для переучивания на новые самолёты. С февраля 1917 года воевал на фронте в составе истребительного авиаотряда. Отличился в боях. С мая 1918 года – в Красной Армии: воевал на Восточном и Южном фронтах. Начальник авиации 2-й конной армии. В 1924 окончил Высшие академические курсы и Академию им. Фрунзе. В ВКП(б) вступил в 1931 году. Участник нескольких дальних перелётов. В 1934–1937 – помощник командующего Белорусского военного округа по ВВС, заместитель командующего войсками Киевского военного округа по авиации. Затем – начальник ВВС ОКДВА и командующий 2-й Армией Особого назначения. Член Военного совета при наркомате обороны. 29 ноября 1937 года арестован. Расстрелян 28 июля 1938 года на Коммунарке. Реабилитирован Главным Военным Трибуналом 2 июня 1956 года [там же]

⁶ Василий Владимирович Хрипин (1893–1938) – советский военачальник, деятель авиации, комкор. Родился в 1893 году в деревне Никулино Брейтовской волости Мологского уезда Ярославской губернии. Образование получил в Ярославском учительском институте. Участник Первой мировой и Гражданской войн. Военную службу начал в 85-м зап. пехотном полку в сентябре 1914 года. В 1915 году закончил Александровское пехотное училище и в чине

Выступая на февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП (б) (1937 г., нарком обороны Ворошилов отметил, что в армии арестовали пока небольшую группу врагов; «но не исключено, наоборот, даже наверняка и в рядах армии имеется еще немало невыявленных, нераскрытых японо-немецких, троцкистско-зиновьевских шпионов, диверсантов и террористов и троцкистско-зиновьевского охвостья, и всякого подозрительного, недоброкачественного элемента...». Только за три года – 1934–1936 гг. включительно – было уволено из армии по разным причинам, преимущественно «негодных» и «политически неблагонадежных», около 22 тыс. человек, из них 5 тыс. человек как «явные оппозиционеры». Военно-политическое сообщество таким образом было подготовлено к тому, что скоро начнутся

подпоручика назначен лётчиком-наблюдателем в 21-й корпусной авиаотряд; в 1916 году окончил курс в Гатчинской авиационной школе (полётный экзамен сдал 15 июля 1916) и получил звание военного летчика. По прохождению истребительного класса в Одесском отделе Гатчинской авиашколы был назначен в 5-й истребительный авиаотряд в котором прослужил до июня 1919 года сначала в должности лётчика, а после Октябрьской революции выборным командиром отряда. В начале 1918 года добровольно вступил в Красную Армию и в феврале был избран фронтовыми работниками членом коллегии Воздушного флота МВО и исполнял обязанности секретаря коллегии до июня 1918 года, совмещая должность командира 5-го истребительного авиаотряда. В 1919 году назначен командиром воздушного флота 10-й армии, а несколько позже и 9-й армии, затем назначен командиром авиации Юго-Восточного фронта. С 1920 года состоял в должности помощника начальника Воздушного флота Кавказского фронта. В 1921 году вызван в Москву и назначен Начальником Авиаотдела Штаваздухреспа. С августа 1922 года помощник главного начальника Воздушного флота по снабжению. В 1926 году стал начальником тактического управления ВВС РККА. В 1931–1933 годах являлся начальником оперативно-разведывательного управления ВВС РККА. В 1933–1934 годах начальник штаба управления ВВС РККА и член комиссии по подведению итогов учений тяжелобомбардировочной авиации на Дальнем Востоке и в Забайкалье. С ноября 1934 года член Военного совета при Наркомате обороны СССР, заместитель начальника Воздушных сил РККА. В 1936 году, когда была создана советская стратегическая бомбардировочная авиация, В. В. Хрипин, как один из видных теоретиков и поборников её создания, был назначен командующим авиационной армией особого назначения. В 1937 году В. В. Хрипин становится главным инспектором ВВС при наркомате обороны СССР. Практическую деятельность Хрипин сочетал с разработкой актуальных проблем строительства ВВС и их боевого применения, он автор нескольких трудов по тактике ВВС. В 1923–37 преподавал в Военно-воздушной академии РККА имени профессора Н. Е. Жуковского (ныне ВВИА). Арестован 26 ноября 1937 года. Осуждён 29 июля 1938 года. Обвинение – участие в военно-фашистском заговоре и шпионаж. Расстрелян в Коммунарке Московской области, в тот же день. Реабилитирован в июле 1956 года [там же]

еще большие чистки, заниматься которыми будет «ведомство товарища Ежова».

Таким образом, «...офицерский корпус не был изолирован, он был раздавлен. После чисток Красная армия стала покорной до идиотизма; преисполненной чувством долга, но не имеющей опыта; лишенной политического веса или притязаний ценой утраты инициативности, склонности к эксперименту или нововведениям» [31].

Начальник германского генштаба генерал Людвиг фон Бек, оценивая военное положение летом 1938 года, сказал, что с русской армией можно не считаться как с вооруженной силой, «ибо кровавые репрессии подорвали ее моральный дух, превратили ее в инертную машину» [32].

Механизм репрессий затронул и кировоградских лётчиков: «97. Житов Александр Александрович (1895-1937) комбриг, русский, командир 15-й тяжелобомбардировочной бригады, арест 15.11.37г., приговор ВКВС 21.12.37г. ВМН, реабилитирован 08.09.56г.» [33]. Комбрига Житова обвинили, в частности, в связях с «участниками заговора» и работе на латвийскую разведку, в агенты которой он лично завербовал инженера своей части Вилпина Юлия Яковлевича [34], поручив тому сбор «технической информации о бригаде» (интересно, что же такого о бригаде не знал её командир?!).

Лётчика 59 авиаэскадрильи бригады Эрро Владимира Александровича, 1912 года рождения, ур. г. Урицка Ленинградской обл., члена ВКП(б), эстонца по национальности, арестовали 14 июля 1938 г. Он якобы «занимался контрреволюционно-шпионской деятельностью на пользу фашистского государства» [35, л.д. 2]. Он просидел в камере до начала 1939 года, а сотрудники особого отдела тщетно пытались отыскать хоть какие-нибудь материалы против него. Наконец, даже их коллеги-особисты (особый отдел Киевского особого военного округа) признали, что обвинение в проведении Эрро шпионской деятельности не доказано, и «инкриминируемое обвинение по ст. 54-10, ч. 1-ая не доказано и состава преступления или антисоветской агитации, проводимой Эрро, не устанавливается» [35 л.д.157-158]. Военный прокурор отметил отсутствие в деле изобличающих Эрро материалов и постановил: «Дело по обвинению Эрро дальнейшим производством прекратить, из-под стражи немедленно его освободить» [35, л.д.159].

Интерес с точки зрения практики ведения дел сотрудниками органов военной контрразведки представляет материал по обвинению воентехника 2 ранга (по нынешним меркам – лейтенант) Скибенко В.А. [36]. В постановлении о начатии следствия от 14.03. 1938 г. указано: «Подозревается в том, что он является участником контрреволюционного военно-политического заговора» [36, 1).

Скибенко В. А., 1909 г.р., ур. Бобринца, проживал ул. Авиационная, дом 30, воентехник 2 ранга, нач. отделения горюче-смазочных материалов технического отдела 15 авиабригады. Отец – служащий, мать – домохозяйка; жена, Косоюра Зинаида Яковлевна (в 1957 г. проживала по ул. Фонтанная, д. 47/31), дочь, Алла, 1935 г.р., дочь, Жанна, 1937 г.р.

Бывший кандидат в члены ВКП(б), исключён в ноябре 1937 г. за вредительство (в связи с арестом). Дело было заведено ОО УГБ 15 АБ (ст. л-т г/б Наклонов) по материалам допросов арестованных ранее Соцкого и Житова [36, сс.42-46]. Якобы по заданию Житова Соцкий завербовал Скибенко в военно-фашистский заговор летом 1936 года; в своих показаниях Житов сообщает, что Соцкий был им завербован в июне 1936 г.

01 июня 1938 г. между Скибенко и Соцким была проведена очная ставка, в ходе которой Соцкий показал: «Я являюсь участником антисоветского военно-фашистского заговора и по заданию руководителей заговорщиков в 15-ой авиабригаде – бывшего командира бригады Житова А., завербовал для участия в заговоре начальника отделения ГСМ Скибенко Виктора Андреевича и начальника отделения боепитания 15-ой авиабригады – Кобыльченко Григория Ивановича. Скибенко был мною завербован в заговор в июле месяце 1936 года... Завербовав Скибенко., я дал ему задание о проведении вредительства с горючим и смазочными материалами. Цель вредительства должна была быть направлена на понижение боеготовности 15-ой авиабригады».

Скибенко эти данные подтвердил, дополнительно указав: «Действительно в июле м-це 1936 г. я был завербован бывшим начальником технического отдела 15-ой авиабригады Соцким Вячеславом Алексеевичем в антисоветский военно-фашистский заговор. Узнав о целях и задачах заговора, я дал своё согласие принять активное участие в заговоре... Будучи завербованным Соцким., я получил задание о проведении вредительства в отделе ГСМ 15-ой авиабригады и выполнял эти задания...» [36, сс.48 -50].

Положение дел на складе ГСМ 15 АБ подробно изложено в акте комиссионного обследования складов и мест хранения ГСМ от 27 апреля 1938 года, здесь же даны рекомендации и указаны пути по устранению выявленных недостатков и нарушений [36, сс.12- 20]. Некоторые из мер прямо относятся к компетенции командования бригады, а, возможно, и более высокого руководства (устройство подъездных путей к местам хранения, вкапывание и ограждение цистерн, ремонт и строительство складских помещений, приобретение противопожарного инвентаря и оборудования и т.д.). В акте отмечены и примеры личной халатности Скибенко В.А. (запущенный учёт хранения и расходования материальных ценностей, захлапленность складов, несвоевременный ремонт насосов и т.п.).

Обвинительное заключение по обвинению Скибенко пафосно начина-

ется словами: «Органами НКВД вскрыт и ликвидирован в РККА антисоветский военно-фашистский заговор, возглавлявшийся агентами иностранных разведок Тухачевским, Якиром и другими и ставивший своей задачей свержение Советской власти путём организации поражения Красной Армии в предстоящей войне с коалицией фашистских государств.

Одним из активных участников заговора, Соцким, в заговор был вовлечён Скибенко... Во исполнение полученного задания Скибенко провёл в авиабригаде ряд вредительских действий, направленных на понижение боеготовности части, а именно: не освежал продолжительное время горючее, хранимое в НЗ; в НЗ умышленно хранил ГСМ скверного качества; пиромсье для самолётов составлялась по-вредительски неправильно, что приводило к быстрому износу авиамоторов; горючее хранилось в неудовлетворительном состоянии с созданием условий для засорения; составлял неверные заявки на снабжение бригады горюче-смазочными материалами» [36, сс. 65 – 67].

Военный трибунал КОВО (Киевского особого военного округа) рассмотрел дело по обвинению Скибенко по ст. 54-16 УК УССР 15 ноября 1938 г. В ходе заседаний Скибенко заявил, что был принуждён следствием к даче в отношении себя ложных показаний: «На следствии мне было предъявлено обвинение в том, что я состоял в антисоветской военно-фашистской организации и что в эту организацию меня завербовал Соцкий. Я просил нач. ОО Наклонова устроить мне очную ставку с Соцким, но в этом мне было отказано... Следствие заставило меня дать вымышленные показания... «Под давлением нач. ОО Наклонова и следователя Ежова я давал им показания, выгодные для них. Моих правдивых показаний следователь в протокол не записывал. Данные мною показания на предварительном следствии являются ложными, писал ложь, потому что не хотел остаться калекой» [36, с. 71].

16 января 1939 г. ВТ КОВО признал Скибенко В.А. виновным в измене Родине (ст. 54-16) и приговорил его к высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией лично принадлежащего ему имущества [36, с.78]. По кассационной жалобе Скибенко Военная Коллегия Верховного суда СССР своим определением № 00395/Р от 07.02 1939 г. не признала участия Скибенко в а/с военно-фашистском заговоре, при этом сочла доказанным его халатное отношение к служебным обязанностям и определила ему меру наказания в виде четырёх года лишения свободы в ИТЛ без поражения в правах, без конфискации имущества и без лишения воинского звания [36, с. 79]. Его супруге, Скибенко Е.Я., была выслана справка о реабилитации мужа и одновременно сообщено, что Скибенко В. А., отбывая наказание в Севвостлаге, умер 7 января 1940 года [36, с. 80].

Архивные следственные дела на личный состав 15 авиабригады пред-

ставляют собой достаточно специфичный источник информации исторического характера, однако содержащиеся в них материалы дают представление о положении в стране и её Вооружённых Силах, особенную же ценность они представляют для изучения форм и методов работы как отдельных «кантразветчиков» (именно такое написание автор встречал в делах!), так и судебной системы в целом.

Система сталинского правосудия вполне сравнима со средневековой. «Многими чертами следствие... восходит к средневековым политическим процессам в России. Черты сходства: непосредственное руководство следствием со стороны высшего в государстве политического органа или лица; отсутствие адвоката; отсутствие состязательности сторон в процессе вынесения приговора; отсутствие принципа презумпции невиновности; практика вынесения приговора тем органом, который вел следствие, и в отсутствии подследственного (в средневековых процессах имели место случаи вынесения приговора специально образованными судебными органами); насилие, применяемое в отношении подследственного с целью получения необходимых следствию показаний; отсутствие законом установленной регламентации следствия, ведущее к произволу; интерес следствия к зарубежным контактам подследственного и фальсификация характера этих связей; тенденциозное извращение показаний в протоколах допросов; окончательность приговора (невозможность обжалования); репрессии в отношении родственников обвиняемого».

Для сталинских процессов характерны такие черты: невиновность обвиняемых; наличие политической цели, не связанной непосредственно с «делом»; предварительное создание «сценария» обвинения, утвержденного высшим политическим руководством, под который подгонялись показания и приговор; непредусмотренность вызова свидетелей и предъявления вещественных доказательств; признание обвиняемого в совершении «преступлений» в качестве единственной формы доказательств; внесудебное вынесение приговора; инициирование общественного мнения, направленного против подследственных [37].

Террор ударил не только по людям, но и по оборонным отраслям отечественной промышленности. То есть, массовые репрессии затевались во имя укрепления обороноспособности страны перед лицом империалистической угрозы, а результат был получен прямо противоположный. Но какой может быть результат, если, например, на одном лишь авиационном заводе-24 (выпуск тяжелых двигателей для самолетов) НКВД «вскрыло» пять разветвленных вредительских, диверсионных, террористических и шпионских групп, выполняющих задания германской, японской, французской и латвийской разведок. А всего на заводе «по учету анти-советских, социально чуждых, подозрительных по шпионажу и диверси-

ям элементов» проходило порядка тысячи человек. Если бы репрессии не остановились, там просто не осталось бы людей.

В конце 1939 года лишь половина директоров оборонных предприятий имели стаж руководящей работы более года. И опытным путем было доказано, что расстрелы отнюдь не являются катализатором повышения эффективности производства. Кроме того, массовые репрессии нанесли огромный ущерб научно-техническому потенциалу страны. Парализованы оказались целые направления, в том числе и связанные с разработкой новых видов вооружений [38].

Работая над статьёй, автор нашёл следующую информацию о бывших наших земляках-авиаторах: 5 тяжелый бомбардировочный авиационный полк сформирован 08.05.38 в Кировограде (ХВО) из 15 тяжелой бомбардировочной бригады и 15 Краснознаменной разведэскадрильи. Весной 1939 года реорганизован в 5 скоростной бомбардировочный авиаполк. Преобразован приказом Народного комиссара обороны СССР №70 от 07.03.42 в 8 гбап. За успешные действия в боях за плацдармы на Висле в августе 1944 г. авиаполк был награжден орденом Красного Знамени.

В составе действующей армии:

17.09.39 – 09.11.39 (5 сбап);

17.02.40 – 13.03.40 (5 сбап);

22.06.41 – 07.03.42 (5 бап);

07.03.42 – 24.04.42 (8 гбап 21 сад);

24.04.42 – 18.05.42 (8 гбап 5 пар);

22.05.43 – 30.08.42 (8 гбап 219 бад);

03.06.43 – 09.05.45 (8 гбап 221 бад).

Типы боевых самолётов, состоявших на вооружении: СБ (1939-1942), Пе-2 (с 1941), лендлизские бомбардировщики А20 «Бостон» [39].

Данную статью начинает ссылка на «Марш авиаторов», закончить её тоже хотелось бы историей песни. В России американский композитор Джимми Макхью известен мало, хотя одно его произведение в свое время прозвучало на всю нашу страну. Это мелодия песенки «Мы летим, ковыляя во мгле...», исполнявшейся в военные годы Эдит и Леонидом Утесовыми в сопровождении Государственного джаз-оркестра РСФСР. В Америке эта песня появилась в 1943 году и называлась она «Comin' In On A Wing And A Prayer» (буквально – «Летим на крыле и молитве»). Слова написал Гарольд Адамсон (Harold Adamson, 1906-1980) – соавтор Макхью по многим работам. Песня запомнилась американцам, а президент Трумэн даже процитировал ее строки в одной из своих речей, посвященных окончанию войны.

В нашей стране песня пользовалась не меньшей популярностью. Успеху «Мы летим, ковыляя во мгле» способствовала мелодия Джимми

Макхью, аранжированная для утесовского оркестра Аркадием Островским, мастерство исполнителей и, не в последнюю очередь, замечательный русский текст. Его авторам – С. Болотину и Т. Сикорской – пришлось преодолеть большие трудности, в частности, исключить явное упоминание о молитве и вере в Господа – это не прошло бы в те непростые времена. Но песня получилась прекрасной:

*«Мы летим, ковыляя во мгле,
Мы ползем на последнем крыле.
Бак пробит, хвост горит и машина летит
На честном слове и на одном крыле...*

*Ну, дела! Ночь была!
Их объекты разбомбили мы дотла.
Мы ушли, ковыляя во мгле,
мы к родной подлетаем земле.
Вся команда цела, и машина пришла
На честном слове и на одном крыле». [40].*

Так хочется верить, что ребята-авиаторы, которых родина вынудила летать на расхваленных советской пропагандой, собранных «на честном слове» фанерных ящиках с капризными моторами, и таким образом гарантировала им смерть в боях, сумели выжить, смогли победить врага. Даже летая практически «на одном крыле», они внесли свою лепту в дело Великой Победы, за что им слава, почёт и вечная память!

История дислоцировавшейся в Кировограде авиационной части, истории и судьбы людей и машин должны быть восстановлены и опубликованы, они должны стать частью общей истории города, области, территории. Автор выражает уверенность в том, что эти исследования историков продемонстрируют нынешнему поколению, как всё коварство государства, все его потуги сломить волю своих граждан и вогнать их в жёсткие идеологические рамки не смогли уничтожить в народе чувство любви к родной земле и стремление бороться с её врагами.

Використані джерела та література:

1. Война моторов: оружие Красной армии перед началом Великой Отечественной войны. Электронный ресурс, режим доступа: <https://topwar.ru/97412-voyna-motorov-oruzhie-krasnoy-armii-pered-nachalom-velikoy-otechestvennoy-voyny.html>
2. История изобретения самолета. Электронный ресурс, режим доступа: <http://www.phisiki.com/2012-02-28-10-51-54/95-istoriya-isobreteniya-samoleta>
3. Кто создал самолет. Электронный ресурс, режим доступа: <http://avia.pro/blog/kto-sozdal-samolet>

4. Б. Можайский. Электронный ресурс, режим доступа: <https://flot.com/history/b-mozhaisky.htm>
5. Почему Ленин так и не пролетел над Россией на самолете. Электронный ресурс, режим доступа: https://www.ukrudprom.ua/digest/Pochemu_Lenin_tak_i_ne_proletel_nad_Rossiey_na_samolete.html#print
6. Доктрина Дуэ. Электронный ресурс, режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/hist/doktrina-due.shtml>
7. Война моторов: оружие Красной армии перед началом Великой Отечественной войны. Электронный ресурс, режим доступа: <https://topwar.ru/97412-voyna-motorov-oruzhie-krasnoy-armii-pered-nachalom-velikoy-otechestvennoy-voyny.html>
8. Федоров А.Г. Авиация в битве под Москвой. – М.: Наука, 1975. Электронный ресурс, режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/fedorov/02.html>
9. Центральный государственный архив Советской Армии (с 1992 – Российский государственный военный архив), г. Москва. Фонд 29, опись 34, дело 39.
10. «50 лет Вооруженных Сил СССР». М., 1968.
11. «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.», т.1. М., 1961.
12. ТБ-3 (АНТ-6). Электронный ресурс, режим доступа: http://forum.worldofwarplanes.ru/index.php?/topic/356-%D1%82%D0%B1-3-%D0%B0%D0%BD%D1%82-6/page__st__20
13. Воздушный исполин. Как ТБ-3 стал одним из символов раннего СССР. Электронный ресурс, режим доступа: <https://rg.ru/2020/03/23/vozdushnyj-ispolin-kak-tb-3-stal-odnim-iz-simvolov-rannego-sssr.html>
14. ТБ-3. Электронный ресурс, режим доступа: <https://militaryarms.ru/voennaya-texnika/aviaciya/tb-3/>
15. ТБ-3. Электронный ресурс, режим доступа: http://www.nnre.ru/istorija/_letaushie_groby_stalina_vsyoz_nizhe_i_nizhe_i_nizhe/p3.php <http://aviarmor.net/aww2/aircraft/ussr/tb-3.htm>
16. Состав, организация, дислокация Военно-воздушных сил РККА (20.10.1939 г. (файл формата MS Excel)
17. Электронный ресурс, режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D0%A0%D0%9A%D0%9A%D0%90_\(1937%E2%80%941938\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D0%A0%D0%9A%D0%9A%D0%90_(1937%E2%80%941938))
18. Bundesarchiv Koblenz, 37 NL. 118/64. fol. 1, Joseph Goebbels, Tagebuch, s. 287
19. В. Карпов, Маршал Жуков, его соратники и противники в годы войны и мира, «Знамя» 1989, № 10, С. 38–39, (цит. по Юлия Кантор, «Дело «О военно-фашистском заговоре в РККА»: резонанс и последствия в СССР и за его пределами», *europa orientalis* 5 (2014) *Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich* ISSN 2081-8741; Электронный ресурс, режим доступа: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2014.005> (Rosyjski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. A. I. Hercena w Sankt Petersburgu, Rosja)
20. «Партийно-политическая работа в РККА». 1938. № 3.
21. Российский государственный архив социально-политической истории, г. Москва. Фонд 17, опись 165, дело 62, лист 7–29, 63–64. ЦК ВКП(б), Совещание политработников РККА.
22. О. Ф. Сувениров, Всеармейская трагедия. // «Военно-исторический журнал». 1989. №3.

23. Сувениров О. Ф. Трагедия РККА 1937-1938. – М.: ТЕРРА, 1998. – 528 с.
24. Мильбах В. С. Особая Краснознамённая Дальневосточная армия (Краснознамённый Дальневосточный фронт). Политические репрессии командно-начальствующего состава, 1937-1938 гг. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007.
25. А. Кларк, План «Барбаросса». Крушение Третьего рейха. 1941-1945. / Пер. с англ. Н. Б. Черных-Кедровой. – Москва, 2002.
26. Л. Никулин, Тухачевский: Биографический очерк. – Москва, 1964.
27. Бригадные комиссары. Электронный ресурс, режим доступа: <http://www.rkka.ru/handbook/personal/repress/brigkom.htm>
28. Государственный архив Кировоградской области, г. Кропивницкий. Фонд П-5907, опись 2-р, дело № 2593-фпд, Вилпин Ю.Я.
29. Государственный архив Кировоградской области, г. Кропивницкий. Фонд П-5907, опись 2-р, дело № 3367-фпд, Эрро В.А.
30. Государственный архив Кировоградской области, г. Кропивницкий. Фонд П-5907, опись 2-р, дело № 6294-фпд, Скибенко В.А.
31. Дело военных из книги Юлии Кантор «Заклятая дружба. Севретное сотрудничество СССР и Германии 20-30х годов». Электронный ресурс, режим доступа: <https://syg.ma/@panddr/dielo-voiennykh-iz-knighi-iulii-kantor-zakliataia-druzhba-siekrietnoie-sotrudnichestvo-sssr-i-germanii-20-30-kh-ghodov>
32. Каплунат В. Эпоха большого террора? Электронный ресурс, режим доступа: <http://kvnews.ru/news-feed/valeriy-kaplunat-epoha-bolshogo-terrora?>
33. Электронный ресурс, режим доступа: <http://ava.org.ru/index.htm>
34. На честном слове и на одном крыле. Об истории одной песни. Электронный ресурс, режим доступа: <http://war-only.com/na-chestnom-slove-i-na-odnom-kryle-ob-istorii-odnoy-pesni.html>

УДК 94(=161.2):355.425.4(44) "1939/1945"

Юрій Клімчук*

м. Кам'янець-Подільський

УЧАСТЬ ВИХІДЦІВ З УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ «СОЮЗУ РОСІЙСЬКИХ ПАТРІОТІВ» НА ТЕРИТОРІЇ ФРАНЦІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано маловідомі сторінки з життя української еміграції на території Франції в роки Другої світової війни. Ці люди, перебуваючи на чужині, часто вливались у лави учасників Руху Опору в бо-

---

* Клімчук Юрій Аркадійович, аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ротьбі проти «коричневої чуми». На прикладі участі вихідців з України в діяльності «Союзу російських патріотів» у Франції автор прагне показати значний внесок наших співвітчизників у Перемогу над нацифашизмом та означити, що слово «російський» в зарубіжній літературі, особливо російській, вказує не лише на цю етнічну групу, а має більш широке значення та включає в себе інші народності, що свого часу входили до складу Російської імперії чи Радянського Союзу, зокрема українців.

Ключові слова: Франція, Друга світова війна, емігранти, українці, Рух Опору, підпільники, партизани, «Союз російських патріотів».

The article analyzes little-known pages from the life of Ukrainian emigrants in France during the Second World War. These people, while abroad, often joined the ranks of members of the Resistance Movement in the fight against the «brown plague». Using the example of the participation of Ukrainians in the activities of the «Union of Russian Patriots» in France, the author seeks to show the significant contribution of our compatriots to the victory over nazism and and note that the word «russian» in foreign literature, especially russian, refers not only to this ethnic group, but has a broader meaning and includes other nationalities that were once part of the Russian Empire or the Soviet Union, including ukrainians.

Key words: France, World War II, emigrants, ukrainians, Resistance Movement, underground fighters, guerrillas, «Union of russian patriots».

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю грамотної побудови діалогу держави зі своїми співвітчизниками за кордоном. У критичних умовах і військовій загрозі не лише співвітчизники, але й апатриди не забувають про свою Батьківщину, і мудра зовнішня політика країни в їх відношенні має і стратегічні завдання. Українська післяреволюційна еміграція, незважаючи на втрату громадянства і неприйняття більшовизму, ніколи не забувала про Батьківщину. Термін «Батьківщина» став одним із найбільш вживаних. Про неї говорили, на Батьківщину прагнули повернутись, її інтереси і майбутнє обговорювали чи не на кожному розі неіснуючої держави «зарубіжної України». Початок Другої світової війни став викликом для їх міркувань про рідну землю. Хтось обмежувався загальними розмовами і роздумами, а хтось знаходив шляхи для втілення своїх не лише патріотичних, але й псевдопатріотичних прагнень на практиці.

Друга світова війна була суворим випробуванням на шляху розвитку людства [34, 12]. У 2020 р. виповнюється 75 років Перемоги в боротьбі проти нацистської окупації європейських країн та участі в цьому антигітлерівській коаліції, до складу якої входили бойові формування США, Англії, СРСР, Франції, Китаю. Радянські воїни, серед яких були тисячі українців, спільно з Армією Війська Польського, Народно-визвольною армією Югославії, Болгарською Народною армією за підтримки Руху

Опору звільнили повністю або частково території десяти країн Європи і двох країн Азії з населенням 183 млн. чоловік. Понад 1 млн. воїнів Червоної армії назавжди залишилося лежати в землі країн, звільнених ними від нацистського панування, яке тривало чотири роки [13, 383].

Після катастрофи, яку пережила Франція в «Дивній війні» (3.09.1939 – 10.05.1940 рр.), її міжнародний авторитет тримався лише на традиційній повазі. Ця країна випала на роки війни зі світового клубу провідних держав. Лише спільними зусиллями союзницьких військ та загонів Опору до вересня 1944 р. була звільнена від ворога майже вся територія країни і на ній встановлено владу уряду де Голля [1, 136]. Завдяки Руху Опору і зусиллям французьких керівників в еміграції Франція зайняла своє місце серед союзників, які стали рахуватися з нею під завісу війни [26, 336].

Одна з важливих цілей даної статті – відрефлексувати не лише героїчну, жертвовну складову Руху Опору, але й на прикладі «Союзу російських патріотів» (СРП), який діяв на території Франції в роки Другої світової війни, показати значний вплив діяльності вихідців з України на подолання світової воєнної кризи і на розвиток всього післявоєнного світового устрою.

Варто відзначити, що у вітчизняній історичній літературі повного уявлення про союз не склалося через вкрай обмежену джерельну базу – збереглися насамперед спогади самих членів союзу [9; 17; 24; 29]. Крім того, деякі європейські дослідники відзначають тенденцію до міфологізації боротьби ГТР-МОІ, яка не сприяє об'єктивному вивченню питання [31, 100].

В коричневому світі нацистського варварства французький народ створив острів свободи: до нього линули представники різних народів СРСР, чехи, поляки, югослави, болгар, англійці, американці, італійці, іспанці, угорці і німці-антифашисти, євреї, що потерпали від геноциду, всі, кого давив нацистський чобіт. Не були виключенням і представники з України: емігранти, військовополонені, «остарбайтери», колишні легіонери і націоналістичні сили. Саме вони були маленькими людьми Великої війни на території Франції.

В історичній науці прийнято вважати, що Опір у Франції почався з перших місяців німецької окупації. Проте варто зазначити, що організованої форми рух набув пізніше, коли в 1943 р в Алжирі був створений визначний антигітлерівської коаліцією Французький комітет національного визволення генералів Жиро і де Голля. На території Франції діяли різні групи Опору, створені різними політичними силами. Серед них були й комуністи, які подолавши внутрішні протиріччя і непослідовність (до 22 червня 1941 р. КПФ була внаслідок нацистсько-радянського пакту 1939 р. де-факто союзником німців), приступили до створення підпілля пізніше за інших. В жовтні 1941 р. їх бойові групи були об'єднані в організацію франтирерів і партизан (Francs-

Tireurs et Partisans (FTP)), а до лютого 1944 р. вони увійшли до складу об'єднаних внутрішніх сил Спротиву Франції (French Forces of the Interior (FFI)). Групи комуністів-іноземців ще в 1920-х рр. були об'єднані в «Main-d'œuvre immigrée» (MOI) («Робоча сила іммігрантів»), сформовані в різні секції за національними і мовними ознаками [16, 91; 22, 146]. В роки війни одним з очільників російської секції FTP-MOI був Георгій Володимирович Шибанов (Chibanoff Georges, «Андре»), який народився 14 серпня 1900 р. в Миколаєві. В 1922 р. він, колишній корабельний гардемарин і противник більшовизму, потрапляє до Франції, в Париж, де працює механіком, а згодом таксистом у компанії G7 [6, 132; 21].

На початку 1930-х рр. Георгій Володимирович став одним з очільників паризького «Союзу повернення на Батьківщину» (СПБ) і членом Французької комуністичної партії (ФКП). У 1937 р. Союз отримав нову назву – «Союз друзів радянської Батьківщини» (СДРБ), нараховуючи до цього часу близько 300 членів [18, 73].

Того ж року Г. Шибанов добровольцем відправився в Іспанію воювати на боці ліво-республіканського уряду Іспанської республіки проти правих сил і військового командування на чолі з генералом Франко, якого підтримали нацифашисти. Будучи водієм в протитанковій батареї, здійснював рейси з продовольством для голодуючого Мадрида та перевозив снаряди для захисників Арагону. Брав участь у боях за Брунете, Бельчіте, Мадрид, Теруель, Арагон, Левант. Біля франко-іспанського кордону у складі підрозділу особливого призначення прикривав евакуацію шпиталів і мирних біженців від франкістів [20; 22, 66]. Як згадував Г. Шибанов, він добре запам'ятав прощальні слова генерала Модесто: «Товариші, боротьба з фашизмом лише починається. Пам'ятайте про це!» [23].

Загалом, участь представників України у Громадянській війні в Іспанії (1936–1939 рр.) можна сміливо назвати їх першим бойовим досвідом активної збройної боротьби проти нацифашизму. Серед її важливих наслідків необхідно виділити наступні: усвідомлення небезпеки від профашистських рухів; отриманий досвід збройної боротьби в умовах сучасної війни; досвід тісної взаємодії з великою кількістю іноземних організацій, які позитивно впливали на участь у Спротиві; досвід конспіративної роботи; підвищення дисципліни в рядах антифашистських організацій тощо [22, 68]. Цю «школу» досвіду в Іспанії пройшов і Г. Шибанов.

Коли почалася Друга світова війна, Г. Шибанов виявився на франко-бельгійському кордоні в робочій роті, укомплектований з іноземців, а пізніше потрапив до табору інтернованих військовополонених-республіканців Сен-Сіпрієн (департамент Східні Піренеї). Звідти в 1940 р. він втік у передмістя Парижу Кліши, організувавши втечу для ще 11 своїх побратимів із числа колишніх емігрантів-інтербригадівців [21; 17, 272].

Недаремно в його військовому квитку іспанські побратими написали, наче викарбували на все життя: «La afiliación partidista es un antifascista» (партійна приналежність – антифашист) [23].

Відразу ж після німецької окупації Франції Г. Шибанов у складі підпільної групи взяв участь в антинацистських акціях, виконуючи інструкції ФТП-МОІ і ФКП. Спочатку поширював антинацистські листівки: з французьким товаришем Рене Меєром розклеював їх вночі на стовпах вулиць Парижа, а в ніч проти 7 листопада 1941 р., попередньо зарахований до складу вантажників складу, брав участь у підпаленні складу військового спорядження окупаційного гарнізону в Парижі [29, 441]. Дана диверсія завдала окупантам втрат на кілька мільйонів франків. Саме українець створив на даному складі осередок Руху Опору. Йому допомагали – іспанець Альфонсо Селестіно і чех Йосиф Франк [23]. Влітку 1943 р. Г. Шибанов був завербований радянськими спецслужбами [27, 190]. Головним його завданням було організувати активний Спротив противнику і допомагати радянським військовополоненим на території окупованої Франції.

Георгій Володимирович відразу ж включився в роботу – був одним з організаторів і творців СРП, створеного 3 жовтня 1943 р. на його квартирі по вул. Гренель в Парижі для роботи з полоненими та власовцями (переважно радянськими громадянами, які співпрацювали з противником в 1941–1945 рр. у боротьбі проти Радянського Союзу і знаходились в складі Східних військ вермахту). Під час зібрання були визначені наступні завдання: 1) зібрати в Парижі колишніх членів СДСР, які проживали в Франції та Німеччині; 2) організувати допомогу радянським військовополоненим, які втікали з таборів і переправляти їх в макі; 3) залучити емігрантів з колишньої Російської імперії та Радянського Союзу до участі в Спротиві шляхом створення бойових груп; 4) вербувати перекладачів та зв'язкових у партизанські загони; 5) налагодити регулярний випуск листівок і газет [22, 148–149].

Згодом СРП увійшла до FFI, а її ядром стали колишні інтербригадівці – представники «Білої еміграції», зокрема П. Пелехін, Д. Смірягин, М. Роллер, Г. Клименюк, Й. Міхневич, О. Кочетков, Н. Миронов і Ф. Сафронов [29, 446].

Дана організація друкувала підпільну пресу на квартирі емігранта-підпільника з Києва – В.Д. Тарасова, який сам виготовляв вибухівку для виготовлених власноруч гранат, розкидав металеві шипи на дорогах, де був великий рух машин тощо [17, 271].

Доставляла восківки для чергового номера нелегальної газети, розповсюджувала і перевозила антинацистську пресу Олександра Тарасенко-Клименюк із Харківщини. Активно боровся з гітлерівцями і її чоловік Гергій Герасимович Клименюк [25].

Крім того, «СРП» мав широку сітку периферійних організацій з вели-

кою кількістю членів. На кінець 1943 р. союз нараховував біля 120 чоловік, великий відсоток із яких становили вихідці з України. Так, у передмісті Парижа Пті-Клармат групою з 40 підпільників керував Євген Нестеренко з Дніпропетровщини, підпілля в м. Леваллуа-Перре очолили його земляк Іван Заграничний і Петро Ромашко з Кривого Рога [11; 12; 29, 447]. Вони займались вербуванням нових людей, поширенням газет, збором одяжі, взуття і продуктів харчування для утікачів із навколишніх таборів і їх переселенням.

Згідно зі спогадами Г. Шибанова, союз був поділений на відділи (секції): робота з військовополоненими, з власовцями і з емігрантами. Члени секцій ділились на так звані трійки (одну із таких трійок очолював І. Заграничний). Із самого початку три сектора керувались центром із семи чоловік, проте така організація виявилась неефективною і управління було змінено. Варто відмітити, що реорганізації і створення нових груп в умовах підпілля дуже ускладнюють виявлення чіткої структури СРП.

Також Г. Шибанов вказує на «сувору конспіративність» союзу, проте, у спогадах інших членів СРП ми можемо побачити, що члени однієї секції могли знати представників іншої тощо [22, 150-151].

СРП не був виключно паризькою групою, адже в Ліоні в нього був філіал, засновником і керівником якого був Георгій Шеметилло, родом із Рівненської області. Спочатку він входив до підпільного осередку колишнього інтербригадівця, болгарина І. Монова, яка вже в 1942 р. почала діяти як окремий загін. Наприкінці 1943 р., як член СРП, українець, окрім бойових завдань, виконував вказівки союзу: брав участь в організації втеч радянських військовополонених із концтаборів і переправлення їх у партизанські загони. Після війни Г. Шеметилло допомагав колишнім радянським військовополоненим повернутися на Батьківщину [15, 236; 28].

В департаменті Луара, біля м. Ліон, активним підпільником був також колишній учасник громадянської війни в Іспанії, член СРП Микола Терешко (підпільна кличка – Жак) із Львівщини, який працював на одній із місцевих шахт. На його квартирі діяла нелегальна друкарня, де випускали листівки й відозви до французького народу із закликом «Смерть німецьким загарбникам!». Керував «типографією» С. Шапошніков, уродженець Катеринослава (сучасне м. Дніпро), якого 20 серпня 1944 р. нацисти розстріляли, а тіло спалили [14, 49].

У розповсюдженні листівок їм допомагали дружина М. Терешко – Катерина Терешко (підпільна кличка – Ольга), Ганна Попович та Дора Корінь із Львівщини. Ці жінки-патріотки регулярно перевозили у своїх валізах із Ліона зброю, важливі документи, папір та чорнила для друкарні [2].

Коли по всій Франції почали створюватися загони франтирерів, М. Терешко очолив партизанську групу, яка діяла в околицях м. Сент-Етьєн.

Йй було доручено підірвати електростанцію, яка забезпечувала струмом місцеві шахти. Операція пройшла успішно. Невдовзі, у грудні 1943 р., в одній з операцій М. Терешко був важко поранений, схоплений німцями й по дорозі до гестапо помер, утративши багато крові. Поховано українця в м. Ла-Рикамарі департаменту Луара, а на могилі встановлено меморіальну плиту з написом: «...нашому дорогому товаришу, лейтенанту Терешку Миколі, який загинув за Францію і за свою Батьківщину!». У групі М. Терешка воювали й інші члени СРП – львів'яни Борис Красницький, Юрій Попович, Теодор Лопушанський, Микола Поповичик [3; 4].

В СРП Г. Шибанову була доручена організація табірних комітетів серед радянських військовополонених, планування і здійснення втеч із концтаборів і сприяння в створенні радянських партизанських загонів. Спільно з французькими макізарами брав участь у боях із нацистами, організовував диверсії на підприємствах, які працювали на німців тощо [32, 67].

Завдяки активності Г. Шибанова союзу вдавалось знаходити десятки нових нелегальних квартир-явок для втікачів із таборів та партизанів, збирати гроші для проведення різних підпільних заходів, працювати перекладачами та інструкторами для втікачів і видавати їм «першокласні» документи для вільного пересування по Парижу, діставати папір для листівок [23].

З цього приводу активний учасник французького Руху Опору, командир загону «Чапаєв», який діяв у департаменті Орн, Іван Фомичов із Харківської області згадував: «В Парижі нас зустрів Г. В. Шибанов і відвів на конспіративну квартиру до Мішеля Франко. Там, очікуючи на виготовлення підпільних документів, ми почали вивчати французьку мову. Невдовзі ми отримали французькі паспорти, продовольчі та хлібні картки. Я став поляком Андре Формінським, а Таскін – болгариним. Тепер ми могли виходити з дому, почали знайомство з містом» [10, 454]

А Іван Проценко з м. Долинська Кіровоградської області, активний учасник СРП, у своїх спогадах зазначає: «...ми організували багато конспіративних осередків. Ми діяли по ланцюжку. Кожен член знав лише двох людей: того, хто йому передавав вказівки, і того, кому він передавав їх далі». Такими шляхами «бойові трійки» одержували потрібну літературу, листівки тощо. Наприклад, радянські військовополонені, з табору Марлі, які працювали на шахтах компанії «Ной» створили ланцюг «Стріла», яка об'єднала 15 трійок з членів СРП. Це принесло свої результати: закинуто в обвали лав кірок та лопат – 225 шт.; відбійних молотків і перфораторів – 25 шт.; виведено з ладу повітряних моторів – 20 шт., з них 10 назавжди; перерізано резинових шланги – 190 шт.; штрекових обвалів – 10; здійснено 90 аварій наповнених вугіллям вагонеток; через перебої з подачею стислого повітря в робочий час створено до 1000 днів прогулів тощо. В підсумку, 5 шахт було закрито і компанія «Ной» недоотримала

біля половини запланованого видобутку вугілля». На 1944 р. було створено ланцюг з більш як 40 трійок [7, 101-103; 9, арк. 5-6; 18, 70; 19, 45-46; 30].

Союз видавав дві підпільні газети: «Російський патріот» для емігрантів і «Радянський патріот» для радянських громадян, що опинилися у Франції під час війни. Їх перші номери вийшли 7 листопада 1943 р. Всього було випущено 13 номерів газети кількістю 300-500 екземплярів, які поширювались переважно в паризькому районі [16, 94; 5, 27; 22, 154].

Прагнучи організувати в різних регіонах Франції збройну боротьбу з гітлерівцями, Г. Шибанов підібрав керуючий склад створеного в грудні 1943 р. ЦК Радянських військовополонених (ЦК РВ), куди увійшли колишні військовополонені – одесит Василь Таскін, вінничанин Марк Слободинський і Іван Скрипай із Черкас. До моменту висадки союзницьких військ у Нормандії (6 червня 1944 р.) ЦК РВ за допомогою СРП організували на території Франції 32 радянських партизанських загони загальною кількістю 1440 чоловік [24, с. 427; 33].

Варто відзначити, що в західноєвропейській літературі радянських людей, що знаходилися в Західній Європі, прийнято називати «росіянами» («русскими»). Але росіяни були не єдиною національною групою, яка брала участь у європейському Русі Опору. Крім них, проти окупаційного режиму зі зброєю в руках боролися українці, білоруси, вірмени, грузини, казахи і представники інших східноєвропейських народів. Тому в літературі, особливо в російській, часто вихідців з України називають «росіянами», хоча «гречно» було б говорити «російський (радянський) громадянин української народності», адже вони народилися на території етнічної України, що довгий час входила до складу Російської імперії, а згодом Радянського Союзу.

У період звільнення Парижа 19–25 серпня 1944 р. озброєна група членів СРП, у складі якої були І. Фомичов і Г. Шибанов, проводила активні бойові дії на вулицях столиці Франції [25; 10, 456-457]. Загалом, не зважаючи на плани, бойового крила в СРП не було, в окремих випадках його активісти боролись у складі французьких макі. Можливо, через те, що загонам Руху Опору в Франції не вистачало зброї. Так, на серпень 1944 р. в Парижі, за різними даними, знаходилось від 35,5 до 60 тис. членів FFI, але озброєними з них були лише 1500–1700 чоловік [22, 150].

Загалом, у своїй діяльності СРП зіткнувся з рядом перешкод. Насамперед, це страх співчуваючих емігрантів зазнати репресій після вступу в підпільну організацію; недостатня кількість працівників; пасивність еміграції, яка і в довоєнний час не прагнула до участі в політичному житті країни; неможливість організувати достатню кількість притулків для людей, які втікали з таборів; активне протистояння діяльності СРП з боку нацистських і вішистських спецслужб, які часто підсиляли в союз своїх

агентів; періодичні непорозуміння з Центром (ФТР-МОІ): брак грошей, документів для нелегалів, продовольчих талонів, які заважали ефективній роботі союзу [22, 155]. Все це стало причиною того, що за 11 місяців своєї діяльності (3 жовтня 1943 – 25 серпня 1944 рр.) СРП не виконав більшості поставлених керівництвом завдань.

В 1946 р. для більш точного визначення цілей СРП він був перейменований у «Союз радянських патріотів» (8-11 серпня 1947 р. перейменований в «Союз радянських громадян у Франції» (ССД)). Г. Шибанов був одним з очільників цього Союзу, а також виконував обов'язки секретаря паризького відділу. Також займався репатріацією і пошуком радянських громадян в таборах для переміщених осіб («Ді-Пі») [23]. В 1945–1946 рр. очолював Комітет допомоги колишнім радянським військовополоненим, а в 1947 р. разом з іншими керівниками «Союзу радянських патріотів» Г. Шибанов був висланий до СРСР. По прибуттю проживав у смт. Дмитрове (з 2016 р. – Олександрійське) Кіровоградської області. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 листопада 1965 р. «Про нагородження орденами і медалями ССРСР групи співвітчизників, що проживали в період Великої Вітчизняної війни закордоном і активно боролись проти гітлерівської Німеччини» Георгій Володимирович Шибанов був нагороджений Орденом Вітчизняної війни I ступеня [8; 18, 72-74].

Таким чином, попри те, що багато цілей СРП досягнуто не було, він вніс свій вагомий внесок у розвиток Руху Опору. Активну участь у діяльності СРП взяли вихідці з України, які з різних причин опинилися на території Франції та включились в боротьбу з нацифашизмом. Вивчення воєнної долі наших співвітчизників є ефективним методом наукової реконструкції участі українців у боротьбі з нацизмом у складі Руху Опору Франції у Другій світовій війні. Одночасно вони служать засобом заповнення існуючого в Україні вакууму по цій темі за допомогою надходжень з-за кордону маси фактичного матеріалу, а також важливою основою переосмислення і деконструкції радянських історичних міфів про їхній внесок у перемогу над гітлерівською Німеччиною.

Використані джерела та література:

1. Бабайцев В. А. Советско-французский договор 1944 года и его значение // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». № 3. 2009. Москва: Изд-во МГОУ. С. 136–140.
2. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 17. С. 4.
3. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 18. С. 7.
4. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вісті з України. 1965. № 20. С. 3.
5. Борисов Н. В. Пароль – Франція! Девиз – Советский Союз! // Отчизна. 1990. № 3. С. 22-27.

6. Братченко И. Франтирер Андре // Нашли свою судьбу. Днепропетровськ: Промінь, 1980. С. 131–134.
7. Війною опалені долі. Збірник архівних документів: [Текст] / Колектив упоряд. О.О. Бабенко (керівник), О.А. Бабенко, Т.В. Гончарова, В.П. Колечкін, В.М. Орлик, Л.М. Пасічник (відповідальний секретар). Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. 210 с.
8. Государственный архив РФ. Ф. 7523, оп. 82, д. 263.
9. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р-257, оп. 1, спр. 2. 17 Арк.
10. Дьякова О. В., Клімчук Ю. А. Иван Фомичов – учасник французького Руху Опору періоду Другої світової війни // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. С. 448–460.
11. Зростання роками вимріяє // Червоний гірник. 1965. 20 січня. С. 2.
12. Кан Д. Щастя омріяє і здобує // Зоря. 1965. 5 січня. С. 4.
13. Катаргіна Т.І., Колибанова К. В. Збереження пам'яток історії Другої світової війни на теренах зарубіжних країн // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 26. С. 379 – 395.
14. Клімчук Ю. А. Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі українців у французькому та італійському Русі Опору в роки Другої світової війни // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 4 (26) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. С. 41–54.
15. Кнорринг И. Н. Повесть из собственной жизни: [дневник]: в 2-х томах. Т. 2. Москва: Арфа, 2009. 241 с.
16. Кокорин М. А., Стручков А. А. О боевой деятельности советских патриотов на территории Франции в 1943–1944 гг. // Вопросы истории. 1960. № 3. С. 88–101.
17. Кривошеин И. А. Так нам велело сердце // Против общего врага. Советские люди во французском движении Сопротивления. Москва: Наука, 1972. С. 260–291.
18. На полях битв Другої світової війни: вихідці з України в європейському Русі Опору: науково-документальне видання / [упоряд.: А. Г. Філінюк (голова редкол.), В. Г. Байдич (відп. ред.), Ю. А. Клімчук (відп. секр.); вст. ст.: А. Г. Філінюк і Ю. А. Клімчук]. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2019. 296 с.
19. Пасічник Л. М. Кіровоградці в складі антифашистських інтернаціональних сил // Архіви України. 2012. № 6. С. 43–49.
20. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 545, оп. 2, д. 293. л. 20.
21. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 545, оп. 6, д. 1542, л. 6–8 об.
22. Российская эмиграция в борьбе с фашизмом: Международная научная конференция. Москва, 14–15 мая 2015 г. / сост. К. К. Семенов и М. Ю. Сорокина. Москва: Русский путь: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына, 2015. 664 с.
23. Савцов В. Хто Ви, мес'є Андре? // Радянська Україна. 1965. 24 листопада. С. 5.
24. Таскин В. Партизанский штаб действует // О чём не говорилось в сводках. Воспоминания участников движения сопротивления. Москва: Политическая литература, 1962. С. 414–429.

25. Товариш Алекс // Труд. 1966. 16 августа.
26. Ткачёв С. Исторические предпосылки реэмиграции украинцев из Франции после второй мировой войны // Migracijske teme, Zagreb. 1998. № 4. С. 315–337.
27. Урицкая Р. Они любили свою страну...: Судьба русской эмиграции во Франции с 1933 по 1948 г. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2010. 303 с.
28. Шеметилло Георгий Феофилович. Электронный ресурс, режим доступа: <https://polk.inter.ua/uk/polk/32461-shemetillo-georgiy-feofilovich> (Дата звернення: 20.05.2019).
29. Шибанов Г. В. Красное знамя на улице Гренель // О чём не говорилось в сводках. Воспоминания участников движения сопротивления. Москва: Политическая литература, 1962. С. 438–452.
30. Яворський А. Мужність комуніста // Кіровоградська правда. 1964. 5 листопада. С. 3.
31. Kidd W., Blyth A. Aragon, Leo Ferre et l’Affiche rouge // Aragon, Elsa Triolet et les cultures etrangeres. Glasgow. 1992. 200 p.
32. Ouritskaia Rita. Les combattants soviétiques engagés dans la Résistance française // Revue Russe. 2005. No 27. P. 61–70.
33. Pavlova Anastasia. Les russes et les soviétiques en France durant la seconde guerre mondiale: entre collaboration et résistance. Paris: Université Paris 1 Panthéon – Sorbonne, 2015. Электронний ресурс, режим доступу: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01256694/document>.
34. The War and Myth: unknown WWII, 1939-1945 / I. Bigun, S. Butko, V. Viatrovych [etal.]; ed.: O. Zinchenko, V. Viatrovych, M. Maiorov; transl.: L. Zariczniak, O. Prots. Kyiv: Ukr. Inst. Of Nat. Remembrance, 2018. 272 p.

УДК 94(100)"1939/1945":355.4

Дмитро Кличков*

м.Київ

КОМАНДУЮЧИЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИМ ФРОНТОМ М.П. КИРПОНОС В КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ

Стаття містить біографічні відомості про командуючого одного з фронтів німецько – радянської війни, що на її початковому етапі здійснював комплекс заходів, необхідних для оборони столиці України (на той момент – УРСР) м. Києва – Михайла Кирпоноса. Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку історичної науки одне із чільних місць посідає саме біографістика, оскільки, як відомо, війну не можна вважати завершеною, доки не поховано останнього її солдата. Кожен командир фронту,

---

* Кличков Дмитро Вячеславович, магістрант 2 року навчання КУ імені Б. Грінченка.

який брав участь як у німецько-радянській, так і у інших війнах, заслуговує на окрему увагу, оскільки саме через розкриття біографічних відомостей про командира є можливість реконструювати внутрішні особистісні якості кожного учасника тої чи іншої війни, яка мала локальний чи глобальноісторичний вимір. Таким чином, ми зможемо крізь призму біографістики дослідити особистість непересічного громадянина, одного з командуючих Південно-Західного фронту Михайла Кирпоноса. В історії не має бути «білих плям», якщо цього навіть цього так бажали люди.

Ключові слова: німецько-радянська війна, Південно-Західний фронт, командуючий фронтом, Київський Особливий військовий округ, Робітничо-Селянська Червона Армія.

The article contains biographic information about one commander of fronts German - soviet war, that on her initial stage carried out the complex of events necessary for the defensive of the capital of Ukraine (on a that moment is USSR) of Kyiv – Mykhajlo Kyrponos. It should be noted that on the modern stage of development of historical science one of main places occupies exactly біографістика, as, as known, war can not be considered completed, her last soldier is not buried while. Every commander of front, that participated both in German – soviet and in other wars deserves separate attention, as exactly through opening of biographic information about a commander there is possibility to reconstruct internal personality qualities of every participant of that or other war that had local or глобальноісторичний measuring. Thus we will be able through the prism of біографістики to investigate personality of outstanding citizen, one of commanders of South-west front of Mykhajlo Kyrponos. There must not be "white spots" in history, if it even it was so wished by people.

Відгриміла на українських землях найкровопролитніша війна в історії людства. Історіографічне поле та джерельна база містить ряд відомостей про цей глобальний конфлікт всесвітньоісторичного виміру, на вівтар якого з усіх республік пострадянського простору найбільше жертв поклала наша ненька Україна. Є необхідність пролити світло на біографію одного з командирів Червоної Армії – Михайла Кирпоноса [дод.1]. У зв'язку з 75-річчям перемоги над нацизмом в Європі та зростанням інтересу дослідників до біографії видатних діячів періоду німецько – радянської війни актуальність даного дослідження підвищується та виходить на якісно новий щабель розвитку. Цій особистості присвячено низку статей, зокрема «Последний бой Михаила Кирпоноса. Когда генералы берут в руки винтовки», «Герой Советского Союза КИРПОНОС Михаил Петрович (1891-1941)», «Про роль українців у Другій світовій війні» та деякі інші. Тож розпочімо розповідь про командуючого Південно-Західного фронту Михайла Кирпоноса.

Кирпонос Михайло Петрович (народився 30 грудня 1891 р. у с. Вертіївка Ніжинського повіту Чернігівської губернії, загинув 20 вересня 1941 року в районі с. Шумейкове поблизу Лохвиці Полтавської області) – один із видатних генералів-українців, що служили в Робітничо-Селянській Червоній Армії та відважно захищали Україну в ході німецько-радянської війни.

З 1918 року в Червоній Армії. Член ВКП(б) з 1918 року. Учасник Громадянської війни, один з організаторів повстанських загонів в Україні, що билися з німецькими окупантами, гайдамаками, білогвардійцями.

З грудня 1918 року – командир батальйону, потім начальник штабу, помічник командира і командир полку. Після громадянської війни служив у Київській школі червоних старшин помічником начальника господарської команди, з червня 1921 – начальником господарської частини, з липня 1921 року – помічником комісара школи, а в 1922 році сам закінчив екстерном цю школу. З жовтня 1922 року був помічником начальника з політчастини Харківської школи червоних старшин. У 1927 році закінчив Військову академію імені М.В. Фрунзе і призначений командиром батальйону в 130-й Богунський стрілецький полк.

З грудня 1928 року – помічник начальника і начальник навчальної частини військової школи червоних старшин імені ВЦВК. З квітня 1929 року – помічник, із січня 1931 року – начальник штабу 51-ї Перекопської стрілецької дивізії. З березня 1934 року – начальник і військом Татари-Башкирської об'єднаної військової школи імені ЦВК Татарської АРСР (незабаром перейменовано в Казанське піхотне училище імені Верховної Ради Татарської АРСР).

Під час радянсько-фінської війни 1939-40 років комдив М.П. Кирпонос командував 70-ю стрілецькою дивізією 7-ї армії (з грудня 1939 року), грамотно і чітко керуючи бойовими діями частин дивізії, особистим прикладом надихаючи бійців і командирів на подвиги. У перші дні березня 1940 очолювана ним дивізія сміливим маневром обійшла по льоду затоки Виборзький укріплений район і вибила фінів з укріплень на північному березі Виборзької затоки. У наступні дні бійці дивізії відбили десятки контратак ворога і самі потіснили його, створивши загрозу з тилу його силам у Виборзі і багато в чому забезпечивши швидкий успіх інших частин при штурмі Виборга.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 березня 1940 року за вміле командування дивізією і проявлені в боях мужність і героїзм комдиву Кирпоносу Михайлу Петровичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу, з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» (№ 91). Дивізія була нагороджена орденом Леніна.

Призначення генерала Кирпоноса на високий пост командуючого Київським воєнним округом стало вершиною його кар'єри і частиною тих

лаврів, якими його щедро осипав Кремль за успіхи в фінську кампанію (зимову війну). Саме завдяки настільки запаморочливому зльоту в роки тотальних репресій за Михайлом Петровичем внаслідок і закріпилася репутація «людини не на своєму місці», чергового сталінського висувця й навіть бездарності. На нього списали всі невдачі перших місяців війни, тим більш що сам Кирпонос заперечити це вже не міг. Але якщо розібратися в ролі генерал-полковника Кирпоноса у війні, його заслугах й помилках, неважко помітити, що думки сучасників про нього кардинальним чином розходяться.

Сталін, коли призначав генерала Кирпоноса командувачем Київського особливого військового округу, керувався, швидше за все, просто довірою до даного воєначальника. Говорити про звичайний передвоєнний кадровий голод у РСЧА в даному випадку не доводиться, оскільки саме на київському напрямку радянський генштаб очікував головний удар, і в Україну не могли надіслати командувати невідготовлену людину. Тим більше що попередником М. Кирпоноса на посаді командувача округом був не хто інший, як легендарний Георгій Жуков. Серед істориків існує думка, що Сталін при призначенні Кирпоноса вказав йому на свій політичний задум – підготувати округ до війни, але так, щоб не викликати у німців підозр і не спровокувати їх напад. Новий командувач намагався провести рішення про створення ударного угруповання в глибині округу, за рахунок військ прикриття кордону, але підтримки «у верхах» так і не знайшов [1].

Найбільшого ж успіху військовий здобув під час радянсько-фінської війни. У грудні 1939 року був призначений на посаду командира 70-ї стрілецької дивізії (7-я армія). На початку березня 1940 року дивізії вдалося вибити фінів з укріплень на північному березі Виборзької затоки. За успіхи Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 березня 1940 року Михайлу Петровичу Кирпоносу присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка».

На посаді командувача Київського Особливого військового округу та у званні генерал-лейтенанта Кирпонос зустрів початок німецько-радянської війни. Про те, що відбулося 20 вересня 1941 року в урочищі Шумейкове, у радянську епоху розповідали не тільки ветерани, а й книги та кінострічки. Ми ж довіримося спогадам учасників тих подій та історичним документам.

Згідно з доповідною запискою УНКВС УРСР по Полтавській області про обставини загибелі Михайла Кирпоноса, датованою 14 грудня 1943 року, група військових-керівників військової ради Південно-Західного фронту до сходу сонця 20 вересня 1941 року досягли хутору Дрюківщина. Саме тут на них вийшли німецькі частини.

Ще під час однієї з перших контратак Червоної Армії Михайло Кирпонос був поранений в нижню частину лівої ноги. Згідно з архівними документами, приблизно о 18.00 – 18.30 у 3-4 метрах від Кирпоноса розірвалася німецька міна. Про загибель керівника фронту у радянській пресі не повідомлялося до другої половини 1943 року, коли звільнили Київ та інші українські міста. А ось німецька пропаганда не могла не скористатися смертю генерала у своїх цілях[2].

Так, колективна пам'ять досі береже дані про учасників німецько-радянської війни. Вони в грізний час виступили на варті своєї Батьківщини, віддавши у битві з зовнішнім супротивником найдорожче – своє життя. Безперечно, не можна забувати імена тих воєначальників, які очолювали армійські підрозділи, що боронили наші землі, серед них чільне місце можна виділити і командуючому Південно-Західному фронту Михайлу Кирпоносу.

Використані джерела та література:

1. Герой Советского Союза Кирпонос Михаил Петрович (1891-1941). Електронний ресурс, режим доступу: <http://vbgcity.ru/65/node/3290>
2. Таємниця загибелі генерала Кирпоноса на Полтавщині: чи справді військового поховали у Києві. Електронний ресурс, режим доступу: <https://np.pl.ua/2019/05/taiemnytsia-zahybeli-henerala-kyrponosa-na-poltavshchyni-chy-spravdi-viyskovoho-pokhovaly-u-kyievi/>

УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Борис Шевченко*

м. Кропивницький

ЮВІЛЕЙНІ РОЗДУМИ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

75 років тому капітуляція нацистської Німеччини поклала кінець майже шестирічній війні в Європі. Солідний проміжок часу, який минув, дозволяє підбити певні підсумки наших знань про Другу світову війну і висловити деякі міркування. Сьогодні українське суспільство переживає зміни в традиції відзначення закінчення цієї війни. Поступово міцні позиції поруч із 9 Травня – радянським Днем Перемоги – займає 8 травня – загальноєвропейський День пам'яті і примирення. Різниця між ними полягає не лише в часі чи назві, вона набагато більша і глибша. Ці два дня символізують собою різне ставлення до пам'яті про Другу світову в західноєвропейських країнах і Радянському Союзі.

В СРСР до війни було особливе ставлення. Друга світова, а в радянському баченні Велика Вітчизняна війна, була одним із наріжних каменів

---

* Шевченко Борис Леонідович, завідуючий науковою редакцією «Кіровоградського обласного відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член Національної спілки краєзнавців України.

формування історичної пам'яті та світоглядної спорідненості громадян СРСР, які ментально були такими різними. Використовувати війну як об'єднавчий фактор почали не відразу. Сталіну й вищій компартійній верхівці важко було перетворити бруд війни на позолоту пам'ятників у повоєнні 40–50-ті роки ХХ ст. З фронту повернулися ветерани, які в своїх нечисленних розповідях несли людям інформацію про реальні події на війні, промисловість, сільське господарство; інфраструктура країни перебувала в повній розрусі, а єдине, що очікувало на народ-переможець, – це постійна тяжка праця по їх відбудові – це та інше не давало можливості перетворити війну на щось героїчне. Не можна було створити міф про велику перемогу, поки напівзруйновані міста і села були переповненими фізично та морально скаліченими воїнами Червоної армії. Тому вирішили почекати.

У грудні 1947 р. 9 травня – «день всенародного торжества – Праздник Победы» – стає робочим. Замість нього статус «вихідного» набуло 1 січня – перший день нового року. Це було красномовним жестом того, що війна, мовляв закінчилася і годі про неї говорити. І лише у 1965 р., під час святкування 20-ї річниці перемоги СРСР у війні з Німеччиною, президія Верховної Ради своїм указом від 25 квітня знову зробила 9 травня вихідним днем. За часів перебування при владі Леоніда Брежнєва (1964–1982 рр.) День Перемоги перетворився на «загальнонародне свято», яке відзначалося надзвичайно урочисто, а події війни поступово обросли численними міфами, вигадками, перекручуваннями і заборонами. Через шкільну і вузівську освіту, ЗМІ, телебачення в голови пересічних людей подавалася тільки та інформація, яка була необхідна для формування в їхній свідомості «правильних» знань про війну. В скороченому вигляді система уявлень радянської людини про Другої світової війну виглядала так. 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно, без оголошення війни, напала на СРСР. Її сили набагато переважали сили Червоної армії, тому та спочатку організовано і впевнено відступає, а фашисти в 1941–1942 рр. захоплюють значну територію радянської держави. На окупованих територіях Комуністична партія організовує всенародний рух опору: в кожному районі діють партизанські загони, а в кожному селі – підпільні організації чи групи. Згодом, після битви під Москвою і Сталінградом, Червона армія переходить у повномасштабний наступ, який закінчується в травні 1945 р. в Берліні – столиці фашистської Німеччини. І якщо не вдаватися в деталі така система уявлень не викликає ніяких запитань. А в СРСР у деталі, не вдавалися, точніше не дозволяли вдаватися. Радянській людині не треба було знати про передвоєнні дружні домовленості між Гітлером і Сталіним, підкріплені таємним протоколом про розділення сфер впливу, про вступ СРСР у війну фактично на боці нацистської Німеччини (17 вересня 1939 р. Червона армія окупувала частину Польщі), про те, що Червона ар-

мія зовсім не поступалася своєму ворогові в техніці і живій силі, а навпаки переважала його, про те, що всенародного спротиву у тих розмахах, у яких він зображувався, не було про те, що радянські воєначальники часто приймали помилкові рішення, які коштували тисяч життів.

Неправильно буде думати, що громадяни СРСР не хотіли знати правду війни. Просто їм не було звідки її взяти. Тотальна ідеологічна цензура пронизувала все, що писалося і говорилося про Другу світову. Дослідники були значно обмежені в можливості працювати з архівними документами, а все, що вони викладали на папері, не повинно було суперечити затвердженому у вищих партійних кабінетах, ідеологічно правильному трактуванню подій війни. Через це історики писали лише те, що їм дозволялося. Таким чином, порушувався основоположний принцип роботи будь-якого дослідника – свобода висловлення ним своїх думок. Як наслідок, ми отримали сотні тисяч типових книг про війну, де, як мантра, повторювалися загальноприйняті постулати. Можна сказати, що радянська воєнна історіографія в якийсь момент вичерпала свої можливості для розвитку, які від самого початку були вузько окреслені комуністичною ідеологією. Однак це не завадило їй пустити глибоке коріння. Притаманні їй тези продовжували зустрічатися, а подекуди домінувати в історичних дослідженнях перших десятиліть незалежної України. Лише останнім часом українська історіографія Другої світової війни майже повністю позбулася застарілих радянських кліше і робить свої впевнені кроки вперед. Цьому сприяють два чинники: відсутність цензури і відкритість архівів. І першого, і другого в Радянському Союзі не було. Можливість вільної роботи з документами спочатку повністю перевернула уявлення про події воєнного часу дослідників, а потім через їхні праці – читачів.

Завдяки документам окупаційних фондів нам стали відомі подробиці повсякденного життя людей під владою німців. Розсекречені документи партійних органів по-новому розставляють акценти в досить популярній в радянських час темі – русі опору. Вже тяжко говорити про всенародну боротьбу проти ворога та керуючу роль в ній Комуністичної партії, описувати численні подвиги партизан і підпільників. Загалом історія руху опору є однією з найбільш сфальсифікованих тем Другої світової війни. Добре відомим є жарт, що кількість учасників цього руху зростала в міру того, як все більше віддалялися в минуле воєнні роки. Це зовсім не означає, що такий рух насправді не існував і що можна ставити під сумнів героїзм і мужність тих, хто його творив. Йдеться про інше – бажання деяких осіб зачислити себе до когорти справжніх партизан та підпільників і таким чином виправдати свою поведінку під час німецької окупації. Закритість архівів і недобросовісність влади комуністів цьому активно сприяли.

Важливим радянським спадком стала проблема братських могил. Дослідники давно переконалися у тому, що офіційні відомості про кількість і персональний склад радянських військових, похованих у братських могилах, потребують виправлення неточностей і суттєвого доповнення. Не буде перебільшенням сказати, що на теренах Кіровоградщини немає жодної братської могили, облікові дані якої були б точними. Тобто від закінчення Другої світової війни і до 1991 р. (за 46 років!) радянська влада, так і не спромоглася навести лад у цьому питанні. Це якнайкраще фіксує її гібридне ставлення до війни: окрім покладання квітів до вічного вогню на 9 Травня і виховання підростаючого покоління на міфологізованих подвигах, їй нічого не цікавило, зокрема, й належне вшанування загиблих воїнів Червоної армії. З огляду на це якось лукаво звучить відомий лозунг «Никто не забыт, ничто не забыто».

Останніми роками в проблемі братських могил є невеликі, але дуже суттєві зрушення. Завдяки використанню документів про втрати тієї чи іншої дивізії або армії за певний період бойових дій історики-краєзнавці переглядають і доповнюють списки похованих червоноармійців у братських могилах. Ця робота вимагає від дослідника не простого переписування особових даних бійців зі списку втрат, а потребує скрупульозного вивчення конкретної бойової ситуації, у якій ті загинули. А це можливо вже за допомогою різних документів оперативного-тактичного характеру: карт оперативної ситуації на фронті, бойових зведень, оперативних донесень, журналів бойових дій тощо. У радянський час вони також у переважній більшості не були доступними для дослідників. Через це в нас ще й досі присутня плутанина в датах звільнення сіл і містечок від ворога, бракує інформації про хід боїв. Зрештою, пройшло понад 70 років, а ми лише зараз починаємо формувати відносно повну картину перебігу звільнення від німців Кіровоградщини у вересні 1943 – березні 1944 рр. Інформація, яка стає відомою, спростовує дуже багато міфів радянського часу, дозволяє виправити велику кількість допущених попередніми дослідниками фактологічних і концептуальних помилок.

Однак не все так гладко. Часто нова, невідома раніше інформація викликає світоглядне несприйняття в тих людей, які особливо добре всмоктали в себе радянську пропаганду і вороже ставляться до всього нового в темі Другої світової війни. Зарадити цьому може лише час.

Дослідники, котрі намагаються писати історію Другої світової війни на основі нововідкритих архівних документів і матеріалів, приречені на мимовільне потрапляння в число ревізіоністів. Нібито вони своїми публікаціями не наближають нас до пізнання реальної історії німецько-радянської війни, а лише викривляють її події, трактування яких усталене ще в епоху СРСР. І якщо в загальноукраїнському вимірі від таких архаїчних поглядів відмовилися, то на регіональному рівні вони продовжують жити.

Дмитро Титаренко*

м. Кривий Ріг

«КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ»: ЦІЛІ, ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ, ЗНАЧЕННЯ

В статті охарактеризовано історію створення меморіального видання «Книга Пам'яті України». Проаналізовано передумови виникнення та цілі видання, нормативно-правову базу підготовки книги, основні етапи роботи над нею. Зазначено, що робота над виданням дозволила привернути увагу громадськості до проблеми ціни і значення перемоги над нацизмом, надала можливість мільйонам родин на пострадянському просторі дізнатися про долю і місце поховання своїх рідних. Звернуто увагу на необхідність подальшої роботи редакцій Книги Пам'яті України у зв'язку з виявленням нових даних про втрати Червоної Армії та жертви цивільного населення під час війни. Наголошується на значенні Книги Пам'яті як фактору збереження історичної пам'яті українського суспільства.

Ключові слова: Книга Пам'яті України, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, військові втрати, цивільні жертви.

The article describes the history of the creation of the memorial edition «Book of Memory of Ukraine». The preconditions of origin and purposes of this publication, the normative legal basis of the book, the main phases of work on it are under consideration. It is noted that the work on this publication allowed to draw public attention to the problem of the price for defeating the Nazism, provided an opportunity for millions of families in the post-Soviet space to know about the fate and burial place of their family members. The attention was drawn to the need for further research. This is due to the identification of new sources about the losses of the Red Army and civilian casualties during the war. The importance of the Book of Memory as a factor of preserving the historical memory of the Ukrainian society is emphasized.

Keywords: Book of Memory of Ukraine, World War II, Great Patriotic War, military losses, civilian casualties.

Проблеми обліку воєнних втрат, увічнення пам'яті полеглих під час Другої світової війни / Великої Вітчизняної війни (далі – II С.в./ВВв) військовослужбовців Червоної Армії та цивільних громадян належать до

* Титаренко Дмитро Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України.

числа найбільш болючих питань нашого суспільства. Це викликано низкою факторів – надзвичайно великими масштабами цих втрат, досить часто браком або недоступністю необхідних джерел і пов'язаними із цим методологічними складнощами підрахунку втрат, недостатньою увагою до цих питань і, в ряді випадків, замовчуванням цієї проблеми в радянські часи, маргіналізацією теми людських втрат народів СРСР унаслідок політичної інструменталізації історії зараз.

У той же час кінець 1980-х – початок 2000-х років став часом реалізації масштабного наукового, громадського та видавничого проекту з увічнення загиблих у роки війни, яким стала Книга Пам'яті України. Своєрідною предтечею цього проекту стала робота істориків, музейників, архівістів, багатотисячного краєзнавчого загалу з вивчення маловідомих сторінок історії II С.в./ВВв, громадські, передусім ветеранські ініціативи на місцях, рух «червоних слідопитів» тощо. У січні 1989 року ЦК КПРС було прийнято рішення про підготовку та видання у період із 1989 по 1995 рік Всесоюдної Книги Пам'яті. Ініціаторами та учасниками створення Книги Пам'яті стали Міністерство оборони СРСР, Всесоюзна рада ветеранів війни і праці, ЦК ВЛКСМ, Держкомвидав СРСР, Радянський фонд миру, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, КДБ СРСР, МВС СРСР, Правління Радянського фонду культури, Виконком Союзу товариств Червоного хреста і Червоного Півмісяця, інститути загальної історії та історії СРСР АН СРСР [6, с.3]. Таке репрезентативне коло причетних до цієї справи установ та організацій мало гарантувати успіх.

Розпад СРСР вніс певні корективи у створення видання, над яким добросовісно і самовіддано працювали вже тисячі дослідників. З огляду на необхідність легалізації та легітимізації їхньої роботи після проголошення незалежності України, розробки та модернізації відповідної нормативно-правової бази 4 травня 1992 р. президент України Л. Кравчук підписав указ «Про Книгу Пам'яті України». Ним на українську редакційну колегію Книги Пам'яті України покладалося завдання з організації, підготовки та координації науково-пошукової та видавничої діяльності по створенню Книги Пам'яті України. З урахуванням «...змін, що сталися в суспільно-політичному житті України, та нових архівних документів...» редакційній колегії Книги Пам'яті України за участю наукових установ Академії наук України пропонувалося уточнити концепцію цього меморіального видання. Важливим положенням документу, який зробив можливим здійснення пошукових робіт, стало пряме доручення Кабінету Міністрів «...передбачити у своїй структурі підрозділ з питань організації видання Книги Пам'яті України, увічнення пам'яті загиблих захисників Батьківщини та борців за свободу і незалежність України; утворити координаційну раду для об'єднання зусиль і спрямуванн діяльності гро-

102

мадських організацій щодо ведення пошукових робіт по встановленню імен загиблих, догляду військових кладовищ і пам'ятників, підготовки матеріалів до Книги Пам'яті України, здійснення організаційних заходів по збиранню матеріалів про військові поховання на території зарубіжних країн; включити до державного замовлення видання Книги Пам'яті України...» [13].

Проте обсяг роботи з підготовки книги, незважаючи на активну діяльність редколегій на місцях і значну кількість випущених до 1996 р. в областях томів, виявився занадто великим. До цього ж додалися проблеми з фінансуванням, на певних етапах пошукові роботи здійснювалися лише завдяки ентузіазмові працівників. З огляду на це у квітні 1996 року було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України «Про продовження випуску Книги Пам'яті України». У постанові, констатуючи «...загальнодержавне значення випуску історико-меморіального серіалу... та високу оцінку громадськості виданих томів...», вказувалося на необхідність оновлення і посилення редакційних колегій, затверджувався новий склад Головної редакційної колегії та оголошувалося про реорганізацію її наукової редакції – республіканської робочої групи – у пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України» [10].

На Агентство були покладені наступні обов'язки:

- здійснювати весь обсяг пошукової, наукової та організаційно-видавничої роботи з випуску «Книги Пам'яті України»;
- завершити випуск підсумкової «Книги Пам'яті України» з узагальненими відомостями про вклад українського народу в перемогу над фашизмом у Другій світовій війні, про подвиг громадян України в боротьбі за свободу і незалежність;
- видати поіменно зведену Книгу Пам'яті України про громадян, загиблих у воєнних конфліктах, у яких брав участь колишній СРСР;
- організувати на базі зібраної картотеки довідково-інформаційну службу банку даних «Книги Пам'яті України»;
- здійснити підготовку і випуск видань з метою залучення коштів до благодійного фонду «Книги Пам'яті України».

Згідно з виданою постановою Головна редакційна колегія за участю Міністерства закордонних справ та інших зацікавлених організацій мала налагодити ділові контакти з відповідними зарубіжними державними та громадськими організаціями з метою отримання документальної інформації про громадян України, які загинули під час бойових дій та в полоні за кордоном. Центральні та місцеві органи влади мали надавати всебічну допомогу пошуково-видавничому агентству «Книга Пам'яті України» у виконанні покладених на нього завдань [10].

Слід зазначити, що місцеві відділення пошуково-видавничого агент-

ства стали помітним чинником впливу на громадське життя регіонів, здійснення патріотично-виховної роботи. Результатом роботи на місцях стало створення картотеки обліково-архівних даних майже на 5 мільйонів жителів України, загиблих на фронтах Другої світової війни. Імена загиблих були внесені у майже 250 томів видань «Книги Пам'яті України» областей України, Автономної республіки Крим, міст Києва і Севастополя [4, с.7].

У той же час складання мартирологу жертв війни вимагало увічнення пам'яті загиблих цивільних громадян України. Виходячи з цього, Указом Президента України від 11 травня 1999 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» було запроваджено «...підготовку і випуск поіменних Книг Скорботи Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя для вшанування пам'яті цивільних громадян, які загинули внаслідок бойових дій у роки гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині», а також «...випуск поіменної зведеної Книги Пам'яті України про громадян, загиблих у воєнних конфліктах, у яких брав участь колишній СРСР» [14].

Необхідність продовження роботи в даному напрямку у зв'язку з виявленням нових імен, потребою урахування більшого числа категорій жертв зумовило видання Указу Президента України «Про історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України» від 13 серпня 2002 р., який серед іншого передбачав «...видання додаткових томів поіменних Книг Пам'яті...з даними про воїнів, які загинули під час Великої Вітчизняної і другої світової воєн, а також поіменних Книг Скорботи... для увічнення пам'яті цивільних громадян України, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни». Цим же указом передбачалася організація в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» постійно діючої виставки видань історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» [15].

Черговий етап в історії Книги Пам'яті започаткувало розпорядження КМУ від 3 серпня 2006 р., згідно з яким передбачалося почати роботу над частиною «Звитязці» історико-меморіального серіалу. Метою цього проєкту мало стати «...вшанування всіх громадян України, що боролися за її свободу і незалежність, популяризація серед світової спільноти вагомого внеску українського народу в перемогу у Другій світовій війні...» [11]. Нововиявлені архівні дані, встановлені імена в багатьох випадках дали можливість доповнити інформацію про загиблих воїнів Червоної Армії та цивільних громадян.

З 2011–2012 років почалася робота з увічнення пам'яті воїнів, загиблих під час визволення України. Питання ці за погодженням з обласними відділеннями пошукового агентства регулювалися місцевою владою, яка, ви-

ходячи з накопиченого членами робочих груп досвіду, визначала пріоритетність реалізації тих чи інших завдань. Так, зокрема, Донецька обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України в березні 2012 року прийняла постанову щодо необхідності встановлення та увічнення імен воїнів-визволителів області, і в першу чергу на території Слов'янська та Слов'янського району [8, с. 13-14].

Запорукою успіху Книги Пам'яті України стали залучені до її роботи на місцях люди – ентузіасти своєї справи, тісні контакти з представниками академічної науки, архівістами, музейниками, взаємодія з широкою громадськістю. У витоків пошукової роботи як в Києві, так і в місцевих редакціях Книги Пам'яті досить часто стояли люди, які самі воювали або дітьми пережили воєнне лихоліття. Так, всю війну пройшов голова редколегії Книги Пам'яті І.О. Герасимов, був фронтовиком перший завідувач редакції Книги Пам'яті в Харківській області В.М. Козак, нелегкий шлях війни був і за плечима багаторічного керівника Книги Пам'яті в Донецькій області І.І. Кулаги тощо. Для переважної більшості залучених до роботи над Книгою Пам'яті людей минула війна асоціювалася із трагічним особистим або родинним воєнним досвідом.

За допомогою міських і районних періодичних видань, радіомовлення, телебачення редакційні колегії мали можливість інформувати громадськість про хід роботи та збір необхідних матеріалів, в тому числі ознайомлювати зі списками осіб, які мали бути внесені до Книги Пам'яті. Такий формат інформування про свою роботу, комунікації з населенням дозволив усунути численні неточності, неминучі під час реалізації такого масштабного проекту. Низка коректив та виправлень була внесена на підставі списків, що надійшли від військкоматів, з українських та російських архівів.

У той же час у багатьох випадках укр. недостатня джерельна база не дозволила з достатньою повнотою зібрати відомості про мирних жителів – жертв війни. Багато імен страчених нацистами, тих, хто загинув у концтаборах, був депортований до Німеччини і там загинув або помер, був вбитий під час бомбардувань або артилерійських обстрілів, виявити, на жаль, не вдалося.

Зокрема, в архівних документах по Ворошиловграду (Луганську) згадується про те, що в період окупації було знищено 8 тисяч осіб. У результаті науково-пошукової роботи під час підготовки Книги Скорботи по Луганській області вдалося одержати відомості лише на 2 тисячі мирних громадян [9, с.7]. У низці випадків йдеться про відсутність поіменних даних на цілі і дуже численні групи жертв, спостерігається різнобій у статистичних даних залежно від походження джерел. Це, зокрема, яскраво ілюструє ситуація з пацієнтами Полтавської психіатричної лікарні, які стали жертвами принаймні двох масових розстрілів у 1941 та 1942 роках. Супе-

речливість даних про кількість жертв (діапазон коливається від орієнтовно 730 до 900–1000 осіб) німецького та радянського слідства з приводу цього нацистського злочину [1-3; 5; 6-9] не в останню чергу зумовлюється своєрідною маргінальністю протягом декількох десятиліть теми злочинів щодо душевнохворих у публічному та історичному дискурсі, втратою часу, який міг би допомогти встановити обставини вбивства душевнохворих, відсутністю громадської ініціативи знизу щодо встановлення імен жертв, втратою під час війни особових справ пацієнтів.

Слід визнати, що, незважаючи на колосальний обсяг роботи, здійснений багатотисячним загоном ентузіастів, питання увічнення пам'яті загиблих воїнів Червоної Армії, цивільного населення в жодному разі не можна вважати закритим. Нові архівні дані, в тому числі і з зарубіжних архівів, свідчення ще живих очевидців дають необхідний імпульс для подальших архівних і польових досліджень. Так, у 2007 році під час роботи в Воєнному архіві Федерального архіву у Фрайбурзі автором вдалося виявити декілька документів, пов'язаних із загибеллю в квітні 1943 р. в Слов'янському районі Сталінської області під час запеклого бою радянської розвідувально-диверсійної групи у складі 40 осіб. Жодної інформації про цей трагічний епізод війни виявити в українських архівах не вдалося, невідомим він виявився для місцевих краєзнавців. За допомогою одного зі свідків тих подій вдалося знайти лише ймовірне місце поховання членів цієї групи, імена яких, можливо, в перспективі вдалось би встановити в разі екстумації решток, роботи із фондами ЦАМО Російської Федерації [12].

Надзвичайно важким є встановлення імен та місця загибелі мобілізованих польовими військкоматами жителів щойно визволених міст і районів. Необмундировані, ледве озброєні, ненавчені, одразу ж кинуті в бій, вони часто-густо не були занесені у списки військових частин і не проходили по обліках. Чимало складнощів виникає і з увічненням загиблих під час визволення України представників союзних республік СРСР у зв'язку зі складнощами передачі відповідно до мовних норм російської або української мови їхніх імен [7].

Тридцятирічний досвід роботи Книги Пам'яті України засвідчив наукову спроможність і велику суспільну значущість цього меморіального проекту. Реалізація цієї ідеї дозволила привернути увагу широких кіл громадськості до проблеми ціни і значення перемоги над нацизмом, спільності історичних доль народів СРСР, що стали жертвою нацистської агресії, надала можливість мільйонам родин на пострадянському просторі дізнатися про долю і місце поховання своїх рідних, врешті-решт глибоко замислитися над вічною проблемою пам'яті і забуття.

На сьогодні робота значної частини місцевих редакцій «Книга Пам'яті України» з увічнення пам'яті учасників та жертв II С.в./ВВв припинена або

значно зменшена у масштабах. Фактично можливість продовження їхньої роботи залежить, як у випадку Харкова або Слов'янська, від позиції місцевої влади, ступеня розуміння ними важливості і потреби збереження пам'яті про події минулої війни, увічнення пам'яті тих, хто віддавши найдорожче – життя за батьківщину, так і не дочекався поки що боргу пам'яті від нащадків у вигляді обеліску на братській могилі чи скупих рядків у Книзі Пам'яті.

Але очевидним є те, що пам'ять про полеглих у лавах Червоної Армії в роки війни наших земляків, тих, хто, незалежно від національності, загинув на українській землі, визволяючи її від нацизму, тих цивільних громадян, що стали жертвами війни, попри політичні перипетії та віяння сьогодення, має залишатися органічним і ключовим елементом історичної пам'яті українського суспільства.

Використані джерела та література:

1. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 17547.
2. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 18168.
3. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 18457.
4. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневецький). К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
5. Галузевий державний архів СБУ. Спр. 1442. Т.2.
6. Герасимов І.О. Створення Книг Пам'яті. // Український історичний журнал. 1990. № 10. С. 3-10.
7. Інтерв'ю із Аратюняном Е.Х., відповідальним секретарем редакційної колегії «Книги Пам'яті України» м. Слов'янська. (м. Слов'янськ, 3.07.2020 р. Транскрибований аудіозапис). Особистий архів автора.
8. Книга Памяти Украины по увековечиванию имен участников боевых действий, погибших, умерших от ран, пропавших без вести на территории Сталинской (Донецкой) области в 1941-1943 гг. Т.1. / и.о. председателя редколлегии Конашевич В.Д. Обл. редкол. Донецк: ГП издательство «Донбас», 2013. 544 с.
9. Книга Скорби Украины: Луганская область. В 2 т. /Главная ред. кол.: И.А. Герасимов (рук.) и др.; областная ред. кол.: Е.Я. Свиридов (рук.) и др. Т.1. Луганск, 2001. 480 с.
10. Постанова Кабінету міністрів України від 3 квітня 1996 р. N 405 «Про продовження випуску Книги Пам'яті України. Електронний ресурс, режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-96-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.06.2020).
11. Розпорядження Кабінету міністрів України від 3 серпня 2006 р. № 458 «Про продовження роботи над пошуково-видавничим проектом «Книга Пам'яті України». Електронний ресурс, режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/458-2006-%D1%80#Text> (дата звернення: 18.06.2020).
12. Титаренко Д. Они погибли за...Один эпизод Второй мировой войны // Зерка-

- ло недели (Київ). 2015. 15-22 мая. С. 15. Електронний ресурс, режим доступу: https://zn.ua/HISTORY/oni-pogibli-za-odin-epizod-vtoroy-mirovoy-voyny-_.html (дата звернення: 15.06.2020).
13. Указ Президента України від 4 травня 1992 року N 292 «Про Книгу Пам'яті України». Електронний ресурс, режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/292/92#Text> (дата звернення: 15.06.2020).
  14. Указ Президента України від 11 травня 1999 р. № 494 «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України». Електронний ресурс, режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/494/99#Text> (дата звернення: 18.06.2020).
  15. Указ Президента України від 13 серпня 2002 р. N 713 «Про історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України». Електронний ресурс, режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/713/2002#Text> (дата звернення: 18.06.2020).
  16. Bundesarchiv (Ludwigsburg, далі – BAL), B 162/14472. (Автор висловлює щирю вдячність фонду імені Олександра Гумбольдта (Німеччина) за надану можливість проведення досліджень в архівних установах і бібліотеках Німеччини).
  17. BAL, B 162/ 18184.
  18. Landesarchiv Nordrhein-Westfalen (далі – LA NRW). Abteilung Rheinland. Gerichte Rep. 456 - 2204.
  19. LA NRW. Gerichte Rep. 456 - 2235.

Оксана Бабенко

м. Кропивницький

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНАЛЬНОЇ УСТАНОВИ «КІРОВОГРАДСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ ПОШУКОВО-ВИДАВНИЧОГО АГЕНТСТВА «КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ» ЩОДО ВИВЧЕННЯ, ВИСВІТЛЕННЯ ТА УВІЧЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Йдеться про різні напрямки системної роботи комунальної установи «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», пов'язані з вивченням, висвітленням та увічненням пам'яті про II Світову війну: книжкові видання та інформаційні проекти, втілені на веб-сайті установи.

Ключові слова: Кіровоградщина, Друга світова війна, «Книга Пам'яті

---

* Бабенко Оксана Анатоліївна, керівник Комунальної установи «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України».

України», «Книга Скорботи України», полегли у війні, переможці, остарбайтери, електронна база даних, видавничі та інформаційні проекти.

Діяльність комунальної установи «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» спрямована на збереження історичної пам'яті українського народу про трагічні й героїчні сторінки вітчизняної історії ХХ–ХХІ століть, увічнення імен наших земляків, які були безпосередніми учасниками подій історичного процесу, та консолідацію українського суспільства на прикладі усвідомлення закономірностей історичного буття народу і держави.

Одним із напрямків системної роботи установи з-посеред інших є вивчення, висвітлення та увічнення Пам'яті про події II Світової війни на Кіровоградщині, який реалізується за декількома лініями.

Першою лінією є увічнення імен земляків, що загинули чи вигартувалися в горнилі кривавої війни. Так, установою створено і видано 8 томів історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України. Кіровоградська область» [2], до яких внесено персоналії 145 тисяч наших земляків, які загинули, пропали безвісти та були закатовані у концентраційних таборах у роки Другої світової війни, померли у післявоєнний період (9-й том вказаного серіалу готовий до друку), а також 3 томи історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України. Кіровоградська область» [3], до яких внесено близько 15 тисяч імен цивільних громадян, які проживали на території нинішньої Кіровоградської області і загинули в роки нацистської окупації та на каторжних роботах у Німеччині.

Зараз колектив установи працює над створенням електронної бази даних персоналій та книжкового видання про остарбайтерів, які, пройшовши фільтрацію радянських каральних органів, повернулися на Батьківщину з нацистської неволі.

Другою лінією роботи є збереження пам'яті про полеглих у боротьбі проти нацистських окупантів безпосередньо на території Кіровоградщини. Так на виконання завдань Обласної програми збереження історичної пам'яті про Перемогу в Другій світовій війні на 2011–2020 роки, затвердженої рішенням обласної ради від 18 лютого 2011 року, на сайті установи (<http://kirknepam.org.ua>) установою створена і діє електронна база даних (реєстр) персоналій воїнів радянської армії, партизан та підпільників, які загинули у роки Другої світової війни й поховані на території області.

Третьою лінією роботи установи щодо Пам'яті про події II Світової війни та подолання її наслідків у народно-господарському комплексі області є підготовка й оприлюднення матеріалів про хід бойових дій на території області та причетні до них персоналії. Так, на веб-сайті установи

розміщено Хроніку визволення території області від німецько-фашистських загарбників, вперше узагальнену й укладену співробітниками установи до 70-ї річниці визволення Кіровоградщини, містяться біографічні матеріали про Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці (їхні трудові подвиги здебільшого припали на період відбудови), чий життя і діяльність пов'язані з Кіровоградщиною.

Також на вказаному веб-сайті установи розміщено рубрику «Підпільно-партизанський рух на Кіровоградщині у 1941–1944 роках», у якій вперше на основі архівних матеріалів оприлюднено списки партизан і підпільників Кіровоградської області, нагороджених орденами й медалями за роботу в тилу ворога». За наявності відповідного фінансового ресурсу зазначені матеріали після відповідного доопрацювання можуть стати основою книжкового видання.

Останнім часом українська історіографія Другої світової війни майже повністю позбулася застарілих радянських кліше і робить свої впевнені кроки вперед. Цьому сприяють два чинники: відсутність цензури і відкритість архівів. Можливість вільної роботи з документами спочатку повністю перевернула уявлення про події воєнного часу дослідників, а потім через їхні праці – читачів. Зокрема, завдяки документам окупаційних фондів нам стали відомі подробиці повсякденного життя людей під владою німців. Тож ще однією лінією роботи комунальної установи з тематики II Світової війни є науково-дослідницька робота і введення до наукового обігу нових відомостей про Кіровоградщину 1939–1945 рр. Ця лінія є результатом багаторічної творчої співпраці комунальної установи з Державним архівом Кіровоградської області та Кіровоградською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, завдяки якій вдалося реалізувати декілька видавничих проектів.

Співробітником обласного агентства «Книга Пам'яті України» Іваном Петренком підготовлена книга «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр.» [4]. Вона, базуючись винятково на документах Державного архіву Кіровоградської області, розповідає про надзвичайно складний, драматичний період історії нашого краю нацистську окупацію, у багатьох її вимірах. Книга, яка розрахована на професійних істориків та широкого кола читачів, містить численні фотографії тієї епохи, а також спогади очевидців. Пропонована читачеві книга, розповідаючи про період нацистської окупації області, жодним чином не претендує на вичерпність теми, не є категоричною в судженнях та висновках, а лише втілює, на нашу думку, загальнолюдські цінності – право на знання власної історії, право вибору, право на власну думку, право на справедливість. Автор переконаний, і кожним своїм словом, яке ґрунтується на беззаперечних документах, доводить, що той або інший окупант, звідки б

він до нас не з'явився, до чого б не закликав і куди б не манив, добра цій землі та її народу не приносить, а тільки визискує його духовні й фізичні сили, матеріальні та природні ресурси. Окрім того, будь-яка людина за жодних обставин не повинна перетворюватися на безсловесну цацьку чи безправний інструмент у руках політиків, бо в людини тільки одне життя, і ним має право розпоряджатися тільки його власник, а не політик. Порушення такого фундаментального принципу призводить до неймовірних людських жертв, суспільних та економічних катаклізмів. Свідчення цьому є Друга світова війна та один із її фрагментів – нацистська окупація Кіровоградщини. У цій книзі розповідається про мобілізаційні роботи на Кіровоградщині в переддень війни, евакуацію, формування органів окупаційної влади, грошові податки з населення, продовольчі податки з населення, повинності та обмеження для населення тимчасово окупованих територій, обмеження на пересування жителів окупованими територіями, облік населення та матеріальних ресурсів на підкорених територіях, облік членів більшовицької партії, приватну та державну торгівлю, заклади громадського харчування, контроль за діяльністю закладів торгівлі та громадського харчування, перейменування вулиць, оплату та умови праці робітників та службовців, споживчі ціни, карткову систему розподілу продуктів харчування, забезпечення селян продуктами харчування, організацію праці на селі, «Новий земельний лад», будівельні роботи в період окупації, промислове виробництво в роки окупації тощо. Про церкву на Кіровоградщині розповідається в дослідженні Івана Петренка «Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20–60-х роках ХХ ст.)» [5], яке надруковане у 2012 р.

У 2016 році побачила світ ще одна книга Івана Даниловича «Переможці» [6], підготовлена в рамках роботи обласного агентства «Книга Пам'яті України». У книзі на основі архівних документів увічнюється пам'ять учасників бойових дій у Другій світовій війні – уродженців та жителів Олександрівського району Кіровоградської області, які зі зброєю в руках виборювали Перемогу і вистояли, вижили у горнилі війни. Незалежно від звання, часу перебування на фронті чи в партизанському загоні, здійснених подвигів, розмірів самопожертви, кількості та статусів нагород всі вони – герої! Обсяг і зміст документів, що покладені в основу цієї книги, дозволяють вшанувати імена більшості звитяжців, народжених 1915 та наступних, включно з 1927, роках.

Результатом ще одного спільного з Державним архівом Кіровоградської області проекту за сприяння обласної організації Національної спілки краєзнавців України є книга про історію підпільно-партизанського руху «Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр.» (автор – Іван Петренко)

[7], видана в рамках обласної програми розвитку книговидання та книгорозповсюдження на 2016–2020 рр. Презентації книги для різної цільової аудиторії проведено в обласному художньому музеї, в Державному архіві Кіровоградської області, в обласній універсальній науковій бібліотеці імені Дмитра Чижевського. Зазначене видання стало помітним внеском Кіровоградщини у створення правдивого висвітлення історії Другої світової війни в Україні.

Важливим радянським спадком стала проблема братських могил. Дослідники давно переконалися у тому, що офіційні відомості про кількість і персональний склад радянських військових, похованих у братських могилах, потребують виправлення неточностей і суттєвого доповнення. Працівники установи займаються цією проблемою. Зокрема, завідуючий науковою редакцією Борис Шевченко дослідив особові дані похованих радянських військових у братських могилах села Велика Виска. У документах колишнього архіву Міністерства оборони СРСР йому вдалося віднайти додаткову інформацію про червоноармійців, які захоронені у селі, та, найголовніше, виявити нових радянських воїнів, первинним місцем поховання яких зазначена Велика Виска та її ближні околиці. Їх особові дані не зазначені на плитах жодної з братських могил села чи сусідніх із ним населених пунктів. Враховуючи зазначене, увазі читачів книги «Велика Виска та її околиці. Історія від найдавніших часів до сучасності» (видана у 2019 р.) [8] пропонуються уточнені офіційні списки воїнів Червоної армії, які поховані у братських могилах. Також в окремій таблиці наведені відомості про червоноармійців, первинним місцем поховання яких в архівних документах вказується Велика Виска та її околиці, але їхні особові дані не внесені до облікових карток братських поховань.

У 2018 р. вийшла друком книга співробітника обласного агентства «Книга Пам'яті України» Бориса Шевченка «Маловисківщина в роки Другої світової війни. Сторінки історії» [9]. Усе, про що у ній розповідається, автором узято в основному з архівних документів і матеріалів, меншою мірою – з мемуарної та історико-краєзнавчої літератури. Навіть найбільш вражаючі факти мають цілком конкретне підтвердження. Серед документів із Центрального архіву Міністерства оборони колишнього Радянського Союзу вдалося відшукати інформацію про захоплення в серпні 1941 року німецькими військами території Маловисківщини й звільнення її від них у січні-березні 1944 року. Це нова, раніше не відома інформація, яка вперше публікується саме на сторінках цієї книги. Так само читачи не вперше дізнаються, якою була реальна історія повсякденного життя мешканців Маловисківщини в роки нацистської окупації. Це вже завдяки використанню документів, котрі зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області. Документи та матеріали обласного архіву стали

також основним джерелом інформації, що стосується радянського підпільно-партизанського та націоналістичного рухів опору. Окрім архівних документів автором було опрацьовано значний масив спогадів очевидців та учасників німецько-радянської війни на Маловисківщині, а також наукової й науково-популярної літератури, присвяченої подіям війни як на Кіровоградщині, так і в цілому на території України.

Також співробітники установи постійно надають інформацію на запити громадян та установ про долю (дата смерті, місце поховання тощо) учасників Другої світової війни 1939–1945 рр.; є постійними учасниками обласних науково-краєзнавчих конференцій та круглих столів, тематичних зустрічей, теле- та радіопередач, на яких висвітлюються питання, пов'язані з подіями німецько-радянської війни на Кіровоградщині, на партнерських засадах беруть участь у реалізації книжкових [1; 6; 7] та інформаційних проектів Державного архіву Кіровоградської області.

Використані джерела та література:

1. Війною опалені долі. Збірник архівних документів. // Колектив упорядників: О.О. Бабенко (голова) та ін. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 210 с.
2. Книга Пам'яті України. Кіровоградська область. Т. 1 – 7. Кіровоград, 1989 – 2000.
3. Книга Скорботи України. Кіровоградська область. Т.1 – 3. Кіровоград, 2003 – 2006.
4. Петренко І. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині» 1941–1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). / Іван Данилович Петренко. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.
5. Петренко І. Д. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20–60-х роках ХХ ст.) // Іван Петренко. Кіровоград: видавець Лисенко В.Ф., 2012. – 376 с.
6. Петренко І. Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр.) // Іван Данилович Петренко. (серія «Архівні документи свідчать»). Кропивницький: Імекс ЛТД, 2017. – 524 с.
7. Петренко І. Д. Переможці // Іван Данилович Петренко. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 284 с.
8. Шевченко Б. Л. Велика Виска та її околиці. Історія від найдавніших часів до сучасності / Борис Шевченко. Кропивницький: видавець Лисенко В.Ф., 2019. – 234 с.
9. Шевченко Б. Л. Маловисківщина в роки Другої світової війни. Сторінки історії / Борис Шевченко. Вид. 2-е, випр. Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2018. – 196 с.

Ольга Радченко*

м. Черкаси

МЕДИЧНИЙ ПЕРСОНАЛ ЄВРЕЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В ШТАЛАГАХ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УМАНІ ТА КРЕМЕНЧУЗІ, 1941-1943¹

Відомо, що під час нацистської окупації України на її території було знищено близько 1,5 млн. євреїв. Сучасна історіографія Другої світової війни представлена багаточисленними роботами, проте їхня більшість зосереджена на топографії та хронології подій в окремих регіонах. Останнім часом деякі історики звертаються до питань коллаборації. Особливе місце посідають ті публікації, що висвітлюють нацистську політику у відношенні до радянських військовополонених у широкому контексті расової політики Третього Рейху, війни на Сході та Голокосту [1].

Одним із найменш досліджених питань є доля медпрацівників єврейського походження, які потрапили в німецький полон. В зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують четвертий розділ книги Арона Шпеєра «Полон» – «Медицина смерті», джерелами якого є спогади колишніх радянських військовополонених та матеріали з архіву музею Голокосту Яд Вашем, Єрусалим [2], а також опубліковані результати пошукової роботи російського історика Павла Поляна з трофейною картотекою Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) [3]. За даними Поляна більше третини загиблих офіцерів-військовополонених єврейського походження були військовими лікарями, ветеринарами або фельдшерами. Близько 2/3 з них – уродженці України. Майже 80% потрапили в полон в Україні протягом 1941 р., із них тільки у вересні – 60%. Відомо також, що загальна кількість єврейських медичних працівників, які служили в Радянській армії і загинули під час війни, складала близько 6 тис.

Джерелами для цієї публікації слугують матеріали Центрального офісу Федеральної служби з розслідування злочинів націонал-соціалізму в Людвігсбурзі, Німеччина (в подальшому ZSt), архіву Інституту сучасної історії, Мюнхен (в подальшому – IfZ), відео-інтерв'ю з колекції універси-

---

* Радченко Ольга Миколаївна, кандидатка історичних наук, доцентка Національного університету ім. Богдана Хмельницького.

¹ Ця стаття є одним із результатів дослідження, проведеного за підтримки Центра вивчення Голокосту (проект EHRI) при Інституті сучасної історії, Мюнхен, Німеччина.

тету Південної Кароліни, США (в подальшому – VHA) та документи на інтернет-порталі «Пам'ять народу».

Незважаючи на безумовний і безкомпромісний антисемітизм та юдофобію націонал-соціалістів, які з перших днів після нападу на Радянський Союз проводили масові розстріли як цивільного єврейського населення, так і єврейських військовополонених, ставлення до медиків-євреїв не було таким однозначним. Небезпека епідемій змусила шефа поліції та служби безпеки Третього Рейху Гейдриха вже 2 червня 1941, тобто за 10 днів після початку війни з Радянським Союзом, підписати наступний наказ:

«Слід особливо уважно ставитися до розстрілів лікарів та іншого медичного персоналу. Оскільки в країні на 10 000 мешканців припадає лише один лікар, то через розстріли багатьох лікарів у випадку появи епідемій може виникнути нічим не заповнений вакуум. Якщо ж в окремих випадках екзекуція є необхідною, її, звісно, слід проводити, але тільки після ретельної перевірки»². За три місяці, 29 жовтня 1941 р., наступним наказом Гейдрих заборонив розстріли єврейських лікарів та єврейського санітарного персоналу³.

Деякі інтерв'ю колишніх радянських військовополонених підтверджують той факт, що в шталагах на території Рейхскомісаріату Україна протягом певного часу єврейський медичний персонал використовували за призначенням, тобто в лазаретах для радянських військовополонених. Зокрема, про це свідчив Ефім Каплан, який 1942 р. потрапив до лазарету в шталазі 349 в Умані. Лазарет складався з 7–8 бараків на 100 осіб кожен. За спогадами Каплана, його від голодної смерті врятували лікарі Бондар, Вовчек та Каплан, що віддавали йому частину свого лікарського пайка, який був кращим за той, що давали рядовим військовополоненим. Німці знали, що ці лікарі були євреями і тримали їх до евакуації на Захід перед наступаючою Червоною армією влітку 1943 р. Вовчика та Бондаря розстріляли на аеродромі, Верник та Шмідт розкрили собі вени, Курцвай, який був головним лікарем та одночасно перекладачем, отруївся⁴. Отже, інтерв'ю Каплана демонструє відданість і мужність єврейських лікарів та трагічний характер їхньої долі. З наведених Капланом прізвищ удалося встановити лише одну особу на сайті <https://pamyat-naroda.ru>. Це війсьний лікар 2 рангу Абрам Вовчик, ординатор 373 окремого медико-санітарного батальйону 117 стрілецької дивізії. В наказі головного військово-санітарного управління Червоної армії Вовчик числиться зниклим без вісти 15 грудня 1941 р.

Слідча справа в Людвігсбурзі проти німецької команди шталага в

² IfZ, B. GW 03.12, A. 18, Bl. 5.

³ IfZ, B. GW 03.12, A. 11, Bl. 10.

⁴ VHA, Efim Kaplan.

Умані дає змогу уточнити дані щодо табору. Зокрема, колишній санітар Адам Асмус пояснив, що головний табір був розташований у казармах радянської кавалерії, відділення для хворих і поранених знаходилося в колишньому манежі, воно було огорожено колючим дротом. Тут перебували близько 600–700 полонених. Лазарет для важко хворих знаходився в приміщеннях колишнього колгоспу приблизно за 2 км від головного табору. Всіх хворих та поранених лікували «руські лікарі» – так називали лікарів Червоної армії незалежно від національності. При цьому єврейських лікарів використовували також як перекладачів. На початку листопада 1943 р. Асмус бачив у лазареті криту вантажівку з двома службовцями СД, які забрали важко хворих (швидше за все їх розстріляли – О.Р.), решта полонених – близько 20000 – були вивезені до Німеччини⁵.

Те, що списки єврейського медичного персоналу та перекладачів готувалися заздалегідь, тобто до їхнього знищення влітку 1943 р., підтвердив інший співробітник команди шталага в Умані Ганс Кріст: саме він складав ці списки вже в квітні 1943 р. ніби для відправки персоналу до офлагу у Вінниці⁶. Чи відповідало це тодішнім намірам СД, чи приховувало план винищення єврейського персоналу – залишається поки що невідомим.

Подібна ситуація з єврейським медичним персоналом склалася і в шталазі 346 м. Кременчук, комендант-майор Хукленбройх. За свідченнями одного зі співробітників німецької команди шталага, офіцери абвера били палицями євреїв до смерті, проте багато єврейських лікарів залишилися живими. 20 лікарів та численні фельдшери опікувалися хворими на тиф та інвалідами, яких було близько 200. Інфекційний барак знаходився в задній частині табору через дорогу на Кременчук, він був огорожений колючим дротом. На думку штабного лікаря Готхольда Редліна, медичний персонал зі складу військовополонених мав дуже гарні знання⁷. Тим не менше відомі факти брутального ставлення німецьких лікарів до лікарів-євреїв, зокрема в січні 1942 німецький лікар, який контролював роботу лікарів-військовополонених, бив професора Леоніда Геніса, відомого фахівця з офтальмології, який навчався в Німеччині та виконував у шталазі функції перекладача⁸.

Єврейський персонал переносив померлих за межі табору, де на них чекали інші євреї, які складали штабелями трупи та засипали їх хлорним вапном та землею⁹. Помічник німецького головного лікаря Орланда Герман Шульке розповів слідчим у Вісбадені 1966 р., що ліквідацію євреїв та

⁵ ZSt, Staatsanwaltschaft 36856/1, Bl. 163, 174.

⁶ Там само, Bl. 146.

⁷ IfZ. B. GW 03.12, Akte 11, Bl. 2.

⁸ Там само.

⁹ Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden, B.468, Akte 381/5, Bl. 149.

комісарів регулярно здійснювали команди СД у складі 3–4 офіцерів та 4 молодших офіцерів або рядових (вірогідно, це були службовці так званої команди Карла Юліуса Плата, який знаходився в підпорядкуванні уповноваженого при командирі поліції безпеки і служби безпеки та командирі армійського тилового району «В». Команда у складі 30–40 осіб діяла спільно з 2-ю ротою 3-го резервного батальйону поліції. Плат, який очолював цю службу в Кременчузі, загинув 27.08.1943 під Луцьком – О.Р.). Шульке особисто бачив із вікна свого кабінету, як ця команда розстріляла 30–40 єврейських чоловіків та жінок із числа медичного персоналу (за іншими свідченнями їх було близько 20 осіб – О.Р.) близько 2-ї години дня в квітні 1942 р.¹⁰ За матеріалами слідчої справи в архіві сучасної історії в Мюнхені наказ про розстріл всупереч вище наведеного наказу Гейдриха надав старший лейтенант Бетц, командир першого відділення другої роти третього поліцейського резервного батальйону, який власне і командував цим розстрілом¹¹. Свідок у справі Йоханес Кнооп бачив, що серед розстріляних знаходились дві жінки: одна віком близько 50 років, друга 18–20. Розстріл відбувався неподалік від лазарету в протитанковому рові¹². Характерним є те, що деякі колишні німецькі лікарі шталягу стверджували, що проф. Геніс був начебто звільнений із табору влітку 1942 р., хоча інші бачили, що він теж був розстріляний. Імовірно, що акція відбулась як покарання за спробу втечі декількох військовополонених із числа єврейського медперсоналу. Першу партію полонених змусили роздягнутися біля ями та лягти обличчям униз, друга партія апатично чекала на свою чергу і спостерігала за розстрілом у непосредній близькості¹³. Розстрілом керував молодий, елегантно одягнений, зі стіком у руках службовець СД.

За свідченнями колишнього німецького лікаря шталягу Фрюхте, на розстріл вивели також тих лікарів і пацієнтів, які перебували в цей час в операційних, та ще декілька осіб, яких не було в попередньому списку. Доктор Фрюхте стверджував, що йому начебто вдалося врятувати єврейського лікаря Куца, адже за його порадою той удавав із себе татарина. Його ж спроби допомогти лікарю Симону Гольдбергу, патологоанатому, не увінчалися успіхом, адже розстрілювали всіх, хто був обрізаний¹⁴.

Таким чином, наведений архівний матеріал відображає політику нацистських окупантів щодо єврейського медичного персоналу, починаючи з осені 1941 р. і до літа 1943 р., коли війська вермахту почали відступати під тиском Червоної армії. Прагматизм нацистів на деякий час виявився більш

¹⁰ Там само, Bl. 186.

¹¹ IfZ. B. GW 03.12. Akte 14, Bl. 5.

¹² IfZ. B. GW 03.12, Akte 16, Bl. 12.

¹³ IfZ. B. GW 03.12, Akte 10, Bl. 4.

¹⁴ IfZ. B. Gw 03.12, Akte 14, Bl. 4536.

потужним за юдофобію, але це відхилення від расистської доктрини було нетривалим, так само як і використання євреїв на будівництві магістрального шосе DG IV, яке повинно було з'єднати Німеччину з Кавказом. Одразу по завершенню робіт євреї підлягали негайному розстрілу [4].

Використані джерела та література:

1. Arad Y. Soviet Jews in the War against Nazi Germany, in: Yad Washem Studies. Vol. XXIII. Jerusalem: 125; Streit Ch. Keine Kameraden: die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945. Bonn, 1991. Wendy Lower. Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine. The University of North Carolina Press 2005; Dieter Pohl. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943 / Christian Hartmann, Johannes Hürter, Peter Lieb, Dieter Pohl. Der deutsche Krieg im Osten 1941-1944: Facetten einer Grenzüberschreitung. Oldenbourg: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2009.
2. Шпеер А. Плен. Мосты культуры. // А. Шпеер. Гешарим, 2005. Том I, II.
3. Полян П. Советские военнопленные: сколько их было и сколько вернулось? // Демографическое обозрение. 2016. Том 3. Вып. 2. С. 43–68.
4. Радченко Ольга. Принудительный труд евреев на строительстве дорог на участке между Уманью и Кировоградом, 1942–1943. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2019. Вип. 1(17). С. 48–74.

УДК94(477)"1941-1943"

Данііл Топчій,

м. Харків

ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТИ» У М. ХАРКІВ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1943 РОКІВ

Після гітлерівської окупації 23 жовтня 1941 р. в Харкові почало відроджуватися українство. 12 грудня 1941 р. відбулися установчі збори. На цій нараді була обрана рада організації, головою став В. Дубровський, заступниками О. Попов і З. Сапіцька, секретарем О. Соловей. Програму та статут товариства склали В. Кривенко та В. Дубровський, узявши за основу програмні документи «Просвіт» дореволюційного часу. Товариство розташовувалося за адресою вул. Садово-Куліковська, 4. При «Про-

---

* Топчій Данііл Сергійович, студент історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

світі» існували Організація української молоді, Союз українок, Товариство українських купців. Робота «Просвіти» проходила в різних комісіях та гуртках, навчальних курсах. В організації існували такі комісії: шкільна, фінансово-господарська, видавнича, науково-філософська, історична, правова, церковно-богословська, кооперативна, соціального забезпечення, промислово-індустріальна, мистецтв. Мала організація також власні підприємства. Кожну неділю просвітяни читали лекції, доповіді, реферати, влаштовували концерти тощо, урочисто вшановували історичні події минулого України. Свою діяльність «Просвіта» припинила після визволення Харкова від німецьких загарбників.

Ключові слова: Друга світова війна, гітлерівська окупація, українські націоналісти, «Просвіта», Харків.

After the Nazi occupation of October 23th, 1941, Ukrainian identity began to revive in Kharkiv. On December 12th, 1941, a meeting was held. The council of the organization was elected, V. Dubrovsky became the head of it, O. Popov and Z. Sapitsko were chosen as his deputies, O. Solovey became the secretary. The program and charter of the association were drawn up by V. Kryvenko and V. Dubrovsky, on the base of the main program documents «Prosvit's» of pre-revolutionary times. The association was located at 4 Sadovo-Kulikovska Street. There were organization of Ukrainian youth, the Union of Ukrainian Women, society of Ukrainian merchants at «Prosvita». The work of «Prosvita» took place in various commissions, circles and training courses. The organization had the following commissions: school, economic, publishing, scientific and philosophical, historical, legal, ecclesiastical, theological, cooperative, social, industrial. Every Sunday, educators read lectures, reports, essays, organized concerts, solemnly honored the historical events of the Ukraine's past. Prosvita's international work had come to its end after the liberation of Kharkiv from German invaders.

В Україні історія діяльності українських націоналістів почала досліджуватись відносно недавно – у 90-х роках ХХ століття. І хоча науковий добробок є досить значним, все ж ще існують лакуни, що потребують детального вивчення. Серед таких лакун є діяльність українських націоналістів на окупованій гітлерівцями території України. У цей час вони проводили свою політику серед населення через дозволені окупантами громадські організації, зокрема «Просвіти».

Метою даної роботи є висвітлення діяльності харківської «Просвіти» у роки гітлерівської окупації.

Ця тема частково висвітлена в публікаціях українських істориків В. Казимір, А. Скоробогатова, Т. Чугуя [5, 6, 9]. Багато інформації на дану тему міститься у Літерній справі колишнього Управління НКДБ УРСР по Харківській області на людей, що залишилися у тилу ворога у період Ве-

ликої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., що зберігається у Галузевому державному архіві Служби Безпеки України [1].

Німецький уряд планував поневолити мешканців України. Утім, щоб швидше встановити свою владу на місцях, А. Гітлер і його оточення на початку окупації йшли на певні поступки місцевому населенню. Вони проголосили в Україні державною українську мову, відновили приватну власність, дозволили відродити старі й створити нові громадські організації. Цю справу гітлерівці доручили своїм союзникам – українським націоналістам.

За декілька місяців до нападу на Радянський Союз німецьке командування заклиало українських націоналістів у допоміжні загони – зондеркоманди. До складу цих військ входили перекладачі, священники, агітатори, які повинні були у захоплених населених пунктах допомагати окупантам встановлювати владу і розбудовувати місцеву цивільну адміністрацію. Цю роботу націоналісти проводили під щільним контролем і за узгодженням німецького куратора, призначеного армійським командуванням.

Після гітлерівської окупації 23 жовтня 1941 р. в Харкові почало відроджуватися українство. Активізувалися місцеві українські націоналісти. У місті з'явилася невелика кількість бандерівців (ОУН(б)) і мельниківців (ОУН(м)), які прибули разом із німецькими окупантами. Спочатку між ними йшов процес консолідації.

З перших днів у місті націоналісти почали створювати органи влади (Міську управу та районні бургомістрати) і формувати громадські організації. Однією із перших українських організацій постав Громадський комітет, який очолив поважний харківський націоналіст, правник Володимир Доленко. На початку листопада 1941 р. до Громадського комітету та до відділу пропаганди Міськуправи (завідувач Володимир Кривенко) звернулися професори Олександр Попов та Василь Дубровський з ініціативою відродити «Просвіту». Відновленням організації захопилися такі визначні харківці, як Ольга Багалій, Михайлов Ветухов, Володимир Доленко, Петро Ковалівський, Олександр Попов, Дмитро Соловей та інші.

Після одержання дозволу від німецької командатури на організацію «Просвіти» 12 грудня 1941 р. відбулися установчі збори. Головував на них В. Кривенко, були присутні 44 бувших просвітян. Усі учасники зібрання були проголошені засновниками «Просвіти». На цій нараді була обрана рада організації, головою якої став В. Дубровський, заступниками О. Попов і Зоя Сапіцька, секретарем Оксана Соловей [5, с. 97; 7, с. 19; 9, с. 91].

Програму та статут товариства склали В. Кривенко та В. Дубровський, узявши за основу програмні документи «Просвіт» дореволюційного часу [1, т. 4, арк. 143зв.]. У документах зазначалося, що «Просвіта» засновуєть-

ся для розвитку й поширення «громадської і національної свідомості серед Української людності і для того, щоб допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу і допомогти здобути свої громадські і національні права і кращу долю» [цит. за: 9, с. 91].

Формально завдання «Просвіти» складалися в згуртуванні українського народу на «націоналістичної» основі, пробудження в ньому націоналістичного духу. Робота товариства проводилася за трьома принципами: суверенітет України, лояльне ставлення до німців та боротьба з більшовизмом [1, т. 4, арк. 133 зв.]. Керівники «Просвіти» бачили головну мету в тому, щоб створити кадри для майбутньої політичної партії, яка повинна буде стати державною партією в майбутній «незалежній» фашистській українській державі. «Просвіта» як політична організація сама була зародком такої партії [2, арк. 26-27]. Організація передбачала у своєму статуті й такі філантропічні цілі, як організація їдалень для найбіднішого населення [2, арк. 26]. Однак, насправді просвітняни ставили перед собою набагато ширші завдання. Так, організація підбирала кандидатури на всі керівні посади в Міській управі та районних бургомістратах. Не будучи членом «Просвіти» не можна було обійняти скільки-небудь високі посади в адміністрації.

На початку 1942 р. харківська «Просвіта» для поширення своїх осередків направила своїх інструкторів-представників у Богодухів, Валки, Вовчанськ, Дворічну, Куп'янськ, Мерефу, Південне, а також в Охтирку на Сумщині [9, с. 93], де було залучена певна кількість українського активу.

Щодо чисельності організації, то тут є певні розходження. Так, учасник тих подій Любов Дражевська називає цифру 500 [3, с. 13], сучасні історики, відповідно В. Казимір і Т. Чугуй, надають кількість у 1200 і 600 осіб [5, с. 100; 9, с. 93]. Утім на кількість просвітян впливало ставлення гітлерівців до українських націоналістів. Коли події середини 1942 р. показали усім, що німці жорстоко розправлялися з «самостійницькими» спробами побудови майбутнього політичного життя України – «начался отход от «Просвиты», потом боязнь её, а потом и борьба с ней, как с организацией, которой немцы не доверяют» [1, т. 4, арк. 162зв.]. Не меншу шкоду чисельності організації наносили події на німецько-радянському фронті: коли стало зрозумілим, що незабаром прийдуть радянські війська, частина людей перестала відвідувати заходи «Просвіти».

На початку свого функціонування харківські націоналісти, зокрема просвітняни, спілкувалися із представниками Організації українських націоналістів, що приїхали до Харкова разом із гітлерівськими окупантами. Особливо часто сюди заходили мельниківці священник о. Яків Кравчук і начальник поліції Богдан Коник. Але у 1942 році вони виїхали на Захід через масові арешти, що відбувалися у цей час у Харкові.

У «Просвіту» приймали тільки українців не молодше 18 років. Для вступу в організацію потрібно було заручитися поручительством двох дійсних просвітян. У «Просвіту» не бралися колишні комуністи та комсомольці. Прийняття в члени проводився правлінням «Просвіти» [2, арк. 26].

Товариство розташувалося у приміщенні за адресою вул. Садово-Куліковська (зараз – Дарвіна), буд. 4 [1, т. 4, арк. 134] (особняк М. Синельникова, до війни у цьому приміщенні розташовувався клуб лікарів; зараз там знаходиться відділення «ПриватБанку»). Тут же знаходився й Український народний дім, де просвітяни проводили різноманітні заходи. У приміщенні були розвішані портрети Адольфа Гітлера, Івана Мазепи, Тараса Шевченка, Симона Петлюри, Андрія Мельника з відповідними до них цитатами [1, т. 4, арк. 77 зв.].

О. Соловей згадувала, що протягом дня до «Просвіти» приходило багато людей, «мов до клубу», де люди зустрічалися, обмінювались інформацією, вели «запальні» розмови [7, с. 21]. Щодо дрескоду, то у приміщенні «Просвіти» жінки працювали переважно у національному одязі, більшість чоловіків носило на піджаку металевий тризуб та целулоїдний жовто-блакитний прапор. Усі старалися спілкуватися українською мовою. Як доповідав радянський агент-одинак Василь Потієнко (Сорбонін), «все хотят подчеркнуть, что они не хуже украинцы, чем другие» [1, т. 4, арк. 160].

При «Просвіті» існували Організація української молоді, Союз українок і товариство українських купців. Молодь залучали до різноманітних заходів, вчили їх на курсах підготовки до навчальних закладів і німецької мови [1, т. 4, арк. 161]. Завідувачем курсів був призначений А. Червинський, який викладав логіку та латину. Крім того, на курсах викладались такі предмети: історія України (читав В. Дубровський), математика (Ф. Рябокінь), німецька мова (Ю. Холодняк), українська мова (Ю. Шевельов), література (О. Попов) [6, с. 197].

«Союзом українок» керувала Марія Недужа. Найбільш активними його діячами цієї організації були письменниця Л. Рябченко, професорки Л. Сулима-Бойко, Є. Герасимович, заступник голови «Просвіти» З. Сапіцька [6, с. 193]. Жінки цієї організації допомагали в організації свят; виявляли сім'ї репресивних та тих, хто потребував допомоги; відкрили свою майстерню та крамниці [1, т. 4, арк. 162]. Також союз займався національно свідомим вихованням жінок та дітей. Союз українок ставив за мету об'єднати українських жінок, надавати матеріальну допомогу сім'ям репресованих за радянської влади, опікати дитячі будинки та рятувати малечу від голоду. Поряд із цим М. Недужа та її однодумці організовували збір «подарунків» для вояків вермахту серед місцевого населення тощо [6, с. 193].

У «Просвіті» був також філіал – «Товариство українських купців», організований за ініціативою В. Доленка. Керівництво цієї організації

знаходилося в руках Григорія Гармаша (голова) та Михайла Романенка (секретар). Товариство мало свої відділення на Кінному ринку для торгівлі. Цю організацію використовували для фінансування «Просвіти» [1, т. 4, арк. 165 зв.-166].

Робота «Просвіти», крім національного об'єднання українців, проходила в різних комісіях та гуртках, навчальних курсах, що базувалися при товаристві. Також при організації деякий час працювали дитячі садочки [8, с. 132]. Просвітяни планували відкрити першу українську чоловічу гімназію, але під приводом того, що є тільки більшовицькі підручники та немає відповідних методичних рекомендацій викладачам, німецьке командування не дало на це згоду [8, с. 132].

В організації існували такі комісії: шкільна, фінансово-господарська, видавнича, науково-філософська, історична, правова, церковно-богословська, кооперативна, соціального забезпечення, промислово-індустріальна, мистецтв [1, т. 4, арк. 161]. Новим для просвітянського руху були церковно-богословська та історична комісії, відділ позашкільної освіти [9, с. 91]. Розробляли тематику секційної роботи безпосередньо В. Доленко, В. Дубровський та О. Попов [1, т. 4, арк. 133 зв.].

Правовою комісією керував В. Дубровський. У ній розроблялися проекти постанов законодавчого характеру та норм судовиробничої справи. Також ця комісія консультувала тих, кому була потрібна юридична допомога (особливо селян по земельним питанням) [1, т. 4, арк. 161 зв.]. Робота цієї комісії була тісно пов'язана з В. Доленко, що обіймав посаду юридичного консультанта в обласному земельному управлінні.

Комісія соціального забезпечення (на чолі з З. Сапіцькою), співпрацюючи з аналогічним відділом міськуправи, займалася працевлаштуванням людей, матеріальною допомогою певним категоріям населення (пенсіонерам, інвалідам, постраждалим від репресій більшовиків тощо) [1, т. 4, арк. 162].

Керівником шкільної комісії був професор педагогіки О. Попов. Вона складалася з учителів та людей, що мали відношення до шкільної справи. Її члени займалися підбором національних кадрів на посади у школах та органах шкільного керівництва та складали програми та приблизні навчальні плани [1, т. 4, арк. 161 зв.]. Крім того, працівники шкільної комісії займалися забезпеченням підручниками освітніх закладів. Весною 1942 року було підготовлено посібники з історії та української мови. Натомість гітлерівці зробили власні підручники, тому друк просвітянських не дозволили [9, с. 91].

Відділ позашкільної освіти, очолюваний В. Кривенко, займався переважно культурною-освітньою роботою: відновленням роботи кінотеатрів і відкриттям книжкових крамниць. Натомість як тільки кінотеатри

були готові до експлуатації, німці їх підпорядковували своїй комендатурі. Щодо асортименту крамниць, то німці дозволили лише продаж канцтоварів. Також просвітяни мали можливість у своїй друкарні випускати українських націоналістичних лозунгів, портретів Адольфа Гітлера, Симона Петлюри, Тараса Шевченка та деяких інших. В. Кривенко хотів відкрити драматичний театр, але міськуправа і німецька комендатура не давали ні позитивної, ні негативної відповіді, «то дозволяли, то відміняли дозвіл питання відкриття драмтеатру» [1, т. 4, арк. 134].

Представники науково-філософської комісії трактували питання філософії з позиції фашизму та українського націоналізму. Організовувала навчальні лекції з філософії [1, т. 4, арк. 161 зв.].

Історична комісія ініціювала перейменування міських вулиць. Для цього була створена спеціальна комісія із представників «Просвіти» і Міськуправи, до якої входили В. Дубровський, П. Ковалівський, В. Троценко та інші. Протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано 483 хороніми [4; 6, с. 197].

Церковно-богословську комісію очолював О. Попов. Вона разом із релігійним відділом міськуправи та Харківським єпархіальним управлінням впливала на служби священнослужителів; її члени комплектували ХЄУ (Микола Васьковський), визначала церковні політику у місті та проводила відповідні релігійні заходи серед населення [1, т. 4, арк. 161-162, 165 зв.].

Комісія мистецтв організовувала театральні та танцювальні гуртки. Також член цієї комісії, заступник директора художнього інституту професор Зубарь прочитав декілька лекцій, присвячених історії української архітектури [1, т. 4, арк. 173].

Видавнича комісія, яку очолював професор Д. Соловей, активно впливала на редакційну політику газети «Нова Україна» та співпрацювала з нею. Просвітяни часто на шпальтах газети публікували свої статті та спогади, в яких різко критикували радянський устрій, закликали місцевих жителів підтримувати новий порядок [1, т. 4, арк. 161 зв.].

Кооперативна комісія на чолі з М. Васьковським (за іншими даними – Тіщенка [9, с. 92]) координувала роботу торгівлі та комерційних підприємств, підбирала кадри для кооперативної роботи, у першу чергу на селі [1, т. 4, арк. 161 зв. - 162]. Її діяльність неодноразово переривалась через заборони німецькою владою купувати й привозити харківцям харчі з сільської місцевості. У 1942 році комісія заснувала кооператив «Просвітянин» із допоміжним товариством матеріального забезпечення. Крім того, організація мала земельний маєток із садом (114 га) та орендувала під городи ще 100 га. Також було створено Комітет українського купецтва, який налічував до 150 осіб. Очолив цей комітет Г. Гармаш [9, с. 92].

Мала організація також власні підприємства: сірникову фабрику (на

чолі з Тіщенко та Ковтуном), видавництво «Українська книга» (належала до видавничької комісії), книжкові крамниці, пекарню, кафе.

Кожну неділю просвітяни читали лекції, доклади, реферати, влаштовували концерти тощо, що мали націоналістичне забарвлення [1, т. 4, арк. 144 зв.; 2, арк. 26]. Під час обідів інколи проголошувалися промови Олексія Крамаренка (першого обербургомистра), В. Дубровського, професора Д. Соловей, Олександра Семененка (став обербургомистром після О. Крамаренка), Петра Сагайдачного (одного із головних редакторів газети «Нова Україна»), співалися патріотично-національні пісні (наприклад, «Ще не вмерла Україна», «Заповіт», у січні місяці – колядки) [1, т. 4, арк. 160]. Також влаштовувалися урочисті заходи приїжджим із західних областей України, представникам «ОУН-івських» центрів (наприклад, Уласу Самчуку).

Націоналісти урочисто шанували історичні події минулого України. Наприклад, у неділю 1 лютого 1942 р. о 13:00 (планувалося 31 січня, проте 28 січня приміщення «Просвіти» було розбомблено радянською авіацією) о. Яків Кравчук у залі «Просвіти» провів моління загиблим під Крутами [1, т. 4, арк. 144 зв.]. Окрім вшанування пам'яті загиблим під Крутами, відомий випадок аналогічного заходу з приводу боротьби Б. Хмельницького [1, т. 4, арк. 114]. У день народження Тараса Шевченка було влаштовано панахиду та літературно-музикальні виступи. У січні 1942 р. святкувалася річниця Соборності України [5, с. 97]. Відомі випадки, коли німці забороняли проведення тих чи інших заходів через минуле відношення постаті або організації до них: 25-річчя IV Універсала УЦР, панахиду до дня народження С. Петлюри тощо.

У жовтні 1942 р. просвітяни з великими труднощами організували виставку «Україна під більшовицьким ярмом», де серед експонатів були документи, спогади постраждалих під час репресій 1930-х рр. та статистичні матеріали [1, т. 4, арк. 160-160 зв.; 5, с. 97].

Щоб не зазнати репресій з боку окупантів, представники націоналістичного руху прикривалися поняттям «культурно-просвітницької роботи», але насправді проводили націоналістично-виховну діяльність.

Пишучи програмні документи, В. Дубровський розумів, що офіційне схвалення статуту «Просвіти» нацистським командуванням, по-перше, було малоймовірним, а по-друге, поставило б товариство у залежне становище [5, с. 97].

Утім німці приймали велику економічну участь у житті товариства – фінансували «Просвіту» через Міськуправу, давали членам «Просвіти» продовольчі пайки, передали «Просвіті» всі книгарні із залишками товару тощо [2, арк. 27].

За деякими даними німецьке командування з червня 1942 р. товариство декілька разів розпускало та арештовувало його активних діячів.

Це відбувалося паралельно з масовими арештами бандерівців у Харкові [2, арк. 27]. «Просвіта» як організація, що діяла в інтересах мешканців міста та німців втратила своє значення.

«Просвіта» продовжувала існувати до визволення Харкова Червоною армією у серпні 1943 р. Радянський розвідник Сорбонін вважає, що це сталося лише завдяки юридичній невизначеності – вона не була ні заборонена, ні дозволена німецькою комендатурою [1, т. 4, арк. 162 зв.].

Використані джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби Безпеки України. Ф. 60, спр. 99615. Литерное дело бывшего Управления НКГБ УССР по Харьковской области на людей, оставшихся в тылу врага в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.
2. Державний архів Харківської області. Ф. Р-6452, оп. 1, спр. 3591. Кримінальна справа Байди Павла Степановича.
3. Дражевська Л., Соловей О. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941-43 рр. // Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: спогади. Нью-Йорк, 1985. С. 4-16.
4. Дьякова О.В. Зміни в топоніміці Харкова під час гітлерівської окупації. Проблеми історії та археології України: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка В.П. Бузескула (Харків, 10-11 жовтня 2008 р.). Харків: ТОВ «НТМТ» 2008. С. 94-95.
5. Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі Харківської «Просвіти» (1941–1943 рр.). // Сіверянський літопис. 2011. С. 96-102.
6. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). // А. В. Скоробогатов. Харків: «Прапор», 2004. 368 с.
7. Соловей О., Дражевська Л. У Просвіті і навколо. // Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943: спогади. 1985. Нью-Йорк. С. 17-29.
8. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали. Укладач О.В. Дьякова. Харків, 2011. С. 386
9. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової військової зони у 1941–1943 роках: порівняльний аспект. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2008. № 835. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 11. С. 88-97.

Олег Бабенко*

м. Кропивницький

<https://orcid.org/0000-0001-6590-0032>

Web of Science ResearcherID AAW-7692-2020

ТЕМА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ТВОРЧОСТІ НОВОМИРГОРОДСЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ І. К. БОЙКА.

Розглядається науково-творчий доробок Івана Кіндратовича Бойка – одного з найповажніших краєзнавців Кіровоградщини 1970–1980-х рр., який серед інших тем осмислював події періоду II Світової війни на теренах Новомиргородщини та Златопільщини. Йдеться про творчі досягнення краєзнавця, його дослідницькі пріоритети та методологічні підходи в пошуково-дослідницькій роботі.

Ключові слова: краєзнавство, II Світова війна, історія Кіровоградщини, Новомиргородський район, Златопільський район.

Друга світова війна залишила свій незагойний слід в історії практично усіх регіонів України. Вогняним смерчем вона двічі прокотилася її територією, щоразу несучи із собою смерть та руйнування. Нелегкою була доля українського населення, що пережило і хвилі відступу-наступу Червоної Армії, і роки нацистської окупації. Не менш важкими для населення були й перші місяці, ба навіть роки після звільнення української землі від німців. Важким був шлях до перемоги над нацистською Німеччиною, яким довелося пройти багатьом мешканцям українських міст та сіл, мобілізованим і одягненим у військові однострої. Майже у кожному населеному пункті поряд з меморіальним кладовищем воїнів-визволителів споруджено пам'ятні знаки з іменами місцевих мешканців, що загинули на фронтах Другої світової. І оскільки відголосок війни звучить в історії кожної родини, актуальність вивчення історії німецько-радянського протистояння не минає протягом усіх післявоєнних десятиліть, аж до нашого часу.

З розвитком на Кіровоградщині організованого краєзнавчого руху, тема Великої Вітчизняної стала однією з обов'язкових для досліджень більшості місцевих краєзнавців.

Одним із тих, хто присвятив чи не все своє свідоме життя дослідженням історії подій Великої Вітчизняної (саме так ним, як і радянським суспільством офіційно і неофіційно сприймалася та німецько-радянська вій-

---

* Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області.

на) на теренах області (зокрема сучасного Новомиргородського району), є Іван Кіндратович Бойко, який у 1970-80-х рр. був одним із найбільш поважних за глибиною і якістю досліджень краєзнавців Кіровоградської області.

Народився І. Бойко 16 листопада 1922 р. у с. Андріївка Златопільської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Навчався у 1920-х рр. у Златопільській середній школі ім. Івана Франка.

Після закінчення школи у 1940 р. вступив до Рівненського військово-артилерійського училища. З початком радянсько-німецької війни його, рядового бійця, відправили на фронт. Частина, у якій служив Бойко, була оточена німецькими військами. 28 червня 1941 року разом з іншими військовослужбовцями І. Бойко потрапив у полон.

До самого моменту звільнення з полону Іван Кіндратович перебував у таборі у Норвегії. Там талановитий молодик швидко оволодів німецькою та норвезькою мовами, що зумовило його переведення з важкої роботи на роботу перекладача. Після деокупації королівства якийсь час І. Бойко працював перекладачем у радянському посольстві в Норвегії.

Коли повернувся до України, Бойко працював вчителем німецької мови, потім – інспектором Златопільського районного відділу народної освіти. У 1952 році заочно закінчив бібліотечний інститут і з 1953 року працював завідувачем Новомиргородської районної бібліотеки. Саме з цього моменту розпочинається активна робота Бойка на ниві краєзнавства.

Судячи з матеріалів, що зберігаються у фонді особового походження І.К. Бойка, що зберігається у Державному архіві Кіровоградської області, краєзнавця цікавило все, що стосувалося найбільш яскравих моментів історії Новомиргородщини та Златопільщини. За даниною часу він активно збирав матеріали з історії революційного руху, відшукуючи свідoctва про зародження соціалістичного руху на теренах Новомиргородщини та Златопільщини.

Також І. Бойко збирав документальні матеріали та спогади місцевих мешканців, що стосувалися історії волостей у період громадянської війни 1917–1921 рр., Канізького повстання 1918 р., формування комуністичного активу, участі уродженців краю у бойових діях на фронтах Громадянської війни та в боротьбі «з політичним та кримінальним бандитизмом» (у радянській інтерпретації цих явищ). Цікавився Іван Кіндратович історією комсомолу, партійної організації, органів радянської влади, міліції тощо на Новомиргородщині. Звісно, на той час це було абсолютно у дусі доби побудови розвиненого соціалізму в СРСР, проте накопичені І. Бойком матеріали сьогодні при прискіпливому розгляді дають можливість критичного аналізу окремих моментів, що не вписувалися в офіційну ідеологічну доктрину.

Важливе місце у доробку дослідника займало вивчення творчої та на-

укової спадщини уродженців Новомиргородщини та Златопільщини, що за радянського часу стали відомими вченими у гуманітарних та природничих галузях радянської науки, митцями та мистецтвознавцями.

Окрім того, маючи хист до вивчення іноземних мов, Бойко не тільки самотужки переводив праці Маркса та Енгельса, які певним чином стосувалися розвитку революційного процесу на теренах Російської Імперії (проте з певних причин не друкувалися в СРСР в російському чи українському перекладі), але й листувався з італійським дослідником Маріо Галені, що вивчав, серед іншого, участь колишніх радянських військово-полонених у італійському русі опору за часів Другої світової війни.

Серед науково-творчих інтересів Івана Кіндратовича пріоритетне місце все ж займало вивчення історії Новомиргородщини часів II Світової війни. Як колишній фронтовик та в'язень німецького табору краєзнавець просто не міг не цікавитися долею людей, яких війна пов'язала з Новомиргородщиною.

До кола таких осіб належали земляки Івана Кіндратовича, що воювали на фронтах Другої світової, визволителі його рідного краю від нацистських окупантів, учасники руху опору на території району, а також воїни, які загинули у найважчі дні 1941-го, намагаючись зупинити переможну ходу ворожої армії.

Серед творчого доробку І.К. Бойка – нариси про Героїв Радянського Союзу – уродженців краю і тих, хто був удостоєний цього високого звання за бойові дії на Новомиргородщині. Серед героїв нарисів Бойка – контрадмірал Віктор Корнер, який під час Другої світової війни командував монітором «Сунь Ятсен» і пройшов з ним від р. Сунгарі до Харбіна [6, арк. 1-2], старший лейтенант Андрій Грязнов, що заслужив звання Героя за форсування Дніпра і загинув під час визволення Кіровоградщини на території Вільшанського району [6, арк. 5], льотчик Микола Китаєв, що воював у небі Новомиргородщини [6, арк. 3-4]. Один із нарисів – про радянського пілота-винищувача Аркадія Ковачевича, уродженця Кіровоградщини, що брав участь у боях під Москвою, Сталінградом, на півдні України, у Криму, на Західній Україні, над Прибалтикою, Польщею та Німеччиною. Аркадій Ковачевич заслужив високе звання Героя Радянського Союзу, воюючи пліч-о-пліч з відомими асами В. Лавриненковим, Амет-ханом Султаном, О. Алелюхіним у складі 9-го гвардійського винищувального авіаційного полку [6, арк. 6-8].

Разом із колегами-бібліотекарями Н. Стадниковою та Н. Шаренко І. Бойко упорядковував невеличкий довідник про Героїв Радянського Союзу, чия доля тим чи іншим чином була пов'язана з історією рідного краю. Серед тих, про кого зібрали короткі відомості автори-упорядники були уродженці Новомиргородського району Кіровоградської області

Є.М. Горбатюк, В.І. Ткаченко, А.Ф. Ковачевич, П.Я. Кочерга, П.П. Шаповалов, М.М. Тургеля, а також воїни Червоної Армії, що отримали почесне звання Героя за визволення Новомиргородщини: В.І. Андріанов, С.Г. Постевой, Н.Я. Ахріменко, Г.М. Гончар, О.І. Гринін, І.О. Дурнов, С.Ф. Єрмак, М.К. Степанов [7, арк. 1-6]. Хоча відомості про героїв були взяті з радянських джерел, передусім із преси та інших офіційних публікацій, І. Бойко намагався якомога ретельніше їх упорядкувати, вихопивши найсуттєвіше й те, що не викликало суперечливого сприйняття. І не його провина, що більшість тогочасних публікацій містила напівправду, прикрашену елейним пафосом радянської доби.

Чимало публікацій Івана Кіндратовича приурочені до Дня Перемоги. Це свято було одним із найголовніших у радянському календарі визначних та пам'ятних дат, а для самого Бойка День Перемоги був ще й днем його власного визволення з нацистської каторги та початком повернення додому [8].

Певним підсумком збору дослідницького матеріалу став рукописний нарис І.К. Бойка «Новомиргородщина у роки Великої Вітчизняної війни». У притаманному багатьом дослідникам-аматорам публіцистичному стилі І. Бойко розпочинає свою розповідь зі спроби вписати Новомиргородський район у карту радянської дійсності. Він майже цілу сторінку розповідає про зв'язок життя Новомиргородщини з іншими регіонами Радянського Союзу, підкреслюючи насамперед господарські зв'язки між регіонами Радянського Союзу [9, арк. 1]. Перехід до теми війни здійснюється через згадку про сліди, які залишила війна на території району. Насамперед автор згадує про 58 братських могил, «де спочивають захисники і визволителі Новомиргородського краю, відомі і невідомі радянські воїни 6 національностей СРСР» [9, арк. 1-2].

Власне оповідь про війну Іван Кіндратович розпочинає з офіційного повідомлення про її початок та звернення ЦК КП(б)У до українського народу, яке, загалом, було менш відоме, ніж загальносоюзний варіант звернення до народу від партії та уряду, зачитаний В. Молотовим. Далі краєзнавець цілком у дусі тогочасного радянського наративу говорить про роль партійних осередків у організації перебудови життя району на військовий лад, патріотичну реакцію населення району, формування винищувальних батальйонів, відправку перших ешелонів на добровольців фронт, формування партизансько-диверсійних груп тощо [9, арк. 3-5]. Згадується у нарисі й будівництво оборонних споруд на території області, встановлення контрольно-пропускних пунктів біля міста, посилення хлібозаготівель у зв'язку з наближенням фронту.

Характерно, що у своїй праці І. Бойко як джерело інформації використовує не сучасні йому твори та праці, такі як обласний том «Історії міст і сіл

УРСР» тощо, а випуски новомиргородської районки «За соціалістичну перебудову» та обласної газети «Кіровоградська правда» за 1941 р. [9, арк. 6-8]. Це як ніщо інше характеризує розуміння Бойком важливості використання джерел, що були моментальним і безпосереднім відголоском тих чи інших подій. Маємо розуміти, що це також було і наслідком політики обмеженого доступу до документальної бази тогочасних радянських військових та партійних архівів. Так чи інакше, саме джерельна неповнота змушувала дослідника брати за основу інформацію з газет.

Виклад історії бойових дій під Новомиргородом, краєзнавець, дотримуючись хронології реальних подій, розпочинає з персоналії радянського пілота «лейтенанта Івана Дерюгіна», який, за даними Бойка, загинув наприкінці липня 1941 у повітряному бою над Златополем. Дані про Дерюгіна Бойко збирав протягом декількох років, вивчаючи мемуари пілотів, пресу, спогади свідків німецької окупації, переписувався з однополчанами та родичами пілота [9, арк. 9-10]. На жаль, дослідник не зміг уникнути помилки щодо ідентифікації загиблого льотчика. У наш час у відкритому доступі знаходиться документ, згідно з яким пілот 131-го винищувального авіаполку Іван Никифорович Дерюгін 1.09.1941 повернувся в свою частину. Наказом №0376/пог. від 4 травня 1943 року його було виключено зі списку безповоротних втрат на підставі довідки відділу кадрів 4-ї повітряної армії про перебування льотчика в частині [10, арк. 297]. Тож у бою під Златополем міг загинути інший пілот вказаної авіачастини – Іван Колесніков, збитий німцями у той же день у районі міста [5]. Зрозуміло, що через недосяжність у 1980-х рр. для дослідників документів про радянські втрати Івану Кіндратовичу довелося задовольнитися певною, а через те і недостовірною інформацією.

Далі у нарисі Бойка йдеться про оборонні бої у районі Новомиргорода на початку серпня 1941 року 223-ї стрілецької дивізії, яка намагалася зупинити 14-ту танкову дивізію Вермахта [9, арк. 10-12]. Як людина свого часу, Іван Кіндратович акцентує увагу на окремих героїчних епізодах дій радянських вояків, не маючи уявлення про панорамну картину реальних подій. Зараз уже загальновідомо, що радянська дивізія фактично була досить швидко розбита і безладно відступила через Кіровоград до Знаменки. Бій же німцям у обласному центрі дали інші частини Червоної Армії та НКВС.

Так само у дусі радянських ідеологем та штампів змальовує Бойко воєнну окупацію. «Почалися повальні обшуки та арешти. Окупанти займали найкращі приміщення під свою комендатуру, жандармерію, управу, поліцію...». Зі слів очевидців Бойко змальовує гетто у Злаопільському дитячому будинку, концтабір у школі № 3, «есесівський» шпиталь у школі № 1, табір полонених на території Капітанівського радгоспу, пише про розстріли, ней-

мовірно високу смертність серед військовополонених [9, арк. 13-14].

Оповідючи про підпільний та партизанський рух, краєзнавець до нього відносить практично усі дії місцевих мешканців, спрямовані на порятунок полонених радянських солдат або шкоду окупантам. Так, Бойко згадує лікаря Юрія Осмолівського (заарештований і розстріляний окупантами), який рятував радянських військових, що уникли полону; розповідає про Капітанівську підпільну групу, до якої входили Володимир Леміщенко, Володимир Федоренко, Златопільську молодіжну підпільну групу, якою керував Володимир Осмолівський та інші групи, які розповсюджували листівки антинацистського змісту [9, арк. 15-28]. На думку краєзнавця, все це, безумовно, відбувалося під керівництвом секретаря підпільного обкому Михайла Скирди. Після виходу в світ книг І. Петренка [2; 3], написаних на достовірних архівних джерелах, таке твердження видається вкрай помилковим. До того ж сьогодні важко сказати, наскільки організаційно некоординовану діяльність окремих патріотично налаштованих осіб (незалежно від їхнього ідейного чи ідеологічного спрямування) можна розцінювати як підпільну, оскільки з наведеного І. Бойком фактом є лише репресивні заходи німців проти окремих осіб із числа радянських патріотів чи комуністів.

Після розповіді про діяльність підпільників та партизанів Івана Кіндратовича у нарисі йдеться про звільнення від німецьких окупантів Новомиргородського району Кіровоградської області у контексті історії початку звільнення Правобережної України військами чотирьох Українських фронтів та проведення Корсунь-Шевченківської операції [9, арк. 28]. Слід зазначити, що перша спроба визволення Новомиргородщини все ж відбулася одразу після Кіровоградської наступальної операції 15-19 січня 1944. На жаль, автор нарису просто не міг знати про цю окрему операцію, яка взагалі у 1970-1980-х ще не згадувалася у працях радянських істориків. А спогади очевидців у даному разі не допомогли жодним чином відновити перебіг реальних подій.

У нарисі І. Бойка далі мовиться про бої на території Новомиргородського району, починаючи з 24-25 січня 1944 року. Окрім тогочасних історико-публіцистичних творів на тему Корсунь-Шевченківської битви, Іван Кіндратович використовував відомості, отримані в процесі тривалого листування з колишніми воїнами-визволителями району. Краєзнавцю вдалося детально реконструювати події, пов'язані з боями за Оситняжку, Розсохуватку, Тишківку, Капітанівку. Хоча через брак достовірної інформації знову таки не обійшлося без зайвої пафосності та ідеалізації радянських солдатів та офіцерів [9, арк. 29-42].

Загалом вдалося досліднику й відтворити достовірну картину боїв на Звенигородському напрямку, під Каніжем, Устинівкою та іншими населеними пунктами, через які німецький 47-й танковий корпус намагався

пробитися до оточеного угруповання. Кожен епізод у Івана Кіндратовича супроводжується розповіддю про подвиги радянських військовослужбовців, удостоєних звання Героя Радянського Союзу [9, арк. 43-47].

Завершується нарис І. Бойка відомостями про березневі бої 1944 р. за міста Новомиргород та Златопіль [9, арк. 47-48]. Ця частина нарису починається з оповіді про події 5 березня 1944 року, зокрема і нараду в штабі 6-ї стрілецької дивізії, яка власне і звільнила тогочасні районні центри Златопіль та Новомиргород. Основним джерелом інформації про ці події для І. Бойка стали спогади колишнього командира вказаної дивізії І.Ф. Обушенка [11].

Слід зазначити, що І. Бойко здійснив свого роду відкриття, дуже цінне на той момент, адже дату визволення районних центрів тривалий час визначали за довідником «Памятники истории и культуры Кировоградской области. Указатель воинских частей принимавших участие в освобождении населенных пунктов области от немецко-фашистских захватчиков, братских и одиночных могил советских воинов и партизан», підготовленим полковником А.Л. Меткім за редакції члена Спілки журналістів УРСР А.К. Піскунова [12], а також за 11-м томом «Історії міст і сіл Української РСР», присвяченим історії Кіровоградської області [1]. Так, згідно з «Памятниками истории... Новомиргород та Златопіль було звільнено 11.03.1944 року силами 214-ї стрілецької дивізії 53-ї армії [12, с. 19], а «Історія міст і сіл...» вказує, що це відбулося у ніч із 10 на 11 березня без вказівки частини, що здійснила деокупацію [1, с. 498]. Тож завдяки тривалому спілкуванню з колишнім командиром 6-ї Орловської двічі Червонопрапорної стрілецької дивізії Іваном Федотовичем Обушенком про визволення Новомиргорода та Златополя і записам його спогадів (зберігаються серед документів фонду особового походження І.К. Бойка у Державному архіві Кіровоградської області [11, арк. 1-18]) краєзнавець чітко довів, що міста були визволено підрозділами саме дивізії полковника (на той час) І.Ф. Обушенка, а 214-та стрілецька дивізія не тільки не мала відношення до визволення Новомиргорода та Златополя, але й взагалі не належала до складу 53-ї армії, що наступала територією районів. Встановлено, що райцентри були звільнені у ніч на 11 березня 1944 року і ціну цього звільнення життями загиблих воїнів Червоної Армії. А в своїх спогадах генерал-майор (із 13.09.1944) І.Ф. Обушенко докладно розповів про перебіг наступальних дій дивізії й обставини визволення районних центрів.

Таким чином, ми можемо констатувати, що навіть неповний огляд матеріалів, що зберігаються у фонді особового походження І.К. Бойка у Державному архіві Кіровоградської області, свідчить про те, що краєзнавець підходив до теми історії Другої світової війни надзвичайно серйозно, намагаючись ретельно збирати по дециці й обробляти якомога більший

обсяг різномірних відомостей із досліджуваної теми, що стала наскрізною темою його життя. Безумовно, серед джерел, якими оперував і які вивчав Іван Кіндратович, основними були спогади очевидців тих чи інших подій та преса відповідного періоду, матеріали листування з родичами полеглих військовослужбовців та їх товаришами по зброї. На жаль, для Івана Кіндратовича недосяжними були ні радянські військові архіви, ні архіви компартійних структур. Саме цим пояснюються певні неточності у його краєзнавчих розвідках. Проте сам підхід дослідника до справи з'ясування істини про події Другої світової у рідному краї був комплексним і передбачав залучення якомога більшої кількості різноманітних джерел інформації. Як наслідок – багато що з його творчого доробку залишається актуальним і досі.

Використані джерела та література:

1. Сиволап Д. С. (голова редкол.). Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область // Колектив авторів. Д. С. Сиволап (голова редкол.). Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, Головна редакція УРЕ, 1972. 816 с.
2. Петренко І. «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині» 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). / І. Петренко. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.
3. Петренко І. Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941-1943 рр.) (серія «Архівні документи свідчать»). // І. Петренко. Кропивницький: Імекс ЛТД, 2017. – 524 с.
4. Війною опалені долі. Збірник архівних документів. // Колектив упорядників: О.О. Бабенко (голова) та ін. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 210 с.
5. Бабенко О. Пошук та встановлення імен радянських пілотів новомиргородським краєзнавцем І.К. Бойком / Олег Олександрович Бабенко, Вадим Петрович Колечкін // Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали II Міжнародної наукової конференції. 26-27 червня 2020р., м. Дніпро / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. С. 55-58.
6. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р-7026, оп.1, спр. 433. Очерки Бойко І.К. о Героях Советского Союза. Рукопис, 18 арк.
7. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р-7026, оп.1, спр. 430. Бойко І.К., Стаднікова Н.С., Шаренко Н.О. «Короткі відомості про Героїв Радянського Союзу, уродженців Новомиргородського району та тих, хто удостоєний цього звання за участь у визволенні Новомиргородського району в лютому-березні 1944 р.» Машинопис. 1982, 6 арк.
8. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р-7026, оп.1, спр. 434. Очерки Бойко І.К. посвященные 40летию со дня Победы советского народа в Великой Отечественной войне. Машинопись, 54 арк.
9. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р-7026, оп.1, спр. 424. Бойко І.К. Новомиргородщина в роки Великої Вітчизняної війни. Очерк, рукопис, 54 арк.

10. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, м. Подольськ. Ф. 58, оп. 18001, спр. 1551. Донесение от 8.04.1943 начальнику Управления Кадров ВВС КА, 412 л.
11. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р-7026, оп. 1, спр. 31. Воспоминания бывшего командира 6-й Орловской дважды краснознаменной стрелковой дивизии Бушенко И.Ф. об освобождении г. Златополя и Новомиргорода. Фотография Обушенко, 18 арк.
12. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. ДІФ: Памятники истории и культуры Кировоградской области. Указатель воинских частей принимавших участие в освобождении населенных пунктов области от немецко-фашистских захватчиков, братских и одиночных могил советских воинов и партизан. Сост. А.Л. Меткий, ред. А.К. Пискунов. Кировоград: райтипография, б/д.

УДК 94(477.7)341.32 В683

Евгений Волосевич

г. Одесса

ФРОНТОВАЯ ПЕРЕВОДЧИЦА МЕРКЕЛЬ – ЕЁ НАЗЫВАЛИ «ВРАГОМ НАРОДА»

Статья-исследование об уроженке Одесской области, ветеране Второй мировой войны, немке-спецпоселенке, жительницы с. Выгода, Меркель Лидии Яковлевне (1913–2008).

Ключевые слова: немецкая колония, Вторая мировая война, оккупация, репрессия, реабилитация, Выгода, Одесская область.

Abstract: research article about Merkel Lidiya Yakovlevna (1913–2008) – native of Odessa region, veteran of the second World war, who lived in the village Vygod.

Keywords: German colony, The second World war, an occupation, repression, rehabilitation, Vygod, Odessa region.

Эта статья о жертве безжалостной машины политической репрессии в СССР, женщине, которой уже нет с нами более 10 лет. Однажды при случайной встрече ее мудрый взгляд почему-то запомнился на долгие годы, для меня тогда еще школьника. Спустя время, увидев фото женщины с черной ленточкой на сельском стенде ветеранов войны, я вновь вспомнил тот взгляд...

На ее хрупкие плечи, казалось бы, падали все беды и страдания, кото-

---

* Волосевич Евгений, журналист, краевед, член Правления ОО «Краевед».

рые можно себе представить: война, плен, ссылка, похорон собственных детей, невыносимые условия жизни и труда, людской ярлык – «враг народа». Но она несмотря на все тяготы, продолжала жить и сквозь душевные муки – улыбаться до самых летних морщин...

Лидия Яковлевна Меркель из своих прожитых 95-ти лет, последние четверть века провела в селе Выгода Беляевского района Одесской области. Казалось бы, на седьмом десятке, воспитывая родных внуков, она уже нашла долгожданное успокоение. Но нет, и в Выгоде была травля... Травля из-за отсутствия подлинной информации и зарождающегося от этого домысла местных жителей, травля просто так из-за фамилии.

«Женщины которые «прислуживали» во время оккупации особенно тыкали в неё пальцем и называли «врагом народа». А сами надевали медали покойных мужей и шли на парад 9-го мая, для бабушки это было самое болезненное...», – вспоминает внучка Лидии Яковлевны, Неля Меркель.

На День Победы – 9 мая – долгое время Лидия Меркель не посещала публичных и массовых мероприятий, хотя по праву должна была идти в первых рядах. Справедливость восторжествовала намного позже, уже во времена независимости Украины. А в советские послевоенные годы фронтовичка заранее готовила бутылочку хорошего вина, накрывала стол и в кругу семьи отмечала свой праздник общей Победы.

Лидия Яковлевна родилась 7 июня 1913 года в с. Перекрестово, ныне Захаровский район Одесской области. Более века тому это была немецкая колония Мариенгейм (нем. Marienheim), в которой находилась ж/д станция Перекрестово и проживало чуть более 200 человек [1, 307]. Местные не владели украинским или русским языком. Как вспоминала при жизни наша героиня, всего два человека в селе знали русский язык, и то для связи с внешним миром. Таким образом, пришлось заканчивать немецко-язычную школу, а русский выучить, лишь будучи абитуриенткой при поступлении в зоотехнический техникум. В который из-за незнания языка с первого раза поступить не удалось.

В июне 1941 г. на советскую территорию вторглись войска нацистской Германии и ее европейских союзников. Уже с июля 27 летнюю Лидию мобилизуют на фронт Второй мировой войны, где она служила переводчи-

цей штаба 26 армии в подчинении Юго-Западного фронта [2].

Тогда на начало июля войска армии находились неподалеку от Тернополя и стремительно отступали, неся потери. Ближе к середине августа 26 армию отодвинули уже на Левобережную Украину, в районе Канева. По воспоминаниям Лидии Яковлевны, когда советские войска попали в окружение вблизи Ленинграда (ныне Санкт-Петербург), ей пришлось переводить лично для маршала Советского Союза, члена Государственного комитета обороны Климента Ворошилова (1881–1969). Представитель Ставки Верховного Главнокомандования на Волховском фронте прибыл в их штаб, когда в марте 1942 года взяли в плен значимых «языков» немецкого вермахта. После чего Ворошилов с приближенными улетел на авиации, а красноармейцы вместе с переводчицей Лидией Меркель вскоре попали в плен.

Именно этот документ – перевода высокопоставленному военачальнику, сохранившийся в Ленинградских архивах, и поможет нашей героине спустя полвека реабилитироваться. Другие документы, подтверждающие участие в войне, были утеряны или уничтожены, а долгое время фронтовая переводчица была врагом – «немкой».

В качестве военнопленной нашей героине пришлось пробыть на про-

тяжении девяти месяцев, до ноября. С конца 1942 года проживала в оккупированном с. Пархамовка Киевской области. Как только советская армия очистила земли от немецко-румынских войск весной 1944 года, вернулась на Одещину в родное с. Перекрестово. Но спокойствие было недолгим...

Согласно секретной Директиве НКВД СССР от 11.10.1945 № 181 «О взятии на учет и оперативно-чекистском обслуживании репатриированных советских граждан немецкой национальности», в январе 1946 г. Меркель Л.Я., выселена из Одесской области на спецпоселение в Корткеросский район, Коми АССР [3, 473-474]. Конфисковав все имущество, ее отправили в неизвестность за 2 тыс. км от родного дома, на северо-запад России.

По воспоминаниям родных, в то время детский дом покинули восемнадцатилетние племянники-двойняшки Эвальд и Эмма. Кроме тетки, у ребят никого больше не было, и Лидия вынуждена была взять их с собой. Позже племянники создали свои семьи и остались жить в республике Коми.

Первые годы спецпоселенка Лидия Меркель работает по профессии зоотехником, потом переведена на подсобные работы в Совнархоз Коми – комбинат «Вычегдалесосплав». Лесосплавный трест занимался транспортированием леса по реке Вычегда. С октября 1953 г. трудится завскладом в отделе рабочего снабжения Локчимского лесхоза, а спустя шесть лет переведена по собственному желанию дояркой того же треста в поселок Намск [4].

В 1951 г. в гражданской семье переселенцев родился первый сын – Василий. За лучиком счастья вскоре пала страшная трагедия. На свет появилась девочка Лиза, которая имела врожденную патологию и умерла совсем маленькой, так и не проснувшись. К сожалению, это был не единственный похорон своего ребенка. Еще в первом браке Лидии Меркель также довелось потерять совсем маленького сына.

Вскоре за Василием в 1954 г. родился второй сын Владимир. Брак вместе с гражданским мужем Кин Григорием Григорьевичем (1907–1964) не был зарегистрирован и детей записали на фамилию матери – Меркель. К слову, супруги так и не успели расписаться, до самой смерти Григория Григорьевича. Он также был фронтовиком и попал в плен в 1941 г., от первого брака у него в с. Служаны Житомирской области осталось двое детей [5, лист 22 об]. Первой жене после попадания мужа-фронтовика в плен ошибочно пришла похоронка и она вышла замуж вновь. После освобождения Григорий был направлен в тыл одной из стрелковых дивизий Южно-Уральского военного округа. По всей видимости, как военнопленный, будучи на учете в спецкомендатуре МВД по окончании службы на Урале, Григорий попал в Коми, где и познакомился с репатриированной советской немкой Лидией Меркель.

«Старшего сына Михаила от первого брака, дедушка забрал к себе в Коми. Кстати, жены, первая Вера и вторая Лидия, поддерживали теплые отношения и общались еще долго после смерти дедушки. Мы даже в гости к ним ездили в Житомир», – рассказывает Неля Меркель.

В конце 1955 г. Президиум Верховного Совета СССР указал снять с учета спецпоселения и освободить из-под административного надзора органов МВД немцев и членов их семей, высланных на спецпоселение в период Великой Отечественной войны, а также немцев – граждан СССР, которые после репатриации из Германии были направлены на спецпоселение [6]. На подлинном экземпляре Указа имеется гриф «Без опубликования в печати», также Указ не был донесен и в какой-либо другой форме. Возможно, это стало причиной того, что семья Меркель еще четыре года до марта 1960 г. продолжала жить и трудиться в холодной Коми.

Лидия Яковлевна прожила и проработала в тяжелых условиях далеких лесов северной республики почти 15 лет лишь потому, что она немка. Немка, которая внесла свой вклад в победу над нацизмом за то, что была брошена вместе с сослуживцами и попала в плен. Репрессия – такая «благодарность» была от той, тогдашней власти.

Советская власть постановила, что снятие с немцев ограничений по спецпоселению не влечет за собой возвращение им имущества, конфискованного при выселении, и что они не имеют права возвращаться в места,

откуда ранее были выселены. Таким образом, родная, хоть уже и бывшая немецкая колония Мариенгейм была закрыта.

Семья селится в с. Марьяновка, что в 9 км на юго-запад от железнодорожной станции Перекрестово и когда-то Мариенгейма. Спустя 4 года умирает муж Григорий и Лидия остается одна с двумя детьми.

В поисках работы сын Владимир Меркель (1954–2015) вместе с супругой приезжает в стремительно развивающийся совхоз с. Выгода Беляевского района Одесской области, где устраивается водителем. Вначале дали комнату в общежитии, потом в 1981 году семья уже с маленьким ребенком дочкой Нелей купила дом на ул. Мира.

Год спустя Лидия Меркель переезжает из Марьяновки на постоянное место жительства к сыну и невестке. В 1986 г. родилась вторая внучка Аня. Бабушка посвящает все время, отдает теплоту и любовь на воспитание детей. Спустя время, после того как внуки вышли замуж и создали свои семьи, они решили сохранить за собой девичью фамилию – Меркель.

В конце 1980-х в последние годы существования СССР, уже не молодая Лидия Меркель пыталась все-таки восстановить справедливость и найти хоть какие-то документы, которые подтверждали ее участие во Второй мировой войне. Но кругом сопутствовала неудача, насмешки чиновников и обвинения в попытке обмана и клеветы. Руки невольно опустились...

Лишь на заре независимой Украины, однажды находясь в очереди за молоком в с. Выгода, Лидия Яковлевна встретила незнакомца и вдруг разговорилась с ним, поделилась своей непростой историей... Человек посоветовал и помог обратиться в один из военных архивов в г. Ленинград. Эта встреча, а потом и ответ из учреждения, стали той долгожданной и, казалось бы, уже невозможной реабилитацией. В полученных копиях документов, были неоспоримые факты службы в рядах Красной армии, служба на фронте, тот самый перевод Ворошилову и факт полученного ранения. Лишь тогда последовало включение во все списки Беляевского районного комиссариата и других органов учета, получение статуса вете-

рана войны и участника боевых действий [7].

9 мая 1994 года, спустя 49 лет после Победы, фронтовая переводчица Лидия Меркель впервые прошла парадным шествием в с. Выгода вместе с жителями, другими ветеранами той войны. В честь подвига, героизма и самоотверженности отмечена юбилейной медалью «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Как участник боевых действий в 1998 г. награждена медалью Жукова. В ознаменование 55-й годовщины освобождения Украины от фашистских захватчиков, за мужество и самоотверженность, проявленные в борьбе с фашизмом в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годов награждена знаком отличия Президента Украины – орденом «За мужество» III степени. Осенью 2005 г. как долгожительнице в День села Выгода, за усердный труд Меркель Лидия Яковлевна получила почетную грамоту от Беляевского районного совета [8].

Однажды при выпасе домашних уток Лидия Яковлевна споткнулась и упала. В результате получила перелом тазобедренного сустава – требовалась операция, но годы брали свое и оперировать уже никто из врачей не брался. Последние полгода жизни, видимо, предчувствуя свой уход, она захотела провести в с. Марьяновка. Пролежав в общей сложности больше года, Лидия Меркель ушла из жизни 4 декабря 2008 г. Родные похоронили ее на Марьяновском сельском кладбище, как она завещала при жизни.

Она никогда не сетовала на власть, маленькая женщина жила и улыбалась, а что на самом деле было у нее в душе, мы уже не узнаем... Жалуюсь на жизнь, вспоминайте Лидию Яковлевну – фронтовичку, чьим знанием языка ковалась Великая Победа! Чьи мозоли стали вкладом для восстановления послевоенной экономики в разрушенной войной стране. Женщину, которую не сломили «злые языки» и разрушающая судьбы политика власти...

Використані джерела та література:

1. Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население. Справочник // [Сост. В. Ф. Дизендорф]. Москва: Общественная академия наук российских немцев, 2006. – 664 с.
2. Архивная справка гр. Меркель Л. Я. Информационное бюро Управления внутренних дел Одесской области МВД Украины от 24.09.1993 // Из личного архива Меркель Н.
3. Директива НКВД СССР №181 о взятии на учет и оперативно-чекистском обслуживании репатриированных советских граждан немецкой национальности от 11 октября 1945 г. // История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 5. Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т. В. Царевская-Дякина. М.: РОССПЭН, 2004. С.473-474. Электронный ресурс, режим доступа: https://gedenkbuch.rusdeutsch.ru/upload/files/arhivnye_materialy/Spetsposelenie/013.pdf [Дата обращения: 21.06.2020].

4. Запись в Трудовой книжке Меркель Л. Я. Совнархоз Коми экономического административного района – комбинат «Вычегдалесосплав» от 31.07.1959 // Из личного архива Меркель Н.
5. Центральный Архив Министерства Обороны РФ, г. Подольск. Ф. 58, оп. 18003, д. 1581 Именной список военнослужащих, освобожденных советскими войсками из плена германских лагерей, находящихся в 28 зсд 12 зсд ЮжУрВО
6. Указ от 13 декабря 1955 года «О снятии ограничений в правовом положении с немцев и членов их семей, находящихся на спецпоселении» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Интернет архив законодательства СССР]. Электронный ресурс, режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5049.htm [Дата обращения: 21.06.2020]
7. Довідка №1212 Меркель Л. Я. Біліївський районний військовий комісаріат від 14.03.1994 // Из личного архива Меркель Н.
8. Почесна грамота Меркель Л. Я. Біліївська районна рада. Біліївська районна державна адміністрація. 2005 // Из личного архива Меркель Н.

УДК 20АК05«20-43»

Крішан Акаш*

м. Київ

ПОЛІСЬКИЙ МЕСНИК «ЯРЕМА» (КОМАНДИР УПА-ПІВНІЧ НИКОН СЕМЕНЮК)

У статті йдеться про формування та участь у національному русі Опору сотні УПА під командування Никона Семенюка «Яреми» у 1943 р. Робота присвячується опису бойових дій повстанського підрозділу протягом 1943 р., тобто періоду, коли упівцям доводилося вести одночасну боротьбу з багатьма ворожими силами (гітлерівськими військами, угорськими підрозділами, загонами польських поліцистів та радянських партизанів). Особливу увагу приділяється опису військових операцій сотні УПА «Яреми» в обороні населення українського Полісся від каральних дій окупантів.

Ключові слова: УПА, ОУН (б), Полісся, Никон Семенюк – «Ярема», сотня, курінь, гітлерівці, радянські партизани.

The article deals with the formation and participation in the national Resistance movement of UPA hundred under the command of Nikon Semenyuk – «Yarema» in 1943. The work is devoted to describing the insurgent unit combat

---

* Крішан Акаш Шубанович, магістр історії (Києво-Могилянська Академія), експерт з проектної діяльності АТ «Фармак».

actions during 1943, when UPA troops had to fight against many enemy forces (Hitler's troops, Hungarian units, detachments of Polish police and Soviet partisans). Particular attention is paid to the description of the military operations of UPA hundred by «Yarema» in defense of the population of Ukrainian Polissya from the punitive actions of the occupiers.

Key words: UPA, OUN (b), Polissya, Nikon Semenyuk – «Yarema», hundred, Nazis, Soviet partisans.

У здобуття Україною незалежності століттями вірили наші предки. Кожного разу, коли тільки була змога, бачився шанс, щоб звільнити свою землю, українці змінювали «стилос на стилет». Мужні борці минулих поколінь не дочекалися завітної перемоги, торжества української державності. Але кожен із них зробив свій внесок у неї. Часто цим внеском було не лише матеріальне багатство, здоров'я, але й саме життя людини. У безжальному вирі Другої світової зродилася Українська повстанська армія (далі – УПА), постали нові борці за волю України, у бій пішли мужні бійці та командири. Багато хто з них не дожив до вікопомних подій 1991 р., але навіки закарбував своє ім'я на скрижалях людської пам'яті.

Започаткована Організацією Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери (далі – ОУН(б)) УПА понад півтора десятиліття боролася з окупантами українських земель, досить часто її бійці до кінця виконували своєрідний «заповіт» своїх попередників – повстанців доби Української революції 1917–1921 рр. – «Воля України або смерть». Армія без держави дала вітчизняній історії сотні нових прикладів військового мистецтва та непохитної віри у незалежність Батьківщини. Чимало героїв відійшли у вічність, одні загинули у боротьбі з ворогом, інші – отримали смертельний удар у спину від своїх. Брат на брата... Але факт не можна викреслити з історії, а людину – з пам'яті. Герої не вмирають...

Одним із таких відданих справі української державності борців був і поліщук Никон Семенюк із села Немовичі, що на Сарненщині. Для гітлерівських окупантів, польських поліцистів та радянських партизанів він став справжнім пострахом – хоробрим месником «Яремою». Відважно боровся мужній патріот Полісся з ворогами України, не здався, не відступив. Будучи одним із перших командирів УПА-Північ, залишався найкращим. Про перший етап боротьби цього повстанського керівника за волю Батьківщини – захист поліських сіл від німецьких карателів та польських і радянських партизанських формувань – і йтиметься далі у нашій статті.

Про початок військової діяльності Никона Семенюка відомо небагато. Згідно з інформацією, почерпнутою з відомостей радянських спецслужб, кривавий червень 1941 р. молодий поліщук (1919 р. н.) зустрів у складі Червоної Армії (далі – ЧА) на посаді командира взводу. На жаль,

за браком відповідних джерел неможливо встановити, де саме воював із гітлерівськими військами червоноармієць Семенюк, проте достеменно відомо, що майже відразу (очевидно, під час перших оборонних боїв ЧА влітку 1941 р.) він, як і десятки тисяч інших нашвидкуруч мобілізованих українців, потрапив у німецький полон. Найбільш сприятливою можливістю уникнути подібної гіркої долі для молодого поліщука видався вступ до лав української допоміжної поліції. Скоріше за все, у полон Никон Семенюк потрапив десь в рідних околицях, бо майже відразу після звільнення він стає інструктором у поліцейському відділку в окупованих Сарнах. На цій посаді майбутній командир УПА перебуває до березня 1942 р., а відтак полишає її, повертається до рідного села, де на нього чекали батьки та дружина з дітьми. Тоді ж Н. Семенюк вступає (вірогідно, що підпільно) до лав ОУН (б) [9, с. 74] і назавжди пов'язує своє життя з українським визвольним рухом.

Як відомо, перші відділи майбутньої УПА були створені у жовтні-грудні 1942 р. саме на поліських теренах. Так постали боївки ОУН(б) (згодом – повноцінні повстанські сотні) «Остапа» та «Коробки». Вірогідно, що новоприйнятий член ОУН(б) Никон Семенюк також долучився до цього процесу, позаяк військовий досвід у нього вже був, а тому цілком можливо, що він міг бути інструктором на вишколі майбутніх бійців УПА на теренах рідного Полісся. Однак це лише здогади.

Існують певні труднощі із визначенням хоча б приблизної дати, коли член ОУН(б) Никон Семенюк очолив свій перший відділ УПА. Так, рівненський науковець Ігор Марчук, наводячи перелік перших повстанських відділів станом на січень-квітень 1943 р. [10, с. 41], наводить дані про утворення на Сарненщині у третій декаді січня 1943 р. першої сотні УПА під командуванням Г. Перегіняка «Коробки» (до того обіймав посаду військового референта Сарненського окружного проводу ОУН(б)) [10, с. 40]. Можливо, що серед бійців цього загону перебував і Никон Семенюк, який, теоретично, міг після загибелі сотенного (у бою з гітлерівцями за містечко Висоцьк) [5, с. 20] у лютому 1943 р. очолити відділ. Цікаво, що у 14-ому томі Нової серії Літопису УПА міститься інформація про те, що чотовий «Ярема» по смерті Г. Перегіняка «перебрав командування сотнею» [9, с. 73]. Принагідно наведемо свідчення колишнього члена штабу УПА на Поліссі Р. Петренка, який вказує, що «курінь Яреми розвинувся на базі першої сотні УПА під командуванням Г. Перегіняка» [6, с. 102-103].

В цей же час пошуковець Петро Содоль вказує, що Никон Семенюк ще на зламі 1942/1943 рр. був організатором загонів УПА на Поліссі [12, с. 119]. А місцеві краєзнавці, спираючись на інформацію, отриману від старожилів, взагалі доводять те, що на території Сарненського повіту відділ УПА «Яреми» виник ще у жовтні 1942 р. [11]

Як вказує колишній упівець Степан Бакунець, на початку лютого того ж року, поблизу села Богуші Березнівського району командиром «Дубовим» (Іван Литвинчук, майбутній командир ВО «Заграва») розпочалося формування сотні УПА, до якої було включено 80 колишніх вояків з української допоміжної поліції з районного центру Сарни, котрі прибули під керівництвом заступника поліцейського коменданта міста Семенюка. За спогадами С. Бакунця, радянські партизани віднайшли постій новоствореної сотні і обстріляли її: втрати повстанців становили 21 особу вбитими. Проте основна маса вояків була збережена (вочевидь, завдяки енергійним та рішучим діям командирів). Згодом упівці мали ще два бої з німцями на хуторі Переброди та селі Малий Желудськ, де втратили ще одного побратима – стрільця «Шишку». Як стверджує колишній повстанець, саме Никон Семенюк «Ярема» очолив сотню ще з моменту її перебування у селі Богуші [11].

Як зазначає авторитетний дослідник історії УПА Олександр Вовк, станом на весну 1943 р. відділ «Яреми» «вже існував» [1, с. 169]. Однією з перших військових операцій, які здійснив новоутворений підрозділ УПА, було захоплення містечка Цуманя на Ківерцівщині. В результаті нападу повстанців німецький гарнізон був розпорошений і втратив до 20 солдатів вбитими, упівці ж втрат не мали [2, с. 260]. Зовсім скоро відбувся концентрований наступ на польську колонію Янова Долина на Костопільщині повстанських загонів УПА «Яреми», «Шавули», «Острого», «Гамалії», «Пугача» та «Наливайка» під загальним керівництвом «Дубового». Внаслідок тривалого і запеклого бою містечко було дощенту зруйноване, гітлерівський гарнізон (42 особи) та загін польських поліціантів (приблизно 150 осіб) знищено. Втрати упівців становили 10 забитих і 3 поранених. З огляду на брак джерел, невідомо чи були втрати саме у відділі Н. Семенюка. Повстанці здобули чимало стрілецької зброї та понад тонну вибухових матеріалів та боєприпасів [2, с. 49-50]. А вже на Великдень 1943 р. (25 квітня) поблизу села Тростянець на Костопільщині сотня командира-поліщука присягала на вірність Україні у лавах Першої групи УПА (майбутня Військова округа (далі – ВО) «Заграва») [10, с. 52]. Отже, з вищезазначеного можемо зробити висновок, що наприкінці квітня 1943 р. уродженець села Немовичі Никон Семенюк вже командував повноцінною сотнею УПА [4, с. 78], яка організаційно підлягала військовому керівництву Першої групи УПА.

Принагідно зауважимо, що озброєння вояків сотні «Яреми» впродовж усього досліджуваного періоду було різноманітним, позаяк діставалося українським повстанцям як трофеї на полі бою чи було «змагазиновано» (сховано) місцевою сіткою ОУН(б) ще під час перших двох років війни. В основному повстанці були озброєні гранатами, гвинтівками і автомата-

ми німецького, польського та радянського виробництва, старшини могли носити пістолети різних систем. Окрім цієї легкої стрілецької зброї, відділ мав у своєму розпорядженні декілька кулеметів та батарею трофейних гармат радянського зразка з калібром 45 і 75 мм. Зокрема, останній вид важкого озброєння було успішно використано у бою проти радянських партизанів Федорова поблизу поліського села Мочулище восени 1943 р. [9, с. 170]

З метою позиціонування УПА як справжньої армії, збройного репрезентанта українського народу, Головне Командування УПА (далі – ГК УПА) чималу увагу приділяла створенню власної військової уніформи. На жаль, через брак матеріальних ресурсів та розбудову мілітарних формацій в тяжких умовах окупації подібний проект втілити в життя не вдалося. Вояки УПА у 1943 р. носили цивільний одяг або саморобний чи трофейний (німецький, польський, радянський, угорський, чеський) мундир. Вірогідно, що так само була екіпірована і сотня (з осені 1943 р. – курінь) «Яреми».

Травень 1943 р. приніс нові бої з окупантами. Прагнули до цього і самі командири: не вистачало озброєння, а його можна було лише захопити у противника. Серед документів ГК УПА вдалося натрапити на кілька згадок про бойові операції вояків УПА-Північ під керівництвом хороброго «Яреми». Так, 21 травня 1943 р. поблизу села Чудель на Сарненщині його повстанці із засідки цілковито розгромили групу німецьких карателів: було вбито 26 вояків (за даними О. Денищука – понад 30 [2, с. 58]), здобуто 2 кулемети, 6 автоматів, 18 гвинтівок, набої [5, с. 9]. А вже за тиждень поблизу села Старики на Рокитнівщині сотня звела новий бій із гітлерівцями, внаслідок якого загинуло 4 німців та 3 повстанців [2, с. 59]. Перемоги без втрат не буває...

Окрім відкритих боїв із ворогом поблизу населених пунктів, сотенний «Ярема» практикував і тактику війни на залізниці. Наразі достеменно відомо, що протягом травня 1943 р. повстанці під його керівництвом розібрали сім кілометрів залізничної колії між Білятичами та Стрільськом, а також підірвали два німецькі ешелони поблизу станції Антонівка Володимирецького району, забравши зброю, боєприпаси та продукти [2, с. 66].

У сутичках з гітлерівцями проминув і червень 1943 р. Так, 6 червня повстанці під орудою Никона Семенюка здійснили напад на залізницю Клесів-Томашгород на Рокитнівщині: ворог не дорахувався 2 солдатів, 1 упівця було поранено. За тиждень у засідку сотні потрапили гітлерівський та допоміжний козацький загони, рахунок знищених окупантів зріс ще на 4 [2, с. 74-75; 7, с. 172]. А в ніч з 24 на 25 червня сотня «Яреми» разом із відділом «Дороша» (Петро Кухарчук) влаштували засідку на залізничному перегоні між Немовичами та Малинськом, в яку потрапив потяг,

котрий перевозив гітлерівський каральний загін (приблизно 150 вояків). Внаслідок короткого, але запеклого бою ворог був цілковито знищений, а повстанці втратили лише кількох бійців пораненими. Тоді ж і відчайдушний «Ярема», котрий першим увірвався до німецького вагону, отримав кульове поранення у руку. Як вказують документи ГК УПА, на той момент це було уже друге поранення відважного поліщука [5, с. 32].

Дещо підлікувавшись, сотенний повів своїх вояків далі: багато ще окупантів перебувало на його рідній землі, чимало українських сіл чекало на допомогу повстанців. Як одна з найбільш якісно вишколених та озброєних у ВО «Заграва» станом на літо 1943 р., сотня «Яреми» взяла участь і у широкомасштабній операції відділів УПА проти польського підпілля. Так, 17 липня упівці повели наступ на Степанську Гуту на Костопільщині, польську колонію, де містився німецький гарнізон та польські поліцаї, котрі тероризували населення навколишніх українських сіл. В результаті бою колонія була спалена, за деякими відомостями повстанцями було винищено до 500 окупантів, власні втрати становили лише 18 вояків вбитими і пораненими [2, с. 87]. Можливо, що і в цьому бою відділ «Яреми» також зазнав персональних втрат, проте через скупість джерел невідомо яких саме. А вже у серпні 1943 р. сотенний очолив атаку підрозділів УПА (разом з його відділом у сутичці брали участь загони УПА «Хмари», «Явора» та чота «Чорноморця») на держгосп у селі Милятин Острозького району. Ворожий гарнізон був доволі численним: 50 німецьких солдатів, 100 польських поліцистів та до 200 вояків-таджиків. Однак останні заздалегідь прислали до грізного «Яреми» парламентарів і на початку бою здалися. Втрати ж гітлерівців та поляків склали приблизно 50 осіб вбитими, загинуло і двоє бійців з сотні відважного поліщука [2, с. 109]. Згодом (очевидно, повертаючись з рейду у рідні місця – на Сарненщину) упівці звели бій з угорським підрозділом поблизу села Тинного [2, с. 124], захистивши його від грабунку зайдами. Німці також не дали відділу перепочинку і все ж таки змогли вистежити його на постої поблизу села Великий Желудськ у Володимирецькому районі, проте після недовгої перестрілки повстанці змогли відступити без втрат [2, с. 129].

Восени 1943 р. Никон Семенюк командує вже куреном (ім. Богуна) [1, с. 180] у ВО «Заграва» у складі двох сотень (240 вояків) [3] і бере активну участь у військових операціях цієї групи УПА проти радянського партизанського з'єднання Федорова. Зокрема, 20-21 жовтня курені «Яреми» та «Лайдаки» завдали поразки «Федорівцям» на переправах через річку Стир [9, с. 171], не пустивши ворога грабувати українські села. А вже наступного місяця відділ з куреня ім. Богуна поспішав на допомогу українським повстанцям з Самарівських хуторів на Столинщині. Завдяки чітко скоординованим діям місцевим підпільникам та «яремівцям» вда-

лося розпорозити розвідку радянських партизанів (30 осіб), завдавши їй втрат [9, с. 451]. Активними помічниками курінного були його сотенні командири – «Пашенко» (І. Гречан) та «Ворон» (В. Борозенко), котрі звели чимало боїв з окупантами України [1, с. 192; 9, с. 301, 303].

Повністю усвідомлюючи усю повноту відповідальності, яка лягла на його плечі як курінного командира, Никон Семенюк вимагав від підлеглих дотримання правил «партизанки» та суворо карав за порушення дисципліни. Так, у грудні 1943 р. у карному відділі при групі «Заграва» перебували вояки із загону ім. Богуна «Горохів» та «Кулик», відіслані туди командиром. Особливо жорстко курінний «Ярема» боровся з проблемою пияцтва у лавах свого відділу. В одному з листів, отриманих від нього штабом командира «Дубового», поліщук запитував, чи може застосувати до невинуватих пияків смертну кару (через розстріл) [9, с. 303]. Тобто дисципліна у відділах Никона Семенюка, завдяки сталевій волі останнього, перебувала на досить високому рівні.

А гітлерівці і надалі не полишали спроб ліквідувати загін месників під орудою «Яреми». Так, 30 листопада 1943 р. курінь потрапив у німецьку засаду і втратив одного стрільця вбитим. Однак під вмілим керівництвом командира зміг контратакувати ворога і знищити 12 солдатів [2, с. 174]. Задум окупантів було провалено і цього разу. Невдовзі упівці «відповіли» гітлерівцям, влаштувавши для них засідку поблизу села Зносичі Сарненського району, де ворог знову зазнав втрат [2, с. 177]. А вже у наступному бою поблизу села Кідри на Володимиреччині повстанці не лише розпорозили карателів, але й захопили вельми солідні трофеї – 2 танки [2, с. 179]. Одним з останніх боїв із гітлерівськими військами у грудні 1943 р. для відділу «Яреми» став напад на охорону водокачки у селі Доротичі на Сарненщині: цього разу лише полоненими ворог втратив 6 солдатів, упівці захопили чимало стрілецької зброї без власних втрат [2, с. 202].

З багатьма супротивниками одночасно доводилося воювати українським повстанцям. І неймовірних зусиль доводилося докладати командирі, щоб вберегти життя своїх бійців, а ворогові – завдати відчутних втрат. Наприклад, коли 17 грудня упівці (2-3 чоти під командою «Яреми» та його сотенного «Ворона» [8, с. 18-19]) влаштували засідку поблизу села Чудель на угорський підрозділ кінноти, туди несподівано надїхала кінна розвідка радянських партизанів (45 осіб). Чота «Ворона» влучним вогнем цілковито знищила останніх, однак згодом до червоних надїшло значне підкріплення. Попри кількісну та якісну переваги упівські чоти під орудою «Яреми» вели бій з партизанами ще 6 годин, і лише брак боеприпасів змусив курінного віддати наказ про відступ. Однак і ворог не продовжив наступ, оскільки втратив поважну кількість вояків вбитими і пораненими [9, с. 301-302]. Так, військовий талант і розсудливість командира допо-

могли повстанцям не лише уникнути розгрому переважаючими силами противника, але й організовано відійти, завдавши радянському загонові відчутних втрат.

Принагідно зауважимо, що станом на грудень 1943 р. ГК УПА намагалося налагодити стосунки з командуванням угорських військ на своїх теренах з метою дотримання останніми нейтралітету. Інструкції уникати (і не провокувати) сутичок із цим супротивником до остаточного вирішення питання шляхом перемовин отримали усі курінні командири групи «Заграва». Зокрема, і Никон Семенюк. Однак не міг мужній поліщук стерпіти присутність ворога на своїй землі. Розвідка куреня пильно стежила за всіма пересуваннями угорських солдатів по терену дії відділів «Яреми», котрий інформував ГК УПА що перебуває у повній бойовій готовності в разі чого «бити мадярів» [9, с. 309-310]. У підготовці до переходу радянсько-німецького фронту застав мужнього курінного Новий 1944 рік. Попереду чекали нові бої, нові окупанти. «Ярема» чекав на них.

Насамкінець відзначимо, що впродовж січня-березня 1943 р. на теренах українського Полісся постав ще один загін народних месників – сотня УПА під командою мужнього поліщука Никона Семенюка «Яреми». Майже відразу ж після сформування відділ взяв участь у багатьох військових операціях проти окупантів рідної землі – гітлерівських та угорських військ, загонів польських поліцистів та радянських партизанів. Вміло використовуючи тактику дрібних нападів, засідок, мінування залізниці, молодий командир УПА з села Немовичі зміг гідним чином озброїти та екіпірувати свій підрозділ та розпочати виснажливу, але справедливую боротьбу за волю України, несучи ворогам помсту за спалені села, тисячі зламаних життів. Поважну кількість боїв із ворогами своєї Батьківщини виграв новітній воїн Армії без держави. Сама доля зробила його полководцем. Жодних військових академій Никон Єфимович Семенюк не закінчував. Лише школу життя і боротьби у лавах ОУН-УПА. Від «А» до «Я».

Використані джерела та література:

1. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПСУЗ і в прилеглих регіонах у 1943 – 1946 рр. // Український визвольний рух. За ред. В'ятровича В.Л., 2006. Збірник 8. С. 164-225.
2. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій у 2-х томах. Рівне, 2008. Т. 1. 448 с.
3. Ковальчук В. Скільки ж солдатів було в УПА? Секрети розкриває Клим Савур. Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/3/7410/>
4. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942 – 1943 рр. // А.В. Кентій. К., 1999. – 285 с.
5. Літопис УПА. Нова серія. Київ-Торонто, 1995. Т. 1. 481 с.

6. Літопис УПА. (Стара серія). Львів-Торонто, 1997. Т. 27. 272 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. Київ-Торонто, 1999. Т. 2. 724 с.
8. Літопис УПА. Нова серія. Київ-Торонто, 2006. Т. 8. 1620 с.
9. Літопис УПА. Нова серія. Київ-Торонто, 2010. Т. 14. 637 с.
10. Марчук І. В. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур». // І. В. Марчук. Рівне, 2009. – 168 с.
11. Нарис місцевих краєзнавців про Никона Семенюка. Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.ukrsoc.net/blogs/anal-tik/-jarema-odin-z-pershih-pol-skih-kur-nih.html>
12. Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Довідник другий. // П. Содоль. Нью-Йорк, 1995. – 295 с.

УДК 94(477.7)341.32 В683

Євген Волосевич*

м. Одеса

СІМ'Я КУРМАНЕВИЧІВ – ВІКОВИЙ РОДОВІД ІСТОРІЇ СЕЛА ВИГОДА

Стаття-дослідження про корінну родину с. Вигода на Одещині Курманевичів, зокрема, детально описує життя її представника, ветерана Другої світової війни, голови Вигодянської сільради Курманевича Володимира Федоровича (1909–1988). Також в матеріалі показаний дореволюційний період, Перша та Друга світові війни, післявоєнна відбудова сільського господарства.

Ключові слова: Вигода, Мархоцький, Перша світова війна, Друга світова війна, сільське господарство, місцеве самоврядування, Одеська область.

Research article about family Kurmanevich, who was native villagers of Vygod, in Odessa region. In particular, describe in detail life one of them Kurmanevich Volodumir Fedorovich (1909–1988), who was veteran of the second World war, and head of Vygod village council. Also, in this article described pre-revolutionary period, the first and the second World Wars, agricultural restore after War.

Keywords: Vygod, Marhozkiy, The first World war, the second World war, agricultural, local government, Odessa region.

Батьківщина, велика чи мала, завжди починається з її мешканців, вона

---

* Волосевич Євген, журналіст, краєзнавець, член Правління ГО «Краєвед».

існує з ними, славиться та закінчується разом із людьми. Однією з найперших-корінних, найбільших і сучасних родин села Вигода на Одещині є сімейство Курманевичів. За спогадами, свій родовід воно бере з часів ранніх згадувань про населений пункт у першій половині XIX століття. Ця історія про останню дитину у сім'ї початківців села, в переплітанні з іншими гілками сімейного древа, спадкоємності лінії крізь призму часу та подій, що не могли оминати та стали гіркою і радісною частиною сімейної історії, а з нею і невіддільною складовою літочислення населеного пункту.

В хаті на нинішній вулиці Шилова тодішнього села Руська Вигода Одеського повіту, в багатодітній родині землевласників Федора Васильовича і Фекли Гордіївни Курманевичів, більше століття потому – 16 липня 1909 року народився останній син, якого нарекли ім'ям Володимир [1]. Як згадують нащадки, хлопчик був першою дитиною, яка народилась в Руській Вигоді після переміщення села з однієї сторони балки на іншу, де зараз йдуть соті номери сучасної Шилова. Переселення було вимушеним, адже тодішньому землевласнику пану Карлу Мархоцькому не подобалось, що селяни ходили поруч із його маєтком.

Загалом, велика сім'я Курманевичів виховувала шість дітей. Крім найменшого Володі, в родині було ще чотири брати Прокопій (1892–1932), Захар (1890–1967), Пилип (1899–978), Василь (1905–1982) та їх найстарша сестра Марія (1888–1965). У володінні великої родини було більш ніж 20 гектарів сільськогосподарських земель [2, с. 185].

Під час Першої світової війни (1914–1918) родина Курманевичів відправляє на фронт своїх синів та братів Захара і Прокопія. В липні 1915 року рядовий 148-го піхотного Каспійського полку Прокопій Курманевич у битві з німецькими військами на смузі між річками Вісла і Західний Буг отримав своє перше поранення. Після лікування в лазареті піхотинець повертається на фронт і через рік, у битві в Карпатах його знову зачіпає ворожа куля; тепер поранення було набагато важчим, прямісінько у живіт. Через тиждень з польового госпіталю пораненого доставили до одного з лазаретів близької йому Одеси. У битві на Австрійському фронті рядовий Прокопій 14 липня 1917 року отримує ще одне поранення... [3, арк. 1125]. Військовому вдалося пройти війну до її завершення і повернутися живим на Батьківщину, де прожив ветеран Першої світової до останньої своєї миті. У 42-річному віці, 2 січня 1932 року Прокопій Федорович помер і був похований на кладовищі Руської Вигоди.

Життя продовжується, та ось наймолодший Володимир у 25-річному віці, 9 листопада 1934 року одружується зі своєю односельчанкою-сусідкою, яка мешкала через дорогу, 20-річною, Катериною Олексіївною Доценко (1912–1988) [4]. Згодом, 20 листопада 1936 року, у молодого подружжя народився син Олексій (1936–1999) – це була єдина дитина в сім'ї [5]. Ще

зовсім недавно розкуркулена родина Доценків повернулася з висилки на півночі молодій країні СРСР. За спогадами нащадків, з Вигоди під час виселення родина з чотирьох осіб, крім пожитків, взяла з собою два православні образи. Вони весь час були з ними, вціліли та повернулися разом із господарями до домівки. Одна з вікових ікон Божої матері зберігалась у родині Володимира і Катерини Курманевичів, образ вцілів і до наших днів та досі ретельно зберігається як сімейна реліквія.

В сімейне життя знову приходить війна... З перших днів вторгнення на наші землі німецько-румунських окупантів в червні 1941 року наймолодшого Курманевича В.Ф. призвано Біляївським РВК до лав Червоної армії. Володимир бере участь у битві за оборону Одеси в самому пеклі – районі рідної Вигоди та Гниляково (нині с. Дачне). Після призову воювати червоноармійцю довелось лише понад два місяці: у вересні під час бою потрапляє в полон [6, арк. 10]. Найвірогідніше, що Володимиру вдалося приховати свою належність до військових і видати себе за громадянського, таким чином уникнути відправлення в один з тридцяти румунських таборів, для радянських військовополонених. Так він повертається до родини, у рідну Вигоду, де проживає майже весь період румунської окупації.

Після перелому на Східному фронті Другої світової війни радянські війська переходять у наступ. В кінці грудня 1943 року починається Одеська операція і вже в березні наступного року війська 3-го Українського фронту підійшли до річки Південний Буг і приступили до її форсування. Дізнавшись у с. Вигода про наближення радянських сил і бачивши стрімку підготовку до оборони з боку окупантів, частина сільських хлопців тікає з села, відчуваючи загрозу розстрілу з боку німців. Ворог безжально розправлявся з усіма, хто після відступу потенційно міг поповнити людський ресурс Червоної Армії. Чоловіки ховаються в каменоломні в районі між нинішніми селами Зоряне і Паліївка, допоки не прийшли радянські війська у перший тиждень квітня. Серед втікачів були й Курманевичі: Василь, Володимир, Захарій та його син Василь (1923–2004). Останній, разом зі своїм батьком та дядьком Володею, був призваний на фронт та пройшли війну до її переможного кінця. В мирний час Василь Захарович нагороджений ювілейним орденом Вітчизняної війни II ступеня, а на фронтовика Володимира Федоровича чекали бойові ордени...

Під час розгрому одеського угруповання противника 9 квітня 1944 року в боях було звільнено село і станцію Вигода [7]. Вже у червні Володимир надходить у розташування стрілецького підрозділу 3-го Українського фронту. У серпні 1944 року бере участь у Яссько-Кишинівській стратегічній операції, в результаті якої була звільнена вся Молдавська РСР, а Румунія оголосила війну Німеччині. Під час цієї операції 22 серпня військовий Курманевич В.Ф. отримав поранення. У вересні радянські вій-

ська вступили на територію Болгарії і до кінця місяця звільнили її, потім була Белградська стратегічна операція, в результаті якої звільнена столиця Югославії Белград і велика частина Сербії. У жовтні 1944 – лютому 1945 років фронт частиною сил брав участь у Будапештській стратегічній операції. Війська форсували Дунай і захопили плацдарм на його правому березі. У січні 1945 року Червона Армія відбила контрудари противника, який намагався деблокувати оточене в Будапешті угруповання.

У перший день нового переможного року – 1 січня 1945-го в бою за опанування в угорському с. Пуставам, комбат Курманевич В.Ф. вогнем свого кулемета відсік і розстріляв взвод ворожої піхоти, яка, тримаючи оборону, наближалася на допомогу. При цьому було знищено дві вогняні точки противника. Згодом, у ніч на 20 січня на південному заході від м. Секешфехервар в Угорщині, Курманевич висунув свій кулемет на фланг – вогняні точки противника, знищено до 25 німецьких солдатів і офіцерів. За цей подвиг старший сержант, командир кулеметного розрахунку 1-го стрілецького батальйону, 129 стрілецького полку, 93 Стрілецької Миргородської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії Курмане-

вич Володимир Федорович нагороджений Орденом Слави III ступеню. 13 лютого 1945 року радянські війська звільнили місто Будапешт від німецько-фашистських загарбників. Згодом, в післявоєнний час Курманевич В.Ф. отримав медаль «За взяття Будапешту».

Командуванням було поставлено завдання – таємно вийти у фланг противника і відкрити неочікуваний вогонь по населеному пункту Аласка, Угорщина. З поставленою задачею Курманевич впорався. На місці зі своїм розрахунком кулеметників неочікувано для противника відкрив ураганний вогонь. Відволікаючи основні сили ворога на себе, ризикуючи життям, тим самим надав можливість успішно стрілецьким підрозділам зайняти населений пункт Аласка. В цьому бою особисто комбат Курманевич подавив дві вогняні точки ворога та знищив 12 німецьких солдатів і в полон узяв чотирьох фріців. За цей бій і подвиг комбат Курманевич нагороджений орденом Червоної Зірки [8, арк. 292].

Потім була Балатонська операція, де Червона Армія зірвала контрнаступ німецьких військ у районі озера Балатон. Успішне завершення цієї операції дозволило без оперативної паузи почати 16 березня Віденську стратегічну операцію, завершити звільнення Угорщини, вигнати ворога зі східної частини Австрії та звільнити її столицю Відень. Старший сержант, командир кулеметного розрахунку Володимир Курманевич завершив свій бойовий шлях в кінці травня 1945 року на території звільненої Латвійської РСР.

Ветеран, кавалер бойових орденів повертається у своє рідне село Вигода на Біляївщині та йде працювати в сільськогосподарську артіль імені Войкова, в якій незадовго стає завідувачем господарства [9]. В селі відразу після румунської окупації була відновлена артіль, історія якої почалася ще

у 1928 році на території Руської Вигоди з приєднанням товариства спільного обробітку землі х. Ленінський Перший (нині с. Сонячне) [10]. В післявоєнний час в артїлі почали вирощувати колосові культури, соняшник, ячмінь, овес, кукурудзу, просо. Також займаються тваринництвом, а на сільському ставку розводять водоплавну птицю. На початок 1946 року на базі ферми були свині, корови, телята, вівці. На конефермі налічувалось півсотні коней. Працювала тракторна бригада, була своя кузня, де ремонтували сільськогосподарський інвентар.

Поруч із роботою в сільгоспідприємстві Володимир Федорович також займається активною громадською діяльністю: робітничий колектив бажає бачити його як представника у місцевій раді. В листопаді 1947 року бере участь у виборах до Вигодянської сільської ради як кандидат у депутати трудящих. Тоді місцеві вибори, де водночас обирали представників обласної та районної рад, проходили на одній сільській ділянці – приміщенні колишньої школи біля сучасного православного храму на вул. Шилова. Дільниця охоплювала виборців с. Вигода, х. Ленінський Перший, селища ім. Красіна (з 1967 року частина с. Вигода), пункту «Заготзерно», залізничної станції «Дністер» (1920 – кін. 1950-х), колгоспу «Червона зірка».

Курманевича Володимира Федоровича таємним голосуванням мешканців сільради обирають до лав місцевих депутатів. На першому засіданні 28 грудня 1947 року колеги по депутатському корпусу приймають рішення про обрання Володимира Федоровича головою Вигодянської сільської ради [11]. Йому випали одні з найтяжчих післявоєнних років відбудови та підняття економіки – в сільській раді працюють дві артїлі, засновується держлісорозплідник (пізніше радгосп «Плодовий»), починає роботу винрадгосп, знаходиться потужна Вигодянська машинно-тракторна станція (МТС), яка обслуговувала ледве не більшу частину Біляївського району Одеської області. В травні 1949 року проводиться телефонізація Вигодянської сільської ради, відновлюється середня школа та клуб. На посаді голови Володимир Федорович пропрацював три роки, після наступних місцевих виборів 17 грудня 1950 року головою сільради обрали фінагента П. Рощина.

З лютого наступного року Володимир Курманевич йде працювати агрономом-рільником у відновлений в 1949 році Біляївський елітно-насінницький радгосп «Главкондитер» на території с. Вигода. Через рік переводиться на посаду завгоспа, спочатку в радгоспі ім. Молотова, а після злиття підприємств в радгосп «Вигодянський» в останньому стає експедитором, з 1958 року працює комірником сільгоспідприємства. Загалом колгоспний трудовий стаж склав майже 11 років – за віком у березні 1965 року Володимир Федорович йде на пенсію.

В 1962 році син Олексій подарував першого онука Юрія (1962–2012),

через рік онуку Елеонору (1963-1976). Юрій Курманевич продовжив рід двома правнуками Анастасією та Костянтином. Пізніше, в 1990 році від другого шлюбу Олексія Володимировича, народився ще один хлопчик, якого назвали Володимиром, на честь уже покійного дідуся. Наразі в родині Курманевича В.Ф. є вже і четверте покоління.

Все своє життя Володимир Федорович пропрацював на ниві села Вигода. Мав багато трудових відзнак. Як згадують у великій родині Курманевичів, батько та дідусь ніколи не розповідав про свої військові подвиги у світовій боротьбі з нацизмом, роки, пов'язані з життям і смертю. Чомусь ветеран майже ніколи не відвідував культурно-масових заходів із нагоди Дня Перемоги, лише були поодинокі зустрічі з однополчанами і ті приносили одне розчарування для ветерана. Напевно, в нього були свої погляди на ті страшні роки і на свою участь у Другій світовій війні...

В останні роки значно погіршилося здоров'я – старенькому ветеранові ампутували ногу. Давалось взнаки фронтове минуле, тяжка і виснажлива щоденна праця. Не стало корінного вигодянця, фронтовика, кавалера бойових орденів, голови Вигодянської сільської ради, ветерана труда Курманевича Володимира Федоровича 19 листопада 1988 року [12]. Майже через місяць, 17 грудня, пішла з життя і його єдина дружина Катерина Олексіївна. Разом вони прожили більше ніж півстоліття. Подружжя поховане поруч один з одним на кладовищі в с. Вигода.

Історія родоvodu корінних Курманевичів багатогранна та цікава великою кількістю гілок... Головне, що вона продовжується, а з нею живе, в'ється нитка літочислення села Вигода на Одещині.

Використані джерела та література:

1. Свідцтво про народження (повторне) II-AB № 469739. Виконавчий комітет Одеської обласної Ради депутатів трудящих. Архів запису громадського стану Одеської обл. від 7.06.1969 // З особистого архіву Курманевич В. А.
2. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год издания 2-й. Одесса: издательство «Одесская новости», 1912.
3. Курманевич Прокопий Феодорович [Карточка на прибывших (нижние чины)] // Российский Государственный Военно-исторический архив. – Фонд: Картотека бюро учета потерь в Первой мировой войне (офицеров и солдат). – Ящик: 1901-К
4. Свідцтво про одруження (повторне) II-AB № 188440. Виконавчий комітет Одеської обласної Ради депутатів трудящих. Архів запису громадського стану Одеської обл. від 7.06.1969 // З особистого архіву Курманевич В. А.
5. Аттестат зрелости Курманевич Алексея Владимировича. УССР Министерство просвещения. Вигода, Беяевский р-н. от 30.06.1955 // З особистого архіву Курманевич В. А.
6. Центральный Архив Министерства Обороны РФ, г. Подольск. Ф. 58, оп. 18002,

- д. 1597. Именной список сержантского и рядового состава бывших в плену и в окружении.
7. Волосевич, Є. Сторінки з героїчного минулого // «Південна зоря» 2017. 08 квітня
8. Центральный Архив Министерства Обороны РФ, г. Подольск. Ф. 33, оп. 690306, д. 3256. Приказ частям 93 стрелковой Миргородской Краснознаменной ордена Суворова дивизии №: 20/н от 17.04.1945
9. Курманевич В. Кукурудзу посіяли за чотири робочих дні // В. Курманевич. «За Більшовицький колгосп». 1947. 26 квітня
10. Резнік В. Вигодянська сільська рада // В. Резнік. «Південна зоря». 1990. 5 липня.
11. Трудовая книжка Курманевич Владимир Федорович от 13.01.1948 // З особистого архіву Курманевич В. А.
12. Свідectво про смерть ІІІ-ЖД № 330206. Вигодянська сільська рада Біляївського р-н. Одеської обл. від 19.11.1988 // З особистого архіву Курманевич В. А.

УДК 94 (477. 46)

Олександр Ветров*

м. Кам'янка

ПОВЕРНУТИ УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА ОЛЕСЯ ВЕСНЯНОГО ЧЕРКАЩИНІ

(Пом'яник про поета-патріота світлого розуму і гарячого серця)

Безсмертя

(Фрагмент)

«...і бронза й мармур не гине
Дніпра не вичерпати воду...
Коли ж безсмертя справді є, –
Воно у пам'яті народу.»
Олесь Весняний

Досліджується постать зовсім невідомого у себе на малій батьківщині Черкащині поета-націоналіста, педагога, викладача української літератури в Станіславському педучилищі і учительському інституті Олександра Погорілого. Активний діяч антифашистського підпілля ОУН у Станіславові і Києві. Засновник і керівник революційної української націоналістичної організації (РУНО) в м. Києві в січні 1942. Заарештований

---

* Ветров Олександр Васильович, почесний краєзнавець України.

24.07.1942 р. Загинув у катівні гестапо. Мета: вирвати з вимушеного забуття і повернути українського патріота Черкащині й увічнити його по достоїнству заслужено в одному ряду з кращими синами України, поетами-націоналістами та рядом інших із безсмертного пантеону борців за Волю і Незалежність України.

Ключові слова: Олесь Весняний, поезія, Україна, націоналісти, патріотизм, боротьба.

The story life of a person, who is little known in his native place – Cherkassy region, is being studied. A person who was a nationalist, a teacher of Ukrainian Literature in Stanislavskiy Teaching Collage and Teaching University of Pohoriliy. He took an active part in anti-fascist underground fight in Stanislav and Kyiv. He was the founder and leader of revolutionary Ukrainian nationalistic organization in Kyiev in January 1942. He was arrested in 24.07.1942 and died in gestapo prison.

The aim: to take the real Ukrainian patriot of Cherkassy region out of oblivion, immortalize his outstanding figure and put him in the row of the best sons of Ukraine, nationalistic poets and prominent fighters for the liberty and independence of Ukraine.

Key words: Oles Vesnyaniy, poetry, Ukraine, nationalists, patriotism, struggle.

Перша коротка згадка у сучасних історичних публікаціях про Олександра Погорілого належить перу Володимира Косика у його відомій книзі «Україна і Німеччина у Другій Світовій війні» у 1993 р. [13].

У своїй літературно-пошуковій публікації за 1996 р. «Хто знає про Олесь Погорілого?» у часописі «Поліття» і у газеті «Літературна Україна» за 17 квітня 1997 р. український бібліограф, літературознавець, краєзнавець, професор кафедри української літератури Прикарпатського університету імені Василя Стефаника Володимир Теодорович Полек підняв питання про вивчення життєвого й літературного шляху забутого поета – борця за волю України, доля якого тісно пов'язана з Прикарпаттям, Олесь Погорілий.

У Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника був оголошений конкурс на кращу студентську наукову працю з української мови і літератури імені Олесь Погорілого. Премію встановив і фінансував уродженець Івано-Франківська, громадянин Канади і бізнесмен пан Степан Держко, який у 1940–1941 р.р. навчався у цьому закладі. Меценат сподівався, що ця премія водночас сприятиме зміцненню ідеї соборності України, бо Олесь Погорілий родом зі східних областей Радянської України.

А премію так назвав тому, що хотів у такий спосіб висловити свою вдячність викладачеві тогочасного вчительського інституту, який намагався передати своїм вихованцям не тільки певну суму знань з українсь-

кої літератури, а й прищепити гордість за український народ, український патріотизм. Бо це і історія теперішнього університету, і історія всієї Сторонної України, і української літератури. Адже він український поет, який виступив під псевдонімом Олесь Весняний [27].

Згодом на факт загибелі поета пролила світло своєю публікацією «Німецька поліція про поета Погорілого» в газеті «Літературна Україна» за 2 жовтня 1997 р. [16] доктор історичних наук Надія Миронець. Власне, тією публікацією дослідниця відгукнулася на вміщену в цій газеті попередньо літературно-пошукову замітку В.Т. Полека «Хто знає щось про поета Олесь Веснянина (Погорілого)?» [27].

У 2010 р. у газеті «Галицька просвіта» №17 та в журналі «Краєзнавець Прикарпаття» №16 прикарпатський краєзнавець Володимир Карпович Морозюк надрукував статтю «Олесь Весняний: поет, патріот, борець». А в журналі «Перевал» №2-3 за 2011 р. він уже спільно з Іваном Гавриловичем друкують статтю «Олесь Весняний – поет-націоналіст з Шевченкового краю» [19].

Не зважаючи на уривчастість відомостей про життя і діяльність поета-патріота в даних публікаціях, усе ж вони стали поштовхом для подальших досліджень.

21 травня 2015 р. Івано-Франківська обласна газета «Галичина» в статті «Олександр Погорілий. Поет і засновник Революційної Організації Українських Націоналістів», опублікувала коротенькі спогади про поета, уродженця Черкащини, надіслані редакції діаспорним журналістом із Франції Володимиром Гаврилюком, уродженцем старого Станіслава [10].

На Черкащині ж, батьківщині поета, про земляка-патріота узагалі не чули і не знають. Мені публікація Володимира Морозюка про Олесь Весняного потрапила на очі випадково, коли я вишукував відомості про знатних людей уродженців Кам'янського району для «Енциклопедії Кам'янщини», матеріали для якої збираю вже протягом багатьох років. Власне, з того моменту я і почав досліджувати життя і творчість поета.

З наявного на той час матеріалу я написав історичну розвідку «Олесь Весняний – повернення із забуття» і виступив на районній науково-практичній краєзнавчій конференції, матеріали якої друкуються у випусках краєзнавчого збірника «Джерело». Для того, щоб виявити когось із тих, хто щось знав про нього або його родину, помістив цей матеріал і в номері Кам'янської районної газети «Трудова слава» № 67 за 11 вересня, № 68 за 15 вересня і в № 69 за 18 вересня 2015 р. 20 жовтня 2015 р. відправив цю ж розвідку, доповнену новим матеріалом, на V науково-практичну конференцію «Чигиринщина: історія і сьогодення», де теж друкуються збірники [6; с.133-138].

У вересні 2016 р. як член топонімічної комісії м. Кам'янки запропо-

нував на загальних зборах жителів однієї з вулиць міста присвоїти їй ім'я Олеса Весняного як уродженця нашого району, а вони з радістю підтримали цю ідею, що і відобразили в протоколі зборів та подали його на розгляд сесії міської ради. А незабаром, 3 листопада 2016 р., після голосування депутатами, з'явилася у м. Кам'янка вулиця Олеса Весняного [31].

На той час я навіть уявлення не мав, що поет і його сім'я мали до м. Кам'янки безпосереднє відношення. А тоді, після появи статті в районці, до мене почали звертатися люди, які мали самі чи їх родичі прізвище Погорілі. Та коли показували чи присилали світлини, я бачив, що то не він. Тож і останнього разу, коли мені одна жінка сказала, що її подруга – це дружина племінника Олеса Погорілого, я, чесно кажучи, не повірив, але вирішив перевірити; мене заінтригувало те, що розповіли: він був учителем і навіть збереглася якась його книжечка з віршами. Пішов до тієї жінки, і коли вона мені показала те, що все життя старанно зберігав її покійний чоловік, я зрозумів – ось він, неоціненний скарб! Це і листи, написані рукою поета, і уривки невідомих його творів, світлини всіх періодів його життя – жива біографія та інше! Зізнаюсь чесно, спочатку я не повірив своїм очам! До цього була відома і опублікована на Прикарпатті лише одна його прижиттєва світлина з шкільної віньетки.

Це вже згодом, розширюючи коло пошуків, переглядав станіславські газети 1941–1942 р., шукаючи його публікації, переписувався з заступником директора Івано-Франківської обласної бібліотеки Галиною Горбань, яка пересилала деякі копії статей в періодиці і дала координати краєзнавця Володимира Карповича Морозюка (перша телефонна розмова з ним 14 грудня 2016 р.), а потім періодично спілкувався з ними обома та іншими. Так я збирав і накопичув матеріали про свого земляка Олександра Погорілого (Олеса Весняного). Планую упорядкувати книжечку про його життя, творчість, боротьбу, а також надати зібрані унікальні матеріали-раритети для створення експозицій у Черкаському краєзнавчому та Кам'янському історичному музеях.

Батько поета Погорілий Петро Кирилович і мати Бабій Марія Іванівна (1884 р.) народилися в с.Лозанівці Ташлицької волості Черкаського повіту (зараз с. Лузанівка, Кам'янського району, Черкаської області). Потім вони з трьома синами Миколою (1914 р.), Степаном (1918 р.) і Олександром (1919 р.) жили сім'єю у с. Телепине (на кутку Довгалівці). Там жили і родичі матері на прізвище Бабії. Є неясна згадка про с. Катеринівку: на жаль, загалом, можливий період життя чи перебування у с. Катеринівці його батьків і поетове там народження поки що являється білою плямою і досліджуються.

Сам Олесь так пише про батька в своєму, невідомому до цього часу творі «Три подорожі» (знайшов я лише його початок): «...Він швець слав-
162

ний на всю Черкащину». Телепине своєю ярмаркою славне було ще до революції.

У Телепині на Кам'янщині Олександр Погорілий ходив до школи. У 1935 р. підробляв тиждень писарчуком у сільраді і «збільшив» у документах свій вік на два роки, щоб отримати виклик на іспити в університет. Так того року після 8 класу, у 15 років, він став студентом І-го курсу Київського державного університету. У нарисі «Три подорожі», він змальовує свій виліт із батьківського гнізда до столиці:

«Ніби в люстрі бачу себе: насунутий на лоб картузик, військова полатана сорочка і чорні штанці, з яких я зовсім виріс... Моя справжня прикрість – мої смішні черевики. Вони – ніби човни піді мною... Та чи ж варте це уваги, коли я їду у Київ, у столичний університет?.. Так, так. Дописані два роки мені зовсім не шкодять. Я виглядаю на двадцять» [4].

На канікули повертався до отчого дому в с. Телепине. Зберігся його лист, з Києві 20 січня 1937 р. брату Миколі: «Взавтра я хочу додому. Скільки кладу я надій на цю відпустку... Мені треба докінчити десяток поем,... повість. А часу треба так багато, темного кутка, щоб з нього виднілися поле, чи хвилі Дніпра, і щоб тільки не бачить, не чути людей... Я кілька днів починав писати поему Пушкін в Кам'янці, а в мене нічого не виходить. Але це буза... Я прочитаю тобі, що в мене не є» [14].

Олександр Погорілий – справжнє прізвище поета. Олесь Весняний – його літературний псевдонім, під яким він друкувався в київських часописах ще зі студентських років. Друкував, звісно, не всі свої поетичні твори: багато його поезій заховалося у потаємному зшитку. Уже навчаючись у Київському університеті, він був свідком кривавих оргій сталінщини на збільшовиченій Україні. Розгадку світоглядних позицій поета зустрічаємо в його літературних пробах ще студентської доби 1935–1940 рр., коли він навчався на філологічному факультеті університету. В одній із поезій він теплим світлом поетичних рядків, дякує своїй шкільній учительці з с.Телепине за науку національної честі й гідності:

Учительці (уривок) Полісся, 1938 р.

*Насті Федоровні Діхтяр – моїй учительці, що
посивіла в тюрмі за націоналізм – присвячую.*

*«... – Ви навчали, щоб ми, як Тарас,
Покохали свою Україну,
щоб для неї жили, – Ви не раз
нам казали... І я материну
Вашу мову навіки зберіг...»* [20].

Після смерті батька мама переїхала жити до Кам'янки. На початку квітня 1940 р. Олександр її навідує, милується красою барвистих світанків

над р.Тясмин серед скель Тясминського каньйону, плаває, п'є джерельну воду, мріє і кохається в поезії.

15 квітня 1940 р. в обласному центрі Прикарпаття було відкрито учительський інститут із дворічним терміном навчання. У травні на роботу в інститут прибуло 11 випускників Київського університету [30; с.19-20].

З-поміж прибулих «східняків» дуже вирізнявся професор (це не вчене звання, а галицька форма звертання до викладача) Олександр (Олесь) Погорілий, викладач української літератури, який одразу ж почав збирати різні галицькі видання і журнали для Академії наук України. Місцеві студенти підтримали цей почин свого улюбленого «професора» (такої думки про нього довголітній в'язень радянських концтаборів, а тоді студент Роман Бесараб), передаючи йому цінні, а часом й унікальні галицькі видання [27].

Володимир Гаврилюк (Франція) писав: «Сьогодні, здається, я єдиний, хто не лише знав його, а й був його дуже добрим приятелем... Кожного ранку, перед восьмою годиною, він проходив Липовою вулицею до інституту... Олесь був високого зросту, мав гарне обличчя, довге чорне волосся. Тримав у руці портфель, він ішов поволі, дещо нахилений уперед, глибоко задуманий, не звертаючи уваги ні на кого.

В інституті його лекцій не пропускав ніхто. Їх слухали не тільки з увагою, а й з найбільшою приємністю, бо він говорив дуже цікаво, його голос зачаровував. Не дивно, що, як говорили, усі дівчата, а це фактично тільки вони були тоді студентами, були в нього залюблені. Але він мав одну любов – Україну [10]. Собор душі його сягав неба...

Якось стався випадок, що міг для нього закінчитися трагічно. «Під час викладів про початки української літератури, – згадує Василь Галюк, – студентка-росіянка з Москви, донька чиновника у Станіславі Фролова гостро виступила проти проф. Погорілого, котрий сказав, що українська література має першість у групі східних слов'ян. Зона Фролова заявила, що російська мова і література були першими, це розгнівило професора, і він заявив, що мови російської тоді ще взагалі не існувало, тим самим немає мови про літературу». Тепер стають зрозумілими думки вихованців О. Погорілого про його український патріотизм.

Він займається літературного діяльністю. Кितिця його поезій об'єднана циклом «Карпатські мелодії». А це – «Подарунок», «Аж тепер зрозумів я навіки...», «Прохання», написані Олесем Весняним 1940 р. в Яремчому та «На могилі Василя Стефаника» (с. Русів, 1941 р). Займається просвітництвом, читає лекції. Не забуває поет писати і мамі в Кам'янку.

У травні 1941 р. він побував у Русові на відкритті музею В. Стефаника і, щиро захоплюючись творчою величчю письменника, присвятив йому свою поезію «На могилі Василя Стефаника. А до 70-річного ювілею В. Стефаника опублікував статтю «Великий гуманіст», у якій писав, що в творах

Стефаника видно «Любов велика і мудра. Любов великого гуманіста», а їхній автор «в повному розумінні світовий письменник» [27].

Згадував Володимир Гаврилюк (Франція): «Коли в червні 1941 р. вибухнула німецько-совєтська війна, Олесь покликали до армії. Йому дали апарати для передбачування погоди і доручили розставити їх десь поза містом... ..Коли перед приходом німців совєтські війська покинули Станіслав, Олесь залишився в місті... Олесь мешкав тепер знову там, де жив до призову в армію, – у будинку на другому поверсі, у помешканні з двох кімнат, неподалік від суду і головної квартири НКВС [10].

Олесь Весняний активно працює в українських часописах, що почали відроджувалися в місті. З приходом «новітніх визволителів» у липні 1941 р. у Станіславі ОУН почала видавати часопис національного спрямування «Самостійна Україна».

У часописі №3 (за 10 липня 1941 р.) газета опублікувала Акт проголошення Української держави і «Пастирські листи Князів Церкви у велику хвилину». Видавали його Дмитро Греголинський – начальний редактор та Іван Чепига – відповідальний редактор. У часописі співпрацювали поет Олександр Погорілий (Олесь Весняний), Іван Ставничий, Микола Лепкий (брат Богдана Лепкого) та ін. Вийшло лише п'ять чисел часопису з 7 по 25 липня 1941 р. Видання стояло на чітко виражених українських державницьких позиціях унаслідок чого і було заборонено угорською окупаційною владою [23].

12 липня 1941 р. у часописі «Самостійна Україна» № 4 з'явилася патріотична публікація Олесь Весняного «Земле моя» (3 думок поета) [28].

У Станіславі поет познайомився з Іриною Дибко-Филипчак, яка навчалася в учительському інституті до війни, підтримував її літературні спроби і залучив до ОУН. Вона почала друкуватися з 1942 р. У повоєнні роки стала відомою українською поеткою і перекладачкою в США [8].

За німецької окупаційної адміністрації з 22 липня 1941 р. у Станіславі націоналісти почали видавати тижневик націоналістичного спрямування «Українське слово» (видавець – Іван Чепига, відповідальний редактор – В. Гуцуляк. Співробітничали в часописі Олександр Погорілий (Олесь Весняний), Тарас Франко (син Каменяря), Микола Лепкий, Петро Стрільців, письменниця Дарія Ярославська [19; с.17].

З нагоди проголошення Самостійної України в Львові, цього тривожно-обнадійливого часу, Олесь Весняний на другій сторінці часопису «Українське слово» №1 від 22 липня 1941 р. випромінює поетичними рядками те, що давно нуртувало в його серці у вірші «Мое серце» [18].

26 липня 1941 р. він публікує велику статтю «Трагічна постать» на 3-4 сторінках (літературному додатку) в газеті «Українське слово» №3 про Миколу Хвильового [3]. А 2 серпня 1941 р. на першій сторінці цього ж

часопису «Українське слово» №6 з'являється стаття Олесь Весняного «Революційна націоналістка» про Лесю Українку [2].

Згодом частину свого творчого доробку, особливо ті поезії, які ще з студентських років приховувалися від чужих очей у потаємному саморобному зшитку поет уладнує в першу свою друковану поетичну збірку «Пісні серця». Вірші, за які при радянській владі можна було отримати тюремний термін, увійшли в книгу поезій, яка була видрукувана в друкарні управи міста Станіслава, окупованого гітлерівцями! У вересні 1941 р. це видання Олесь Весняного побачило світ. До поетичної збірки «Пісні серця» увійшли поетичні твори поета, написані на Поліссі (1938), у Каневі, Києві, Голосієві, Кам'янці (1937–1940), Станіславові (1941) [21; с.242]. Живий вогонь і пророчі слова від Бога є у його вірші «Ех, якби мені слово...», написаному у Станіславі 14 серпня 1941 р.:

*«...Щоб ви знали ту правду єдину:
тільки кров'ю здобудеться щастя
і ніколи, ніколи Вкраїну
нам без крові здобути не вдасться!»... [1; с.6].*

Окрилений історичною подією проголошення Самостійної України, Олесь Весняний відкриває своє патріотично-лицарське забрало: у боротьбі за свободу України визначає нарешті своє місце відверто – у лавах вірних синів України українських націоналістів. Він пафосно вітає Акт відновлення Української держави в Львові 30 червня 1941 р. і в часописі «Українське слово» №17-18 від 31 серпня 1941 р. публікує поезію «Україні». А в алегорії «На Київ, братове!..» у цьому ж часописі поет-революціонер пророкує визволення Києва від чорних сил [5].

Вийшло 37 його номерів і вже в квітні 1942 р. видання було німецькою окупаційною владою заборонено через його «українськість» [25; с.17]. Українські патріоти не опустили руки і таки домоглися видання газети «Станіславське слово» на заміну «Українському слову», хоча і зі жорстокою цензурою та значними обмеженнями. Олесь Весняний був членом редколегії [22].

Зміна редакторів українських часописів та їх назв не завадила патріотів України намірів і надалі тримати в курсі краян про українське життя на всій території України, про українську культуру, про історію та героїв, друкувати твори українських письменників. Різними засобами журналістики подавалися ці публікації – інформаціями, репортажами, статтями, оповіданнями, замальовками відомих і невідомих авторів, поезіями. Звісно, подавалася значна частина публікацій без авторства або ж під криптонімами чи псевдонімами. Друкувалися під літературними псевдонімами поети Олесь Весняний, Марко Боєслав, М. Зорян, публі-

цисти Р. Гірний і В. Кленовий, гуморист Панько Затирка, новеліст Сава Криlach [28].

Гаврилюк Володимир (псевд. і крипт.: Богдан Ірчан) у перших тижнях, ще коли українська преса не була під німецьким контролем, працював у станіславській газеті. Незабаром був призначений керівником відділу інформації та пропаганди ОУН Станіславської обл., працював разом з обласним провідником Ярославом Мельником (псевдо «Роберт»). Він згадував:

«Одного дня Олесь прийшов до редакції і приніс поезії, пропонуючи нам їх видати. Ці поезії він написав ще коли був викладачем....Вони були дуже гарні, читалися з приємністю, у багатьох із них Олесь говорив з любов'ю і з захопленням про Україну. Ми погодилися на його пропозицію. Ця збірка поезій появилась під псевдонімом Олесь Весняний [10]. Збірка «Пісні серця» вийшла 1941 р. у станіславському видавництві «Нове життя» [27]. Це видавництво існувало при Українському комітеті Станіслава (місцева українська влада).

...Надії поета і його друзів по боротьбі за відродження України з приходом «нового визволителя» у 1941 р. швидко розвіялися. Поет пересвідчується, що потрібно ставати до рішучої боротьби, надіючись на власні сили.

Володимир Гаврилюк (Франція) згадував: «Олесь почав цікавитися історією ОУН... Ми говорили про ОУН, але теж і про німців, їх політику супроти України, яка, на його думку, не буде прихильною... З наших дискусій і з прочитаних книжок, що їх розшукував для нього, він виробляв собі щораз більш точну опінію про німців і про те, як українці взагалі, а зокрема ОУН, повинні ставитися до них. Із книжок, він робив виписки... На окремі сторінці він переписав «Декалог націоналіста» і тримав її в шухляді у столі. О.Погорілому подобалися три строфи «Маршу Українських Націоналістів». Одного разу під час наших дискусій, Олесь став серед кімнати і з захопленням декламував:

*«Зродились ми великої години,
З пожеж війни, із полум'я вогнів –
Плекав нас біль по втраті України,
Кормив нас гнів і злість на ворогів»...*

«Такі слова міг написати той, хто жив тільки Батьківщиною» – Україною, – сказав він мені після цього. – Це слова свободи!»

Приблизно через місяць після окупації Станіслава Крюгер, шеф гестапо, наказав зліквідувати осідок ОУН-бандерівців. Усіх він вислав згодом до концтабору. Це вразило Олесю дуже боляче, і він ще більш критично висловлювався про німців: «Вони не прийшли звільнити нас від советів. Вони – окупанти України, вороги України».

Він висловлювався досить загально, але й не приховував свого критичного наставлення і до керівників ОУН за їх, на його думку, малоак-

тивну поведінку супроти німців. Так, одного разу, говорячи про ОУН, він раптом кинув: «Ех, пацани вони!»... Він не коментував цього вислову. Однак для мене було ясно, що він уже досить точно виробив собі опінію про необхідність агресивної поведінки супроти німців» [10]. У поета, як у творчої особистості, існували деякі розбіжності з програмою і ідеологією інтегрального націоналізму ОУН і були більш радикальні погляди на боротьбу проти німців за волю України [7; с.137].

«Укоротці після того, як німці вдерлися до Києва, під час наших розмов Олесь зачав часто говорити мені про своє бажання повернутися до Києва, здаючи собі, однак, дуже добре справу з того, що наразі це було зовсім неможливо....Та все ж, на початку листопада, він вирушив до столиці на вантажній машині у спеціально підготованій пустій бочці з під нафти, з просвердленими отворами для дихання і вирізаним дном.

...Наша розлука і прощання були дуже болючі, бо ми стали добрими друзями. Я здавав собі справу, що ми вже більше не побачимося. На жаль, так і сталося... Переїзд через кордон із Галичини до Райхскомісаріату Україна (був створений 1.09.1941 р.) пройшов, як і передбачив мій батько, без найменшої проблеми. Після повернення до Києва Олесь попросив шофера вантажівки подякувати моєму батькові за таку чудову ідею [10].

З кінця 1941 р. Олесь Весняний – у Києві, як український націоналіст. У вирі підпільної антифашистської боротьби [34].

Приблизно в січні 1942 р. створює і очолює Революційну Українську націоналістичну організацію (РУНО), серед інших програмових цілей якої передбачалося усунення фюрера і переворот у Німеччині. У проекті листівки була також мова про замах на начальника поліції безпеки і СД... [13; с.574].

Скупі наявні розрізнені дані свідчать, що поет їздить по Київщині, веде організаційно-пропагандистську роботу серед молоді, розповсюджує листівки і різноманітну літературу, розбудовує організаційно РУНО, залучає до національно-визвольної боротьби і колишніх комсомольців [26].

Олесь Весняний із Києва виїжджав до Львова, а потім через певний час повернувся в Київ знову в складі нової похідної групи ОУН. Про це свідчить учасник цієї групи Микола Мартинюк у своїй книзі «Спогади з підпілля», виданій у Лондоні:

«Після загибелі мельниківців керівництво українським національно-патріотичним підпіллям перебрали на себе бандерівці. Їх ряди поповнювалися як за рахунок місцевих жителів, так і членів нових Похідних груп із Західної України. 29 червня 1942 р. після відповідного вишколу зі Львова на східні терени України вирушили Іван Семенюк, поет Олесь Весняний, Дацюк і Микола Мартинюк. Останній мав посвідчення співробітника кременчуцької газети «Дніпрова хвиля» [15; с.28].

За що боровся Олесь Весняний, найкраще можна дізнатися з першоджерел: «Це звіти головної централі поліції безпеки й служби безпеки (СД) у Берліні, у яких мова про зріст невдоволення населення та зріст радикалізму і про протинімецьку настанову українських політичних угруповань...Одноразово згадані місцеві підпільні групи – київська Революційна Українська Націоналістична Організація (РУНО, керівник Олександр Погорілий), крем'янецька – Фронт Української Революції (ФУР) і львівська – Борці за Незалежність України.

...Новістю є інформація про РУНО, яка мала мати біля 1000 членів і була розгромлена німецькою поліцією» [11].

У своєму звіті до штабу Розенберга начальник поліції безпеки і СД у Києві 15.09.1942 р. писав:

Документ №139.

УРИВОК З ДОНЕСЕНЬ ІЗ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ СХОДУ №18.

Берлін, 28 серпня 1942 року. Секретно!

Начальник поліції безпеки і СД

А. Ворог і питання безпеки. Український рух опору.

...«24.07 цього року був арештований українець Погорілий, який, за його власними показаннями, є засновником і керівником РУНО – Революційної української народної організації. РУНО нібито утворена в Києві в цьому році й зараз має приблизно 1000 членів....З самого початку РУНО вважала, що Німеччина буде переможена Англією. Фактично, програма цієї організації була викладена включно в листівках. У Погорілого були знайдені 15 різних листівок, надрукованих на друкарській машинці. Вони є лише проектами і їх розповсюдження передбачалося найближчим часом. У цих листівках Погорілий вимагає знищення як російського, так і німецького імперіалізму: тільки тоді Східна Європа нарешті заспокоїться. З цією метою повинні бути усунені як Сталін, так і деспот Гітлер і його «головний собака» Гейдріх. Окрема листівка Погорілого звертається до угорських солдатів із запитанням, заради чого вони, по суті, воюють. Адже після війни Гітлер, як це видно з його книжки «Моя боротьба», перетворить Угорщину на свою колонію. Деспот Сталін буде замінений іншим деспотом. Слід відзначити, що, як повідомив Погорілий, він за професією є «поетом» – фаталіст і одиночка». Програма РУНО – це суміш більшовицьких ідей та радикальних націоналістичних тенденцій [32].

Як видно з цього документа, зразу після приїзду з Галичини Олесь почав утілювати ідею, яка поволі визрівала в його голові ще в Станіславі: боротися проти німецьких окупантів. Так, уже в січні 1942 р. він створює Революційну Українських Націоналістичну Організацію (РУНО) і розпо-

чинає активну діяльність. Але йому не довелося діяти довго: 24.07.1942 р. гестапо його арештувало.

У Києві, він і загинув у гестапівській катівні разом зі своїм товаришем-однокурсником з Київського університету – літератором-націоналістом Юрієм Булатом (за переказами – на електричному стільці) [40].

На підставі свідчень, які надавали націоналісти, які уникнувши арештів покинули Київ, або пішли у глибоке підпілля, а згодом виїхали на еміграцію – єдиним місцем, куди звозили людей, яких знищували був Бабин Яр [33]. Тому тіло Олександра Погорілого також ймовірно завезли до Бабиного Яру.

Перебуваючи в Києві, Олександр регулярно, старанно писав мамі листи. А тут раптом в Кам'янку вони перестали йти. Чутливе материнське серце відчувало недобре і взявши в попутниці дружину старшого сина Миколи Віру, вона терміново поспішила до Києва.

Коли зайшли в будинок де мешкав Олександр, двері були незамкнені, а по порожній квартирі вітер ганяв папери, скрізь були розкидані інші його речі. По всьому було примітно, що тут відбувся раптовий обшук. Матір охопив розпач і горе. Напевно, знала, або здогадувалася чим він займався, бо до самого кінця свого життя, вона надіялася що він живий, може десь виїхав за кордон, як багато було інших, тих що виїжджали або кого забирали до Німеччини. На свято Перемоги 9 травня, завжди ходила в центр Кам'янки до обеліска, і ходила навколо нього, весь час все надіялася, все чекала, що ось-ось він звідкілясь приїде, з'явиться, так із роками й відійшла в інший світ, не дочекавшись свого сина... Племінник його Веніамін Погорілий, теж завжди був упевнений, по її намові, що дядько Олесь – десь є живий...[29].

У Києві, де він загинув, лише зусиллями громадського комітету по увічненню жертв Бабиного Яру, у «Книгу скорботи України – місто герой Київ» за даними Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДФГОУ) у числі 887 загиблих цивільних осіб внесено і два речення про Погорілого (навіть ім'я і по-батькові для авторів видання залишається до цього часу невідомим):

«Погорілий. Засновник і керівник революційної української націоналістичної організації (РУНО) в м. Києві в січні 1942, яка нараховувала близько 1000 членів по Україні. Заарештований і загинув у гестапо 24.07.1942» [12].

У 2-му томі промовистого мортирологу інтелекту української нації «Розп'ята муза. Антологія українських поетів, які загинули насильницькою смертю» (2011 р.) (упорядник Юрій Винничук) є нарис і про Олесь Весняного [9].

У трьохтомнику «За забралом літературного псевдоніму і криптоніму» в розділі «Письменники, публіцисти, літератори... Галицьких видань

XIX ст. – 40-років XX ст.» виданому у 2016 р. за авторством В. Морозюка у 2 томі на ст.79-80 поміщена енциклопедична розвідка «Олександр Погорілий (Весняний Олесь)» [17]. У 12-ти томнику «Пом'яник імен на землі Прикарпатській» №10 за 2010 р. на ст. 62-64 розміщено статтю «Олесь Погорілий», а у наступному №11 за 2011 р. стаття «Олесь Весняний. Поет, патріот, борець» [24].

А от на Черкащині, на його батьківщині, де народився і провів своє босоноге дитинство поет, про нього, його життя і боротьбу за Україну взагалі ніхто нічого не знає! В українській літературі ім'я поета Олесь Весняного начебто не існувало, потонуло в трясовині забуття, а поетична й публіцистична спадщина Олесь Весняного загублена-розпорошена по багатьох виданнях, літературознавчо не опрацьована.

Тож нам усім, його землякам – треба зробити все, щоб ім'я Олександра Погорілого (Олесь Весняного) якнайскоріше вирвати з вимушеного забуття й увічнити по достоїнству заслужено в одному ряду з кращими синами України, поетами-націоналістами Олегом Ольжичем, Оленою Телігою, Михайлом Дяченком (Марком Боєславом) та іншими патріотами, які своєю кров'ю, серцем і світлою головою принесли на алтар української духовності.

Використані джерела та література:

1. Весняний О. Збірка «Пісні серця». // О. Весняний. Вид-тво «Нове життя». Станіслав. 1941. Оригінал. Архів Ветрова О.В. м.Кам'янка.
2. Весняний О. Революційна націоналістка // Українське слово №6, 2 серпня 1941 р.
3. Весняний О. Трагічна постать // Українське слово №3, 26 липня 1941 р. 1941 р.
4. Весняний О. «Три подорожі». // О. Весняний. Машинопис. 2 аркуші. (уривок). Оригінал. Архів Ветрова О.В. м.Кам'янка.
5. Весняний Олесь. «Україні»; «На Київ, братове!..» // Українське слово №17-18 від 31 серпня 1941 року.
6. Ветров Олександр. Олесь Весняний – повернення із забуття // Трудова слава №67-69, 11, 15, 18 вересня 2015 р.;
7. Ветров О.В. Олесь Весняний – повернення із забуття // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р. Чигирин. Вертикаль. 2016.
8. Ветров Олександр. Олесь Весняний – повернення із забуття // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р. Черкаси. Вертикаль. 2006.
9. Видатні діячі Прикарпаття. Перекладачі. Ірина Дибко-Филипчук // Сайт «Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І.Франка». Електронний ресурс, режим доступу до ресурсу: <http://www.lib.if.ua/dbase/persons.php?action=sort&q=7&by=nomination>
10. Винничук Ю. (упоряд.). Розп'ята муза: Антологія українських поетів, які загинули насильницькою смертю. // Ю. Винничук. Т. 2. 2011 р.

11. Гаврилюк В., Погорілий О. Галичина, 21.05.2015 р. Є.Ш. «УПА в світлі німецьких документів»// Svoboda. UKRAINIAN DAILY. JERS TYandNEWYORK. TUESDAY, JULY31. 1984.No144. Електронний ресурс, режим доступу до ресурсу: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1984/Svoboda-1984-144.pdf>
12. Книга скорботи України – місто-герой Київ // ред.колегія: голова О.С. Яковенко, заст. гол. О.П.Биструшкін, І.М. Красильников, П.П. Панченко, відп. секр. Г.Є.Ясєв. К., 2003. Електронний ресурс, режим доступу до ресурсу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/membook/bookofsorrowukraine/16/207.html>
13. Косик В. Україна і Німеччина у другій Світовій війні. // В. Косик. Париж-Нью-Йорк-Львів. 1993.
14. Лист О. Погорілого рідному брату Миколі в с.Телепино. 20.01.1937р. 1 арк. (двохсторонній). Оригінал. Архів Ветрова О.В. м.Кам'янка.
15. Мартинюк М. Спогади з підпілля. // М. Мартинюк. Лондон. 2000.
16. Миронець Н. Німецька поліція про поета Погорілого // Літературна Україна. 1997 р. 2 жовтня.
17. Морозюк В. За забралом літературного псевдоніма і криптоніма: (Письменники, публіцисти, літературознавці на сторінках галицьких видань XIX ст.–40-х років XX ст.): у 3 т. // В. Морозюк. Івано-Франківськ, 2016.
18. Морозюк В. Олесь Весняний-поет, патріот, борець // Галицька Просвіта №17. 2010. 20 травня.
19. Володимир М. Олесь Весняний: поет, патріот, борець. // Краєзнавець Прикарпаття №16. 2010. липень-грудень
20. Морозюк В. Олесь Весняний, поет-націоналіст із Шевченкового краю. // В.Морозюк, І. Гаврилович. Перевал. 2011. № 2/3: зшиток 1. С. 240-243.
21. Морозюк В. Олесь Весняний-поет, патріот, борець // Краєзнавець Прикарпаття №16. 2010. липень-грудень
22. Морозюк В. Олесь Весняний, поет–націоналіст із Шевченкового краю / В.Морозюк, І.Гаврилович // Перевал. – 2011. – № 2/3: зшиток 1. – С.240-243.
23. Морозюк В. Олесь Весняний - поет, патріот, борець // Сайт «Хата - читальня Прикарпаття». Письменники Прикарпаття. Олесь Весняний. Електронний ресурс. Електронний ресурс, режим доступу: <https://sites.google.com/site/hatachytalnya1/pismenniki-prikarpattia/oles-vesnaniy>
24. Морозюк В. Письменник Зоря Зоряна поетична // Просвіта Прикарпаття. Електронний ресурс, режим доступу: <http://uaprosvita.if.ua/component/content/article/8-news/119-zoria-zorianapoetychna.html>
25. Морозюк В. Пом'яник – 10: імена на землі Прикарпатській // В.Морозюк. Івано-Франківськ. Гостинець. 2010.
26. Морозюк В. «Сторінки до українських часописів у Станіславі-Івано-Франківськ» // Краєзнавець Прикарпаття №19, 2012.
27. Мудрик (Мечник) Степан. У боротьбі проти московської агентури // Українське видавництво. Мюнхен. 1980.
28. Полєк В. Хто знає щось про поета Олєся Веснянина (Погорілого)? // Літературна Україна. 1997. 17 квітня. «Самостійна Україна» №4, 12 липня 1941 р.
29. Спогади Погорілої Параски Андріївни (дружини племінника поета). м.Кам'янка, 2017 р. Записав Ветров О.В.
30. Угорчак Ю. Ректори Станіславського учительського та Станіславського (Івано-Франківського ім. Стефаника) педагогічного інститутів // Краєзнавець Прикарпаття. 2012. січень-травень. №19.

31. У Кам'янці з'явиться вулиця Олеся Весняного // Трудова слава №38. 2016 р. 23 вересня.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Документи німецької окупаційної влади. Фонд штабу Розенберга. Донесення із окупованих територій Сходу №18. Звіт начальника поліції безпеки і СД у Києві; 15.09.1942 р.
33. Червак Богдан. 21 лютого 75 років тому в Києві розпочалися розстріли підпілля ОУН. // Громадське радіо 21 лютого 2017 року. Електронний ресурс, режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/21-lyutogo-75-rokiv-tomu-v-kyievi-rozpochalysya-rozstrily-pidpillya-oun-bogdan-chervak>
34. Володимир М. Пом'яник – 10: імена на землі Прикарпатській Прикарпатській / Володимир Морозюк. Івано-Франківськ. Гостинець, 2010.

УДК 94(477) «1939/1945»

Світлана Шмиголь*

м. Чигирин

НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЗАТОПЛЕНИХ СІЛ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ (АДАМІВКА, ВІТОВЕ, КАЛАНТАЇВ, КОЖАРКИ, РАЦЕВЕ)

Тема оstarбайтерів періоду Другої світової війни є малодосліджена. Згідно зі статистичними даними, з Черкаської обл. було вивезено 83293 оstarбайтери, а з Чигиринського р-ну – 1161 молода особа. З 1943 р. оstarбайтерам дозволялося надсилати по два листи на місяць додому. Але значна їх частина не дійшла до своїх адресатів. Деякі з них у 2017 р. були виявлені в Кіровоградському архіві. 144 листи були адресовані у населені пункти Чигиринщини. Науковці Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» відразу організували акцію «Непрочитані листи оstarбайтерів». Її мета полягала у пошуку вказаних адресатів чи їх родичів, щоб майже через 77 років передати втрачені листи.

Ключові слова: оstarбайтер, лист, непрочитані листи оstarбайтерів.

The topic of Ostarbeiters during the Second World War is poorly studied.

---

* Шмиголь Світлана Петрівна, НІКЗ «Чигирин», відділ «Суботівський історичний музей», старший науковий співробітник.

According to statistics, from the Cherkasy region, 83,293 ostarbeiters were taken out, and 1,161 young people were taken out of Chyhyryn district. Since 1943, Ostarbeiters were allowed to send two letters a month home. But a significant part of them did not reach their recipients. Some of them in 2017 were found in the Kirovograd archive. 144 letters were addressed to the settlements of Chyhyryn region. Scientists of the Chyhyryn National Historical and Cultural Reserve immediately organized an action "Unread Letters of Ostarbeiters". Her goal was to find these recipients or their relatives in order to pass on the lost letters almost 77 years later.

На початку 2017 р. краєзнавцем із с. Кліщинці Чорнобаївського р-ну Олегом Петровичем Ткаченком у Державному архіві Кіровоградської області були виявлені листи оstarбайтерів до своїх рідних у різні населені пункти Черкащини.

Листи датуються 1943 роком. Їх майже одночасно перевозили в Україну потягом із Рейху. З невідомих причин поштовий вагон із ними залишився на станції «Житомир», де пізніше потрапив до рук НКВД. Потім листи направили до найближчого Житомирського архіву, де вони й пролежали до 1956 року. Того ж року влітку 64 тис. 164 листи в розсипаному вигляді в 155 тюках були відправлені до Полтавського державного архіву, де їх взялися перебирати, опрацьовувати, форматувати по областях. Але вони так і залишилися нікому не відомими [3].

І лише завдяки титанічній праці Олега Петровича Ткаченка вони були відправлені у відповідні райони Черкаської області.

У 34 населені пункти Чигиринського району було відправлено 144 листи. Варто наголосити, що мешканці 14 сіл (Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітово, Калантаєво, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Стецівка, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, Гущівка), куди вони також адресувалися, були переселені, а територія, де розташовувалися дані населені пункти, затоплена у 1959 р. водами Кременчуцького водосховища. Натомість утворено лише 5 нових сіл – Топилівка, Боровиця, Рацеве, Тіньки, Вітове, які зберегли свої старі назви. Інші ж ввійшли до складу вказаних п'яти населених пунктів.

На листах у наразі затоплені села зупинимося детальніше.

Варто наголосити, що у даній праці аналізуватися будуть лише листи у такі затоплені села: Рацеве, Вітове, Адамівка, Калантаїв, Кожарки. Загалом це 17 листів, із них в Адамівку – 1, Рацеве – 6, Вітове – 4, Кожарки – 4, Калантаїв – 2.

Всі листи, написані оstarбайтерами на Чигиринщину, датуються серпнем-вереснем 1943 року. Майже всі вони одного зразка, але трапляються листи іншого оформлення.

В оригіналі це одинарна або подвійна листівка з такими розмірами: висота – 10,5 см, ширина – 14,5 см [4]. Зовнішню сторону було переділено на дві рівні частини. Зверху праворуч на зовнішній стороні листівки вказувалося «Postkarte», нижче «mit Antwort», що означало «листівка з відповіддю». Під ним українською та російською мовою вказано «Назву області, повіту і уряду праці писати латинськими буквами. Район, область и бюро труда писать латинскими буквами». Нижче потрібно було вказувати прізвище та ім'я адресата та адресу. Для цього у стовпчик розграфлені шість ліній. На початку кожної вказується, що саме тут писати німецькою, українською і російською мовами: «An, Кому», «in, куди, куда», «Straße, Вуляця, Улица», «Kreis, Повіт, Район», «Dienstpostamt oder Gebiet, Область», «Arbeitsamt, Уряд праці, Бюро труда». Варто наголосити, що на всіх листівках такого типу у слові «вулиця» допущена помилка – «вуляця». Імовірно, що німецькі перекладачі чи працівники німецької типографії допустили її автоматично або ж через незнання особливості написання українського слова.

На передній частині картки ліворуч вгорі вказувалася інформація про адресанта – «Absender, Надавець, Отправитель».

Нижче ставився штемпель табору, де перебував оstarбайтер. Вказував на це напис «Lagerstempel mit genauer postalischer Angabe», надрукований лише німецькою мовою. Переклад напису повідомляв, що це «Штамп для зберігання з точною поштовою інформацією». Завдяки даним штампам наразі можемо ідентифікувати міста та місця, де саме працювали українські оstarбайтери, згрупувати ці листи за адресами та прослідкувати переплетення дружніх зв'язків полонених із різних сіл.

Отже, бачимо, що з м. Ізерлон, вулиця Вестфальська (Westfalehstraße) відправлено чотири листи, всі у с. Вітове, а саме: Пироженко Оляни до Пироженко Харитона, Постригань Марії до Кравець Домахи, Постригань Марії до Постригань Олени та Черниш Федори до Черниша Антона. На трьох із них відома дата написання – Постригань Марія написала листи до до Постригань Олени і Кравець Домахи 30 серпня, а Черниш Федора до Черниша Антона 27 серпня.

Із м. Аугсбург відправлено п'ять листів. Два з них – Крутько Надії до Крутько Наташі та Чумак Федори до Мотренка Микити – у с. Кожарки. Три інші написані Чумак Марією до Постриганя Івана, Мазуренка Миколи та до своєї сім'ї.

Лист Копілова Ігоря до Кобиляцького Івана у с. Рацеве відправлений із м. Герцогенрат.

Сердюченко Паша написала лист до свого батька Сердюченка Федора у с. Калантаїв із м. Мендена.

Стусь Андрій Степанович до дружини Стусь Домахи Трохимівни у

с. Рацеве відправив листа із концентраційного табору Шталаг (STALAG XVII A), що розташовувався у с. Кайзерштайнбрух (Бургенленд, Австрія).

Із громади Раублінг у Кожарки відправив листа Постригань Василь до свого батька Постригань Кліма.

Із м. Люденшайд у с. Калантаїв Бабаченко Степанида Лаврінівна написала листа батькові Бабаченко Лаврінові.

Єдиний виявлений лист у с. Адамівку від Яременко Домахи до матері Яременко Соломії був відправлений із м. Гюнцбург.

На жаль, два листи поки що не вдалося ідентифікувати за місцем відправлення через погану якість відтисків, але робота на ними триває.

Також на всіх листах є відтиски інших штампів, що мають для нас інформативний характер. Для прикладу, штампи «Ab» та римська цифра «VII» інформують нас, що листи пройшли цензуру, отже, їх можна відправляти додому і жодної загрозової інформації для Рейху вони не несуть. Хоча зустрічалися листи із заретушованими словами та реченнями. Вочевидь, щось із написаного не сподобалося редакторам. Такі листи були надіслані і в села сучасного Чигиринського р-ну, але в досліджувані села Рацеве, Вітове, Кожарки, Адамівка, Калантаїв не було.

Вгорі праворуч на кожному листі – марка із зображенням профілю А. Гітлера.

На всіх листах є цифри, написані, вочевидь, олівцем. Можна припустити, що вони пронумеровані були уже в архіві при отриманні.

Зворотна або ж при перегині внутрішня сторона картки була призначена повністю для написання тексту. Для цього вона була розграфлена на 14 ліній. Вгорі зазначалася інформація «Deutlich u. auf der Linie schreiben! Пиши виразно і тільки на лініях! Пиши ясно и только на линиях!». Але інколи тексти виходили за ці поля, або ж взагалі дописувалися навколо самого листа, де було вільне місце.

Два виявлені листи у с. Калантаїв відрізняються кольором. Вони дещо світлішого забарвлення, але форма і написи ті ж самі.

Також дещо інші за типом маємо листи у с. Рацеве від Головка Григорія та с. Вітове від Пироженко Ульяни, адже поля для адреси на них не мають звичних написів «Кому», «Вулиця», «Повіт», «Область», «Уряд праці». Натомість, це зазначено внизу лише німецькою мовою. Інформація про відправника також лише німецькою. Внутрішня сторона не розграфлена на окремі лінії, а являє собою чистий аркуш.

Під штампом на передній частині полонені могли починати писати свій текст. Зазвичай розпочиналися вони із дати написання: «Лист пущений 30 серпня 1943 року...», «Лист пущено 1 вересня...», «Лист пущений 12/9 1943 року...». В деяких листах відразу вказувалося від кого: «Лист пущений 27 серпня від вашої дочки Федори...», «Письмо од ізвесного вашого

сина Головка Григорія...», «Лист від вашого рідного сина Василя...» [1] (тут і надалі цитати з листів наводитимуться мовою оригіналу – С. Ш.).

Далі було звернення до родичів чи друзів, часто поіменно: «Добрий день мої дорогі родителі...», «Здастуйте усі рідні...», «Здрастуйте папа, мама, Катя...», «Здрастуй, Коля...» [1].

Із перших рядків листів відчувається туга за рідними і нестримне бажання їх побачити, обійняти та поспілкуватися або ж отримати хоч маленьку вісточку з дому. Підтвердженням цьому є такі фрази: «Даю праву руку і пиридаю усім родителям свій палкий привіт папаші мамаші систриці і братику Феді і кумові і кумі і колі і васі і усім родителям пиридавайте привіт...», «Перш за все я вам сообщаю що я жив здоров того й вам жилаю пиридаю я вам свій чистосердечний привіт...», «...пиридаю я вам по низькому привіту і бажаю всього найкращого у вашій житні...», «...родичі рідненькі. Як я за вами скучила як здумаю мої родичі про вас так не можу пережити...», «Ваня я дуже рада своєму письму коли получила...», «Як я скучила за вами а од вас і ответа ніякого нема...», «Я вам передаю свой скучний привіт з поклоном і повідомляю що я пока до цього часу жив здоров того й вам жилаю щоб були живі і здорові щоб нам ще коли небудь побачитись» [1]. В усіх листах є побажання здоров'я для рідних. Вочевидь, через працю у нестерпних умовах саме здоров'я страждало найбільше, тому цінувалося найсильніше.

У багатьох листах є певні прохання до рідних, з яких можна виділити три найосновніші – частіше писати листи і вислати посилки, вислати фотографію, прислати табаку: «...я вас прошу що висилайте мені посилки а ви чогось мені не дуже висилаєте дівчата получають і по двадцять посилок зараз а мені немає...», «Папочка які ви горді стали що ви мене вже й забули що я пишу вам а од вас ответу нема людським дітм із кожарок письма і посилки з усім щотижня а я тіки подивлюся та тяжко заплачу що я одна і мені і письма нема нічого...», «Коля братику вишли фото не пожалій і не пощитайся з цим...», «Тепер прошу вас пишіть мені як ви живите бо я дуже за вами скучаю і скільки я у вас просив фото то ви мені не вислали я вам одну вислав а більш нема де сфотографуватися то я і не висилаю а вам можна було б і у посилці вислати я од вас получив уже посилок двадцять як що можна то висилайте і ще...», «І ще прошу вишліть з братухи хвото і з табачком я вас прошу щоб вислали...», «Я дуже на вас обижаюся що не пишете письмом раді що дома ну нічого жива буду я вам оддячу...» [1].

Закінчуються, зазвичай, словами «Жду ответа, як соловей лета». Між рядків прочитується ще дитяча юність і безтурботність адресантів, адже на працю забирали працювати юнаків та дівчат від 15-16 років, яким хочеться веселитися, але час розпорядився інакше. Дуже влучно кінець листа охарактеризувала Ганна Гунченко, яка отримала лист від своєї тітки Яременко Домахи. Вона зауважила, що коли її тітка пішла працювати на

Рейх, то їй було 20 років, «...це ж ще підліток, тому лист такий легкий і ніби дитячий, того вона й пише, що «жду ответа, як соловей лета» [2].

Варто наголосити, що всі листи написані неграмотно. Також дуже мало каліграфічно написаних листів. Це свідчить про низький рівень освіченості сільського населення сер. ХХ ст.

Станом на сьогоднішній день ідентифіковано та передано рідним п'ять листів. Робота над іншими триває.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653 «Колекція листів громадян Кіровоградської області, вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941-1945 років»
2. Матеріали польових досліджень автора. Записано від Гунченко Ганни, мешканки с. Рацeve Чигиринського р-ну Черкаської обл..
3. Мінська О. Суботів у часи II Світової війни: непрочитані листи оstarбайтерів // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21-22 листопада 2019 р. / Упор. Я.Л. Діденко, О.І. Трошинська, Л.О. Абашіна. Черкаси: видавець С. Г. Кандич., 2019.
4. Нестеренко Л. Епістолярій оstarбайтерів як джерело повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої Світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області) // Сіверянський літопис Електронний ресурс, режим доступу: http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2016/04_16.pdf

УДК 930+94]-054.74(477)"1939/1945"

Оксана Мінська*

с. Суботів

ЛИСТИ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЧИГИРИНЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАГІЧНОЇ ДОЛІ ПРИМУСОВИХ ПРАЦІВНИКІВ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

У даній статті використані уривки листів примусових працівників Чигиринщини, які дозволяють дати можливість читачу уявити становище, у якому опинилися оstarбайтери. Мова йде про види робіт, які

---

* Мінська Оксана Іванівна, екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин».

виконували раби Третього рейху, умови їхньої праці; описуються окремі деталі їхнього побуту, харчування, оплати праці, забезпечення одягом. Також окреслюється тема туги за рідними та близькими, бажання скорішого повернення на рідну землю.

Ключові слова: примусові працівники, оstarбайтери, раби Третього рейху, Чигирин.

This article uses excerpts from letters from forced labor workers in the Chyhyryn region, which allow the reader to imagine to some extent the situation in which the Ostarbeiters found themselves. We are talking about the types of work performed by the slaves of the Third Reich, the conditions of their work, describes some details of their lives, food, wages, clothing. The theme of longing for relatives and friends, the desire to return to their homeland as soon as possible is also outlined.

Key words: forced laborers, ostarbeiters, slaves of the Third Reich, Chyhyryn region.

75 років минуло після Другої світової війни, але і до цього часу для широкого загалу залишається практично невідомою доля тих, хто в період тимчасової німецької окупації України був депортований на примусові роботи до Німеччини. До часу розвалу СРСР тема оstarбайтерів була під забороною в Україні, назважаючи на те, що депортовано було понад 2 мільйона примусових робітників, переважно молодих і зовсім юних – ціле покоління українців. Навіть у сучасних підручниках з історії України матеріал про умови життя і праці оstarбайтерів на чужині вміщений у кілька речень: «Працю іноземних робітників використовували у Німеччині на великих підприємствах, у сільському господарстві, сфері обслуговування. Багато молоді зі Сходу працювало у німецьких сім'ях. Можливість вижити залежала від того, де працював оstarбайтер» [3, 222].

Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим. Через це колишні «оstarбайтери» не дуже-то й намагалися афішувати своє гірке минуле. На своїй сторінці у ФБ одна із пошуківців розповідає: «Нещодавно нам у Чигиринський НВК I-III ступенів №2 вдалося запросити племінницю оstarбайтера Романчу (Дядченко) Тетяну Анатоліїну (1973 р.н.), уродженку с. Медведівка, жительку с. Мельники, мою однокласницю. Вона була дуже вражена листом та звісткою про німецьку неволю дядька... Тетяна Анатоліївна розповідає, що ніколи в її родині мама, Галина Дементіївна, 1946р.н. – молодша сестра Івана – не згадувала, що він був оstarбайтером. Є навіть припущення, що батьки матері – Дементій та Дар'я Ченченки – тримали це в секреті і не говорили про це своїй доньці, яка вже народилася після війни. Лист, отриманий племінницею, датована-

ний 16 вересня 1943 року і відправлявся із міста Лянгенбіляу» [80].

Безперечно, публічний доступ до листів оstarбайтерів в архівах дає можливість сформуванню уявлення про те становище, у якому опинилися наші співвітчизники у Німеччині. Адже ці дописи є не просто архівними експонатами та цінними історичними документами, а й особистою пам'яттю тих, хто переніс на собі тяжкі роки нацистського рабства. Варто зазначити, що у перші роки депортації значна частина наших співвітчизників їхала до Німеччини добровільно: дехто рятувався від голоду та безробіття, на інших вплинула агітаційна кампанія нацистів в Україні. Було обіцяно, що ті, «хто поїдуть до Рейху, житимуть в кращих умовах, лунали обіцянки про повернення через півроку додому та гідну винагороду – земельні наділи, матеріальна компенсація, різні пільги тощо. Згодом ситуація змінилась, молодь почали відсилати примусово. Відмова наміченої жертви від поїздки загрожувала тяжкими покараннями: ув'язненням, відбиранням у сім'ї корови, присадибної землі та виселенням із хати, побиттям батьків або запроторенням їх до в'язниці тощо. Під таким тиском хлопці й дівчата мимоволі згоджувалися їхати до Німеччини [4, 206-207]. «Я ни накого не обижаюся бо думалося як краще то я би не поїхала то булиб. вас. за мене тягали а то як нибудь одбуду...» [16].

Широкомасштабне використання праці цивільних робітників із Радянського Союзу загалом й України зокрема тривало з початку 1942 до початку 1945 рр., і на території німецького Райху вони працювали в усіх галузях виробництва, де було запроваджено примусову працю іноземців: у видобувній та обробній промисловості, на транспорті й будівництві, у сільському та домашньому господарствах. За підрахунками німецьких дослідників, приблизно третина робітників з колишнього Радянського Союзу працювала в сільському господарстві, 8,3% – у видобувній промисловості, ще 29,2% – на металургійних підприємствах, 3,7% – в хімічній промисловості, 3,6% – на будівництві [78]. Зі змісту листів дізнаємось про види праці наших земляків: «Я работаю на железной дороге работа важна» [17]; «... роблю в домініум так як у колгоспі...» [12]; «... работаю на фабриці чиріпичной» [73]; «... вона робить у хазяїна в полі» [70]; «Перше робила на станку ткала, а тепер на другому станку намотую катушки для верстатів» [31]; «Я папа роблю на строїтельстві...» [69]; «Роблю на кухні. Чистю картоплю» [44]; «Работаю я на шахті» [7]; «Роблю я волами..., дою корови і хатню роботу» [66]; «Роблю на фабриці робимо по 11 часов без выходного» [52]; «Я... поробив дві неділі на фабриці а тоді забрали до хазяїна на один місяць на жнива» [51]; «... работаю возле машины (пральна машина – О.М.)... Я хорошо изучила машину изучила как какое стирать белье, и через это мне очень легко» [10]; «Працюю в майстерні-столярні. Работа не важна» [37]; «... робимо на строїтельстві бараків работа пока

недуже важка» [55].

Перші розпорядження щодо поведження з робітниками зі Сходу та правила їх утримання були надзвичайно суворі. Але вже з весни 1942 р. через зростання потреб воєнної економіки у робочій силі, а також через необхідність підвищення ефективності використання праці «робочої сили зі Сходу» почали ініціюватися та запроваджуватися певні заходи із послаблення режиму та поліпшення умов життя та праці радянських робітників, які здійснювалися протягом усього понад трирічного перебування останніх на примусових роботах у Райху [2, 41]. Про умови праці та життя оstarбайтери Чигиринщини повідомляли рідним та друзям таке: «... ми приїхали і стали у одного хазяїна як одна сім'я, на все довільні...» [28]; «Я живу у хазяїна міні тут харашо 5 раз їсти на день дають...» [31]; «Я пошти папа нироблю нічого тільки ходю та приследую як люди роблять так що за роботу безбеспокойтесь" [69]; «... пирикажіть моїм приятилям боя пока докоторого часу ще їсти нихотіла і грязна нибула... як міні хорошо...» [30]. Водночас знаходимо в листах і скарги на умови праці та проживання: «Работаю очень тяжело, а кушаю хорошо, но работа в гроб загоне» [75]; «Я роблю на железной дороге работа важна» [60]; «... я січас уже год устаю усім а лягаю у одинадцять годин так шо привикла» [6]; «Живу пока нічого, тільки кожний день спать так і тягне. Роботи хватає, але зморені сном» [56]; «Живу... не плохо, не дуже хорошо, але багато лучше, як улагерях» [46].

Однією із таких ініціатив середини 1942 р. було надання офіційного дозволу на листування оstarбайтерів. Кожному робітникові дозволялося писати по два послання щомісяця, винятково на поштових картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Оstarбайтери не могли самостійно купувати поштові картки й надсилати кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники: «Писав би вам чаще письма так більш як дві одкрытки намісять більш неможна» [33]; «Я довго не писала бо небуло одкрытки» [8]; «Пишіть з дому одкрытки частіши хай пишуть і дівчата бо нам можна тільки 2 от. на м.» [63]; «Мамочко необіжайтесь що мало пишу письом я мамочко неможу достать одкрыток» [25]. Часом листи повертають оstarбайтерам через недотримання вимог листування: «Сьогодні я получила одкрытку, яку Вам писала ще 28/VII. Чогось повернулась. Написано, щоб не густо писала, а 15 строчок. Так щоб і Ви» [18].

Уся кореспонденція робітників зі Сходу мала підлягати цензурі, для чого було створено два відомства з перевірки листування з закордонням – у Берліні та Кенігсберзі. Ці відомства перлюстрували як вихідну, так і вхідну кореспонденцію та надсилали на ім'я Генерального уповноважено-

го з працевикористання «Звіти про настрої» за певний період (частіше за один чи два місяці). У цих звітах інформація про настрої згруповувалась у тематичні блоки: робота, харчування, проживання, одяг, зарплатня, соціальне забезпечення, економіка, політика тощо, що давало можливість визначити «гарні табори», «погані табори». Цензура листів остарбайтерів служила не тільки для того, щоб відбраковувати негативні повідомлення, але й для того, щоб прояснити реальне становище остарбайтерів та виявити порушення. Якщо, наприклад, на один і той самий табір постійно надходять правдоподібні скарги про жорстке поводження, невідачу продуктів харчування і т.д., то можна буде провести в ньому перевірку [2, 44].

Але здебільшого контроль листів передбачав унеможливити отримання забороненої інформації родичами остарбайтерів на окупованих територіях. На деяких листах окремі рядки й цілі абзаци в тексті зафарбовані чорнилом. Через негативний зміст листа остарбайтера могли притягнути до адміністративної відповідальності і навіть заслати до концтабору. Тому, читаючи листи, робимо висновок, що кількість позитивної інформації у листах переважає над негативною, а щось розповісти більше остарбайтери обіцяли, коли прийдуть додому: «Може таки дасть бог і ми повернемось на зиму додому... то тоді булоб що розказувать» [47]; «...да новостів я чую дуже багато ну я вам не маю змоги написати якби я до вас приїхала то я б вам розказала усе» [54]; «У нас кожної ночі новостів хвата (мова йде про нічні бомбардування – О.М.), но нічого вернимось додому всьо розкажем» [38]. У деяких листах знаходимо завуальовану інформацію: «Чув, що у Чигирині строять жилізницю потом чув що много наїхало до нас гостей (мова йде про окупантів – О.М.) я таким гостям нерад ну нічого тепер» [68]; «Дето недалеко ідуть заливні дощі, а в нас гуде, чутно грім і шорох дощу, видно блискавку «Весело»... Гости завжди...» [67].

Упродовж усього перебування українських цивільних громадян на примусових роботах у Німеччині велика кількість їхніх листів та листівок оминала німецьку цензуру та надходила до місця призначення неперевіреною. Так, наприклад, у «Звіті про настрої» від 3 березня 1943 р. зазначалося, що в Україну та з України кожного дня йде від 80 до 100 тис. листів, із яких у лютому вдалося прочитати в середньому 20% [2, 45]: «Нас перевезли в другий город тому що нашу фабрику розбило а ми ледве живі остались» [21]; «Ми всі тьотю чувствуємо, що скоро додому приїдемо і всінісниться і так чутки ходять що ось ось як нам усім скажуть, що соберайтєся та годі ж нам тут... быть в цім краю ужеж ми... намуч... Хай наші вороги не радіють бо скоро преїдемо хай вони не думают, що ми тут вікувать будемо а і їм тоже буде як і нам» [58]; «Ви не обіжайтєся що я вам про новості не пишу, їх правда дуже цікавих і немає, кроме того що тільки часто американці і англійці налітають і бомблять город...» [13].

Також у 1942 р. від 12 березня було видано розпорядження німецького міністерства продовольства про забезпечення харчуванням радянських військовополонених та цивільної робочої сили у Німеччині, згідно з якими встановлювались детальні норми харчування, де навіть вказувалося, з якого борошна слід випікати хліб. Оскільки ситуація з продовольчим забезпеченням німецького населення також була складною, то зазначені норми зазнавали змін: 17 квітня 1942 р. вони були знижені, а 6 жовтня 1942 р. знов зросли, хоча і не досягли початкового рівня [1, 56]. Детальніше про харчування ми можемо дізнатися з листів: «... нащот харчів пока харашо дають три рази приварку і так маргарин сахар і табак табаку доють мало...» [76]; «Дають нам 300 гр. хліба 2 рази суп, ковбасу. масло. повидло» [11]; «Харчі у нас пока нічого дають 350 г хліба на один день, іще дають 100 г маргарину і сахару тоже 100 г на один тиждень» [69]; «...Брюква да капуста якби вона їм... проклята брюква неродила я скільки поживу на світі ну її глазами своїми не бачив» [23]; «... харчують нас харашо 5 р. на день і не порціями а стільки хоч хліба то 350 гр. на день» [63]; «... їсти нам дають три рази на день рано суп хлебний без картоплі вдень картопля або суп із крупів та картоплі а в вечері чай і триста гр. хліба і 10 гр. масла» [67]; «Дають 1 кіло сахару на місяць, 200 гр. масла на тиждень, і 200 гр. крохмалю і мармоладу 200 гр. на місяць, 2 крашанки на місяць і літр молока на місяць» [70].

Коваль Володимир із Голоківки повідомляв батькам, що «нащот харчів лучче як вдома» [36]. Багато хто сумує за домашніми продуктами: «... а їсти теж харашо тільки скучаю за домашніми харчами бо тут так ниготують як дома у нас то ми привикли так їсти...» [40]; «Нам обшим на фабриці дуже добре... тільки скучила за домашнім борщем» [32]; «Я мамочка і сестри забула як і насіння лущить бо тут того нема...» [15].

Можна зробити висновок, що харчування робітників, які працювали у промисловості, було набагато гіршим, ніж у тих, які працювали у сільському господарстві. Варто також відзначити, що деякі німці, що працювали поряд із нашими співвітчизниками, допомагали їм з харчами. Зі спогадів Ляшенко Лідії Борисівни про батька Бондаренка Бориса Захаровича дізнаємося: «Під час навчання при заводі батько розв'язував німецьким хлопцям задачі, а вони давали йому за це бутерброди – хліб з маргарином. Адаже годували примусових робітників двічі на день варевом з брукви. Ближче до закінчення війни свою лояльність почали проявляти і інші працівники заводу. Іноді майстер залишав для батька варену картоплю або кашу. Але все це було таємно. Німці боялися один одного – що як хтось донесе про допомогу. Одного разу майстер допоміг йому отримати новий комбінезон» [77, 106].

Окремим пунктом врегулювання наприкінці 1942 р. постало питання

постачання оstarбайтерів одягом та взуттям. Із початком масової мобілізації більшість оstarбайтерів приїжджали до Райху зібраними нашивдкуруч, а то й загалом у тому, в чому були схоплені під час облав чи інших примусово-мобілізаційних заходів. Проте упродовж майже всього 1942 р. у Німеччині не існувало чіткого регламентувального припису щодо постачання оstarбайтерів одягом чи взуттям, відповідний наказ з'явився лише 1 січня 1943 р. Як повідомляє циркуляр № 616/42, розісланий перед прийняттям цього наказу від імені райхсміністра економіки регіональним економічним відомствам, оstarбайтерів мали постачати верхнім одягом, натільною білизною та взуттям, причому верхній одяг не повинен був, за винятком особливих умов, потребувати додаткового захисту чи бути одягом професійним (ці види одягу давали оstarбайтерам в оренду як власність заводу). У подальшому, за цим наказом, для оstarбайтерів виготовляли такі предмети одягу. Для оstarбайтерів-чоловіків: із одягу – штани, куртка на підкладці, кальсони, сорочка, онучі/шкарпетки, рукавиці, шапка, із взуття – черевики із суцільного шматка деревини, чи взуття з двома пряжками, чи калоші на дерев'яній підшві з верхньою частиною з нешкіряного матеріалу. Для жінок-оstarбайтерок: із одягу – сукня, куртка на підкладці, спідниця, блуза, сорочка, рейтузи, шкарпетки/ обмотки чи панчохи, рукавиці, хустина на голову; із взуття – такі самі, як і для чоловіків, черевики чи то з суцільного шматка дерева, чи з верхньою частиною, зробленою з нешкіряного матеріалу [2, 42-43]. Оstarбайтери завжди повідомляли у листах до родини про забезпечення їх одягом та взуттям: «... мені дали сорочку, 2 трусів, косиночку, ботінки, 3 пари чулок, плаття...» [16]; «Мені тут видали костюм сорочку і сподніки» [76]; «Вера напишу що видали мені костюм і блузку» [50]; «Я собі достав піджак літній новий і старий, достав штани і сорочку... крім того нам видали ботінки на диривяному ходу і майки іще дістав тухлі хромові хороші» [69]; «... видали нам одягу і тухлі так що нежуріться проте що поїхала роздіта» [63]; «...нам видали по двоє одіял і рушнички..., нам видали для роботи ботінки парусинові не диривяних підшвах і видали по кохтоці і по спідниці стареньке» [67]; « дали нам по спідниці теплі із споду байкова а із верху така врод заштитна іще нові із магазіна» [6]; «Очень хороший хозяин... Пошил платя, купил ботинки туфли есть одеваться в чем ходит гулять » [14]. Та не всі могли мати хоч таке забезпечення одягом: «...я в Німеччині роблю у хазяїна на полі, роблю дуже важко...ім 2 рази вдень. Одежі не дає найкої, тов. мене нема вшо ні взутся ні вдягтися» [27]; «Тут холодно скоро зима буде, а нам ідосі не видали теплої одежі » [72]; «... ви пишете в чому я хожу я хожу втому що із дому взяла але вже порвалась моя юпка, а одна іще ціла» [26]. З листа Ганни Головащенко, с. Суботів, дізнаємось, що продукти харчування обмінювали на одяг: «Роднинькі мої ви пишете, щоб я собі

що небудь справила (тобто придбала одяг – О.М.) як можна, якби можна було то я б справила, а то як треба справить то нада і тих нещасних триста грам хліба непоїсти та продать щоб що купить,... як за плаття нада оддать триста порцій хліба... єсть такі дівчата що продають сами не їдять, а так я ще не гола...» [20].

Безпосереднє постачання одягом організовувалося таким чином: спочатку відбувалося «з'ясування потреби», про яку керівник підприємства повідомляв «одежне» чи «взуттєве» економічне відомство, що потім видавало картки з припискою «Цю картку можна отоварити тільки в спеціальних пунктах розподілу». Пункти розподілу видавали одяг чи взуття тільки уповноваженим особам, а не самим оstarбайтерам.

Виходило, що одяг не видавали, а продавали: оstarбайтер мав сплатити за виданий одяг/взуття (кошти утримували з зарплатні), тільки тоді він переходив у його власність. Але все одно частково, адже контроль догляду за одягом покладався на керівників підприємств та начальників таборів (для оstarбайтерів, які мешкали у таборах) чи роботодавців (для оstarбайтерів, які мешкали і працювали у приватних осіб).

Організаційно-розпорядчі документи, прийняті у 1943 р., вносили деякі незначні зміни стосовно умов праці східних робітників. Розпорядження від 1 квітня 1943 р. затверджувало введення страхування для оstarбайтерів від нещасних випадків і у зв'язку з хворобою, за постановою від 1 травня 1943 р. тарифні ставки для східних робітників мали бути підвищені, усі види наднормової праці підлягали оплаті [2, 43]. Про свої фінансові справи примусові працівники теж охоче ділилися з близькими людьми: «Гроші получали по 45 марок у місяць» [28]; «Я за один місяць получила 9 марок, за II 18 марок» [27]; «Тату я получила за три місяці 52 марки а за них кроме наместа нічого некупиш» [67]; «На станках за півтора тижня получила 24 марки і всі проїла тільки на мороженому та купила 3 пляшки пива, бо більше неможна нічого купить... Той місяць що робила в баура, мені теж платили з фабрики 39 марок» [32]; «За цей місяць (серпень 1943 р. – О.М.) я получил 70 марок» [62]; «Новостів нема ніяких тільки платити стали побільше грошей...» [20]. Отримуючи зарплатню, оstarбайтери намагалися економити, щоб потім матеріально підтримати своїх рідних: «... а я вам вислал 60 марок як получите то дайте ответ» [22]; «Я вислала вам 100 марок грошей» [39]; « Ви пишете що од мене получили гроші тільки половину ну нічого хоч половину получили...» [53]. Зазначимо, що великим попитом у населення (Кіровоградщини – О.М.) користувалися саме німецькі гроші. Вони вважалися «міцними», бо забезпечувалися всією економікою нацистської Німеччини, в могутності якої тоді мало хто сумнівався. Тож конкурувати з рейхсмарками... «сталінські карбованці», звичайно, не могли....В перші місяці окупації встановили

еквівалент обміну, коли 1 рейхсмарку прирівняли до 10 радянських карбованців [79, 293], тоді як до війни він становив 1:2. Не зважаючи на офіційно встановлений курс, на «чорному ринку» за 1 марку давали від 12 до 20 рублів [5].

Важливим нововведенням була відміна огорожі з колючого дроту, проте зберігалася повна заборона на вихід за межі таборів, у яких робітники мали проводити весь вільний час. У деяких випадках вихід дозволявся як нагорода найкращим працівникам і обов'язково у супроводі наглядача: «З кожного цеху зараз вибирають найкращих робітників і вони ходять на роботу без строю і без поліцаїв може і я зароблю такого права» [52]; «Нам тут і в кіно розршили ходити і на танці ходити і в вихідний ходити гулять» [20]; «... в неділю ходимо по морожино на карусель в ліс і т.д.» [62]; «У вихідний ходимо вільно, гуляємо, їмо морозиво, п'ємо пиво» [37].

Безумовно, становище остарбайтерів у Німеччині було тяжким. Але читаючи листи, виявляємо факти доброзичливого і людяного ставлення до них у родинях господарів, де працювали наші співвітчизники. Дійсно, їм доводилось багато і напружено працювати, але й самі господарі працювали так само напружено: «Хазяйка дуже хороша, уже рік, а на мене даже погано не глянула не то залаяла. Часто одержую подарки» [64]; «очень хороший хозяин... опшем папаша я живу как дома и не шлите мне посылок» [10]; «Ми приїхали і стали у одного хазяїна як одна сім'я, на все довільні...» [28]; «Мамусенько не журіться за мною я маю добре я свою господину слухаю то вона для мене добра» [25].

Навіть перебування у відносно хороших умовах проживання не могло приглушити великого бажання повернутися додому. Строк перебування остарбайтерів у Німеччині обмежувався двома роками з дня виходу на перше підприємство або сільське / домашнє господарство (однак не раніше 2 серпня 1942 р.). Повернення остарбайтерів додому мало здійснюватися після закінчення трудових відносин, але з урахуванням інтересів воєнного часу строк праці міг бути подовженим ще на один рік. Вороття додому можливе і у тому випадку, якщо східний робітник знайде замість себе іншу особу (можливо, зі своїх родичів) [1,57]. У листах знаходимо обговорення і цієї теми: «... хто год проработав то пускають в отпуск додому» [19]; «Тепер я вам напишу щоб виглядали Гальку додому вона виїхала з нашої фабрики 8/IX – 43р. в 5 часов» [59]; «Один із нашого лагиря поїхав у село і ваш город і пиридав ним письмо» [22]; «Мамаша уже один рік прожив у Німеччині, а ще один р. Остався» [13]; «Тату ви питаєте чи скоро я приїду додому то повідомляю що чириз 2 роки так пишу у газеті» [49]; «Дуже рада що і моя сестричка Маруся дома уже слава богу що вона повернулася жива і здорова» [16].

Кожен лист пронизаний щемливим сумом за рідними: «Часто бачу вас

усіх у снах» [32]; «... пишіть всі новості яка природа на Україні чи цвітуть сади бо тут цвітуть і пташки щебечуть та невесело нам тут бо з думки невиходить про домашню жизнь... Якби мала криличка то я б прилинула хочби подивитись на родного папочку, мамусю...» [20]; «Я січас одинокий в чужому краю. Тільки й віради що прийде вечір пізній, скінчу тяжку роботу і порозмовляю з поляком та українцем з Зах. Ук.» [24]; «Пишу письмо но небажу строчок за сльозами» [41]; «очень важно мені тут живеться тому що коло мене нема близьких родітелей, але таких як я міліони.... Як писав то руки трусились і сльозами вмиваюся» [75]; «Я дуже хочу з вами побачитися я не можу забути про вас я тільки одно знаю плачу і плачу вже скоро небуду бачити в очах уже потевніло» [74]; «Я думаю все це пережити і взятися за ручку дверей своєї рідної хати, і думаю обняти ще вас усіх всією своєю молодю силою від щирого серця» [40]; «Дуже мені скучно додому... підіти до ворожки що вона тепер скаже бо в нас балакають що повинні скоро бути дома» [61]; «Живуть тут добре і дуже добре: електрика. водопроводи; дороги в селах. такі як нас в городах. Але не дома. І через це така нудьга бере, так огортає сум, а на очі набігають сльози» [65]; «Мені все сниться що я додому їду» [54]; «Я дуже скучила за вами всіма аби наче хоч одним оком глянуть на вас усіх і на свою оселю та тоді нестрашно і вмерти» [43]; «я за вами скучив аби хоч побачити на два кілометри тоб і на душі полекшалоб» [73]; «Марусю, яка радість появляється на серці коли почуєш слово про ту незабутню і рідну Україну, яка кожного дня, кожної мнути чекає нас у гості» [34].

Остарбайтери опинилися у ворожому, чужому мовно і ментально середовищі, тому можливість листування набула для них особливого значення. Однак з особистого листування дізнаємося, що деякі примусові працівники отримували критично малу кількість листів із дому. Це пояснюється тим, що люди навіть у межах одного села були у різних умовах життя. Як правило, кореспонденцію потрібно було відносити у райцентр, звідки йшло її відправлення до Третього Рейху. Деякі батьки через свою неграмотність, зайнятість на роботах, похилий вік, відсутність грошей на поштові марки та ін. не могли часто надсилати листи дітям. Тому нерідко діти у чужій країні залишались зі своїм горем сам на сам: «Я повідомляю що я від вас ще неполучила ні одної открытки чи ви за мене забули чи може вони не доходять» [67]; «Пишу вже 17 открытку додому, а відповіді чому то неждуюся» [44]; «... чи може забули що я є на білім світі... я наче безрідна так тяжко хочби слово від вас почути» [29]; «Я дуже на вас обіжаюся що не пишете письмом раді що дома, ну нічого жива буду я вам одячу» [57]; «Я хочу спросити чи ви хоч одно від мене получаете потому что вже дивите число то дощого часу нічого з дому ниполучив то ти знаєш братіку як міні дуже больно» [60]; «Я вже вам пишу незнаю шчоту скільки я вам уже написала а від вас ніяк ни-

можу діждаця» [43]; «... папочка які ви гордій стали шо за мене вже й забули» [71]; «Чи може вони чого сердяться, а одкриток не получава» [52]. Разом з тим знаходимо рядки, у яких висловлене хвилювання за батьків та рідних: «Тату і пишіть за здоровя чи вам леше чи ні то спасайтесь тату лічіться не дивіться той плаття пролічуйте аби живі були коли приїду» [66]; «Мої рідні бережіть своє здоровя і особливо сестричко і зятюнчик бережіть Жаночки і необіжайте папи і мами...» [20].

Активне спілкування зі своїми односельчанами, які теж перебували на примусових роботах, також допомагало легше морально витримати перебування на чужині. Часто жили і працювали разом і це їх теж дуже підтримувало. У листах автори просять рідних надіслати адреси своїх знайомих односельчан, що працюють у Німеччині: «Якщо хто буде їхать в германію знакомий то дайте мою адресу...» [20]; «Але тепер мені хоч не так скучно як зразу, бо в німеччині вже багато медведівських і мені щонеделлі є пісьма» [62]; «Мамо узнай адрес моїх сусід і напиши мені сюда» [9]; «Коло мене работають хлопці з Боровиці» [7]; «До нас у гості прихав Очиретяний Федір то ми всі як побачили його то порадили наче рідного брата побачили» [60]; «Я вже 3 рази їздила до своїх дівчат вгости... вони мене так прийняли як матері приймають своїх рідних дітей. так гарно що я знаю. що й Ви і дома так мене не встрілиб і та би незумілиб і вгостити як Вони мене вгощали» [59]; «Я бачуся часто з Тьоомою. Митьою В. Іваном Ш. Марійкою Шерем. не бачилась, але листи пишу кожного тижня і скоро поїду до неї» [48]; «... ми тут переписуємось з хлопцями і дівчатами» [46]. У листі до брата Дібровенко Дуня повідомляє, що «зо мною іще 9 дівчат і десята, 6 дівчат яничанських, одна мордванська (нині с. Краносілля – О.М.), одна з адамівки і одна кам'янського р-ну жаботинська» [27]. Таким чином, через листи молоді люди дізнавалися про адреси друзів, їхній режим роботи, заробітну плату та у цілому про умови їх життя в Німеччині. Часом у вихідні дні вони зустрічалися, підтримували один одного, ділились одягом чи харчами та ін.

Правила поштового листування дозволяли без обмежень надсилати з дому посилки з продуктами, за які оstarбайтери висловлювали у листах велику подяку та прохання вислати їх побільше: «... можна скільки завгодно тільки по 250 гр. (вага посилки – О.М.)» [9]; «Повідомляю вас, що я і шосту посилочку получила і ще вас прошу як можна то висилайте» [20]. Найчастіше надсилали домашню випічку, насіння соняшника, різні крупи, табак: «... получила сухарі і пшоно салониу» [59]; «... ягоди що ви мені вислали ну я їх не получила... я получила коржики, пшоно і насіння» [39]; «... ви коржики шлите не нужно їх слать, я їх одінаково не наїмся, коли я табак получу то за одну посилку вторгую 50–60 марок і зможу купити 12 – або 15 кілограмів хліба додатково до сого пайка і це буде краще» [13]. Намагалися підтримувати і допомагати один одному у оstarбайтери, які

працювали в селянських родинях і мали можливість дістати продукти.

Серед листів оstarбайтерів Чигиринщини було виявлено кілька листів до своїх рідних від військовополонених. Трагічною була доля 3,8 млн військовополонених, захоплених німецькими військами у перші місяці війни. Берлін вважав, «що чим більше військовополонених помре, тим краще». Як правило, відразу відокремлювали і негайно розстрілювали політкомісарів та євреїв. Решту кидали до нацистських таборів. Коли стало зрозуміло, що війна проти Радянського Союзу затягується на невизначений час, окупанти відмовилися від практики масового знищення військовополонених і в 1942 р. почали широко використовувати їх на примусових роботах [3, 222]. Так, Мальований Демян, уродженець с. Новоселиця, у листі від 19.09.1943 р. повідомляє своїй родині, що «здесь міні харашо пока работаєм, работа легка» [42]. У своєму листі військовополонений Карнаух Степан Володимирович із Шабельників також коротко інформує рідних про своє становище: «Мне неплохо...» [35]. На жаль, із кількох слів, прописаних у листі, ми не можемо уявити реальну картину їхнього на той час життя.

Отже, замовчувана у радянській історіографії проблема оstarбайтерів сьогодні закономірно стала предметом зацікавлення та дослідження наукових установ, істориків та краєзнавців України. А листи оstarбайтерів є, безперечно, цінним автентичним джерелом вивчення різних аспектів перебування у Німеччині: умов життя і праці, побуту, дозвілля, взаємовідносин, медичного обслуговування і т.ін., тобто листи – це мікроскопічні форми буття примусових працівників, які вони описували своїм рідним.

Однак дана тема, як і всі інші аспекти Другої світової війни, потребують подальшого збагачення джерелами різного походження та поглибленого їх вивчення.

Використані джерела та література:

1. Гальчак С. Д. Забутий соціум. Національна та історична пам'ять. Українські оstarбайтери: доля і пам'ять. // 36. наук. праць. Випуск 9. К.: ДП «НВЦ Пріоритети». 2013. 214 с.
2. Грінченко Г. Г. Примус до праці: обриси зневолення. Національна та історична пам'ять. Українські оstarбайтери: доля і пам'ять. // 36. наук. праць. Випуск 9. К.: ДП «НВЦ Пріоритети». 2013. 214 с.
3. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. // В.С. Власов, С.В. Кульчицький. Київ: Літера ЛТД. 2018. 256 с.
4. Кіровоград у роки окупації: життя населення та окупантів (документи і спогади): [альбом] / автор-укладач О. Жосан. Кропивницький: Ексклюзив- Систем, 2018. 480 с.
5. Левченко Ю.І. Грошові системи на території України під час окупації (1941–1944 рр.). Електронний ресурс, режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/>
6. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р – 6653. Лист Бабченко Степани-

- ди. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
7. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р – 6653. Лист Балабушки Тетяни. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  8. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р – 6653. Лист Бойко Дуньки. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  9. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Будника Василя. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  10. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р – 6653. Лист Васильєвої Поляни. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  11. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Вдовенка Олександра. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  12. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Великої Жені. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  13. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Велька Мيني. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  14. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Велько Оксани. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  15. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Воробйової Марії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  16. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Ворони Варі.»Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  17. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Вороненко Василя. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  18. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Вороненко Тетяни. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської об-

- ласті вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
19. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Гавриленко Євгенії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  20. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Головащенко Ганни. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  21. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Гончар Марії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  22. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Гончаренко Петра. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  23. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Гончаренко Трохима. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  24. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Горбань Володимира. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  25. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Гришко Тіни. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  26. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Джумової Фросі. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  27. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Дібровенко Дуні. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  28. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Драголюба Василя. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  29. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Заволоки Даші. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  30. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Збаразської Горпини. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської

- області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
31. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Зубенко Марії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  32. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Зусенко Пріськи. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  33. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Іванова Івана. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  34. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Іващенко Раїси. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  35. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Карнауха Степана. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  36. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Коваля Володимира. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  37. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Козаренко Василя. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  38. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Краченко Надії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  39. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Крутько Надії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  40. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Лимаря Василя. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  41. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Литвин Дусі. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  42. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Мальованого Демяна. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської

- ласті вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
55. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Предвішнього Михайла. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  56. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Ратушної Катерини. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  57. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Ростенко Олени. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  58. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Руденко Марії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  59. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Сабадаж Галі. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  60. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Середи Павла. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  61. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Сердюченка Павла. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  62. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Сивокін Володимира. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  63. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Сивокін Ганни. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  64. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Сірченко Дуні. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  65. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Стуса Андрія. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  66. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Сяянко Поліни. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської об-

- ласті вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
67. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Титаренко Катерини. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  68. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Титаренка Трохима. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  69. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Філенка Григорія. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  70. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Холод Моті. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років». Лист Чумак Марії. Державний архів Кіровоградської області, Ф.Р - 6653 "Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років"
  71. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Шевченко Софії. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  72. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р – 6653. Лист Шльончак Гордія. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  73. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Ющенко Ольги. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  74. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Яременка Антона. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  75. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. Р – 6653. Лист Ятрозерського Івана. «Колекція листів радянських громадян Кіровоградської області вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».
  76. Мінська О.І. Суботів у часи Другої світової війни: непрочитані листи остарбайтерів //»Чигиринщина: історія і сьогодення": Матеріали VII науково-практичної конференції 21-22 листопада 2019 р., Черкаси, 2019, 298 с. – С.100-105.
  77. Пастушенко Т. Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР. Електронний ресурс, режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle>.
  78. Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать») // І. Д. Петренко. Кіровоград:

НІМЕЧЧИНА. ЇЇ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ ТА НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА

Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.

79. Чорноус Олена. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.facebook.com/obchernous>.

УДК 94(4) «192/193»

Артем Безшукуренко*

м. Кропивницький

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НІМЕЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті представлені програмні засади функціонування Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, які були основою соціальної політики А. Гітлера напередодні Другої світової війни; визначено особливості політичного життя Німеччини в 30-ті роки XX століття; досліджено механізм взаємодії вищого керівництва Німеччини із представниками різних соціальних верств.

---

* Безшукуренко Артем Ігорович, старший науковий редактор КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», аспірант кафедри всесвітньої історії факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Ключові слова: Німеччина; Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСРПН); націоналізація; монополізація влади; тоталітарний режим.

The article defines the program principles of the functioning of the National Socialist German Workers' Party, which were the basis of Hitler's social policy on the eve of World War II; features of German political life in the 1930's are presented; the mechanism of interaction of the top leadership of Germany with representatives of various social strata is investigated.

Історія Європи напередодні Другої світової війни невідривно пов'язана із політичними перетвореннями, що спіткали Німеччину в 20-30-ті роки XX століття. Ці зміни призвели до появи нової ідеології, расових гонінь та втрати території європейськими країнами.

Темі дослідження соціального та політичного життя Німеччини напередодні Другої світової війни присвячені праці вітчизняних та іноземних науковців: П. Голобуцького, М. Швагуляка, О. Жирякова, М. Бросцата, К. Зонтгаймера та ін. У роботах В. Віпермана, Е. Нольте, А. Томаєвої визначені особливості ідеології націонал-соціалізму та впливу її на населення Німеччини.

Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP (далі – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини, НСРПН), на чолі якої стояв Адольф Гітлер у 30-ті роки XX століття, повністю монополізувала владу в Німеччині та створила тоталітарну державу, що прагнула розв'язати новий збройний конфлікт та здійснити реванш за поразку в Першій світовій війні.

Аналіз програми НСРПН, проголошеної 24 лютого 1920 року [4], дозволяє виділити характерні пункти, що впливали на соціально-політичне життя Німеччини після приходу до влади цієї політичної сили. Згідно з цим документом громадянином держави могла бути лише та людина, яка належала до німецького народу. Така приналежність визначалася виключно кровною спорідненістю з іншими німцями. Відповідно, особи, що не є громадянами, проживають на території Німеччини на правах іноземців (пункти 4-5). У випадку неможливості забезпечити працевлаштування та гідне існування громадян (через завади з боку негромадян) визнається необхідним примусове вислання іноземців з території країни (пункт 7).

Також пункт 10 регламентував становище людини у системі взаємовідносин «держава-особа»: діяльність окремого громадянина не може суперечити суспільним інтересам, всілякі дії мають бути спрямовані на досягнення користі для держави. Головним обов'язком людини (громадянина) є праця (фізична або розумова).

Програмою передбачалася повномасштабна націоналізація промислових підприємств та передача великих крамниць у комунальну власність. Робітники мали брати безпосередню участь у розподілі прибутків підприємств (пункти 13-16). Майбутня земельна реформа визначена у документі як необхідність прийняття закону, що відповідає національним інтересам та передбачає норми, згідно з якими необхідно запровадити можливість некомпенсованого вилучення землі для суспільних потреб (пункт 17).

Програмою партії пропонувалося запровадити смертну кару при вчиненні злочину проти народу, спекулянтів та лихварів. У цьому випадку релігійна, расова приналежність, а також соціальний стан ролі не грали (пункт 18).

Про молоде покоління НСРПН також не забула. Навчальні програми закладів освіти мали відповідати вимогам практичного життя, а головне – з самого початку розвитку свідомості дитини розуміння ідеї держави мало виховуватися та ставитися в основу навчального процесу (пункт 20).

Для попередження будь-яких проявів свободи слова передбачалося запровадження наступних положень, викладених у пункті 23 програми НСРПН: всі редактори та співробітники газет, які виходять німецькою мовою, мали бути німцями; газети, що були ненімецькими, повинні отримати особливий дозвіл від уряду та не мали права друкуватися німецькою мовою; особам, які не були німцями, заборонялося мати частку в німецьких газетах або тим чи іншим чином впливати на них; передбачалося введення заборони на друк газет, які виступали проти суспільного блага. Тим паче, літературні та мистецькі течії, що, на думку партії, могли здійснювати руйнівний вплив на суспільство, підлягали забороні.

Стосовно релігії у програмі НСРПН є наступне твердження: «Партія не зв'язує себе з жодним віросповіданням в конфесійному плані.... Тривале одужання народу може бути досягнуте... на основі принципу верховенства суспільного блага над особистим» (пункт 24). У документі зазначалося, що поки релігія, на думку партії, не загрожує та не виступає проти моральності та моральних почуттів німців, то вона має право на існування.

Для реалізації викладених принципів передбачалося створення потужної, авторитарної, централізованої державної влади. Саме в 1930-ті роки, коли НСРПН на чолі з А. Гітлером вдалося захопити владу в державі, були реалізовані давні партійні плани щодо кардинальних змін соціального та політичного становища Німеччини.

Після 24 березня 1933 року, коли урядові Німеччини крім законодавчої влади, було передано й право вносити зміни до конституції, можливість впровадження тотального контролю над всіма сферами життя людей країни стала реальністю. Літом 1933 року всі політичні партії були вже заборонені або повідомили про свій саморозпуск. У серпні цього 198

го ж року ухвалюється заборона на створення нових партій, а у вересні НСРПН було проголошено єдиним носієм державної влади. Таким чином парламентаризм в Німеччині було знищено.

У серпні 1934 року, після смерті П. Гінденбурга, А. Гітлер реалізував своє прагнення де-юре одноосібно очолювати Німеччину. Пост рейхспрезидента було скасовано. Зосередивши всю повноту державної та партійної влади в своїх руках, А. Гітлер завершив створення системи управління народом, яка пізніше буде виражатися лозунгом – «Ein Volk, ein Reich, ein Führer» («Один народ, один Райх, один вождь»). Концентрація в одних руках всієї повноти державної та партійної влади призвела до певних наслідків: погіршення ефективності функціонування державного апарату через нескоординовану паралельну діяльність державних відомств і партійних організацій та боротьбу за владу всередині самої партії. Однак при зменшенні ефективності діяльності уряду зміцнювалась влада А. Гітлера [3].

Прийняття у вересні 1933 року так званого закону «Про успадкування селянського двору» дозволило НСРПН впровадити систему постійного залучення нових кадрів до своєї армії. Закон діяв наступним чином: господарства розміром від 7,5 до 125 га, які перебували у власності громадян (тобто німців за походженням), визнавалися «спадковими дворами», а власники отримували право називатися селянами, що володіли такими дворами. Запровадження системи пільг для цих господарів (звільнення від податків, заборона продажу за борги і розділення) мало на меті створення заможного та прихильного до режиму прошарку селянства. Також цей закон створював умови для залучення молодших синів власників «спадкових дворів» до довгострокової служби в лавах збройних сил, оскільки вище згаданий нормативно-правовий акт визнавав спадкоємцем тільки старшого сина, залишаючи при цьому молодшого чи молодших синів без права на землю батька. Цей закон мав більше політичний характер, ніж економічний, підтвердження цьому знаходимо в словах колишнього статс-секретаря Г. Рора, який вбачав пряму загрозу для економіки у перетворенні «спадкового двору» на схожий за формою господарювання феода, що призведе до зменшення економічної цінності для держави такого господарства: «Буде створено зовсім новий, несимпатичний тип ситого селянина... Якщо селянин повинен зберегти свій двір, навіть якщо двір його не годує, якщо спадкоємець селянського двору має опанувати селянську професію, навіть якщо інші професії дають йому більше перспектив, то прив'язаність до двору стане для нього тяжкими кайданами» [1, 197-198].

НСРПН прагнула донести до робітників думку про важливість зменшення рівня безробіття та необхідності поліпшення умов праці. Це робилося для того, щоб робітники повірили в єдину загальнонаціональну

державу, яка піклується про них. Подолання промислової кризи дозволило зменшити рівень безробіття з 2 мільйонів чоловік у 1935 році до 120 тисяч чоловік у 1939 році. Однак, попри підвищення рівня заробітної плати тарифні ставки залишалися незмінними. Поступово ставлення робітництва до режиму змінювалось і ставало більш лояльним. Великою мірою цьому сприяло запровадження певних принципів, які регламентували відносини підприємців і робітників (принцип рівності прав), проведення компаній, направлених на допомогу безробітним та нужденним. Було створено Kraft durch Freude («Сила через радість»), державне об'єднання, основною метою діяльності якого була організація дозвілля робітників та населення: дешевий відпочинок, туризм, залучення до занять спортом. Вона була частиною Deutsche Arbeiterfront («Німецький робітничий фронт»), спілки, яка на фоні заборони профспілок у 1933 році взяла на себе функцію створення продуктивного суспільства. По факту існувала для контролю за робітниками та сприяння націоналізації підприємств. Поступово в країні створювались умови, за яких без членства у цій спілці робітник не міг влаштуватися на роботу [3]. Така організація відносин з робітниками дозволяла НСРПН створювати видимість постійної активної діяльності для задоволення потреб робітництва, вирішення їхніх проблем, а насправді тільки посилила контроль за всіма діями громадян.

Виховання лояльної до режиму молоді було одним із головних завдань партії. Було створено Hitlerjugend («Гітлер'югенд»), молодіжну воєнізовану організацію, що мала стати фундаментом майбутнього війська та надавати нові кадри для вступу до правлячої партії. Організація охоплювала молодь віком від 10 до 18 років та мала свою структуру управління за військовим зразком.

15 вересня 1935 року на з'їзді НСРПН були прийняті так звані «Нюрнберзькі расові закони». Це нормативно-правові документи, які юридично закріпили расизм у Німеччині та були антиєврейськими за своїм змістом [2]. «Reichsbürgergesetz» («Закон про громадянина Райху») визнавав, що громадянином держави може бути людина «німецької або спорідненої до неї крові і хто своєю поведінкою демонструє бажання і здатність вірно служити німецькому народові та Райху» [7]. «Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre» («Закон про захист німецької крові та німецької честі») забороняв євреям: шлюбні союзи та позашлюбні відносини з громадянами німецької або спорідненої їй крові; наймати домашню прислугу жіночої статі німецької або спорідненої їй крові молодше 45 років; піднімати прапори Райху та користуватися кольорами державного прапора, натомість дозволялося користуватися кольорами єврейської символіки [6].

14 листопада 1935 року прийнято доповнення до «Закону про грома-

200

дянина Райху», що визначало наступне: «Євреї не може бути громадянином Райху. Він не має права голосу з політичних питань; йому заборонено займати державну посаду», також «євреєм є той, хто в третьому поколінні походить як мінімум від трьох чистокровних євреїв – бабусь чи дідусів», а особою з «домішкою єврейської крові вважається той, хто в третьому поколінні походить від одного або двох чистокровних євреїв – бабусь чи дідусів» [5]. Згодом було прийнято ряд доповнень до цих законів, які тільки посилювали тиск на євреїв та вводили нові заборони.

Прагнення А. Гітлера розпочати широкомасштабну війну у другій половині 1930-х вже не викликало сумнівів. Після повернення під контроль території Саарського басейну (за результатами плебісциту 13 січня 1935 року) та укладання 18 червня 1935 року англо-німецької морської угоди, що фактично визнала право Німеччини на збільшення свого військового потенціалу та порушувала Версальсько-Вашингтонську систему мирних договорів, А. Гітлер почав готуватися до війни відкрито. 16 березня 1935 оголошується про запровадження загального військового обов'язку. 7 березня 1936 року німецькі війська займають територію Рейнської демілітаризованої зони. Починаючи з 1936 року, Німеччина стрімкими темпами нарощує свою військову міць, готуючись до участі у збройному конфлікті. До березня 1939 року вже було анексовано Австрію та Чехословаччину, а тим часом провідні європейські країни тільки спостерігали, як на їх очах розпочинається нова світова війна.

Отже, проаналізувавши програму НСРПН, можна говорити про заздалегідь сплановане намагання А. Гітлера перетворити Німеччину на тоталітарну країну. Політика, яка провадилась лідерами партії, не мала бути секретом для тих, хто сприяв приходу до влади цієї політичної сили. 1930-ті роки – це період втілення в реальність планів А. Гітлера щодо створенню національної держави – Німеччини, яка мала на меті здійснити реванш після поразки в Першій світовій війні. Саме тому всі політичні, соціальні та економічні перетворення були спрямовані на побудову системи з єдиним вождем на чолі держави.

Використані джерела та література:

1. Броскат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху. // М. Броскат. Київ: Наука, 2009. 384 с.
2. Жиряков О. Ю. Правова ізоляція євреїв у Третьому Рейху в 1933–1935 рр. Електронний ресурс, режим доступу: <http://surl.li/dujs>. (дата звернення: 12.06.2020).
3. Швагуляк М. М. Під владою націонал-соціалізму. // Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки / за ред. М Швагуляка. Львів, 2008.
4. Das 25 Punkte Programm der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei (NSDAP). Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1920.Hitler.php>. (дата звернення: 11.06.2020).

5. Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 14. November 1935. Електронний ресурс, режим доступу: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0007_nue&object=translation&trefferanzeige=&suchmodus=&suchbegriff=&t=&l=de. (дата звернення: 15.06.2020).
6. Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 15. September 1935. Електронний ресурс, режим доступу: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0007_nue&object=translation&trefferanzeige=&suchmodus=&suchbegriff=&t=&l=de. (дата звернення: 14.06.2020).
7. Reichsbürgergesetz. Vom 15. September 1935. Електронний ресурс, режим доступу: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0007_nue&object=translation&l=de. (дата звернення: 14.06.2020).

УДК 82.09: 82-311.3/.6:821.161.2

Богдана Бабенко*

(м. Кропивницький)

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6247-8710>

НІМЕЦЬКА НЕВОЛЯ ОЧИМА ЮНАКА

(Микола Смоленчук та його роман «Сиве покоління»)

Статтю присвячено особливостям презентації теми Другої світової війни та випробування німецькою неволею, якої, серед інших, змушені були зазнати мільйони українців у XX столітті, Миколою Кузьмовичем Смоленчуком.

Проаналізовано деякі риси автобіографічного роману письменника «Сиве покоління» та авторської манери митця.

Стаття призначена для прочитання викладачами та студентами-філологами, дослідниками літературної спадщини Кіровоградщини, усіма, хто цікавиться темою Другої світової війни та явища «остарбайтерів» тощо.

Ключові слова: Микола Смоленчук, автобіографічний роман, Друга світова війна, «Сиве покоління».

The article is devoted to the creative way of presenting the themes of WWII and Nazi German enslavement in the literary heritage of Mykola Smolenchuk – the Candidate of Philological Sciences, the writer, the teacher, the prominent

---

* Бабенко Богдана Олегівна, завідувач відділу Кіровоградського обласного краєзнавчого музею – Меморіального музею М. Л. Кропивницького.

scientist-curiosity scientist and ethnographer of Kirovograd region.

The basis of the study consists of some features of the autobiographical novel of Mykola Smolenchuk «Syve pokolinnia».

Investigated the ways in which the author developed the theme of WWII horrors in the novel. The analysis of the text shows that a great merit of «Syve pokolinnia» is not only an unveiling of the tragedy of the nations of Central and Eastern Europe and the republics of the USSR, occupied and oppressed by the Nazis, but of the tragedy of the German people, also deceived by the Nazi regime.

The article is intended for lecturers and students-philologists, ethnographers, as well as all those who are interested in the prominent personalities of our region.

Key words: Mykola Smolenchuk, autobiographical novel, WWII, «Syve pokolinnia».

Навіть плин часу наврядчи зможе коли-небудь знищити ганебні сторінки історії людства, у які вписана Друга світова війна. Як зазначає Н.П. Рябоконь, «У ХХ столітті люди були змушені пережити відчуття середньовічного рабства» [3].

Оскільки Друга світова війна не могла не залишити слід у серці кожного, хто з нею зіткнувся, вона знайшла відображення й у літературі, зокрема й у творчості письменників Кіровоградщини.

У цьому контексті окремої уваги заслуговує перша книга із циклу незавершеної автобіографічної трилогії Миколи Смоленчука «Сиве покоління», якій сам Микола Кузьмович надавав особливого значення: «...кожен письменник прагне у творчості відтворити свій час. Бути сином своєї доби для мене – написати «Сиве покоління» [1, с. 59].

Тож мета розвідки – дослідити особливості презентації теми Другої світової війни та випробування німецькою неволею, що знайшли своє втілення в автобіографічному романі письменника «Сиве покоління».

Головний герой твору Віктор Коваленко, так само, як і Микола Смоленчук, ще підлітком потрапляє у дійсність Другої світової війни, несе в собі переконання, яких прагнув дотримуватися у воєнний час сам Микола Кузьмович, хоча, звісно ж, не варто ототожнювати літературного героя та автора роману повністю.

Назва роману промовляє сама за себе – передає суть жаху, якого зазнали жертви війни. «Сиве покоління» – це ціла генерація знедолених юнаків та дівчат, яким не довелося спокійно прожити свій вік і тихо постаріти; це уособлення мільйонів і мільйонів молодих людей, які змушені були зазнати такого фізичного та духовного болю й напруги, які не могли не трансформувати їхньої зовнішності: навіть ті, кому вдалося уникнути відвертих каліцтв, «збагатилися» передчасними зморшками та сивиною, а їхнім єдиним щастям (з чим можна й посперечатися, бо пам'ять про пере-

жите – теж добрий кат) стало те, що вони вижили.

У зображальному плані роман цікавий тим, що оповідь ведеться від першої особи, і читачеві відомо лише те, що й головному герою історії. Відступи у вигляді авторського слова чи інформаційної довідки на сторінках відсутні – світ твору розкривається через побачене і почуте лише Віктором, що надає роману особливої реалістичності, не дає читачеві відчутти себе невідомою споглядальною «силою зверху», натомість дозволяє особливо глибоко поринути у свідомість героя, сприяє утворенню емпатичного зв'язку між ним та читачем.

Таким чином, очима підлітка (на початку подій хлопцеві лише п'ятнадцять) ми бачимо цілий калейдоскоп людський долі, що назавжди змінилися з приходом Другої світової війни: «Одні промайнули, як тіні, інших наче вирвали з серця» [2, с. 22].

В умовах постійного ворожого оточення та загрози життю часто загострюються приховані грані людської душі. У випадку Віктора – це внутрішня сила духу, про яку, можливо, він і не підозрював. Відірваний від рідної землі, насильно вивезений у Німеччину на роботи, вже свідок багатьох смертей і жертва жаклих умов життя, хлопець зрештою усвідомлює, що «за честь краю, що породив тебе, за свою гідність треба думати повсякчасно. Не лише думати, а й боротись. Третього не дано...» [2, с. 174]. Переконання вкладені в уста Віктора, визріли в серці Микола Смоленчука в найважчий для нього час – це ті життєві орієнтири, що стали дороговказом, які підтримували його дух та дух його персонажа, визначивши для них модель поведінки: як і письменник, Віктор всіляко саботує роботи на ворожій землі, увесь час погіршуючи власне становище, кориться рівно стільки потрібно, аби вижити, не втративши людської гідності, кілька разів тікає, і, зрештою, потрапляє до штрафтабору.

Та не всім щастить мати такі чіткі орієнтири-принципи, які б вели їх по життю. На своєму шляху Віктор зустрічає безліч тих, хто вирішив піти легшим шляхом – пристосуватися, поступитися людяністю задля кращого життя. Доволі колоритними в цьому постають перед нами персонажі таборянина Скондри та старшого по штрафтабору Леби.

Скондра в житті завше «сковзався і падав»: прийшовши у Німеччину добровільно, «на пироги», тепер «жде-не дождеться американців, щоб пожити в «царстві свободи» [2, с. 176], свої страждання в таборі намагається компенсувати, знущаючись над слабшими – на догоду німцям та власному его.

Леба – за походженням малорос. Не українець, а саме малорос: «Ну, як там ненька-Україна? Давно я звідти, давно! Вареники, галушки, Шевченко...» – ось і все, що може він сказати про Батьківщину, це все, що вона для нього вартує [2, с. 137]. Леба всіляко служить фашистам: добровільно пише доно-

си, лестить, догоджає, завдяки чому стає старшим по табору. Переконаваннями йому слугує принцип вигоди. Та вже чужий серед «своїх», одним із німців Леба стати не може – так і веде своє існування десь посередині.

Якщо говорити про Віктора – Вітю, автор не намагався його ідеалізувати: хлопець не раз занепадав духом протягом твору, але рідна пісня, уривками почута десь бараками, підтримка товаришів по нещастю та юнацький запал, нехай і підлітка з сивим пасмом, дозволяли йому триматися, оговтуватися знов і знов: «Людина, коли вона має справжніх друзів, – не пропаде. А головне – не згинатись, коли тебе б'ють», – промовляє один із таборян – Костя [2, с. 175]. І, власне, це було життєвим кредо самого Миколи Смоленчука. Життя його не раз дошкульно било, нівечило, та він не згинався, не гнувсь...

Людяність, людські зв'язки й стосунки, які швидко, поки живі, прагнули налагоджувати герої і які так нещадно розривалися поневолювачами (когось вбивали, когоś – транспортували, якщо треба для зручності, в інші табори) стали ниточками життя, що підтримували над безоднею моруку чужини знесилених жертв війни.

Важливою думкою роману, яку не можна ігнорувати, є усвідомлення того, що фашизм, який зруйнував стільки доль, – це біда, що спіткала і зробила нещасним і німецький народ. Одним із її провідників у творі став німець-таборянин Вільгельм: «Так, німці принесли багато зла людям, але мій народ хороший, його просто ошукали. Жорстоко, жорстоко ошукали. Німець справді вірив, що боровся за мир у Європі, за справедливість, за фатерленд» [2, с. 182]. Недоглянуті поля, бо селянин на війні – проливає людську кров, понівечена бомбами земля, доноси в колі родини та сусідів, якщо ти не виявляєш радості через честь вбивати за фюрера, – ось пастка, у якій опинилися німці.

Вміння аналізувати розмаїття фактів та здатність до співпереживання навіть своєму ворогу – особлива риса Смоленчука-письменника та Смоленчука-людини.

Врешті, війна закінчується. Віктор вижив. Та до щасливих сторінок ще далеко... Відправлений після всіх поневірянь не додому, а до радянського фільтраційного табору, герой опиняється в ненабагато кращих умовах. Зраджений своїми «визволителями та захисниками», він починає усвідомлювати, що жодна тоталітарна система не може бути ласкавою до «гвинтика»: з-під фашистського гніту хлопець потрапляє під гніт радянський. Ось та жаклива дійсність, із якої йому не втекти.

Зважаючи на те, що М. Смоленчук уважав, що «письменник має бути фотографом основних рис свого періоду, щоб зберегти правдиве зображення для прийдешніх поколінь того часу, коли він жив» [1, с. 20], можемо бути впевнені, що автор не намагався створити більш жорстоку реаль-

ність ніж ту, свідком і учасником якої став особисто. Пережите Віктором Коваленком як першооснову має досвід самого митця.

Таким чином, у першій книзі «Сивого покоління» утверджено думку про руйнівний вплив зрощеного авторитарним режимом фашизму, який став причиною жакхів Другої світової війни. Фрагментарна мозаїка із представлених очам підлітка доль створює у романі особливу атмосферу хаосу та безпорадності людини, які були невід'ємною частиною німецької неволі.

На цьому тлі юнацький ідеалізм головного героя, що з часом викристалізувався у справжню силу духу, надає твору життєствердних ноток, проте усвідомлення того, що роман є автобіографічним і містить життєвий матеріал, який є частиною досвіду самого автора, надає роману як особливий імпульс до співпереживання, так і розуміння того, що вкладені у вуста Віктора слова є продуктом багатьох років переосмислення Миколою Смоленчуком пережитого під час Другої світової, частиною виплеканої ним мудрості.

Використані джерела та література:

1. Із сивого покоління: М. Смоленчук – людина, письменник, вчений / Підготовка текстів, упорядкування та передмова О. О. Бабенка. – Кіровоград: Центральное-Українське видавництво, 2003. – 216 с.
2. Смоленчук М. Сиве покоління. – Одеса: Маяк, 1965. – 252 с.
3. Рябоконь Н. П. Остарбайтери Кіровоградщини: маловивчена сторінка історії Кіровоградщини у роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kirknram.org.ua/images/0934.pdf>.

УДК 94(477) «1939/1945»:622.33

Лут Суюсанов*

м. Кривий Ріг

ВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

---

* Суюсанов Лут Ікрамович, кандидат історичних наук, доцент завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України.

Під час Другої світової війни, під час окупації України, гітлерівське командування планувало використовувати величезні перевірені запаси вугілля (88,9 млрд. тонн) у Донецькому вугільному басейні для розвитку свого економічного та військового потенціалу. На основі архівних та наукових матеріалів автор досліджує спроби німецьких професійних структур відновити видобуток вугілля на шахтах Східної України. Гітлерівці не організовували виробництво вугілля в промислових заходах, і їм довелося ввозити вугілля в Україну для потреб армії з Польщі та Німеччини.

Ключові слова: німецька окупація, вугільна промисловість, шахтарі, військовополонені, трудова повинність, біржа праці.

During the Second World War, during the occupation of Ukraine, the Hitler's command had big plans to use the vast proven reserves of coal (88.9 billion tons) in the Donetsk coal basin to develop their economic and military potentials. Based on archival and scientific materials, the author researches the attempts of German occupational structures to resume coal mining in the mines of Eastern Ukraine. The Nazis did not organize coal production on in the industrial measures and they had to import coal to Ukraine for the needs of the army from Poland and Germany.

Key words: German occupation, coal mining, miners, prisoners of war, labor duty, labor exchange, coal industry.

Про цілі війни проти СРСР Адольф Гітлер у колі своїх наближених повідомив, що цим конфліктом він дасть Німеччині величезні колоніальні території в Польщі та Україні. Німці зуміють оселитися в них і германізувати ці території протягом майбутнього тисячоліття.

У чому верхівка німецького керівництва була одностайна, так це щодо сировинної бази окупованих регіонів України, особливо її вугільної промисловості. У розпорядженні Геринга про організацію вивозу і використання сировини окупованих областей Радянського Союзу від 6 вересня 1941 року зазначалося, що воєнний стан вимагає, щоб запаси сировини, виявлені в окупованих східних областях, були якомога швидше використані в німецькому військовому господарстві [7, с. 21].

Під час вивчення архіву відділу промисловості рейхкомісаріату України були досліджені документи, що виявляють плани німців щодо використання вугільних родовищ України. У дослідженнях «Корисні копалини і гірнича справа Південно-російського економічного регіону», що проводив у 1940–1942 роках німецький інститут економіки східних держав, дається загальний огляд запасів кам'яного і бурого вугілля в Україні. У документі вказується, що основні геологічні запаси вугілля знаходяться в Донецькому басейні і складають 88,9 млрд. т. на глибинах до 1800 м. Із цього запасу 37 млрд. т. вугілля має промислове значення, а з них 9,4 млрд. т. – антра-

цит, 7,2 млрд. т. – напівантрацит, 20,4 млрд. т. – кам'яне вугілля. Надається докладна характеристика різних сортів вугілля родовищ Донбасу, статистична картина вуглевидобутку по трестах і комбінатах, дається оцінка визначальним факторам розвитку вугільної промисловості: механізація, енергопостачання, процес концентрації (укрупнення) у вугільній промисловості, характеристика та склад адміністрації і робітників, проблеми використання вугілля, транспортні зв'язки. У додатках до дослідження подаються схеми адміністративних центрів і списки вугільних трестів і комбінатів, їхня коротка характеристика щодо вуглевидобутку, схеми залізничних сполучень.

Вивчивши запаси корисних копалин, німецькі економічні дослідники підкреслювали, що буре вугілля серед корисних копалин у південноросійському просторі відіграє другорядну роль. Тим часом запаси його значні (від 5 до 6 млрд. т.) і зручно розташовані для видобутку. У дослідженнях визначені основні родовища бурого вугілля та їхні геологічні запаси: Олександрівського родовища – 373,7 млн. т., Юрковського та Шураєвського – 87,6 млн. т., Христофорівського й Весело-Тарнавського – 42,2 млн. т., Ново-Михайлівського – 30,2 млн. т. [8, арк. 1-55].

За планом «Барбаросса» ще у березні 1941 року для управління окупованими промисловими районами, організації відновлення економіки зайнятих німцями територій і реквізиції сировини на користь Німеччини був створений штаб «Ольденбург». Очолював його генерал Шуберт. На місцях йому підпорядковувалися 5 господарських інспекцій, 23 господарські команди і 12 філій. Відповідно до протоколу наради Гітлера з керівниками вермахту щодо обговорення організаційної структури господарського розділу плану «Барбаросса» – «Ольденбург» від 29 квітня 1941 року Україна зараховувалася до третьої господарської інспекції з центром у м. Києві під кодовою назвою «Баден». У центральній частині окупованої України гітлерівці створили рейхкомісаріат «Україна» на чолі з Е. Кохом. Прифронтна зона була включена в особливу військову зону, що знаходилася безпосередньо під владою німецького військового командування.

Військове командування і господарські структури Німеччини, намагаючись відновити економіку України, у першу чергу особливу роль відводили їй вугільній промисловості. У розпорядженні Верховного головнокомандування збройних сил Німеччини «Про відновлення вуглевидобутку в Донецькому басейні» від 1 липня 1942 року зазначалося, що швидке відновлення вуглевидобутку є однією з найважливіших передумов для продовження операцій на Сході і використання російського простору для німецької економіки. Для управління вугільною промисловістю України в місті Юзівці було створено Головне управління вугільної промисловості Сходу і гірничо-металургійне товариство Півдня Росії, що здійснювали

керівництво всіма шахтами і металургійними заводами. У Донбасі були організовані три комбінати, куди входили всі шахти. Замість радянських вугільних трестів у районах створені дирекції. Наприклад, у шахтарському місті Краснодоні був утворений дирекціон № 10, що поєднував усі дрібні і великі шахти району. Крім того, дрібні підприємства групувалися в шахтоуправління, якими керували призначені дирекціоном управління. Великі шахти виділялися в самостійні господарські одиниці, що підкоряються безпосередньо дирекціону. Усередині шахтного виробництва на кожну ділянку призначався начальник, а в змінах – десятники. Відповідальність за роботу бригади несли артільники [5, арк. 85-88].

Під час відновлення шахт «нові господарі» зустрілися з низкою труднощів. По-перше, відбудовні роботи доводилося вести в зоні воєнних дій. По-друге, відчувалася відсутність у достатній кількості кваліфікованої робочої сили й інженерно-технічних працівників. Вороже ставлення місцевого населення до окупантів виражалося в прихованому та явному саботажі заходів супротивника, ухилянні від роботи. По-третє, гостро відчувався брак електроенергії, матеріально-технічного забезпечення відбудовних робіт. Якщо вирішення першої проблеми від керівництва відбудовними роботами не залежало, то всі інші питання йому доводилося вирішувати самостійно, залучаючи армійські частини, місцеві органи управління та поліцейські сили. Другу проблему, кадрову, гітлерівці вирішували кількома шляхами. Основний із них – це залучення робочої сили з місцевого населення. Окупанти покладали великі надії на ефективність праці українських робітників. У директиві рейхміністра з справ окупованих східних областей про використання радянських людей зазначалося, що слід підготувати для нещадної експлуатації російських копалин вугілля достатню кількість місцевих робітників.

У серпні 1941 року рейхміністр окупаційних східних областей А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкове введення тут трудової повинності. Відповідно до цього розпорядження, у великих населених пунктах Донбасу з'явилися біржі праці. До їхнього обов'язку входило налагодження системи примусової роботи на окупованій території, а з початку 1942 року – і комплектування робочої сили для відправлення її до Німеччини. На відновлення шахт робоча сила залучалася як через біржу праці, так і керівниками шахт і дирекціонів. Кількість жителів, зайнятих на відбудовних роботах шахт, поки остаточно не встановлено. Під час вивчення матеріалів окупаційних газет підраховано, що з листопада 1941 року по вересень 1943 року на відновлення шахт і спроби вуглевидобутку німцями було залучено близько 60 тис. осіб місцевого населення [6].

Іншою, найбільш масовою робочою силою на відновленні шахт і вуглевидобутку були військовополонені. У розпорядженні Головнокоман-

дування збройних сил Німеччини «Про відновлення вуглевидобутку в Донецькому басейні» від 1 липня 1942 року групі армій «Південь» наказувалося усіма способами підтримувати інстанції, яким доручено відновлення вуглевидобутку, надати в розпорядження вугільної промисловості в Донецькому районі в липні 30 тис. військовополонених, у серпні і вересні – по 15 тис., разом з наданням необхідної охорони. Гітлерівське керівництво створювало для військовополонених нестерпні умови. Голод, хвороби, тяжкі умови праці, фізичне знищення полонених стало нормою, і цифра загиблих сягала десятків тисяч. Так, у місті Сніжне на гірничих роботах шахт № 2, № 10, № 15, № 18, № 27 із 5 тис. робітників з числа військовополонених загинуло 3800 чоловік. У цілому ж смертність залучених до роботи на шахтах військовополонених складала 12% щомісяця [3, арк. 408, 4, арк. 64-65].

Для налагодження видобутку вугілля в Донбасі німецьке керівництво направило сюди інженерно-технічний склад й 1 750 шахтарів з Німеччини.

Окупантам не вдалося відновити шахти Донбасу і налагодити тут промисловий вуглевидобуток. У м. Сталіно на середину лютого 1942 року були відновлені і видобували вугілля шахти «Ново-Мушкетівська», № 12 «Наклонна», «Бутівка», № 1-2 «Смолянка», № 4 «Ливенка», у м. Макіївка – шахти «Софія» і «Іван». За планами окупантів, до кінця 1942 року шахти 8 трестів Донбасу повинні були дати 45% довоєнного видобутку. Однак плани окупантів не здійснилися.

У місячному звіті господарського штабу «Схід» за квітень 1942 р. повідомлялося, що в Донецькій області становище з енергією дозволяє експлуатувати тільки 29 кам'яновугільних шахт. Але і на «відновлених» шахтах виробництво ледве жевріло. У дирекції № 2, створеному нацистами на базі тресту «Первомайськвугілля», було відновлено тільки 15 дрібних шахт. За п'ять місяців вони дали всього 2-3% довоєнного видобутку вугілля. У колишньому тресті «Фрунзевугілля» окупанти відновили лише одну шахту, що дала 20 тонн вугілля на добу, тобто в 300 разів менше, ніж до війни.

Всього за окупаційний період було видобуто 4,071 млрд т. донбаського вугілля, що складало менше половини місячного видобутку у Рурському басейні і відповідало лише 5% довоєнних показників. Через це з 1941 до кінця 1943 року на окуповані радянські території було ввезено 17,48 млн т. німецького вугілля [1, с. 68]. Його доставка велася Дунаєм з подвійним перевантаженням, що значно збільшувало транспортні витрати, що у кінцевому підсумку стягнули суми у 535 млн. рейхмарок [2, с. 433].

Більшість гірників, що залишилися на окупованій території, не скорилися ворогу. Багато ухилялося від реєстрації на біржах праці, саботували заходи окупантів щодо відновлення шахт. Шахтарі брали участь в активних формах опору окупантам, організовували диверсії на шахтах, вибухи на залізниці, антифашистську пропаганду, фізичне знищення су-

210

противника і його прибічників. У результаті німцям не вдалося відновити плановану кількість шахт і налагодити промисловий вугледобуток. Це привело до того, що окупаційні структури завозили вугілля на Донбас з Німеччини, Польщі та інших країн Європи. Користі в забезпеченні себе вугіллям за рахунок України окупанти не отримали.

Використані джерела та література:

1. Penter, Tanja. Kohle fur Stalin und Hitler. Leben und Arbeitenim Donbass 1929-1953. Essen, 2010.
2. Верт А. Россия в войне 1941-1945 гг. // А. Верт. Москва: Прогресс, 1967. С. 144–433.
3. Держархів Донецької області. Ф. 1838, оп. 1, спр. 39.
4. Держархів Донецької області. Ф. 5000, оп. 1, спр. 1.
5. Держархів Луганської області. Ф. 1790п, оп. 1, спр. 265.
6. Донецкий вестник. 1942, 1 января, 26 июля, 8 августа.
7. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. 1941-1944 гг. Москва: Политиздат, 1968.
8. Центральний державний архів верховних органів влади (ЦДАВО України). Ф. 3206, оп. 2, спр. 114.

УДК 94 (477) «1941/1944»

Оксана Титаренко*

м. Кривий Ріг

ВИЩІ МЕДИЧНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті охарактеризовано роботу вищих медичних навчальних закладів в Україні під час нацистської окупації. Наголошується на тому, що в основу освітньої політики на окупованій території України було покладено нацистські принципи расової зверхності. Поновлення роботи деяких освітніх установ медичного профілю було викликано прагматичними факторами – необхідністю підготовки кадрів для боротьби із епідемічними

---

* Титаренко Оксана Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України.

хворобами та зменшення соціальної напруги на окупованій території. Охарактеризовано умови навчання та побуту студентства, нацистську політику щодо нього.

Ключові слова: нацистська окупація, вищі медичні навчальні заклади, студентство, райхскомісаріат «Україна», епідемічні захворювання.

The article explores the activity of higher medical educational institutions in Ukraine during the Nazi occupation. It is emphasized that the principles of the racial policy of Nazi Germany were the basis of educational policy in the occupied territory of Ukraine. The resumption of the work of some medical educational institutions was caused by pragmatic factors - the need to grow medical staff to prevent the spread of epidemic diseases and reduce social tensions in the areas under German occupation. The conditions of study and life of students, the Nazi policy towards students are under consideration.

Key words: Nazi occupation, higher medical educational institutions, students, the Reichscommissariat Ukraine, epidemic diseases.

Нацистська колоніальна політика, здійснювана на території України, залишала вкрай мало простору для задоволення соціальних і освітніх потреб місцевого населення. У той же час затяжний характер війни проти СРСР, ті виклики, з якими стикалася влада на окупованій території, тактичні відмінності в реалізації комплексу окупаційних заходів у різних зонах окупації, зумовила певні особливості реалізації заходів у цих сферах. Вони, зокрема, проявилися у спробах поновити підготовку медичних працівників на базі вищих закладів освіти, що діяли до окупації.

На початку 1941 р. в УРСР функціонувала розвинена структура освітньо-наукових медичних установ, серед яких були 8 медичних інститутів, 2 стоматологічних інститути, 3 фармацевтичних інститути та 5 інститутів удосконалення лікарів. До початку нацистської окупації в системі охорони здоров'я республіки працювало 32 208 лікарів. Внаслідок стрімкого наступу німецьких військ евакуація здійснювалася в екстремальних умовах. За межі УРСР були евакуйовані: Об'єднаний 1-й і 2-й Київські медінститути, 1-й та 2-й Харківський, Одеський, Дніпропетровський і Сталінський медінститути; Київський та Харківський стоматологічні інститути, Харківський, Дніпропетровський та Одеський фармацевтичні інститути. Евакуація устаткування, професорсько-викладацького складу, студентів суттєво вплинула на роботу медичних закладів у тилowych районах СРСР, які завдяки евакуйованим кадрам змогли повністю укомплектувати свої вузи та налагодити ефективну роботу для ведення довготривалої боротьби з агресором. У той же час не встигли евакуйовати Львівський і Вінницький медінститути.

За орієнтовними даними після проведення мобілізації та евакуації

1941 р. на окупованій території залишилось приблизно 6–7 тис. лікарів [7, с.129]. Через брак транспорту та погану організаційну роботу на окупованій території залишилися також значна частина обладнання та кадрів освітніх установ медичного профілю.

Освітнє життя на окупованій території регулювалося настановами нацистського керівництва, яке розглядало слов'янське населення як неповноцінне. Виходячи з цього, органи військової та цивільної адміністрації видавали розпорядження, що передбачали заборону вищої освіти на місцях, а професійну середню та середню освіту зводили до примітивного рівня. Показовим стало розпорядження відділу військової адміністрації при генерал-квартирмейстері Генерального штабу сухопутних військ від 29 грудня 1941 р., яке чітко визначило перелік навчальних закладів, діяльність яких могла бути дозволена. Всі види середніх професійних навчальних закладів, а також виші було заборонено [12, с. 261].

Певні відмінності спостерігалися на території під цивільним управлінням. Так, 21 січня 1942 р. райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг видав розпорядження «Про політику щодо вищої школи в Райхскомісаріаті «Україна». Згідно з ним закривалися всі вузи. Виняток становили ті факультети, що проводили підготовку спеціалістів з медицини, ветеринарії, сільського господарства та природознавства. У розпорядженні зазначалось, що окремі факультети перетворюються на інститути. Так, у Вінниці виникли медичний та педагогічний інститути, Житомирі – сільськогосподарський, Києві – медичний, а у Дніпропетровську – сільськогосподарський, транспортний і технічний інститути [8, с. 153]. Один із керівників зондерштабу «Наука» в Україні Браун у своєму листі до Райхсміністра окупованих східних областей писав: «...Якби українці були б чимось на зразок неписьменного негритянського племені, то в нас не було б жодних підстав нав'язувати їм вищу освіту. Але... вони мали в своєму розпорядженні хоча й зрідлий через війну прошарок людей вищого інтелектуального рівня...» [1, с. 79].

Очевидно, що характер війни, яка затягувалася, напружена ситуація з медичним обслуговуванням місцевого населення, необхідність запобігання розповсюдженню епідемій (зокрема тифу), економічні фактори стали тими чинниками, які сприяли процесу відновлення діяльності медичних навчальних закладів, що повинні були випускати лікарів та середній медичний персонал.

Базовими для системи медичної освіти мали стати ті установи, що існували до війни, той викладацький склад, який не зміг евакуюватися. Плани створення освітніх медичних закладів, хоча й різною мірою, реалізовувались у Києві, Львові. Ніжині, Маріуполі, Ворошиловграді, Бахмуті, Чернігові, інших містах України. Викладацькі кадри перевірялися

на політичну благонадійність, їхня професійна діяльність підлягала особливому наглядові. Спостерігалася неузгодженість роботи і навчальних планів у межах різних зон окупації. В зоні військової адміністрації, яка охоплювала східні області України, розпорядження керівників інших адміністративно-територіальних одиниць не бралися до уваги. На прийняття рішень у першу чергу впливала близькість фронту та санітарно-епідеміологічна ситуація.

Про роботу вищих навчальних закладів медичного профілю можна судити лише на основі спорадичних даних, які були введені до наукового обігу краєзнавцями. Першим в умовах окупації опинився Львівський державний медичний інститут, переважна більшість професорсько-викладацького складу якого залишилися в окупованому місті. Через тиждень після вступу до Львова, у липні 1941 року окупанти розстріляли 36 професорів львівських вищих навчальних закладів, серед яких було 13 професорів медичного інституту. У вересні 1941 року професор М. Панчишин отримав згоду на відновлення медичного інституту з навчанням німецькою мовою. Після вступних екзаменів абітурієнтів і перескладання студентами всіх іспитів німецькою мовою було зараховано 1238 українців і 322 поляки. Навчання розпочалося 1 квітня 1942 р. 20 травня 1942 року розпорядженням німецької окупаційної адміністрації на базі Львівського медичного інституту було створено медичні фахові курси. Їх навчальні програми принципово не відрізнялися від передвоєнних і були практично ідентичними з німецькими програмами вищої медичної освіти. Дещо пізніше вищезазначений навчальний заклад отримав офіційну назву Державні медико-профілактичні фахові курси [9]. Викладачам доводилося працювати у вкрай складних умовах політичного тиску, репресій і голоду, що, безумовно, відображалося і на якості занять [13].

За згодою окупаційної влади з 5 лютого 1942 р. відновив свою роботу Вінницький медичний інститут, який очолив професор Замятін. Клопотання щодо його відкриття було порушено перед окупаційною владою ще в грудні 1941 р. Щоправда, до навчання було допущено лише 86 студентів останнього, п'ятого курсу. Навчальний процес було розпочато 15 лютого. До цього часу студенти мали внести плату за навчання у розмірі 300 крб. за семестр. З ініціативи професора Г.С. Гана викладачі зобов'язувалися відпрацювати семестр безкоштовно. Для студентів інших курсів навчальний процес було перенесено на початок навчального року. З 1 вересня 1942 р. навчання на першому курсі розпочали 195 студентів, на четвертому – 95. Викладацький склад нараховував 9 професорів, 9 доцентів, 16 асистентів [10]. На базі медичного інституту пізніше був відкритий медичний технікум. На фельдшерський та акушерський відділи приймалися особи, які мали освіту 7 класів, а на зуболікарський – 9 класів. Продовжував під-

готовку кадрів фармацевтичний технікум. У червні 1942 р. випускники цього навчального закладу були направлені для роботи в аптеках міста та області. Загалом на кінець 1942 р. у фармацевтичному, медичному, енергетичному та будівельному технікумах м. Вінниці навчалось 943 студенти. Навчання було платним – найдорожчим воно було у медичному інституті, де студенти платили 30 марок за навчальний семестр. З лютого 1943 р. через примусову трудову мобілізацію молоді до Німеччини відсоток відвідування студентами занять знизився, згодом навчання в інститутах і технікумах Вінниччини припинилося, а студентська молодь мобілізувалася для виконання громадських робіт та відправлялася на роботу до Німеччини [5, с. 233-234].

З дозволу німецької влади за рішенням голови обласної управи Олійніченка був відкритий Дніпропетровський український державний університет для студентів старших курсів. Загальне їхнє число складало 3168 чол., з числа яких було 1144 студенти-медики. Передбачалося введення безкоштовного навчання та забезпечення житлом, харчуванням, одягом, стипендією студентів, які виявляли відмінні знання. Заняття в університеті продовжувалися до кінця 1942 року. Студентам-медикам, які були на останньому курсі, дали можливість скласти випускні іспити і відправили на лікування «остарбайтерів» у трудові табори Німеччини. Навчальний процес більше не відновлювався. Крім того, у місті діяла фельдшерсько-акушерська школа, яка на час окупації припинила свою діяльність через брак кадрів і зруйновані приміщення [3].

В окупованому Києві в 1941–1942 рр. було здійснено спробу відновити роботу Київського медичного інституту. Вчені-медики, викладачі та студенти, які з різних причин залишилися в окупації в умовах безробіття, користуючись підтримкою органів місцевого самоврядування, почали намагатися отримати дозвіл на продовження підготовки майбутніх лікарів для цивільного населення. У жовтні 1941 року було відновлено навчання на IV і V курсах лікувального факультету Київського медичного інституту, а згодом – і на молодших курсах. На початок 1942 року в Київському медінституті навчалися 556 студентів, у тому числі на II курсі – 158, на III – 177, на IV – 130, на V – 91 особа. Навчання проводилося українською мовою й було платним – 300 карбованців за один рік. У січні 1942 року був оголошений набір на I курс на три факультети – лікувальний, стоматологічний і фармацевтичний за результатами вступних іспитів з хімії, фізики, математики, української, російської та іноземних мов. У лютому в інституті навчалось вже близько 800 студентів. У серпні 1942 року пройшли вступні іспити на перший курс трьох факультетів. Проте наприкінці жовтня 1942 року, після виходу наказу райхскомісара України Е. Коха про закриття всіх навчальних закладів, крім 4-класних народних шкіл, доля

Київського медичного інституту була вирішена [6]. 1 листопада німецька влада оголосила про реорганізацію Київського медінституту в так званий «Полімедікум». На цей момент у ньому навчалося близько 3 тисяч студентів [11, с. 788]. Усім студентам було оголошено з'явитися в канцелярію інституту для перереєстрації й отримання нових посвідчень. Тих студентів, які з'явилися, примусово відправили на роботу до Німеччини. Драматично склалася доля викладачів, які залишилися в місті – частина з них, із наближенням до Києва радянських військ, відступила разом із родинами з німцями.

Мали місце спроби підготовки лікарів на базі довоєнних вищих навчальних закладів і на теренах зони військової адміністрації. Для підготовки медичного персоналу з 1 листопада 1942 р. в Юзівці (стара, дореволюційна назва міста Сталіно була повернута німцями – О.Т.) розпочали роботу 5-місячні курси для студентів 4-5 курсів Сталінського медичного інституту, які не встигли закінчити його у зв'язку з війною. Колишні студенти, які мали довідки замість дипломів, датовані вереснем та жовтнем 1941 р., повинні були з'явитися на курси. В іншому випадку на роботі їх мали замінити фахівці з дипломами. На час навчання за ними зберігалися робочі місця, квартира та 50% зарплати. Метою відкриття таких курсів у Юзівці було збереження медінституту як навчального закладу й науково-дослідної установи та підготовка кваліфікованих лікарів для регіону, оскільки з цим були серйозні проблеми як у самій Юзівці, так і на селі. Основна увага приділялася практичним заняттям, які щотижня проходили у лікарнях міста. Крім того, декілька разів на тиждень студентам читалися лекції з хірургії, інфекційних захворювань, госпітальної терапії, акушерства та гінекології, офтальмології, отоларингології тощо. Тим, хто навчався, надавалися деякі пільги. Так, слухачі курсів забезпечувалися продовольчими картками, їм було дозволено користуватися електричним освітленням. Більшість слухачів проходила навчання без відриву від виробництва [12, с. 320-321].

Курси випустили перших слухачів у лютому 1943 року. За декілька місяців з'явилася інформація про наступний набір, який мав складатися з 80 осіб. Уже в червні 1943 року розпочалося комплектування «курсів із завершення вищої медичної освіти Юзівської міської управи» студентами [2, арк. 27]. Передбачалося, що тривалість навчання на курсах становитиме приблизно 8 місяців. Це, очевидно, мало б дати студентам 3-го – 4-го курсів, що не встигли до війни завершити навчання, мінімально необхідний для роботи обсяг знань. Однак розпочати заняття, попри проведену певну підготовчу роботу, восени 1943 р. не вдалося. У вересні 1943 р. Юзівку (Сталіно) було визволено від окупантів.

Слід зазначити, що під час Київського судового процесу над нацист-

ськими злочинцями у січні 1946 р. один із підсудних, комендант тилового району 6-ї армії Вермахту генерал-лейтенант Буркгардт, згадував про створення та функціонування в Сталіно медичних курсів як про факт, що доводив зусилля органів військової адміністрації нормалізувати життя міського населення [12, с. 321].

Як певну спробу повернутися до дореволюційної моделі вищої медичної освіти слід розглядати намагання відновити роботу Харківського університету. На думку організаторів, відновлений університет мав складатися з п'яти факультетів: юридичного, медичного, фізико-математичного, природничого та історико-філологічного [4, с. 113]. Проте зусиль нечисленних ініціаторів відновлення роботи університету виявилось замало. Брак коштів, педагогічних кадрів, пріоритетність для молоді питань елементарного виживання в місті, яке особливо потерпіло від страшного голоду 1942 року, стало на заваді реалізації цих планів.

Діяльність закладів вищої медичної освіти під час нацистської окупації охопила відносно короткий період. Ключовими чинниками, які зумовили часткове відновлення роботи установ медичної освіти, окрім ініціативи органів місцевого самоврядування, було усвідомлення окупаційною владою необхідності місцевих медичних кадрів для боротьби із поширенням епідемічних хвороб, що несли потенційну загрозу і вермахту, зменшення соціальної напруги в тилу німецьких військ. Можливість обліку за допомогою системи освітніх закладів молоді в перспективі полегшувала завдання організації її депортації до Німеччини. Загалом робота закладів медичної освіти на окупованій території стала свідченням прагматичного підходу цивільної та військової влади, які, виходячи з місцевих умов і керуючись власними інтересами, допускала відхилення від ідеологічних постулатів нацистського керівництва. Але в цілому в стратегічній перспективі медична освіта на українських землях під нацистським пануванням не мала шансів на існування.

Використані джерела та література:

1. Бистра М.О. Вища освіта на території Східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей). // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. Вип. 202. 2011. Черкаси: Черкаський національний університет. С.78–84.
2. Державний архів Донецької області. Ф. Р-1612, оп. 1, спр. 1.
3. Друга світова війна. Початок війни. Окупація міста. Електронний ресурс, режим доступу: https://gorod.dp.ua/history/article_ua.php?article=46 (дата звернення: 28.06.2020).
4. Журавський Ю.Й., Зайцев Б.П., Мигаль Б. К. Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни: монографія. 2-е вид., випр. і доп. // Ю.Й. Журавський, Б.П. Зайцев, Б.К. Мигаль. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. 200 с.

5. Зінко Ю.А., Григорчук П.С. Заклади культури та освіти Вінничини в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.). // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 26. С. 229–236.
6. Історія Київського медичного інституту Національного медичного університету імені О.О. Богомольця: від СРСР до незалежної України (частина 9). Київський медичний інститут під час Другої світової війни. Електронний ресурс, режим доступу: <http://nmu.life.ua/news/istoriya-kyivskogo-medychnogo-institutu-natsionalnogo-medychnogo-universytetu-imeni-o-o-bogomoltsya-vid-srsr-do-nezalezhnoyi-ukrayiny-chastyna-9-kyivskyj-medychnyj-institut-pid-chas-drugoyi-svitov/>
7. Кицак Б.В. Евакуація медичної галузі РСР у 1941 р. // Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2017. Вип. 25. С. 128–131.
8. Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія. // Ю.І. Левченко. 2017. Київ. 402 с.
9. Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького. Історія. Електронний ресурс, режим доступу: <http://old.meduniv.lviv.ua/index.php?option> (дата звернення: 26.06.2020).
10. Мельничук О., Мельничук М. Національно-культурне та духовне життя вінничан у початковий період нацистської окупації (за матеріалами газети «Вінницькі вісті»). // Наукові записки ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2020. Вип. 31. С. 88–98.
11. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із серед-

Иосиф Рочко*

(г. Даугавпилс)

ЗНАМЕНИТЫЕ ЕВРЕИ – ВРАЧИ ДИНАБУРГА – ДВИНСКА – ДАУГАВПИЛСА

Небольшой латвийский город Динабург – Двинск – Даугавпилс дал миру около 300 известных в Латвии, бывшем СССР, Европе и США личностей¹. Среди них почти два десятка врачей.

Шиф Исаак (1869, Динабург – 1948, Петрозаводск), земский врач, врач – бактериолог, доктор медицины, Герой Труда РСФСР (1929)².

Будущий доктор родился в семье учителя. В 1887 г. окончил рижскую

---

* Рочко Иосиф, историк и краевед, директор музея «Евреи в Даугавпилсе и Латгалии».

¹ До 1893 г. город назывался Динабургом, затем до 1920 г. Двинском, ныне Даугавпилс.

² <https://ru.wikipedia.org/wiki/...>

гимназиста, в 1893 році медик Мікрисі (Г. Фаулер). Ю. Арзевіч коштував Притомі, архівів України, Універс. Н. Макавська, Київ: Вид. дім «Кисво-Могиланська Будучи студентом, працював в болыице еврейской общины для бедных академия». 2006. С. 782-790.
в Ковенской губернии, участвовал в ликвидации холерной эпидемии в 12. Титаренко Л.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона Нижнем Новгороді). С. 189-191. начал свою деятельность земским врачом в вийскової адміністрації): монографія. / / Д.М. Титаренко. 2014. Львів-Донець. 442 с.
Олонекском уезде в бытность ныне Республика Карелии Российской Федерации. 13. Zygmunt A. Lwowski Wydział Lekarski w czasie okupacji niemieckiej 1941–1944. раціоналізації курсу реформи, не тільки в області, соціалістичній, а й в інших двох (дальше). Нунік (26.06.2026) библиотеки. Видимо, его общественно–просветительская работа была замечена. Он стал членом Олонекского уездного земского собрания. В 1903, 1906 и 1910 гг. находился в заграничных командировках в Германии и Швейцарии. Работал врачом и преподавателем гигиены в различных учебных заведениях Олонца. С 1913 по 1929 гг. был главным врачом Центральной больницы г. Петрозаводска. Большое внимание он уделял здоровому образу жизни. Преподавал в народном университете в Петрозаводске в 1918 г., а также выступал с многочисленными научно-популярными лекциями о медицине. После 1918 г. заведовал бактериологическим кабинетом Центральной больницы Карельской трудовой коммуны³.

В 1904–1913 гг. и 1929–1940 гг. Исаак Александрович был директором Петрозаводской фельдшерско-акушерской школы⁴. Двадцать семь лет руководил учебным заведением. Он поставил процесс преподавания на научно-педагогические основы, преподавал в ней патологию, фармакологию и гистологию. Одновременно был прозектором и заведовал бактериологическим кабинетом Олонекской губернской больницы. Был избран депутатом Петрозаводского городского совета. В 1929 г. ему присвоено звание Героя Труда⁵. В 1937 г. фельдшерско-акушерская школа города носила имя доктора И.А. Шифа. Однако в 1937 г. в связи с арестом его сына, Исаака Александровича исключили из ВКП (б).

После эвакуации из Петрозаводска в годы Второй мировой войны являлся заведующим практикой и преподавателем фармакологии в фельдшерско-акушерской и зубоврачебной школах в Саратове. В 1943 г. вернулся в Карело-Финскую ССР⁶. Заведовал республиканской санитарно-бактериологической лабораторией, а также преподавал гигиену в

³ Прозектор - ученая должность, паталогоанатом. Карельская трудовая коммуна – автономное областное объединение в составе РСФСР, существовавшее с 1920 г. по 1923 г.

⁴ Ныне – Петрозаводский медицинский колледж.

⁵ Герой Труда – звание, присваивавшееся в СССР в 1928–1938 гг. лицам, имеющим особые заслуги в области производства, научной деятельности, государственной или общественной службы.

⁶ Карело-Финская Советская Социалистическая Республика – союзная республика в составе СССР с 1940 г. по 1956 г.

Учительском институте Петрозаводска⁷. В 1944 г. врач и педагог был награждён знаком «Отличник здравоохранения», а в 1946 г. – медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне».

При жизни его имя носила больница села Видлицы. В честь И.А. Шифа была открыта мемориальная доска в Петрозаводском медицинском колледже. Карелия по праву может гордиться выходцем из Динабурга, ставшим выдающимся врачом республики.

Герштейн Григорий (1870,? – 1943, Москва) – видный хирург, профессор.

В 1895 г. Григорий Моисеевич окончил медицинский факультет Киевского университета. С 1902 г. заведовал хирургическим отделением Двинской земской больницы⁸. Участвовал в Русско-японской войне (находился в Манчжурии с ноября 1904 по февраль 1906 г.). Затем вернулся в Двинск. Внедрил в практику земской больницы спинномозговую анестезию. Видимо, в годы Первой мировой войны семья Герштейн покинула Двинск. В 1919–1928 гг. работал главным врачом Шереметевской больницы г. Москвы, директором Института скорой помощи им. Н.В. Склифосовского, старшим хирургом больницы и Института, главным врачом больницы им. Н.А. Семашко, и, наконец, в лечебно-санитарном управлении Кремля, профессором-консультантом Кремлёвской больницы. Г.М. Герштейн был участником трёх съездов российских хирургов. Он был женат на Изабелле Евсеевне Групп (1874–1961). В семье родилась знаменитый литературовед Эмма Герштейн (1903, Двинск – 2002, Москва).

Минц Владимир (Зеев Вольф) (1872, Динабург – 1945, Бухенвальд) – латвийский хирург, доктор медицины, профессор, врач В. Ленина, общественный деятель.

В 1880 г., чтобы детям дать хорошее образование, семья переехала в Ригу. В 1890 г. Владимир с отличием окончил Рижскую гимназию, а в 1895 г. – медицинский факультет Юрьевского университета. Уже на первом курсе он решил стать хирургом, учился с большим усердием. Он начал заниматься научной работой. Однажды студент решил испытать на себе, что чувствует больной, на которого наложена специальная гипсовая повязка, которая намертво сковывала ноги, бедра и талию. Будущий хирург попросил помощи у товарищей, и те с превеликим удовольствием замотали юношу в каменный корсет. А когда гипс затвердел, шутники использовали окаменевшую повязку в качестве карточного стола, несмотря на отчаянные протесты испытуемого... Ещё год добровольно работал в различных хирургических клиниках. После успешного окончания вуза получил, как тогда говорили, диплом лекаря. Затем в течение года работал

⁷ Ныне – Институт педагогики и психологии – структурное подразделение Петрозаводского государственного университета.

⁸ Здание больницы сохранилось до наших дней.

ассистентом факультетской хирургической клиники у профессора Вернера фон Мантейфеля⁹. В те годы здесь работали известные хирурги, в т.ч. выдающийся русский хирург Николай Пирогов.

В 1896 г. будущий врач защитил диссертацию на степень доктора медицины. Сдал экзамен на должность уездного врача. Затем ещё год стажировался в качестве хирурга в Берлине в клинике пр. Дж. Израэля¹⁰. В 1897 г. вернулся в Россию. Приходилось оперировать уток, гусей, кур и даже льва из зоопарка, у которого удалил поясничную грыжу¹¹. Начал работать в Москве в хирургической клинике Старо-Екатерининской больницы, в 1901 г. возглавил её хирургическое отделение. В 1904 г. его избрали секретарем Московского хирургического общества. Накануне Первой мировой войны профессора В. Минца избрали членом Международного общества хирургов. Его научные работы высоко ценились в Европе, особенно в Германии. Туда он нередко выезжал на семинары. С 1905 г. он – приват-доцент Московского университета на кафедре госпитальной хирургической клиники, с 1917 г. – профессор оперативной хирургии и топографической анатомии¹².

Во время Первой мировой войны В. Минц работал руководителем хирургического отделения Главного московского госпиталя, одновременно работал в других госпиталях и лечебных учреждениях¹³. С 1904 до 1916 гг. Минц являлся секретарём Всероссийского хирургического общества; с 1914 г. – действительный член Международного общества хирургов, а также редактировал газету «Хирургический вестник».

К 1917 г. он руководил хирургическими отделениями нескольких московских клиник, преподавал в университете и в других медицинских институтах. По праву считался одним из самых авторитетных специалистов не только в хирургии, но и области онкологии, урологии, инфекционных болезней. Но коньком доктора Минца, несомненно, была хирургия, здесь он был настоящий виртуоз.

В 1918 г. он возглавил группу врачей, лечивших В. Ленина после покушения на его жизнь¹⁴. Осмотрев раненого, В. Минц приступил к исследованию. Одну пулю в руке он обнаружил, отметив, что крупные сосуды

⁹ Мантейфель он Вернер ((1857–1926) - один из лучших хирургов своего времени, работал в Юрьевском (Дерптском) университете хирург.

¹⁰ Израэль Джеймс Адольф (1848–1926) – немецкий врач, хирург, уролог.

¹¹ Березовская А. Профессор Минц: он спас Ленина, но не спас себя. Открытый город. 17.08.2016. <http://www.freecity.lv/zhzl/35078/>

¹² В царской России «приват-доцент» – это преподавательская должность, введённая в университете.

¹³ Бобе М. Евреи в Латвии. С. 257, 265, 288–289, 355 – 357.

¹⁴ Коршенков П. Его сердце и знания освещали путь страждущим. Динабург вести. 03.05. 2011. Березовская А. Профессор Минц: он спас Ленина, но не спас себя. Открытый город. 17.08.2016.

не затронуты. А вот вторую нащупать удалось не сразу. Он начал тщательно пальпировать шею Ленина. Вдруг лицо его омрачилось. «Вот она!» – указал хирург на противоположную сторону шеи. Профессор вырезал из картонки подкладку и положил на нее раненую руку. «Так боль будет меньше! У кровати поставьте подушки с кислородом»¹⁵.

Доктор тщательно перевязал больного, который в сознание так и не приходил. У Ленина поднялась температура. По словам хирурга, ранение принадлежало к разряду самых тяжёлых. Группа медиков и В. Минц решили не рисковать и прибегнуть к консервативному лечению раненого. Он и впрямь довольно быстро пошёл на поправку. И через две недели с согласия лечащего врача уже приступил к работе¹⁶.

В. Минц выезжал в лучшие зарубежные клиники, в т.ч. и клинику Кохера¹⁷. В 1920 г. В. Минцу разрешили вернуться в Латвию. В Риге его встречала толпа журналистов, но он был крайне сдержан. Хотя его брат, Паул Минц, к тому времени уже был профессором юриспруденции Латвийского университета, но даже его связей не хватило, чтобы прибывшего из СССР маститого учёного допустили к работе в университете. Не помогла и поддержка знавшего его профессора П. Страдыня.

В. Минц начал практику в частной больнице, но активно участвовал в научной жизни Латвии, публиковался в медицинском журнале, выступал с докладами на научных семинарах. И пользовался огромным авторитетом в академической среде Латвии и зарубежья. С 1922 г. он стал профессором медицинского факультета Каунасского университета. В 1923–1924 гг. был врачом абиссинской королевы и наследника. Неудивительно, что именно его вызвали для спасения тяжело раненного советского дипкурьера Иоганна Махмасталя¹⁸. В 1926 г. врач провёл первую в Латвии хирургическую операцию по удалению доли лёгкого.

¹⁵ Подшивка: как врач из Даугавпилса Ленина после покушения Каплан лечил <http://www.gorod.lv/novosti/277670-podshivka-kak-vrach-iz-daugavpilsa-lenina-posle-pokusheniya-kaplan-lechil#ixzz4kpYIcAuT>. По материалам журнала «Открытый город», журнала «Веселиба» (1967 г.) и газеты «Красное знамя» (22.01.1967 г.).

¹⁶ Первая пуля была извлечена только в 1922 г., а вторая в 1924 г., уже после смерти Ленина. Эти обстоятельства спустя годы породили массу версий и слухов, в основе которых лежала теория заговора. Подвергались сомнению и само ранение, и личность стрелявшей в вождя полуслепой женщины, недавно вернувшейся с каторги... Но Минц об этих таинственных обстоятельствах никогда и никому не обмолвился и словом.

¹⁷ Кохер Эмиль Теодор (1841, Берн – 1917, Берн) – швейцарский хирург, лауреат Нобелевской премии по физиологии и медицине. В 1913 г. оперировал Н. Крупскую – жену В. Ленина.

¹⁸ 5 февраля 1926 г. На станции Икшкиле было совершено нападение на советских дипкурьеров. Теодор Нетте был убит, Иоганн Махмасталь (1891–1942) выжил, хотя был ранен в живот и руку.

С 1925 по 1940 гг. профессор Минц работал заведующим хирургическим отделением Рижской еврейской больницы «Бикур Холим». Нередко по просьбе коллег он проводил показательные операции и в 1-й городской больнице, брался даже за совершенно безнадежные случаи, когда другие медики боялись потерять авторитет и не хотели рисковать. Он консультировал пациентов вместе со своим племянником М. Минцом в частной клинике по ул. Базницас, 19. В 1938 г. успешно провёл первую в Латвии операцию по врождённой сердечной недостаточности.

Однажды после операции, когда нельзя было спасти больного, доктор стремительно выбежал в свой кабинет и закрылся там. Никто не рискнул потревожить его. В коридоре были слышны его шаги по кабинету. Он прошагал четыре с лишним часа без перерыва. Потом, ни на кого не глядя, уехал домой, впервые за все годы, не отдав никаких распоряжений... У них с женой своих детей не было, но они опекали племянника – Михаила Минца, который под руководством дяди успешно осваивал искусство хирургии.

Летом 1940 г. решением новых властей профессор В. Минц был назначен руководителем госпитальной хирургической клиники Латвийского Государственного Университета. Тут он проявил свои организаторские таланты. Но главное, профессор, наконец, мог читать лекции и проводить практические занятия со студентами, что он делал всегда с огромным увлечением.

На приём к Минцу ехали больные со всей Латвии, он старался никому не отказывать. И по-прежнему брался за самые сложные случаи, нередко вызволяя людей почти с того света... Однажды в его кабинет зашёл офицер советской армии, отсидев в общей очереди в коридоре почти час. Оказалось, что он явился, чтобы позвать руку человеку, лечившему Ленина.

В первые дни войны из Риги была эвакуирована большая группа медиков. Профессор В. Минц остался на своем посту в Первой городской больнице и продолжал лечить больных. Теперь среди его мирных пациентов в клинике были еще и раненные советские солдаты. Когда кто-то из коллег или студентов заводил разговор об эвакуации, профессор неизменно отвечал отказом. «Вы же видите, сколько работы, а врачей почти нет. Кто больных лечить будет?» – говорил хирург, показывая на коридоры, заставленные носилками с ранеными. К тому же, как и многие представители интеллигенции, воспитанные на немецкой культуре, учёный считал преувеличением рассказы о зверствах нацистов. А тут еще тяжело заболел его племянник Михаил, беспокоила профессора и беременная жена племянника. Какая уж тут эвакуация?..

Почти сутками находясь в больнице за операционным столом, хирург даже не заметил, как произошла оккупация Риги. И только когда в операционный зал внесли молодого белобрысого парня в немецкой форме,

профессор понял – вопрос об эвакуации более не актуален. И он продолжал работать, занимаясь, в том числе, лечением военнопленных красноармейцев. На первых порах учёного не трогали. Но вскоре появилось распоряжение о запрете врачам-евреям оказывать помощь представителям других национальностей. Как и всем евреям, с приходом немцев ему пришлось перебраться жить в Рижское гетто, но днём его выпускали на работу в госпиталь. Здесь видный учёный и талантливейший хирург трудился санитаром, таскал носилки с ранеными, колол дрова и подметал двор... На сердце были боль и печаль. На его глазах айзсарги убили беременную жену племянника Миши, когда она вышла из дома, забыв накинуть кофту с жёлтой звездой.

В гетто начались массовые расстрелы. У многих обитателей гетто, потерявших семьи, опустились руки. Доктор Минц начал собирать вокруг себя коллег-врачей для организации медицинской помощи обитателям гетто, многие в ней остро нуждались. Даже после двух массовых акций уничтожения здесь ещё оставались тысячи людей. Среди них было очень много больных, да и травмы на работе случались постоянно, не говоря уже про побои и пытки. В любую минуту могла начаться эпидемия – от грязи, нехватки воды, болезней. Немцы этого тоже опасались. Поэтому не препятствовали усилиям Минца по оборудованию амбулатории при гетто. Здесь, в помещении по ул. Лудзас, начали вести приём еврейские узники-врачи. Многие были с профессорскими степенями и регалиями. Лекарства добывали заключённые Рижского гетто, которых вывозили на работы на различные армейские склады и в воинские подразделения. Вместе с профессором Минцем лечением больных занялся и его племянник Михаил. Минца перевели в «малое гетто», где содержались в основном мужчины (от большинства еврейских женщин и детей гитлеровцы и их пособники к тому времени уже избавились. Здесь ему тоже разрешили организовать небольшой госпиталь, выделив несколько пустых комнат. Практически в голых стенах профессор Минц с племянником и доктором Л. Рогалиным оказывал несчастным людям хирургическую помощь. Однажды у одного из узников, врача Якобсона, случилось прободение язвы желудка. Надо было делать резекцию, операция непростая даже в мирное время, при наличии хорошо оборудованной клиники. Но у профессора Минца выбора не было. Он рискнул, прооперировал больного коллегу самими примитивными подручными инструментами. Через неделю состояние пациента резко ухудшилось. Хирург сделал повторную операцию и спас жизнь человека. Это кажется невероятным, но его пациент не только выжил после практически безнадежной операции, но прошёл ещё через несколько концлагерей и дождался своего освобождения¹⁹. Осталась мас-

---

¹⁹ Фрейдман Б. Выдающиеся врачи-евреи, жившие и работавшие в Латвии.

са свидетельств, как профессор Минц помогал активистам из движения Сопротивления Рижского гетто.

Находясь в гетто, Минц не только лечил больных, но и много читал. Исследовал наиболее интересные случаи из своей практики и тщательно записывал их, надеясь, что когда-нибудь его опыт еще пригодится науке. Духом он не падал. Даже когда погиб его племянник Михаил... Владимир Минц убеждал своих товарищей по несчастью не предаваться унынию. По улицам Рижского гетто доктор ходил в белом халате с высоко поднятой головой, как когда-то по коридорам своей больницы. И уже один его вид действовал на многих успокаивающе... Узнав о деятельности доктора, легендарный спаситель евреев Жанис Липке через верного человека передал, что для побега профессора всё готово. Но В. Минц с благодарностью отклонил это предложение. Он не мог оставить своих больных. Врач готовился разделить с ними общую участь, какой бы ужасной она ни была...

С 1941 по 1943 гг. хирург днём мог находиться в городе, а вечером возвращаться в гетто. Он с 1943 г. руководил больницей, созданной им в гетто. В мае 1943 гг. за Минцем приехали эсэсовцы, чтобы увезти его в военный госпиталь оперировать раненых командиров карательных отрядов, доставленных в Ригу из лесов Белоруссии. Однако узник отказался, сказав, что он уже стар и не может помочь. Согласно одной из версии, за это он был перемещён в Кайзервальд. Осенью 1944 г. профессора В. Минца вместе с другими узниками гетто перевезли в лагерь смерти Бухенвальд.

Когда в Бухенвальде разнеслась весть, что к ним прибыл врач, когда-то лечивший самого Ленина, участники немецкого Сопротивления общими стараниями устроили больному профессору из Риги относительно приличное и тёплое место в бараке. Он отказался: «Спасибо! Но я останусь там, где все наши...» Рижан разместили в дырявых палатках, наспех установленных прямо на плацу. Зиму пережили не все. Доктор Минц, несмотря на свои 72 года и крайнюю степень истощения, держался до последнего. Однажды морозным утром гитлеровцы выстроили заключённых для проверки. Они заставили полуживых узников «заниматься физкультурой» – по команде бегать, приседать, ложиться. Потеряв сознание, доктор упал. Товарищи унесли его в лазарет. Профессор на следующий день пришел в себя, даже пытался ходить. Доктор Владимир Михайлович Минц умер в феврале 1945 года, не дожив до освобождения двух месяцев (по другим сведениям - 12 ноября 1944 г.).

Владимир Михайлович Минц опубликовал более 100 статей и книг по нейрохирургии, пластической хирургии, ортопедии, гинекологии, уро-

---

Сборник материалов научной конференции «Евреи в меняющемся мире». Латвийский университет, 1999. Об этом эпизоде после войны вспоминал бывший узник Рижского гетто, доктор медицинских наук, профессор Лазарь Яворковский.

логии и онкологии. Его учениками был ряд видных латвийских хирургов, в том числе Владимир Голберг, Генрих Шнейдер, Михаил Дублинский и Лев Хнох. В 1970 г. Б. Альтшулер и Д. Черфас собрали архивные данные и записали воспоминания коллег, пациентов, бывших узников гетто о погибшем профессоре. Так появилась книга, посвящённая выдающемуся выдающемуся человеку.

Коварский Илья (Свенцянский Иуда Натанович) (1880, Динабург – 1962, Нью-Йорк) – политический деятель, доктор медицины, издатель²⁰.

Родился в семье фабриканта. Учился на агрономическом факультете Киевского политехнического института, окончил медицинский факультет Юрьевского университета. В 19 лет начал заниматься политической деятельностью. Стал членом Партии Социалистов Революционеров (ПСР), т.е. эсером. За революционную деятельность был привлечён к ответственности в Киеве (1901 г.), в Житомире (1903 г.). Вёл революционную работу в Нижнем Новгороде, Петербурге, Москве, участник революции 1905–1907 гг. В мае 1909 г. был избран членом ЦК ПСР. С 1911 г. находился в эмиграции и отошёл от партии. Во время февральской революции 1917 г. работал в Москве санитарным врачом при городской управе. В марте 1917 г. стал членом Московского горкома ПСР. Летом 1917 г. был избран членом Московского Совета рабочих депутатов, затем – заместитель городской головы.

Октябрьскую революцию (переворот) 1917 г. не принял. 25 октября 1917 г. был избран членом Московского Комитета общественной безопасности, задачей которого была борьба с большевиками. Как член ПСР участвовал в переговорах о мирном соглашении противостоящих политических сил в городе. 22 ноября 1917 г. на заседании уже запрещённой Городской думы предложил принять постановление о том, что «великий хозяин земли Русской – Учредительное Собрание».

Неоднократно выступал с антибольшевистских позиций на заседаниях городской думы, боролся против ее роспуска. В ноябре 1917 г. избран депутатом Учредительного собрания по Могилевскому избирательному округу. В декабре 1917 г. вошёл в президиум бюро фракции правых эсеров в Учредительном собрании. После разгона Учредительного Собрания написал «Письмо в деревню», представляющее программу эсеров на будущее. В 1918 г. вступил в «Союз возрождения России», а в мае 1918 г. вошёл в редакцию газеты «Возрождение». В июле 1918 г. был направлен в Астрахань как член уполномоченных для ожидания десанта союзников и ведения с ними переговоров о восстановлении фронта.

В 1919 г. через Константинополь эмигрировал во Францию, жил в Париже. Окончил Институт детской медицины, практиковал как врач. Вхо-

²⁰ http://rujen.ru/Коварский_Илья_Николаевич

дил в Российский общественный комитет помощи голодающим в России (1921 г.). Был членом ревизионной комиссии Российского земско-городского комитета (Земг.), а также членом правления Общества русских врачей имени Мечникова в Париже (1920–1940).

Как политик выступал против наметившейся у части эсеров готовности к сотрудничеству с советской властью в борьбе против иностранной интервенции. Считал, что необходимо создать широкую антибольшевистскую коалицию.

Вместе с женой Л. Коварской издали два сборника детских рисунков, стихов и прозы «Дети – детям» и «Родное»²¹. Основал в 1923 г. в Париже книжное агентство и магазин (издательство) «Родник». Фирма занималась издательской деятельностью и содержала библиотеку. Печатался в русских эмигрантских издательствах: в журналах «Современные записки», «Русские записки» и др. Читал лекции в Русском народном университете, на медицинских курсах для русских сестёр милосердия (1939)²².

В 1940 г. уехал в США, где работал врачом. Стал членом правления, а затем был многолетним председателем Общества российских врачей в Нью-Йорке (1920–1940). Был членом ряда общественных организаций, в частности – корпорации «Нового журнала».

Коварский Илья Николаевич вошёл в историю как видный деятель эсеровского движения.

Крецер Яков (1886, Москва – 1942, Даугавпилс) – врач Даугавпилсского уезда, кавалер ордена Трёх звёзд IV степени.

Яков Давидович окончил Московский медицинский институт. Во время Первой мировой войны служил бригадным врачом в русской царской армии. Влюбился в сестру милосердия Наталью Сайкову (1892, Казань). Наталья Юрьевна была дочерью православного священника, который не допускал мысли, что его дочь выйдет замуж за иудея. Чтобы жениться, Я. Крецер крестился, став православным. Как говорила его жена Наталья, её муж «был таким православным, как я магометанка». Тем более что отец доктора был религиозным евреем²³.

С 1920 г. семья Крецер жила в Даугавпилсе по ул. Постоялая, 3 (ныне Михоэлса). Он был уездным врачом, судебным экспертом и тюремным

²¹ Коварская (ур. Налон – Домбровская) Лидия (1874–1965) – педагог и писатель. Вместе с мужем эмигрировала во Францию. Вела культурно – просветительскую работу среди эмигрантов. В 1940 г. переехала с мужем в Нью-Йорк, сотрудничала в газете «Новое русское слово». Там же работала дочь Коварских – Вера.

²² <http://www.tez-rus.net/ViewGood32032.html> Коварский Илья Николаевич

²³ Родной брат Я. Крецера Виктор Крецер (1888, Москва – погиб, Бухенвальд) – доктор в рижской больнице Бикур Холим.

врачом. Доктор Я. Крецер открыл частную практику: хотя он был терапевтом, но лечил и взрослых, и детей. Его знали как добропорядочного человека, который мог не взять денег с бедняка. Он никогда не пересчитывал полученный гонорар. В 1933 г. за свой труд был награждён орденом Трёх звёзд. С началом войны он скрывался в деревне Гравёры. Но осенью 1942 г. врача нашли и доставили в Даугавпилс. Понимая, что его ждёт, доктор Я. Крецер предпочел принять яд. Похоронили доктора на православном кладбище. Горькая ирония судьбы: родился евреем, стал православным, умер как еврей, похоронен как христианин²⁴.

Пуклин Беньмин (1893, Витебск – 1937, Даугавпилс) – ветеринарный врач Земгальского артиллерийского полка, полковник-лейтенант медицинской службы Латвийской армии, кавалер Ордена Трёх звёзд (1934).

Окончил Варшавский университет. Во время гражданской войны в России служил в Русской Западной армии, затем с 1918 г. – в латвийской²⁵. В ней было очень мало старших офицеров, но среди них пять офицеров медицинской службы, в т.ч. и Б. Пуклин²⁶. Он являлся участником боёв за независимость Латвии. Служил в Латвийской армии в Земгальском артиллерийском полку, который квартировал в Даугавпилсской крепости. Офицер следил за здоровьем лошадей, используемых в кавалерии и в артиллерии. В 1934 г. он стал кавалером Ордена Трёх звёзд IV степени. 19 августа 1937 г. скоропостижно скончался на рабочем месте. Похоронен в Даугавпилсе. Газета «Сегодня» откликнулась на это печальное событие, а через год сообщала, что отметили годовщину смерти²⁷. Известно, что его жена Блюма Пуклина (1900, Двинск), учительница французского языка, после смерти мужа ушла к популярному детскому доктору Реувену Гуревичу. Дочь – Дина Пуклина (1921, Рига), была очень красивой девушкой, училась в Даугавпилсской латышской гимназии. Во время войны Блюму и Дину Пуклиных прятал Григорий Зайчиков в деревне Ренгевичевка, за Гривой. Их выследили и расстреляли²⁸.

Равич-Биргер Елена (1894, Двинск – 1986, Москва) – советский врач-инфекционист и микробиолог, доктор медицинских наук, профессор.

²⁴ По материалам: Якуб З. В те дни: Из истории гетто // Евреи в Даугавпилсе. Исторические очерки. Даугавпилс, 1993. С. 356. Наталья Крецер была дантистом, после войны жила в Даугавпилсе.

²⁵ Участники Белого движения в России. <http://погибшие.рф/arhiv/uchastniki-grazhdanskoj-voyny/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-pr-pya.html>

²⁶ Жвинкис А. О книге Менделя Бобе «Евреи в Латвии». С. 234.

²⁷ Незабываемые могилы. Русское зарубежье: некрологи 1917 - 1997. <https://pomnirod.ru/materialy/> html Газета «Сегодня», Рига, 1937, 20 августа, № 227. «Сегодня», 1938, 31 августа № 240.

²⁸ Якуб З. В те дни. Из истории Даугавпилсского гетто. Евреи в Даугавпилсе. Исторические очерки. Даугавпилс, 1993. С. 345.

Родилась в семье врача. В 1919 г. окончила медицинский факультет 2-го МГУ. Работала в больницах Сарапула и Москвы. В 1938 г. была назначена заведующей отделением кишечных инфекций в Горьковском (ныне Нижний Новгород) бактериологическом институте. Главные научные исследования учёной связаны с микробиологией и иммунологией. В 1948 г. Елена Давыдовна защитила докторскую диссертацию, а в 1954 г. стала профессором.

С 1956 г. Е. Биргер-Равич работала в Государственном контрольном институте в отделе живых культур. Она создала и руководила Центральным музеем живых культур. Профессор для борьбы с вирусами и эпидемиями создала национальную коллекцию патогенных и условно патогенных культур микробов и вирусов; внесла предложения по их классификации. В 1957 г. она стала инициатором и организатором выпуска каталога патогенных микробов. Учёная написала ряд книг, ставших классическими в области микробиологических, бактериологических и серологических методов исследования при инфекционных заболеваниях. Одна из её книг переиздавалась пять раз. Елена Давыдовна фактически на протяжении двадцати лет (1950–1970) была одним из ведущих советских микробиологов.

Муж Е. Биргер-Равич – Осип Григорьевич Биргер, эпидемиолог, был одним из ведущих эпидемиологов страны, действительным членом Микробиологического института. В 1930 г. он был арестован, а в 1937 г. освобожден и работал затем в закрытом Военно-санитарном институте. Позднее он заведовал лабораторией ВНИХФИ, был консультантом бактериологической лаборатории Образцовой детской больницы²⁹. В 1960 г. основал микробиологический раздел Реферативного журнала и до конца своих дней был его редактором. Он был также автором и редактором многих руководств по микробиологии. По стопам родителей пошёл и сын – Михаил Осипович Биргер – врач-микробиолог, кандидат медицинских наук, как и родители, посвятил себя эпидемиологии и микробиологии. В 1943 г. поступил в Ленинградскую Военно-морскую медицинскую академию. До 1957 г. служил в Военно-морском флоте. Демобилизовался в звании майора медицинской службы. В течение двадцати лет руководил лабораториями Московского НИИ эпидемиологии и микробиологии.

Кейд (Кадинский) Стэнфорд (1895, Двинск – 1973, Портсмут, Великобритания) – британский врач, вице-маршал авиации, сэр³⁰.

Кадинский Соломон (Зама, Зяма) – еврей, а не русский, как указано в Английской Википедии. В других источниках его национальность не

²⁹ ВНИХФИ – Всесоюзный научно-исследовательский химико-фармацевтический институт имени С. Орджоникидзе.

³⁰ http://cyclowiki.org/wiki/Сэр_Станфорд_Кейд

указана. Его отец был владельцем магазина ювелирных изделий. У С. Кадинского был старший брат. Вскоре после рождения С. Кадинского семья переехала в Санкт – Петербург. Из-за начавшихся еврейских погромов семья покинула Россию. В 1903 г. в братья поступили в школу в Антверпене. В 1913 г. С. Кейд поступил в Брюссельский университет, где изучал медицину.

Во время Первой мировой войны служил в бельгийской армии. Осенью 1914 г., когда Антверпен был захвачен кайзеровскими войсками Германии, С. Кейда вместе с другими эвакуировали в Англию. В Лондоне он поступил в Королевский колледж, а затем в медицинскую школу Вестминстерской больницы. Заявление для поступления в колледж он написал по-французски, т. к. не владел английским. Ему быстро удалось освоить этот язык. В 1917 г. С. Кейд получил диплом врача. Поменял фамилию и имя Кадинский Соломон на Кейд Стенфорд, приняв английское гражданство. В 1923 г. С. Кейд стал членом Королевского колледжа хирургов. В 1924 г. был назначен хирургом-консультантом Вестминстерской больницы, а затем стал хирургом в Радиевом институте и госпитале Маунт-Вернон. Это был один из первых институтов страны, где радиология применялась в лечении больных. Врач изучал применение анестезиологии для больных, прошедших облучение. Его первая научная работа была посвящена этой теме. Он побывал в Институте Радия в Париже³¹. Понял, что применение облучения может стать надёжным средством для борьбы с раком. Вместе с коллегами открыл институт в Хемстеде, где начали лечить больных таким способом.

С началом Второй мировой войны С. Кейд стал членом Волонтёрского резерва Королевских военно-воздушных сил. Был призван на военную службу в качестве врача эскадрильи Королевских военно-воздушных сил. Он не только оперировал раненых пилотов, но и предложил изменить дизайн кабины истребителей. Это привело к уменьшению аварий, соответственно уменьшило вероятность гибели пилотов. В 1942 г. С. Кейду было присвоено звание генерал-майора (Air Commodore) британской армии, а в 1945 г. – вице-маршала авиации³². Всего пять евреев были удостоены такого звания в Великобритании. За заслуги перед Британской империей доктор был удостоен звания сэра.

После войны сэр Стенфорд Кейд продолжал работу в области радиотерапии. В 1954 г. он стал членом Королевского общества акушеров и гинекологов, а в 1961 г. – членом Королевского общества врачей, позже – его вице-президентом. Являлся почётным членом различных обществ, читал

³¹ Ныне Институт Кюри – один из ведущих в мире научных институтов в области биофизики, молекулярной биологии и онкологии. Основан Марией Склодовской-Кюри в 1921 г.

³² Соответствует званию генерал-лейтенанта ВВС России.

лекции в США, Чили, Франции, Ирландии и Греции. Перу исследователя принадлежат несколько книг по проблемам местной анестезии и лучевой терапии.

Стенфорд Кейд был женат на медсестре, которая работала в Вестминстерской больнице. У них было три дочери, одна из которых стала радиотерапевтом.

Шапиро Абрам (1909, Двинск – 1996, Даугавпилс) – главный терапевт города, заведующий терапевтическим отделением горбольницы, депутат горсовета, Заслуженный врач ЛССР³³.

Родился в состоятельной семье предпринимателя Мирона Шапиро. С отличием окончил Двинскую гимназию, хотел стать врачом. Уступая мольбам матери, которая не хотела, чтобы сын уезжал далеко, поступил на механический факультет ЛУ, проучился два года. В середине 1930-х гг. уехал в Чехословакию, чтобы учиться в медицинском институте в Брно. На медицинский факультет в ЛУ после 1934 г. поступить евреям было практически невозможно. Он вспоминал, что, будучи студентом младших курсов, внимательно изучал признаки болезней. Ему порой казалось, что они проявляются у него самого, но на старших курсах такого чувства уже не было.

После возвращения в 1940–1941 гг. работал врачом в Даугавпилсской городской поликлинике. С августа 1941 г. по январь 1942 г. был командиром санитарной роты 92-го полка 201-й Латышской дивизии. Затем в течение двух лет – полковым врачом 43-й Латышской гвардейской стрелковой дивизии. С июня 1944 г. до ноября 1946 г. майор медицинской службы А.М. Шапиро командовал отдельным медико-санитарным батальоном 308-й дивизии 130-го Латышского стрелкового корпуса. Затем работал врачом госпиталя инвалидов войны в Даугавпилсе. В 1951 г. была создана Даугавпилсская городская объединенная больница, где А. Шапиро стал одним из ведущих врачей и более 20 лет заведовал терапевтическим отделением. Был главным терапевтом города, врачом-консультантом. Свою активную деятельность А.М. Шапиро завершил в ноябре 1993 г. в возрасте 84 лет. Он был самым известным врачом в Даугавпилсе, неоднократно избирался депутатом городского Совета, был награжден орденами и медалями. Абрам Миронович все силы отдавал больным, не зная выходных, пренебрегая отдыхом, оставаясь в больнице по ночам, если положение больного было угрожающим.

По понедельникам он устраивал обзор научной литературы, рассказывал о самых интересных публикациях в медицинских журналах, которые читал на русском, чешском, немецком и французском языках. Фактически при А.М. Шапиро в Даугавпилсе существовала школа терапевтов.

³³ Гут И. Еврейские врачи Даугавпилса. Евреи в Даугавпилсе. Исторические очерки. Книга вторая. Даугавпилс, 1999. С. 190 – 195.

Много знаний давали молодым врачам совместные обходы с тщательным и всесторонним обсуждением каждого осмотренного больного. Доктор Абрам Шапиро поддерживал, продвигал молодых врачей, доверял им. Он был председателем врачебного общества, где читались доклады о важных теоретических и практических вопросах. Темы для обсуждения подбирал и давал Абрам Миронович.

Главный кардиолог республики, профессор Юлий Аншелевич говорил: «Имея в Даугавпилсе А.М. Шапиро, нет необходимости обращаться к рижским авторитетам. Шапиро знает не меньше их и не превзойдён в диагностике и методах лечения». Рижский медицинский институт присылал к А. Шапиро на практику своих студентов старших курсов, молодых врачей, которые у него многому научились. Некоторые из них стали докторами наук.

Сам Абрам Миронович мог защититься, но считал, что ему не стоит тратить время на изучение узкого вопроса, как полагалось при работе над темой диссертации. Практический врач, считал Абрам Миронович, должен следить за медицинской литературой по всем проблемам терапии. Доктор А. Шапиро опубликовал много статей в научных и прикладных медицинских журналах. Абрам Миронович с трудом выкраивал время для чтения художественной литературы, но любил книги И. Эренбурга и стихи Е. Евтушенко.

Он не терпел самолечение и терпеливо учил больного, как себя вести: как правильно питаться, какие медикаменты употреблять, а каких – избегать. Высоко ценил психотерапию и советовал ежедневно ходить хотя бы час пешком. В беседе с коллегами говорил, что неудачи медицины часто вызваны тем, что врачи хорошо знают характер болезни и ее последствия, но не знают причину, которую нужно было бы устранить, прежде всего.

В 1959 г. А.М. Шапиро было присвоено звание Заслуженного врача республики. Его авторитет был огромен. Он предпочитал терапевтические методы лечения и в случае неизбежности признавал необходимость хирургического вмешательства. Врач говорил, что почти у любого человека старше 50 лет он обнаруживает несколько болезней, совсем избежать их нельзя, но надо жить и лечиться так, чтобы хроническая болезнь не прогрессировала.

Доктор никогда не был женат. Быть может, одной из причин этого было то, что он целиком отдавал себя работе. Жил он в одной квартире вместе со своей сестрой, которая не была замужем, самоотверженно и трогательно стараясь создать брату благоприятные бытовые условия.

Кром Лазарь (Леон) (1909, Двинск – 2001, Великобритания) – участник гражданской войны в Испании, врач, подполковник медицинской службы британской армии во Второй мировой войне, автор книг.

Сын предпринимателя, окончил школу в Латвии (вероятно, в Двинске). В 1926 г. вместе с отцом эмигрировал в Эдинбург (Шотландия). Отец здесь продолжил свою предпринимательскую деятельность. В Эдинбурге Леон Кром изучал медицину, окончил университет. Работал врачом в Блэкберне. С началом гражданской войны в Испании (1936-1939) отправился в республиканскую армию. Работал врачом на скорой помощи в Мадриде. Стал главным врачом британского батальона бригады 35-ой дивизии республиканской армии. Участвовал в создании мобильных полевых госпиталей, спасал раненых на различных фронтах. В сентябре 1938 г. после поражения республиканцев вернулся в Англию. Поселился в Лондоне, вступил в КП Великобритании. Работал врачом в Кембервилле. Старался оказать помощь бывшим интербригадовцам, оказавшимся в лагерях для перемещённых лиц во Франции. В 1941 г. Л. Кром был завербован в королевский медицинский корпус британской армии и направлен в Северную Африку. Здесь в составе союзных войск он командовал 152-ой группой скорой помощи и был награждён Военным крестом за храбрость во время битвы Монте-Кассино (Италия). Ему было присвоено звание подполковника медицинской службы. В 1945 г. стал первым командиром британских военных госпиталей в Неаполе, а затем в Казерте.

После войны работал патологоанатом в больнице Королевы Мэри в Педдингтоне и больнице Модсли. Свою деятельность врача закончил в качестве невропатолога в детской больнице в Каршалтоне (Carshalton). После выхода на пенсию был секретарём «Общества культурных связей» с СССР и президентом Международной организации интербригадовцев. Л. Кром является автором двух книг. Одна из них – о патологии умственной отсталости (1967), другая – о выживании в нацистских лагерях, основанной на рассказах двоюродного брата (1988). Родственники Л. Крома погибли в годы Холокоста³⁴.

Райхер Борис (1910, Двинск – 1956, Пермь) – советский врач – эпидемиолог, один из создателей вакцины против брюшного тифа, доктор медицинских наук, профессор.

В возрасте пяти лет он вместе с родителями переехал в небольшой городок Бежун Тверской губернии, где прошли его детские и юношеские годы. Окончил среднюю школу, в 1931 г. – 1-й Ленинградский медицинский институт (ЛМИ), а затем работал санитарным врачом в Нижнем Тагиле³⁵. Заведовал отделением паразитных тифов в Нижне – Тагильском медицинском институте. Вскоре переехал в город Молотов (ныне Пермь)

³⁴ http://es.wikipedia.org/wiki/Len_Crome Biografija: spartacus.schoolnet.co.uk. Доктор Лен Кром – некрологи, The Independent, 11 мая 2001 г., 24 мая 2011 г.

³⁵ ЛМИ – ныне Первый Санкт-Петербургский государственный медицинский университет имени академика И. П. Павлова

на работу в качестве ассистента кафедры микробиологии, где преподавал в Молотовском Государственном медицинском институте³⁶. С 1938 г. Борис Иосифович – доцент кафедры микробиологии, позже заведующий кафедрой эпидемиологии Молотовского ГМИ. В 1942 г. под руководством профессора А.В. Пшеничнова выполнил и защитил кандидатскую диссертацию на тему «Экспериментальные и эпидемиологические наблюдения над периодом инкубации при сыпном тифе». Вскоре был утвержден в должности доцента кафедры микробиологии.

Во время войны вместе с профессором А. В. Пшеничным создал вакцину против сыпного тифа³⁷. В 1946 г. за разработку нового метода изготовления вакцины против сыпного тифа стал доктором медицинских наук, профессором. Основоположник кафедры микробиологии, профессор Б.И. Райхер был человеком огромной эрудиции и блестящим экспериментатором.

Церлюк Бенцион (1913, Тирасполь, Румыния, ныне Молдавия, фактически самопровозглашённая Приднестровская Республика – 2009, Рига) – хирург – вертебролог, лауреат Государственной премии ЛССР, кавалер Ордена Трёх звёзд, профессор³⁸.

Бенцион Церлюк родился в бедной семье. Судьба семьи сложилась трагически. Отец – Мирон Церлюк – был служащим в частном торговом предприятии. Когда Борису исполнилось 9 лет, умер отец из-за отсутствия медицинской помощи. После его смерти мать переехала к своим родным в Бессарабию г. Аккерман³⁹. В 13 лет по вине врачей он остался без матери. Не смогли спасти медики и его младшего братика. Возможно, эти горькие потери предопределили будущую профессию.

В этом же городе в 1932 г. будущий врач окончил лицей, получив среднее образование. Поступил в университет в г. Яссы (Румыния), однако окончить его не смог. Как указывает Б. Церлюк в своей автобиографии, «начались преследования членов демократического блока студентов, к ко-

---

³⁶ МГМИ – ныне Пермский государственный медицинский университет (ПГМУ) им. академика Е. А. Вагнера.

³⁷ Пшеничнов А. В. – выдающийся советский учёный в области микробиологии и эпидемиологии. Один из основателей Пермской школы микробиологии.

³⁸ До Первой мировой войны Тирасполь входил в состав Российской империи, с 1918 г. – в составе Румынии, с 1929 по 1940 г. – столица Молдавской АССР (в составе Украинской ССР), с 1940 по 1990 гг. в составе Молдавской ССР, с 1990 г. – столица самопровозглашённой Приднестровской Республики.

³⁹ Аккерман – ныне г. Белгород – Днестровский. С 1918–1940 гг. находился в составе Румынии. Исторически область между реками Прут и Днестр называют Бессарабией. С 1944 г. город находится в составе Одесской области (Украина).

тому он принадлежал, а также в виду сильных антисемитских эксцессов»⁴⁰. В связи с этим будущий врач переехал в Италию.

Окончил медицинский факультет Болонского университета, получив квалификацию терапевта и хирурга. О годах, проведённых в Италии, Бенцион Миронович всегда вспоминал с огромной любовью: «В Болонье я проучился пять лет. И на всю жизнь влюбился в итальянцев. А ещё больше – в итальянок. Какие это чудесные люди! У меня, конечно, как у бедного студента, денег на еду почти никогда не было. Так, в соседней лавке итальянцы мне давали в кредит хлеб и молоко. Целый месяц, пока я готовился к экзаменам, я так питался: утром ел хлеб с молоком, в обед – молоко с хлебом, на ужин – молоко. Хозяева квартиры, у которых я жил, никогда не запирали двери на замок. Одна моя приятельница-итальянка заложила в ломбарде свои золотые украшения, чтобы мне занять деньги, на которые я мог съездить на каникулы домой к родственникам. Ну как можно было не любить таких чудесных людей?»⁴¹

И всё-таки в 1938 г. Б. Церлюк вернулся в родной Тирасполь (Румыния), хотя была возможность остаться в Италии. Город был разрушен, родные расстреляны. Но назад пути уже не было. Сдал экзамены при медицинском факультете г. Яссы и получил права практикующего врача. На государственную службу, как еврей, поступить не мог. В 1938–1940 гг. работал ординатором Бендерской городской больницы. С установлением советской власти в 1940 г. организовал больницу в селе Бульбоки (Бендерский уезд, Молдавская ССР), став её заведующим⁴².

С большим трудом он получил официальное разрешение на работу врачом, работал на селе, боролся с сыпным тифом, женился, родился ребёнок, роды принимал сам во время бомбёжки, т.к. началась война. Успел вместе с женой и ребёнком, а также с больничным имуществом, перебраться на левый берег Днестра. Добрался до Сталинградской области (ныне Волгоградская область), где до июля 1942 г. был назначен главным врачом Клетской районной больницы, а с приближением фронта эвакуирован в Узбекистан.

С сентября 1942 г. по март 1944 г. работал в Янгиюльском районе Ташкентской области заведующим врачебным участком в селе Шуралисой. Лечил, спасал людей от малярии. Как-то за рекой человека укусил кара-

⁴⁰ Autobiogrāfija. LNA (Latvijas Nacionālais arhīvs). Personāla dokumentu valsts arhīva. (PDVA). Pamatojums 440. f., 3.apr., 259. i., 64.lpp.

⁴¹ Березовская А. Чем труднее жизнь, тем лучше закалка. Телеграф. №7 (295), 10. 01. 2003. Материал предоставлен автору академиком В. Калнберзом.

⁴² Личный листок по учёту кадров. LNA. PDVA. Pamatojums 440. f., 3.apr. 259. i., 163. lpp.

курт⁴³. По местным поверьям укушенного нельзя было везти в больницу, находящуюся за рекой, а то больной мог скончаться в страшных муках. Пришлось доктору ехать верхом. Приехал на место и увидел человека, лежавшего на земле и корчившегося от боли. А рядом сидит мулла и молится о его спасении. Бенцион Церлюк сделал больному укол морфия, и тот моментально успокоился, уснул, а затем выздоровел. После этого местные жители считали доктора святым, а авторитет мoulлы пошатнулся⁴⁴.

Затем на полгода стал слушателем Куйбышевских курсов усовершенствования врачей в Саратове. Главной задачей курсантов было в дальнейшем лечить раненых бойцов Красной армии. В 1944 г. доктор был мобилизован в Красную армию. Во время войны приходилось работать хирургом в различных госпиталях, двигаясь на запад, а в сентябре 1944 г. оказался в Даугавпилсе. Госпиталь находился в здании учительского института на углу ул. Института и Саулес. В сентябре Б. Церлюк был назначен ординатором и начальником медицинского отделения эвакогоспиталя №3331.

Здесь собралась большая бригада видных медиков, как будущий академик З.В. Ермольева, Н.Н. Бурденко⁴⁵. Именно в этом госпитале впервые в Советском Союзе был успешно опробован и стал массово применяться советский пенициллин. В память об этом историческом событии на доме установлена памятная доска.

В декабре 1945 г. старший лейтенант медицинской службы Б. Церлюк демобилизовался и был назначен главным врачом госпиталя, а затем заведующим гнойным отделением Даугавпилсской больницы. Оперировал раненых, а также в начале 1950-х гг. начал заниматься пересадкой костных тканей, т.к. было много раненых с повреждением костей. Хирург провёл 18 уникальных операций. На Всесоюзной конференции молодых врачей он выступил с докладом. После блистательного доклада Б. Церлюка пригласил к себе директор Института переливания крови академик А. Филатов⁴⁶. Медицинский светила был удивлён, что молодой врач даже

---

⁴³ Каракурт – паук, укус которого смертельно опасен для человека.

⁴⁴ Березовская А. Указ. соч.

⁴⁵ Ермольевна Зинаида (1898–1974) – советский учёный-микробиолог и эпидемиолог, действительный член Академии медицинских наук СССР, создательница антибиотиков в СССР. Бурденко Николай (1876–1946) – русский и советский хирург, организатор здравоохранения, основоположник советской нейрохирургии, главный хирург Красной Армии (1937–1946), академик АН СССР и первый президент АМН СССР (1944–1946), генерал-полковник медицинской службы.

⁴⁶ Филатов Антонин (1902–1974) – советский хирург, трансфузиолог, впервые в мире осуществивший переливание плазмы крови в 1932 г., академик АМН СССР (1966), дважды лауреат Государственных премий СССР (1952, 1975).

не думает о диссертации, он также предлагал хирургу любую помощь. Своим коллегам академик А. Филатов сказал: «Видите, в Двинске, в обычной провинциальной больнице, обогнали нас на 10 лет!»⁴⁷. Руководство больницы поддержало идеи молодого врача и построило специальную лабораторию для продолжения экспериментов.

Однако в 1956 г. Б. Церлюк пригласили в Ригу младшим научным сотрудником в НИИ травматологии и ортопедии. Обещали отдельную лабораторию для экспериментов по пересадке костных тканей. Однако в Риге у него практически не было условий для проведения опытов, исследования заглохли. Б. Церлюк всегда сожалел об этом, он фактически опередил время. Латвийская медицина могла в этой области сделать прорыв в мировой науке. Бенцион Миронович Церлюк стал специалистом по заболеваниям позвоночника, первым в Прибалтике врачом-вертебрологом. Он стажировался в клиниках СССР, Германии и Швейцарии. Ему принадлежат 12 изобретений в области хирургии позвоночника. Бенцион Миронович провёл сотни уникальнейших операций на позвоночнике, разработал методики по лечению позвоночных болей и деформации суставов, а также специальные методы мануального массажа при шейном остеохондрозе. В 1964 г. хирург стал доктором медицинских наук, т.к. всегда продолжал исследования в области патологии позвоночника и оперативной хирургии. Однажды к нему привезли подростка со смещением второго шейного позвонка. Мальчик держал голову, обхватив её за горло двумя руками..., т.к. она скользила вперёд и в сторону. Раньше при таких травмах сзади вводили штырь, и больной несколько месяцев ходил с тяжёлым гипсом на шее. Однако, Б. Церлюк, впервые в 1975 г. провёл операцию по восстановлению смещённого шейного позвонка, заменив его костным трансплантом, наподобие замка. Причём хирург перед операцией сам выпилил «замок» из кости. Он всегда предпочитал использовать костные транспланты, а не металлосинтез. Врач считал, что это дешевле и безопаснее⁴⁸.

Б. Церлюк всегда делился опытом со своими коллегами. Он написал книгу «Операции на позвоночнике»⁴⁹ в виде иллюстрированного атласа, где описана техника разработанных им оригинальных операций на позвоночнике. Труд до сих пор является прекрасным пособием для нейрохирургов и травматологов-ортопедов.

В институте травматологии Бенцион Миронович проработал около 40 лет, закончив оперировать почти в 80. Отец вертебрологии говорил, что он мог бы и вновь встать за операционный стол, «но вы же знаете, как у нас относятся к старикам». Коллеги его запомнили не только как

⁴⁷ Березовская А. Указ. соч.

⁴⁸ Березовская А. Указ. соч.

⁴⁹ Церлюк Б. М. Операции на позвоночнике. Рига, 1980.

прекрасного специалиста, долгие годы возглавлявшего отделение патологии позвоночника института, но человека, который никогда не жаловался на жизнь, никогда ничего не просившего для себя. В то же время он был строг к персоналу, не прощал халатности. Заведующий отделением мог нагрянуть ночью, проверить, не спит ли кто-то на посту. Врач никогда не отказывал никому в помощи. Если надо было, и в праздничные дни вылетал по вызову на вертолёте в любой город Латвии⁵⁰.

Провёл первую в Латвии операцию по пересадке костной ткани, стал лауреатом Государственной премии ЛССР за заслуги в хирургии позвоночника, почётным членом ассоциации травматологов и ортопедов. В 1990-е гг. Бенциону Мироновичу было присуждено гражданство Латвии за особые заслуги. В 2007 г. ему присвоено звание государственного эмеритированного учёного. В 2008 г. его заслуги были отмечены высшей наградой ЛР – он стал офицером Ордена Трёх звёзд IV степени. В 1987 г. он официально стал пенсионером, но продолжал работать до 1994 г., когда был ликвидирован Институт травматологии.

Почему же был ликвидирован Институт, слава которого вышла далеко за пределы Латвии? В этом НИИ проходили многочисленные международные симпозиумы и конференции, школы по обмену опытом. В Ригу приезжали учиться хирурги со всего мира. По мнению Бенциону Мироновича, «виноват» был выдающийся учёный, профессор Виктор Калнберз⁵¹. Правящим не нравилась политическая независимость учёного. «Но это же идиотизм чистой воды!.. Но я-то за свою жизнь уже пережил три войны! Первую мировую, гражданскую и Великую Отечественную, пережил четыре фашизма – румынский, итальянский, немецкий и коммунистический. И мне, конечно, больно смотреть, как разваливается наша медицина»⁵².

После ухода из активной хирургии Борис Миронович консультировал больных в рижской еврейской больнице «Бикур Холим». Профессор Борис Миронович Церлюк умер на 94-м году жизни. В историю он вошёл как отец вертебрологии.

Сольц Михаил (1919, Иркутск – 2008, Германия) – главный рентгенолог Даугавпилса.

---

⁵⁰ Березовская А. Указ. соч.

⁵¹ Калнберз Виктор (1928) – советский и латвийский хирург, ученый и политик, Герой Социалистического Труда, академик АМН СССР, академик АН Латвии, академик Российской АМН, академик РАН и т.д. Лауреат Государственных премий СССР и Латвии, заслуженный деятель науки и заслуженный врач ЛССР, депутат 6 Сейма Латвии. Автор 370 изобретений, патентов, научных трудов, а также книг.

⁵² Березовская А. Указ. соч.

М. Сольц окончил школу в Новокузнецке, а затем поступил в Томский медицинский институт. С началом войны начал работать в эвакогоспитале ординатором хирургического отделения в Новокузнецке. Способного хирурга заметили и через некоторое время назначили заведующим хирургическим отделением. Госпиталь перевели в состав 1-го Украинского фронта. В это время у Михаила Цодиковича Сольца был обнаружен полиартрит ног. Врач не сдался. Он интенсивно занимался и переквалифицировался на рентгенолога. В конце войны, когда в Польше шли тяжелые, кровопролитные бои, были организованы так называемые группы усиления, когда врачи из крупных госпиталей мелкими группами выезжали на места для помощи раненым. Было очень напряженное время работы, и Михаилу Цодиковичу приходилось осматривать по 300–400 раненых в день.

После окончания войны М. Сольц вернулся в Новокузнецк. Затем переехал жить в Латвию, в Лиепая, где работал в портовой поликлинике. В 1946 г. доктор переехал в Даугавпилс и начал работать во 2-й городской больнице. После создания Центральной городской больницы в 1951 г. он стал в ней рентгенологом и на протяжении длительного времени заведовал рентгенологическим отделением. Благодаря высокой квалификации, глубочайшим знаниям, заслужил уважение своих коллег-терапевтов и хирургов. После создания онкологического диспансера Михаил Цодикович стал его главным рентгенологом и работал в этой должности более 30 лет (1965–1996). М. Сольц являлся главным рентгенологом города (1955–1966). Последние годы врач жил в Германии.

Теппер Софья (1935, Даугавпилс – 1995, Даугавпилс) – заведующая терапевтическим отделением городской больницы.

Её родителями были Рахиль и Або Бляхер. Во время войны Рахиль Бляхер с маленькой Соней была эвакуирована в Среднюю Азию, в Узбекистан. Або Бляхер добровольцем ушел на фронт. Он попал в Гороховецкие лагеря, где формировалась Латышская дивизия. Боец погиб под Старой Руссой в начале 1942 г.

В 1945 г. Рахиль и Соня вернулись в разрушенный Даугавпилс. Соня училась в 11-й семилетней школе, а затем в 4-й железнодорожной средней школе (ныне 9-я средняя школа), которую с отличием окончила в 1955 г. Поступила в Витебский медицинский институт. Там же вышла замуж за художника Иосифа Теппера.

С 1961 г. С. Теппер начала работать в городской поликлинике участковым врачом в 1961 году. Через некоторое время доктор стала заведовать терапевтическим отделением городской поликлиники. В 1967 г. Абрам Шапиро, возглавлявший мужские терапевтическое отделение, пригласил ее работать ординатором в этом отделении. После его ухода на пенсию в 1972 г. Софья Альбертовна стала заведующей терапевтическим отделением

ем центральной городской больницы. Она проводила занятия с медперсоналом по повышению квалификации. Медсёстры называли ее «наша мама». Софья Альбертовна всегда старалась излечить больного полностью, она назначала многократное повторение лабораторных исследований. Врач поражала коллег работоспособностью, выписывала огромное количество медицинской литературы. В составе латвийской делегации представляла Даугавпилс на 18-м и 19-м Всесоюзных съездах терапевтов. Много путешествовала, любила кино, театр, литературу.

В памяти коллег С. Теппер осталась человеком беззаветно преданной профессии врача.

Евреи могут гордиться врачами, но это не может быть основанием для национального чванства. Евреи были неотъемлемой частью медицинско-го сообщества города.

Геннадій Коваль*

с. Новосафронівка,

Олексій Коваль

м. Миколаїв.

«ЗНИЩЕННЯ ФАШИСТАМИ РОМІВ В ОКУПОВАНИЙ УКРАЇНІ В 1941 – 1944 РОКАХ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ»

В статті розповідається про геноцид, знищення ромів під час Другої світової війни в окупованій Україні в 1941–1944 роках та інших країнах Європи. Висвітлено джерельну базу та історіографію питання. Детально показано ставлення фашистів до ромів. Наведено думки та праці, висловлювання провідних спеціалістів із вивчення історії геноциду ромів. Позначено кількість населення в різних країнах Європи, заняття ромів. Вказано на увіковічнення пам'яті знищених ромів, місця встановлення пам'ятників, пам'ятних знаків. Проаналізовано етапи, темпи, засоби та

---

* Коваль Геннадій Павлович. Вчитель історії та географії Новосафронівської ЗОШ І – ІІІ ступенів Новоодеського району Миколаївської області. Вчитель вищої категорії, старший вчитель. Коваль Олексій Геннадійович, студент ІІІ курсу, Чорноморський Національний Університет імені Петра Могили.

місця винищення ромів в Україні та різних країнах Європи. Встановлено групи виконавців знищення та його механізми. Показано процес вивчення та признання в різних країнах Геноциду ромів. Простежено та вказано на відмінності в складі ромського населення за групами, заняттями, способом проживання, розселення. Велику увагу приділено вивченню Геноциду ромів у Криму, захисту їх кримськими татарами. Вказано на подібність та відмінність у знищенні ромського та єврейського населення країн та областей. Відзначено нелюдське ставлення фашистів до ромів. Підкреслено термінологію позначення геноциду ромів та її неприйняття у науковому середовищі та суспільстві. Вказано на переосмислення деяких процесів, явищ, подій у період війни щодо геноциду ромів.

Ключові слова: Геноцид, знищення, роми, війна, пам'ятники, відзначення.

The article tells about the genocide, the extermination of Roma during the Second World War in occupied Ukraine in 1941–1944 and other European countries. The source base and historiography of the issue are covered. The attitude of the Nazis to the Roma is shown in detail. Opinions and works, statements of leading specialists in the study of the history of the Roma genocide are given. The population in different European countries, Roma occupation are indicated. The perpetuation of the memory of the destroyed Roma, the place of erection of monuments, memorial signs are indicated. The stages, rates, means and places of extermination of Roma in Ukraine and different European countries are analyzed. Groups of executors of destruction and its mechanisms are established. The process of studying and recognizing the Roma Genocide in different countries is shown. The differences in the composition of the Roma population by groups, occupations, way of life, resettlement were traced and pointed out. Much attention is paid to the study of the Roma Genocide in the Crimea, their protection by the Crimean Tatars. The similarities and differences in the extermination of the Roma and Jewish populations of the countries and regions are pointed out. The inhuman attitude of the Nazis towards the Roma, their attitude and studies in order to exterminate the Roma were noted. The terminology of the Roma genocide and its rejection in the scientific community and society is emphasized. The rethinking of some processes, phenomena, events during the war regarding the genocide of Roma is pointed out.

Key words: Genocide, destruction, Roma, war, monuments, commemorations.

Пораймос (Параїмос) – (Porrajmos – «знищення») так мовою європейських (валаських) циган (роменос, ромів) іменується геноцид ромів, що проводили нацисти під час Другої світової війни в Європі. Термін запровадив американський професор Ян Хенкок у 1996 Пораймос – «Голокост ромів». Ян Хенкок, недосконалий знавець мови ромів, не знав, що най-

більш відоме значення слова «Пораймос» – «наруга, згвалтування». Тому серед ромських активістів частіше використовуються терміни «Самударіпен» – в буквальному перекладі «убивство всіх» та «Калі Траш» (Kali Traš) – «чорне жакіття». Згадані терміни ще не набули широкого використання серед дослідників проблеми знищення ромів.

Авторів зацікавила тема Геноциду ромів, тому що вона є малодослідженою та потребує глибокого та всестороннього вивчення. Автори не ідеалізують ромів, але їх дискримінація навіть зараз у Європі, інших регіонах світу доводить про упереджене ставлення до цього народу, його багатой культури, різноманітності. Автори не ставили за мету проаналізувати всі аспекти Голокосту ромів в Україні, це неможливо в рамках однієї роботи.

Враховуючи вищезазначене, була поставлена мета дослідження – розповісти про знищення ромів в окупованій німецько-фашистськими та румунськими військами Україні у 1941–1944 роках, дослідження Голокосту ромів та вшанування пам'яті його жертв.

Джерельну базу роботи складають різні роботи. Не зважаючи на масштаби трагедії, зазначена проблема вивчена недостатньо. Особливо це стосується країн Східної Європи і зокрема України. Свого часу в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни циганам місця не знайшлося. Не кращою була ситуація і в закордонній історіографії. Там наукове вивчення геноциду циган почалося лише в 1972 р. з монографії Д. Кенріка і Г. Паксона «Доля європейських циган».

Темою Геноциду ромів під час Другої світової війни займаються історики М. Бессонов [1], [2], [3], Н. Зіневич [4], А. Жуковський [5], О. Круглов [6], І.Є. Левіт [7], геноцид циган у Криму вивчає М. Тяглий [8] [9] [10], іншими регіонами та аспектами питання займаються історики Н.Г. Деметр [11], С. Кульчицкий [12], І.І. Мигович [13], В. Віпперманн [14], Е. Фрезер [15], Є. Навроцька [16], М. Панчук М. [17], Д. Кенрик [18], Є. Друч, О. Гесслер [19], І. Моторна [20]. Присвячені темі статті в Інтернеті [26-48], газетні публікації [21], [22], [23], [24], [25], окремі статті в збірниках [49-52].

Підсумовуючи короткий огляд історіографії проблеми, слід зазначити, що нині ще не завершився збір фактів і реконструкція подій того часу, не виявлені особливості антициганської політики нацистів як у різних регіонах України, так і в країні в цілому. Потребують уточнення етапи й терміни проведення геноциду, регіональна специфіка цих акцій. Все це обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Теоретичне та практичне значення роботи. Дослідження може послужити поштовхом до подальшої розробки тематики, його результати та фактичні дані можуть бути використані у розробці музейних експозицій, у написанні краєзнавчих робіт, викладанні низки предметів: «Історія України», «Історія рідного краю», «Краєзнавство» та багатьох інших.

Цигани в Україні (роми) – ромська етнічна меншина, яка проживає на території України. Загальна чисельність діаспори (згідно з даними перепису) становить 47 587 осіб, більшість яких проживає у Закарпатській (14 004 особи), Донецькій (4 106 осіб), Дніпропетровській (4 067 осіб) та Одеській (4 035 осіб) областях. В Україні, за останніми даними, проживає 15 етнічних груп циган, серед яких: серви, келдерари, ловарі, кримці (крими), синті, угоріко рома, словацькі цигани, расейці (гімпени), кишенівці, урсари та ін.

Під час Другої світової війни було знищено 80% усього ромського населення країн Європи. На території Росії, України та Криму, за даними директора Варшавського музею борців гетто Міріам Нович, жертвами геноциду стали 300 тисяч циган. У ніч на 24 грудня 1941 року у місті Сімферополі було розстріляно 800 чоловіків, жінок і дітей. Багато кримських циган, які здавна проживали в Криму, зазнали репресій із боку радянської влади після здобуття нею контролю за півостровом. Вони разом із кримськими татарами, були депортовані до республік Центральної Азії.

8 жовтня 2004 року Верховною Радою України прийнято Постанову «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» [34].

Роми сприймалися з погляду нацистської расової теорії як загроза расовій чистоті німців. Хоча офіційна пропаганда проголошувала німців представниками чистої арійської раси, яка походить з Індії, складність для теоретиків нацизму полягала в тому, що цигани є безпосереднішими вихідцями з Індії й говорять мовою індо – арійської групи. За цією логікою, роми ніяк не менші арійці, ніж самі німці. Вихід був знайдений у рішенні, відповідно до якого роми, які живуть у Європі, являють собою плід змішання арійського племені з найнижчими расами всього світу. Це нібито пояснює їхнє бродяжництво й асоціальність. Спеціальна комісія (Інститут расової гігієни під керівництвом Р. Ріттера) рекомендувала відділення «циганства» (Zigeunertum) від німецького народу.

3 березня 1936 р. на ромів були поширені положення Нюрнберзьких законів Райху від 1935 р. про громадянство й расу, які раніше поширювалися тільки на євреїв; їм також було заборонено вступати в шлюби з німцями й брати участь у виборах; із ромів було зняте громадянство Третього Райху.

У кінці 1930-х рр. багато ромів були стерілізовані і ув'язнені у концентраційні табори. Частина німецьких ромів у 1940–1941 роках була депортована на територію захопленої нацистами Польщі. З 1941 року почалися масові страти ромів на окупованих радянських територіях, а з 1943 р. – депортації в концтабори (у таборі Аушвіц було знищено близько 20000 ромів). Загальна чисельність ромів, загиблих у роки нацистського панування, за деякими оцінками сягає, близько 500 тисяч чоловік [49, С. 74]. У таборі смерті Дахау за вказівкою Гімлера був поставлений експери-

мент над 40 циганами зі зневоднення організму. Ставилися і інші дослідни, що призвели до інвалідності або смерті піддослідних [34].

3 осені 1941 р. на окупованих територіях СРСР поряд із масовими вбивствами євреїв почалися масові вбивства циган. Айнзацгрупи знищували зустрінуті на шляху табори. У грудні 1941 року Айнзацгрупа «Д» (якою командував О. Олендорф) були проведені масові страти циган у Криму, причому гинули вже й осілі сім'ї. Цей досвід був поширений, починаючи з весни 1942 року, на всю окуповану територію СРСР (за винятком румунської зони окупації). Карателі керувалися «принципом крові». Страти циган-колгоспників, міських робітників або артистів не вписувалися в рамки боротьби проти таборових криміналу. Досить було циганської національності, щоб поповнити ряди жертв. Трохи пізніше геноцид за національною ознакою доповнився акціями «антипартизанської війни». У 1943–1944 роках цигани гинули заодно зі слов'янами при спаленні «партизанських сіл», при очищенні міст від підпільників і так далі. Зарубіжні дослідники вважають, що на окупованій території СРСР було вбито не менше тридцяти тисяч циган. Нацисти знали про циган майже все. Дослідили етнічне походження, відмінності між осідлими й кочівниками, різновиди діалектів мови. В Антропологічному інституті Дюкінгеймського університету донедавна зберігалася картотека на 20 тисяч знищених ромів. Це 16-метрові стелажі з документами, фото, відбитками пальців, переліком родичів. Присуд «смертна кара» виголошували біологи: «Екземпляр не лише не має ніякої вартості для суспільства, а й небезпечний для нього». Геноцид проти цього не надто численного народу зветься по-різному: Порраймос, Самударіпе, Калітраш. У роки II Світової війни за різними даними було знищено від 50 до 70 відсотків європейських циган. Серед них – понад десять тисяч циган українських. Здавалося б, не так і багато проти семи мільйонів загиблих у час Голодомору і півтора мільйона українських євреїв – жертв Голокосту. Однак на середину XX ст. ромів в Україні налічувалося всього 20 тисяч. Разом із загиблими в небуття відійшли їхні пісні, майстерність ремісників і життєрадісність свободи.

Нацисти вивчали циган, щоб убивати. Ми ж досі не знаємо про них майже нічого. Хоча знання допомогли б співжити сьогодні. Про це йшлося на першій науковій конференції «Роми України в період Другої світової війни: сучасний стан вивчення, викладання й увічнення пам'яті», організований Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Фонду Фрідріха Еберта. Вчені з Норвегії, Німеччини (де впродовж багатьох років вивчається геноцид ромів), Росії доповнили картину тільки-но започаткованих українських студій, які все ще залишаються без державної підтримки.

Сьогодні частина європейців вважає, що «ромів переслідували по

праву, бо вони – асоціальний елемент». Інші зазначають, що «циган переслідували не так, як євреїв». Утім доведено, що німці планували знищити всіх ромів.

Професор Вольфганг Віпперманн із Берліна називає три мотиви злочину: релігійні, соціальні і расистські, всі вони – від невігластва. Нацисти, хоча самі вірили в Німеччину, а не в Христа, були переконані: цигани-еретики. Простолюд задовго до трагедії витворив забобонні оповідки про «синів Каїна, які вкрали четвертий цвях із Розп'яття, а тепер крадуть християнських немовлят і навіть поїдають людей». Такі ж байки поширювалися про «особливий потяг до крадіжок» у циган, хоча представники інших народів крали не менше. До того ж виявилось, що «цигани належать до низької раси», за винятком ромів, яких зарахували до арійців. Як розповів професор Віпперманн, антициганізм виник ще в XV столітті, після прибуття циган у Європу. У XVIII столітті у Росії ненависть до циган обґрунтували раніше, ніж усталився державний антисемітизм.

У Німеччині циган почали дискримінувати у 1933 році, тільки-но Гітлер прийшов до влади. У 1936 році їх зібрали у спеціалізовані концтабори. 30 грудня 1938 року прийнято рішення про «остаточне вирішення ромського питання». Але ще з'ясовували, що краще – масові депортації чи насильницька стерилізація. Дві з половиною тисячі німецьких циган депортували. Решту в 1943 році вивезли в Аушвіц. Там 2 серпня 1944 року чотири тисячі ромів були знищені за одну ніч. (У Європі 2 серпня тепер вважається Днем пам'яті геноциду ромів, у 2004-му Україна долучила цей день до державного переліку пам'ятних дат). На окупованих землях Польщі ромів почали розстрілювати вже у вересні 1939 року. 3 літа 1941 року – в СРСР.

Є свідчення, що нацистські злочини в Бабиному Яру розпочалися саме з розстрілу чотирьох ромських таборів. Утім до останніх років цю тему не вивчали в Україні. Бракувало документів і свідчень, а також політичної волі. У 1943-му, коли в СРСР почали збирати відомості про збитки від нацистів, на початковому етапі нацистські злочини проти циган були задокументовані, але у звітах до вищого керівництва говорилося вже про безлике «радянське населення».

Утім є й інші складнощі. «При підрахунку жертв не враховується багатонаціональний склад циганського народу, – каже етнолог-циганознавець Олексій Данілкин. – Скажімо, у відомого кінооператора Довженкових фільмів Данила Демуцького дружина була циганкою, відповідно, і діти мали циганське коріння. Родину репресувало НКВС, згодом розстріляли нацисти. Так кого знищили – українців чи циган?». Дослідниця Голокосту на Галичині Жанна Ковба на основі архівних даних, спогадів про долі депортованих циган польською і словацькою мовами, статистики робить

висновок, що в західноукраїнських селах було багато осілих циган. Частина з них – ковалі, одружені з українками. Циганки ж приставали до підстаркуватих парубків. У неділю і свята цигани ходили до церкви, переважно греко-католицької.

Заходи проти циган відрізнялися в різних регіонах України, підпорядкованих різним державам-союзникам Німеччини. На Буковині (Румунія) цигани в концтаборах гинули від голоду і хвороб. На Закарпатті (Угорщина), за спогадами селян, циган і євреїв, де їх було небагато, кидали в душогубки, які стояли в пожежному гаражі в Ужгороді. У Центральній і Східній Україні циган масово розстрілювали. Історик Олександр Круглов із Харкова дослідив особливості антициганської політики в чотирьох окупційних зонах на теренах України. Найбільше розстрілювали на Чернігівщині, Київщині, Кіровоградщині й Миколаївщині – в кожній області по тисячі. У Криму в багатьох містечках були циганські квартали. У Сімферополі його мешканців знищили відразу. У роки війни був спростований міф про особливу інтуїцію й волелюбність циган, які, мовляв, не виконували вимог нацистської адміністрації. Цигани, як і євреї, приходили на реєстрацію в нацистські пункти. Їхали на розстріл у золоті, з піснями, хоча Бабин Яр уже позначився смертю.

Російський циганознавець Ніколай Бессонов дослідив причини, чому окупацію цигани пережили краще, ніж євреї. Місцеві люди до циган ставилися більш прихильно, переважно через подібну релігійну приналежність. Цигани до того ж вважалися аполітичними, на відміну від євреїв, які в гітлерівській пропаганді змальовувалися як «особливі помічники комуністів» (хоча такі евакуювалися в перші дні війни). Селяни допомагали осілим ромам. У 1942 році українській поліції наказали подати в комендатуру списки циган. Утім поліцаї, скажімо, на Івано-Франківщині, відповіли: «Шукали циган, але їх у нас немає».

У Криму, як дослідив співробітник Українського центру історії Голокосту Михайло Тяглий, за циган вступалися мусульманські комітети кримських татар. Річ у тім, що етнічна група циган-чінгене, що поселилася на півострові ще в XVI столітті, прийняла іслам. Кримчани згадують про міського голову Бахчисарая, грека-мусульманина Фенерова, який врятував групу циган, сказавши німцям, що це мусульмани.

У СРСР циган почали переслідувати раніше, ніж у Німеччині. Змучені голодом цигани втікали до міст, але наприкінці 1932 року була введена реєстрація. Як зазначає Ніколай Бессонов, у відкритих містах зареєструватися було легше, а в закритих, які краще постачалися (Київ, Харків, Одеса), – майже неможливо. Їх ще й «чистили». Спійманих під час облав на вокзалах і базарах циган відправляли на Соловки або в Сибір.

Арештовували і «за шпигунство», особливо коли дізнавалися, що

вони прибули з Румунії, Угорщини чи Сербії. «Після окупації Польщі на радянську територію ринув потік біженців, – каже пан Бессонов. – Ці люди різних національностей, включно й циганські табори, що рятувалися від нацистів, опинилися на засланнях і в концтаборах».

Наприкінці війни радянська адміністрація висилала циган на Північний Схід як дешеву робочу силу для «відбудови Родіни». Серед 40 тисяч депортованих мешканців Закарпаття було чимало осідлих циган – їм довелося кілька років працювати на сибірському лісоповалі й відновлювати шахти Донбасу. Значну частину кримських циган війська НКВС депортували в 1944-му разом із кримськими татарами.

Правознавець Рафаель Лемкін, який виборов термін «геноцид» стосовно євреїв і свого часу запропонував українцям домагатися визнання у світі Голодомору, першим згадав і про геноцид циган. У 1949 році він розповів про це через американське радіо. Утім у Європі, а тим паче у Радянському Союзі, ще довго замовчували факт нищення народу.

«В Україні досі не видано жодної монографії про геноцид циган, є лише статті, – каже директор Українського центру вивчення Голокосту Анатолій Подольський. – Порівняно зі студіями Голодомору, Голокосту, навіть ГУЛАґу, історію циган під час нацизму в Україні лише починаємо вивчати». Що вже казати про документальні чи художні фільми українських авторів. Координатор освітянського проекту «Назустріч пам'яті» Анна Ленчовська розповіла, що в Архіві візуальної історії в Лос-Анджелесі є понад 300 відеосвідчень циган про геноцид, із них 50 записано в Україні. Утім роми рідко погоджуються давати інтерв'ю, вони не хочуть згадувати про трагедію. Хоча потребують гідного пам'ятника в Україні.

«У Бабиному Яру планували встановити пам'ятник у вигляді циганської кибитки, – розповідає Ніколай Бессонов. – Але його поставили в Кам'янці-Подільському, де немає циганської громади, ще й у безлюдному місці». Вчений і художник каже, що завдяки архівам Надзвичайної комісії добре відомо, де похована пам'ять про наших циган – потрібно інтегрувати знання про них в історію України [33], [30], [31], [28], [35], [36].

На Козятинщині доктор історичних наук шведського університету Содерторн Андрій Котлярчук разом із групою науковців за дорученням керівництва держави досліджував питання геноциду ромів в Україні в 1941–1944 роках [37]. Міранда Вуолясранті, віце-президент Європейського форуму ромів та кочових народів виголосила промову 25 квітня 2006 року в Страсбурзі під час церемонії вшанування пам'яті Дня Шоах (Day of Shoah) [38]. Наведемо одне свідчення Голокосту ромів. «Мала 18 літ, коли в наш табір прийшли німецькі солдати. Очікували з чоловіком першу дитину. Наш табір перетворили на гетто, заборонили виходити за визначені колючим дротом межі. [...] А одного разу, коли в пошуках

окрайця хліба чи горнятка молока вийшла за межі гетто, перестріла група жандармів і німецьких солдат. Почали кричати, що я жидівка і мене треба «пук, пук». Пояснила, що є ромкою. Однак побили до синців. Руки кривавилися, що ними притискала до грудей запеленаного в квітчасту перину сина... Не зчулася, як дужим стусаном була збита з ніг. Дитина опинилася поруч... Дебелий німець чоботом наступив на груди дитині...» Зі спогадів ромки Матильди Босаньї, с. Косонь Берегівського р-ну, Закарпатська обл... [29]. Цигани мешкають на теренах України декілька століть. За цей час вони стали невід'ємною частиною української історії, культури та побуту. Проте до поля зору науковців цигани потрапляли не дуже часто, до того ж цікавились дослідники більш етнографічними та фольклорними особливостями цього народу [41].

Авторами відображено знищення фашистами ромів в окупованій Україні в 1941–1944 роках. Серед нацистського керівництва, майже до самого кінця Третього рейху, боролися два погляди на шлях вирішення «циганського питання». Вибір стояв між стерилізацією та фізичним знищенням. До ухвалення остаточного рішення проводилися підготовчі дії, необхідні й для того, і для іншого шляху.

З початком війни проти Радянського Союзу перевага була віддана фізичному винищенню. З літа 1941 р. поряд з масовими вбивствами євреїв почалося знищення циган. М. Бессонов зазначає, що в той час поведінка останніх мало чим відрізнялася від поведінки євреїв. Частина їх прагнула на схід, а інша вважала, що мирним мешканцям нічого не загрожує. Приблизно під окупацією опинилося біля половини циган СРСР (за переписом населення 1939 р. в країні було 88 242 цигана). Це дуже багато оскільки кочові цигани в 1941 р. мали найвищі шанси врятуватися.

До речі, за цим же переписом на території Української РСР проживало 10 443 цигана. Проте наведені цифри у деяких дослідників викликають сумнів. На думку О. Круглова, в середині 1941 р. загальна кількість циган в Україні, з урахуванням природного приросту чисельності циган у Криму (2 064 чол. за переписом 1939 р.), а також циган, що проживали в Західній Україні, Південній Бессарабії й Північній Буковині, які в 1939–1940 рр. ввійшли до складу УРСР (без Закарпаття, що в 1939–1944 р. було окуповане Угорщиною), становила біля 20 тис. чоловік.

Чітких інструкцій центральних поліційних органів Третього рейху щодо поводження з циганами не існувало (дотепер не виявлені). Через це деякі історики заперечують організований характер винищення цього народу. Так, Н. Зіневич вважає, що айнзацгрупи знищували циган, «тільки» коли з ними зустрічалися, оскільки розглядали їх як шпигунів. Вона припускає, що різні підходи до «розв'язання циганського питання» свідчать про відсутність чітких інструкцій щодо методів його вирішення. Керів-

ники каральних структур виявляли власну ініціативу, розробляючи засоби виконання наказу. М. Бессонов, навпаки, вважає, що було ухвалене рішення на центральному рівні. Інакше неможливо пояснити чому циган, у тому числі осілих, які не були «асоціальними», винищували практично одночасно на всій окупованій території СРСР.

Тільки 15 листопада 1943 р. міністерство А. Розенберга видало розпорядження «про поведження із циганами в окупованих східних областях». Перший варіант цієї постанови (липень 1942 р.) був направлений на місця з грифом «тільки для попереднього обговорення». Цей документ зазначав, що до циган має бути таке саме ставлення, як і до євреїв, і що не повинно бути будь-якого розподілу на осілих та кочових циган. Так само слід було поводитися і з циганами-метисами. Ймовірно, саме постанова 1942 р. стала підставою для масового нищення циган в Україні. Саме в цей період на українських землях було вбито більшість циган.

У розпорядженні 1943 р. було зазначено, що циган слід зібрати в «особливих таборах і поселеннях й тримати там під контролем». На думку О. Круглова, для України цей документ вже ніякого значення не мав – збирати в таборах було нікого. Очищення України від циган завершилося навесні 1943 р.

Політика щодо циган на окупованих українських землях мала певну регіональну специфіку. Вона зазнавала змін на бюрократичному шляху від центральних органів влади до місцевих, які могли як посилювати, так і послаблювати переслідування. Різне ставлення до циган було спричинене військово-тактичними, адміністративними, технічними й суб'єктивними факторами.

У Східній Галичині, яка ввійшла у серпні 1941 р. до складу Генерал-губернаторства як дистрикт «Галичина», проживали місцеві, а також прибулі цигани, яких сюди пригнала війна. Німецька адміністрація краю спочатку не звертала на них увагу. Переслідування почалися в лютому 1942 р., коли губернатор дистрикту, за вказівкою уряду Генерал-губернаторства, наказав виявити всіх іноземних циган. У результаті перевірки було викрито 536 іноземних і 670 польських циган. Частина з них втекла після того, як ними зацікавилася поліція. Решту наприкінці березня – на початку квітня 1942 р. разом із євреями депортували до табору знищення Белжець або до інших таборів. 30 квітня 1942 р. відділ населення й соціального забезпечення дистрикту «Галичина» доповів відповідному відділу в уряді Генерал-губернаторства про евакуацію циган.

Що стосується місцевих циган, то лише 13 серпня 1942 р. начальник поліції охорони порядку в Генерал-губернаторстві оголосив наказ Г. Гімлера, відповідно до якого проти циган не слід було застосовувати поліцейські заходи тільки тому, що вони цигани; проти них треба «нещадно

діяти» тільки в тому випадку, якщо вони скоїли карний злочин, «приєдналися до бандитів або діють як їхні пособники».

Проте ці вказівки місцева влада трактувала дуже широко. Тому в одних районах циган не чіпали, а в інших знищували. Так, в червні 1942 р. німецькі жандарми під час акції проти «жебраків» у Городку розстріляли 25 циган, а в липні 1942 р. у Раві-Руській поліцейські з 133-го батальйону вбили ще 24 чоловіка. Часто циган ув'язнювали в таборах, де вони гинули від голоду і важкої праці. Зокрема, у серпні 1942 р. 114 циган із Дрогобича та 132 із Борислава вивезли до таборів примусової праці. Взагалі в Східній Галичині в 1942–1943 р. було вбито кілька сотень циган.

Траплялося, що циган знищували разом із євреями. Коли на Львівщині в першій половині 1943 р. проходила ліквідація єврейських гетто, то розстріляли й циган. Такий випадок стався у м. Самбір у червні 1943 р. Подібні факти зафіксовані і в інших зонах окупації України. Так, у рейхскомісаріаті «Україна» в м. Костопіль (Рівненська область) у 1942 р. циган перед знищенням помістили в єврейське гетто. Проте, на думку М. Бесонова, існував один аспект, що ставив циган у гірші умови ніж євреїв. Так, останніх часто зганяли в гетто, де вони перебували місяцями. Це відтермінування страти надавало шанс утекти, і шлях був використаний багатьма євреями. Циганам такий шанс надавався вкрай рідко. Їх, як правило, розстрілювали відразу ж після арешту.

Таким чином, у дистрикті «Галичина» вбивства циган почалися в червні 1942 р. Проте через невизначеність у «циганському питанні» ці вбивства мали не масовий, а спорадичний характер. На території рейхскомісаріату «Україна» (РКУ) перші вбивства циган відбулися у 1941 р. Так, наприкінці 1941 – початку 1942 р. було знищено більшість циган Києва. За даними міської управи, на 1 квітня 1942 р. у Києві залишилося лише 40 циган.

У Кіровоградській області (в кордонах 1941 р.) перші вбивства циган відбулися у вересні 1941 р. Тоді штаб айнзацгрупи «С» у районі Новоукраїнки розстріляв 6 чоловік. Взимку 1941–1942 р. тут було вбито ще 50 циган. Страту здійснив 69-й резервний поліцейський батальйон. У Дніпропетровській області біля Нікополя восени 1941 р. був розстріляний циганський табір. У лівобережній частині Запорізької області з жовтня 1941 р. по лютий 1942 р. розстріли циган відбувалися, як мінімум, у шести населених пунктах. Загинуло близько 600 чоловік. Подекуди вбивство циган було справою рук солдат вермахту. Так, 5 жовтня 1941 р. у с. Михайлівка було розстріляно 48 бессарабських циган. Втім, найчастіше цим займалися айнзацкоманди. Наприклад, у м. Молочанську (при німцях Halbstadt) команда 31 зі складу айнзацгрупи «Halbstadt» і сформований нею загін самооборони з фольксдойче здійснили 15 грудня 1941 р. розстріл 81 цигана.

Розстріли продовжувалися і в наступному році. У Миколаєві в січні 1942 р. було вбито 200 циган. Ймовірно, страту провела айнзацкоманда 5. Нова хвиля кривавих злочинів прокотилася по Запорізькій області у січні-лютому 1942 р., тоді розстріли були проведені командами 12 (Гуляйполе, Пологи) та 10а (Мелітополь) зі складу айнзацгрупи «Д».

Навесні – влітку 1942 р. вбивства циган на території РКУ набули масового характеру. Таким чином, більшість циган України загинула саме навесні – улітку 1942 р. Впадає в око той факт, що широкомасштабна кампанія зі знищення циган (серед них було багато осілих) не могла бути результатом ініціативи окремих осіб. Очевидно, вона була скерована згори. Крім того, тотальне винищування осілих циган не могло початися раніше весни 1942 р. Масштабну операцію провели тільки після створення поліції й адміністрації з «місцевих кадрів». У більшості випадків окупанти були не в змозі відрізнити осілих циган від українців. Підготовча стадія геноциду полягала в тому, що окупаційна влада виявляла розселених циган і складала поіменні списки по кожному населеному пункту. Слід зазначити, що німці використали місцеву адміністрацію «втемну». Складаючи необхідні списки, працівники управ й сільські старости не знали, що готуються масові розстріли. Багато хто з них був впевнений, що циган реєструють для відправлення на господарські роботи. Знищення циган, що вціліли, тривало в наступні місяці. Так, наприкінці 1942 р. у Покровському районі Дніпропетровської області під час облави були схоплені, а потім розстріляні 40 циган. У лютому 1943 р. в Кобеляках (Полтавська область) розстріляли 25 циган. У квітні 1943 р. у Лубнах – близько 250. Приблизно у цей же період у с. Широке Дніпропетровської області було розстріляно 300 циган. Навесні 1943 р. біля селища Заболоття Волинської області розстріляно близько 50 циган і в с. Видерта (Камінь-Каширський район) у 1943 р. – 50-60 циган. Для того, щоб провести знищення циган, їх намагалися зібрати разом. При цьому застосовували добре відпрацьований прийом – пропонували з'явитися на «реєстрацію». Можна сказати, що геноцид циган проводився за «єврейською моделлю» і жертви з'явилися на страту самі.

Нерідко розпускалися чутки про майбутнє переселення. Приміром, чернігівським циганам обіцяли чудові умови в Сербії, а циганам Херсона – у Румунії. Катам було важливо, щоб люди зібралися в якомусь конкретному місці. Так, у Чернігові, Херсоні й у Криму геноцид здійснювався за наступним сценарієм: циганам пропонували з'явитися для переселення. Всіх, хто прийшов, розстрілювали, а потім карателі шукали окремі родини, що врятувалися у сільській місцевості.

В Україні циган принаймні до весни 1943 р. вбивали тільки тому, що вони були циганами. З весни 1943 р. ставлення до них змінилося. Ча-

стенсько затриманих виселяли у табори. Так, у лютому 1943 р. схоплених на Житомирщині 26 циган вислали в концтабір Плашув (Краків, Польща). Відповідно до згаданого розпорядження «Про поводження із циганами на окупованих східних територіях» циган збирали в особливих таборах і поселеннях і тримали там під контролем. Цей документ свідчив про деяке пом'якшення політики відносно циган.

Щоб уникнути смерті, цигани нерідко, видавали себе за представників інших національностей. Так, на території РКУ кочові табори кишинівців видавали себе за румун й намагалися перебратися в румунську окупаційну зону. Завдання полегшувалося тим, що в Кременчуці й Полтаві відкрилися румунські консульства. Там цигани представлялися румунами, що бажають повернутися на історичну батьківщину. Той, хто зумів відповісти на перевіркові запитання, одержував перепустку на себе й свою родину.

Частині осілих циган (етногрупа серви) вдалося вижити в період окупації завдяки високому ступеню інтеграції з місцевим населенням. Німці не могли однозначно ідентифікувати їх за зовнішніми ознаками, в той час як усі кочові підпадали під тотальне винищення.

Таким чином, у рейхскомісаріаті «Україна» на початку окупації циган вбивали у поодиноких випадках. Їхнє систематичне знищення почалося в травні – червні 1942 р. Згодом їх стали відправляти до концтаборів. Що стосується кількості загиблих циган, то лише наведені у даній статті факти показують, що на території РКУ їх число перевищує 5 500 чоловік.

Тепер подивимося на ситуацію, що склалася в Криму. Відповідно до перепису 1939 р. на півострові проживало 2 064 цигана. Проте, на думку О. Круглова, циган було більше, тому що переписом навряд чи були охоплені усі цигани, які перебували на той час в Криму. Специфікою регіону було те, що тут традиційно мешкало мусульманське циганське населення, а новоприбулі цигани зазвичай були християнами.

Воєнні дії в Криму вела 11-а армія вермахту. Айнзацгрупа «D» діяла в тилу цієї армії і проводила «політичне умиротворення» захопленої території. Під час цієї акції тільки з 15 листопада до 15 грудня 1941 р. поряд із 17 645 євреями, 2 504 кримчаками, 212 комуністами й партизанами було розстріляно 824 цигана. Перші жертви серед циган в основному, були із Сімферополя, де існував циганський квартал. 6 грудня 1941 р. всім циганам було наказано з'явитися на збірний пункт нібито для переселення. Тих, хто прийшов, ув'язнили, а згодом розстріляли. Пізніше на суді О. Олендорф визнав факт убивств циган, однак мотивував це тим, що вони завжди були «шпигунами» і тому їх слід було розглядати як «небезпечний елемент». Із часом репресії прокотилися і по інших містах Криму. В «Повідомленні про події в СРСР» № 153 від 9 січня 1942 р., де є інфор-

мація про результати діяльності айнзацгрупи «D» за 16-31 грудня 1941 р., зафіксований розстріл 3 176 євреїв, 122 комуністів, 85 партизан і 12 грабіжників. Під назвою «грабіжники» могли опинитися цигани. На думку М. Тяглого, наприкінці 1941 р. розстріли циган у Криму були проведені за ініціативи командира айнзацгрупи «D» О. Олендорфа і проходили одночасно зі знищенням єврейського населення.

На початку 1942 р. вбивства циган зафіксовані в декількох населених пунктах півострова. Так, у Євпаторії влаштували облаву. Всі схоплені були розстріляні. Страту здійснила зондеркоманда 11b. За свідченням очевидців було розстріляно понад 1 000 циган (на думку О. Круглова, ця цифра є завищеною). 15 січня були вбиті 14 циган у с. Біюк-Онларе і стільки ж у с. Табулди (селища Червоногвардійського району). У лютому 1942 р. у селах Карагоз та Джума-Елі Старокримського району були розстріляні дві циганські родини (12 чоловік). У цілому, з січня 1942 р. по червень 1942 р. у Криму підрозділами айнзацгрупи «D» та місцевими відділеннями СД було винищено ще близько 1 300 циган. При цьому з лютого 1942 р. у звітах айнзацгрупи «D» цигани не фігурують як окрема група, що підлягає винищенню, а включаються в одну категорію з «асоціальними» та «диверсантами». Ймовірно, той факт, що «расова приналежність» перестала бути обґрунтуванням убивства циган, пов'язаний із протестами татарського населення, яке виступало проти вбивства їхніх одновірців. Посилання на «асоціальність» й «шкідливість» могло виправдати їхнє вбивство.

Факт використання нацистами соціальних критеріїв дав деяким історикам привід заперечувати геноцид циганського народу. На думку М. Бессонова, існують два серйозних заперечення цьому. По-перше, нацистські ідеологи стверджували, що тяга до здійснення антигромадських вчинків передається «через кров». Саме в цьому ключі трактувалася теорія про «уроджених злочинців». До них зараховували й циган. Тому використання поняття «асоціальні елементи» було лише іншою словесною упаковкою так званого расового підходу. По-друге, варто звернути увагу на практику нацистів. В Україні страті підлягали цигани-колгоспники (нащадки хліборобів), а також робітники та службовці. Їх ніяк не можна було віднести до категорії «асоціальні елементи».

У червні 1942 р., за німецькими підрахунками, на півострові ще залишилося 405 циган. Фактично їх було більше, тому що окупанти не могли врахувати всіх циган, особливо кочових.

І все ж таки кілька сотень циган пережило окупацію. Комусь пощастило, що айнзацгрупа «D» залишила півострів наприкінці липня 1942 р., а заново сформоване восени 1942 р. стаціонарне відомство поліції безпеки й СД не поспішало «остаточно вирішувати» «циганське питання», очікуючи вказівок із Берліна, які, швидше за все, так і не надійшли. З іншого

боку, циган рятувало місцеве населення. Так, М. Тяглий стверджує, що багато циган Джанкойського району залишилися живі, тому що старости сіл видавали «своїх» циган, як правило, за татар.

Татарські громади також заступалися за циган-чингене як за одновірців. Кримськотатарські мусульманські комітети переконували німців, що кримські цигани – це мусульмани. З часом антициганський терор був зупинений, що значною мірою пояснюється активними протестами з боку кримських татар. Так, факт релігійної й етнокультурної близькості значної частини кримських циган-чингене до мусульманських кримськотатарських сусідів сприяв корінній зміні нацистської політики відносно циган на півострові й дозволив уціліти значній частини кримських циган.

Тепер подивимось, як проводилась політика щодо циган у зоні німецької військової адміністрації. Під її управлінням постійно перебували Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Сумська й Чернігівська області, а також де-факто Крим. До 1 вересня 1942 р. військові комендатури також управляли Полтавською й лівобережними районами Київської (у кордонах 1941 р.), Дніпропетровської, Запорізької (у кордонах 1941 р.) та Миколаївської (у кордонах 1941 р.) областей.

На думку Н. Зіневич, найінтенсивніше «циганське питання» розв'язувалося саме на територіях, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації. Саме вермахт ініціював переслідування циган на підзвітній йому території. Крім того, айнзацгрупи, що діяли тут, мали право проводити репресивні заходи проти цивільного населення, на свій розсуд визначаючи тих, хто становив «загрозу» вермахту.

В 1941 р. першими жертвами айнзацкоманд ставали кочові цигани. Табори на дорогах привертали увагу карателів, а яскравий одяг не залишав сумнівів щодо національної приналежності. На думку багатьох дослідників, загроза життю кочових циган була більшою, ніж осілих. Кочові табори розстрілювались навіть рядовими солдатами за власною ініціативою. Їхня мотивація підживлювалась відчуттям власної безкарності.

На території Чернігівської області перше вбивство циган відбулося в жовтні 1941 р., коли загін зондеркоманди 4а під час поїздки з Варви в Дедерев (Dederew) затримав «циганську банду» у кількості 32 чоловік. Під час обшуку у них знайшли німецьку амуніцію. Цигани не могли пояснити її походження і не мали документів. Через це вони були страчені. На початку 1942 р. масові знищення циган були проведені на Донеччині. У лютому 1942 р. було розстріляно кілька десятків циган в Артемівську. Страту здійснив загін зондеркоманди 4б. Розстріли у місті тривали й у наступні місяці. Гірка доля спіткала і циганське населення Маріуполя, де в 1942 р. зондеркоманда 10 а розстріляла біля 40 циган. Іноді їх вбивали водночас із євреями. Так, у м. Артемівську у камері №46 закинutoї вироб-

ки алебастрового заводу у січні 1942 р. було знищено єврейське населення міста. Разом з ними були вбиті й цигани.

Як і на території РКУ, в зоні військової адміністрації, масове знищення циган відбулося у травні – червні 1942 р. У Чернігівській області в цей період було вбито 59 циган. Найбільш масштабний злочин був скоєний у обласному центрі. 10 червня 1942 р. начальник поліції безпеки й СД у Чернігові штурмбаннфюрер СС Т. Крістензен видав розпорядження, відповідно до якого цигани підлягали переселенню. Декілька сотень циган зібрали разом і 30 вересня 1942 р. розстріляли. Німецький дослідник М. Холлер припускає, що було вбито «мінімум 2 000» циган. На думку О. Круглова, зазначена цифра є значно завищеною.

Подібні злочини були скоєні в інших обласних центрах. Так, у Сумах у середині 1942 р. було розстріляно близько 30 циган.

У 1943 р. знищення циган продовжувалося. 6 січня у Новгород-Сіверську (Чернігівська область) було вбито 387 чоловік. 7 січня 1943 р. у с. Ленінське Кролевецького району (Сумська область) були знищені 46 циган. 26 лютого у с. Горбово Новгород-Сіверського району страчено ще 40. Навесні 1943 р. у Чернігівській області розстріляли 49 циган. У Харківській області відомі два випадки вбивства циган: у м. Балаклея знищено близько 50 чоловік, а в самому Харкові – кілька родин циган. У Ворошиловградській області випадки вбивства циган невідомі.

На думку О. Круглова, у військовій зоні окупації у 1941–1943 рр. було знищено біля 1 400 циган. На наш погляд, ця цифра є дещо зменшеною. Навіть сумарний показчик наведених у статті цифр дає більше число [27], [20].

5 серпня 1941 року село Молдавка (сучасна Козубівка), як і весь Доманівський район, було окуповане німецько – фашистськими і румунськими загарбниками. На вересень – листопад 1941 року припадає наймасовіше винищення мирного населення. Між Молдавкою і Черталкою знаходився концтабір ромів (кілька тисяч). Пригнали їх здалеку. Були тут цигани із Сербії, Угорщини. Румунії, Молдавії. Для навколишніх сіл це була велика біда: крадіжки відбувалися щодня. Румунські окупанти разом із поліціями і жителями села виставили за селом ланцюгову озброєну охорону. Німецька зондеркоманда відібрала до сотні кибинок багатих селян із сім'ями ніби-то для переїзду на «нове місце». «Новим місцем» були кручі і балки, де всі цигани були розстріляні. А їхнє майно (золото, коні, кибитки) забрано. Німцям стало відомо, що серед циган переховується багато євреїв. Скоріш за все. Це був привід. Крім того, за день до прибуття німців на розправу в село прийшла циганка-сербка. Вона боязко повідомила, що цигани в гніві, вони знають про розправу над тими, хто виїхав. Тому хочуть вирізати румун – жителів села. На другий день прибула добре озброєна зондеркоманда. Табір циган був оточений. Багато з них втекло, частину було роз-

стрілено при втечі. А ті, що залишилися, були завантажені на німецькі машини, колона рушила на Голту (нині Первомайськ), де була волосна управа. За свідченнями одного із румунських поліцаїв, всі цигани були розстрілені за Голтою. Аналогічний табір знаходився на території Зеленоярської сільської ради, в якому знищено ромів у декілька разів більше [25].

У науково-популярному виданні «Глухів – забута столиця гетьманської України» доцент Глухівського Національного педагогічного університету ім. О. Довженка В.І. Белашов зазначає, що під час окупації в Глухові діяла підпільна група, керівником якої був молодий офіцер А. Бойко, а комісаром – актор місцевого театру А. Мостипан. У склад групи входили актори театру, серед яких і сестра А. Мостипана Лариса. За свідченням громадянки м. Глухів Савицької Г.П. 1935 р.н., яка проживає за адресою м. Глухів, вул. Паризької Комуни, 7, саме Лариса Мостипан привела до театру кілька циган під виглядом акторів. Цигани виступали разом із трупю Глухівського театру, тому німці їх не чіпали. На жаль, прізвищ цих людей Савицька Г.П. не пам'ятає.

В.І. Белашов пише, що підпільники слухали передачі радянського радіо, записували і розповсюджували серед населення зведення радянського інформбюро, допомагали воїнам, які опинилися в тилу ворога, перейти через лінію фронту або переправляли їх до партизанського загону. 26 квітня 1943 року при підготовці вибуху в кінотеатрі, де мало відбутися велике зібрання гітлерівців, групу підпільників схопили. 6 травня після жорстоких катувань 17 патріотів були розстріляні фашистами. Нині на їх могилі стоїть обеліск.

Міжнародний день голокосту ромів – пам'ятна дата, встановлена прокламацією Міжнародної ради пам'яті геноциду ромів, яка була ухвалена 23 листопада 1996 р. лідерами ромських організацій 10 країн Європи та Сполучених Штатів Америки на конференції «Геноцид – Пам'ять – Надія», що відбулася в Освенцимі 21–23 листопада 1996 р. Відзначається щорічно – 2 серпня.

У ніч із 2 на 3 серпня 1944 року у нацистському таборі смерті Аушвіц – Біркенау у газових камерах було знищено 2897 циган. Загалом у цьому таборі з 23 тис. циган, депортованих із 14 країн, загинуло понад 20 тис. Вважається, що під час голокосту від репресій загинуло від 600 тис. до 1 млн 500 тис. ромів. В процентному відношенні ромська етнічна група найбільше потерпіла від вбивств нацистів. Понад 90 відсотків ромського населення Австрії, Німеччини та Естонії було знищено фашистськими режимами. Під час Другої Світової війни в каральних акціях окупаційного режиму в Україні було знищено порядком 19-20 тис. осіб національності рома, проте немає даних про загиблих на примусових роботах, у таборах-гетто, під час рейдів УПА та радянських партизан тощо.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. № 2085-IV «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» Міжнародний день голокосту ромів в Україні відзначається на державному рівні.

З 2011 р. на державному рівні цей день відзначає також Польща.

Німеччина формально визнала геноцид ромів у 1982 році.

За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом зі своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ромів. Чимало їх було знищено у таборах примусової праці, місцях кочування, в ході каральних операцій. Найбільших жертв зазнали роми, які проживали у місті Києві, на території нинішньої Автономної Республіки Крим і Закарпатської області, у Вінницькій, Одеській, Сумській, Черкаській та інших областях України [42].

05.10.2012 р. у с. Красненьке Кривоозерського району відбулися заходи відкриття пам'ятного знаку ромам, які були примусово виселені фашистами із румунських Карпат на територію сучасного Кривоозерського району та в подальшому страчені.

Вшанувати пам'ять загиблих ромів приїхали учасники ансамблю «Бахтале» (керівник – Юрковський В.О.) та роми міста Миколаєва [21], [22], [23], [24], [25].

Щодо кількості знищених циган, то дослідники Д. Генрік і Г. Паксон вважають, що на території СРСР було знищено не менше 30 тис. циган. Що стосується вбивства циган в Україні, то вони почалися в серпні 1941 р. й завершилися навесні 1943 р. У всякому разі, немає відомості про вбивство циган після квітня 1943 р. На думку О. Круглова, кількість циган, винищених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр., можна оцінити в 19–20 тис. чоловік. Більше половини всіх жертв становлять цигани, депортовані в Україну з Румунії. Власне «українські» цигани в загальній кількості жертв становлять приблизно 45 %. Територія України вкрита могилами ромів – жертв Голокосту, але неможливо поставити пам'ятник біля кожного такого місця. Оптимальний шлях для інформування – це книги й інтернет-сайти. Через вивчення трагедій і вшанування жертв геноциду можна долати суспільні віруси – ксенофобію та расизм.

Геноцид ромів знайшов відображення в фольклорі та творчості циган: в казках, піснях, віршах і літературних творах циган різних країн. Наприклад, вірш, присвячений гонінням на польських циган, є у поетеси Папуші. У фільмі циганського режисера Тоні Гатліфа «Добрий шлях» в одній зі сцен літня циганка співає пісню, присвячену померлому в концтаборі циганові. Інший його фільм, «Сам по собі», повністю присвячений геноциду ромів. Винищенню циган на окупованих територіях СРСР присвя-

чений фільм російського актора і режисера Дуфуні Вишневського «Грішні апостоли любові». Поет Ліліт Мазикін зверталася до теми геноциду ромів у віршах «Табір танцював» (1943), «Йогану Трольмману», «Заграй мені, Талос» (Франція, 1944), «Райдо. Табір пішов». [30].

Геноцид ромів потрібно вивчати для відновлення правди та історичної справедливості, щоб подібне ніколи не повторилося ні з ким, з жодною національністю, народом, верстою населення.

Використані джерела та література:

1. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны / Н. Бессонов // Рома в Україні: історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI – XX ст.). Матеріали міжнародного круглого столу 3 листопада 2006 р. Донецьк. 2006. С. 4 – 28.
2. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // Н. Бессонов. Голокост і сучасність. 2007. № 1 (2). С. 79.
3. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Н. Бессонов. Голокост і сучасність. 2009. № 2 (6). С. 24.
4. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // Н. Зіневич. Голокост і сучасність. 2009. № 2 (6). С. 153.
5. Жуковский А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансїстрії, 1941-1944 / А. Жуковский. Український історик. 1987. № 1 – 4. С. 83-96.
6. Круглов А. Геноцид в Украине в 1941-1944 гг.: статистико-региональный аспект // А. Круглов. Геноцид і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 2 (6). С. 83-113.
7. Левит И. Е. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942) // И. Е. Левит. Кишинев: Штиинца, 1981. – 391 с.
8. Тяглый М. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган // М.Тяглый. Историческое наследие Крыма. 2005. № 10. С. 9 – 22.
9. Тяглый М. Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 // М.Тяглый. З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Науковий і документальний журнал. 2007. № 2 (29). С. 61–98.
10. Тяглый М. Палачи – жертвы – наблюдатели: Нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (на примере Крыма): методологические замечания // М.Тяглый. Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. Т. 15. Тематич. випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». С. 446 – 448.
11. Деметр Н.Г. Судьба цыган в период нацистского террора // Н.Г. Деметр, В.К. Кутенков. ТумБалалайка. № 15 – 16 (апрель–май). 1999. http://tumbalalaika.memo.ru/articles/artn 15-16/n1504_25.htm
12. Кульчицкий С. Киев во время гитлеровской оккупации (исторический очерк).

- // С. Кульчицкий, Д. Малаков. Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.3media.kiev.ua>.
13. Из дневника Х. Г. Лашкевича. Холокост в Крыму: Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период нацистской оккупации Украины (1941–1944) // Ред.-сост. М.И. Тяглый. Симферополь, 2002. С. 68.
  14. Віпперман В. «Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці Голокост і сучасність. 2009. № 2 (6). С. 68.
  15. Фрезер Е. Цигани // Е. Фрезер. Пер. з англ. К.: Либідь, 2003. С. 527.
  16. Мигович І.І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект // І.І. Мигович, М.П. Макара. Ужгород, 2000. С. 4.
  17. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті // Є. Навроцька. Голокост і сучасність. 2009. № 2 (6). С. 127 – 128.
  18. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни // Май Панчук. Голокост і сучасність. 2009. № 2 (6). С. 166.
  19. Кенрик Д. Цыгане под свастикой // Д. Кенрик, Г. Паксон; [Пер. с нем.]. М.: Текст, 2001. С. 132.
  20. Друч Ефим. Алексей Гесслер. Цыгане. Сборник: Очерки. /Авторы: Ефим Адольфович Друч, Алексей Николаевич Гесслер. Художник Анатолий Цветков. Москва: Издательство «Советский писатель», 1990.
  21. І. Моторна. Депортація румунських циган до Трансїстрії: методи та демографічні наслідки. Електронний ресурс, режим доступу: http://histans.com/JournALL/chornlit/chornlit_2011_3/12.pdf
  22. Юрий Ицковский. Памятник жертвам Холокоста цыган открыт в Кривоозерском районе. // Новая Николаевская газета. 2012. 10 – 16 октября.
  23. Факти геноциду 1942 – 1944 років ромського населення на території Кривоозерського району. // Кривоозерщина. 2012. 1 серпня.
  24. Невід'ємна частина нашої національної пам'яті. Кривоозерщина. 2012. 10 жовтня.
  25. И. Гармашов. Ромы: знакомые и незнакомые. // Южная правда. 2010. 21 сентября.
  26. Н. Фалько. Трагедія ромів. // Трибуна хлібороба. 2005. 30 липня.
  27. Електронний ресурс, режим доступу: http://histans.com/JournALL/chornlit/chornlit_2011_3/12.pdf
  28. Електронний ресурс, режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nsid/2011_20/c131-150.pdf
  29. Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/kvitok-do-romanisthan>.
  30. Електронний ресурс, режим доступу: http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/11_0.pdf7. Геноцид по країнах (деякі факти)
  31. Електронний ресурс, режим доступу: <http://znaimo.com.ua>. Геноцид циган
  32. Електронний ресурс, режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=581>
  33. Електронний ресурс, режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/35475>Сьогодні – річниця «циганської» ночі.
  34. Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1222/163/43328/> Ярослав МУЗИЧЕНКО // Циганське горе.

35. Електронний ресурс, режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
36. Електронний ресурс, режим доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/35475>Сьогодні – річниця «циганської» ночі
37. Електронний ресурс, режим доступу: <http://panoramamukachevo.com/2011/08/02/10486/>Роми вимагають від Азарова вшанувати вбитих циган у Бабиному Яру, а не лише євреїв
38. Електронний ресурс, режим доступу: <http://vinnica.unian.net/ukr/detail/4946>Рома і голокост
39. Електронний ресурс, режим доступу: <http://dosta-coe.org/sq/node/327>
  1. Аладар Адам. Білий камінь з чорної катівні / А. Адам, Ю.Зейкан, Є.Навроцька.- Ужгород: «Видавництво Олександри Гаркуші», 2006.- 57 с.
  2. Електронний ресурс, режим доступу: http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/11_0.pdf
40. Електронний ресурс, режим доступу: http://aratta-ukraine.com/news_ua.php?id=14606На Волині вшанують жертв циганського Голокосту
41. Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.dw>.
42. Електронний ресурс, режим доступу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat22.html
43. Електронний ресурс, режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv2> серпня – Міжнародний день голокосту ромів

УДК 908:353.8:322](477.46)»1941/1944»

Надія Кукса*

м. Чигирин

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА НА ЧИГИРИНЩИНІ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ МОВОЮ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Недостатньо дослідженою і найбільш суперечливою сторінкою періоду нацистської окупації вважається політика у сфері релігії. Нещодавно виявлено і опрацьовано низку архівних документів, які дозволяють відхилити завісу невідомості щодо релігійного життя населення Чигиринського району за нацистської влади.

Ключові слова: релігійна політика нацистської окупаційної влади, церква Святого Пророка Іллі, сільська управа.

---

* Кукса Надія Василівна, завідувачка віддлу «Субботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Religious policy is considered to be insufficiently researched and the most controversial page of the period of Nazi occupation. A number of archival documents have recently been discovered and processed, which allow us to reject the veil of uncertainty about the religious life of the population of the Chyhyryn district under Nazi rule.

Keywords: religious policy of the Nazi occupation authorities, church of the Holy Prophet Elijah, village council.

5 серпня 1941 р. почалася нацистська окупація Чигиринського краю. Невдовзі окупаційною владою було сформовано адміністрацію, що регламентувала всі напрямки життя населення.

У релігійній сфері почався якісно новий етап. Розуміючи, що лише репресивними заходами годі сподіватися неухильного виконання розпоряджень, нова влада розробила цілу низку нововведень, що стосувалися насамперед культурно-духовної сфери. Найбільш суттєві зміни пропонувалися населенню саме установленні окупаційної влади до релігійних віросповідань. Нацистські ідеологи прекрасно розуміли, що без будь-яких затрат не тільки привернуть до себе прихильність частини віруючих людей, а й ще більше підірвуть авторитет більшовицької влади, яка майже чверть століття проводила потворну антирелігійну кампанію. На «визволених» українських землях розпочався динамічний, проте недовготривалий процес, досить влучно охарактеризований митрополитом Ніканором як «стихийний рух відродження релігійного життя в Україні» [1, с. 231].

Обставини, серед яких мала проходити християнська місія з відродження Церкви Христової на українських землях, звільнених від безбожної комуністичної влади, утворюючи великі труднощі для цієї місії, не могли, однак, припинити церковно-релігійного руху в народі. За 20 років безбожна влада викоринила церковне життя – стояло завдання відродження церковно-релігійного життя [2, с. 225-226].

Більш влучної картини цього процесу, змалюваного не стороннім споглядачем, а очевидцем і безпосереднім учасником тих подій Іваном Власовським, годі сподіватися:

«... не можна не подивляти того ентузіазму, з яким людність на Україні бралась за відновлення церковного життя по кількох роках нищення його антирелігійною пропагандою, арештами, засланнями і вимордовуваннями єпископів, духовенства, закриттям і руйнацією церков. [3, с.231].

Одночасно з придбанням священиків парафії наполегливо взялися ремонтувати уцілілі церкви або пристосовувати помешкання під відправу Служб Божих там, де храми було поруйновано. Здебільшого з храмів пороблено було «сільбудинки», які тепер знову повернуто на храми. В багатьох випадках як утварь, так і церковна одежа, переховувались вірними,

хоч за це большевики й жорстоко карали. Переховувались навіть святі антимінси... На визначений час для посвячення церкви – храми блищали як малюнки, очищені, обмиті, прикрашені й оздоблені квітами, аж до самого хреста на бані... Ніколи церкви так не відвідувались, як після повороту цієї можливості знову молитися і єднатися з Богом. Священиків люди оточували небувало теплою опікою. Люди масово приступали до виконання св. Таїн, що були ними пропущені. Вінчались, охрещувались, справляли християнський похорон для рідних, що давно одійшли з життя. З'явилися дбайливо приховані святі образи, буйно зріс попит на молитовники. Люди жадібно всією істотою всисали Слово Боже, як спрагнена земля цілющу росу» [4, с.232].

... той людський духовний здвиг, що «прагнув до Бога Живого», – як казав Пророк (пс. 41, 2), складався переважно з людей старшого віку, молоді приходило на богослужіння значно менше, ніж в досоветські час; комсомол, антирелігійна пропаганда в школі і у всіх виховальних закладах СССР таки встигли затруїти багато молодих душ безбожністю [5, с. 232]...

«Заслугує уваги ентузіазм людности, з яким вона взялася за улаштування церков. Особливо виявила старання молодь, що під керуванням старших людей усіх сил докладала для упорядкування церковних будинків... У системі «обезвірювання» людности большевики, як видно, перебрали мірку, бо в той час, як старе покоління горнулося до Церкви з побожного сантименту, молодь стала горнутися з протесту перед брутальним насильством над душею людини [6, с. 232]...

Населення Богданового краю з радісним піднесенням зустріло звістку про поновлення діяльності релігійних громад.

У перші ж місяці окупації повсюди на Чигиринщині стали відновлюватися богослужіння, організовуватися релігійні громади. Оскільки переважна більшість храмів була зруйнована чи переобладнана під склади, зерносховища, школи, сільські клуби, перед мирянами постало завдання власними силами підшукати собі відповідні приміщення для проведення богослужінь.

Вірянам Суботова поталанило більше – збереглася практично неущкодженою церква Святого Пророка Іллі, в якій на цей час було зерносховище. За спогадами старожилів, дуже швидко кілька десятків набожних селян середнього віку почали наводити належний порядок у приміщенні храму. Чоловіки із звичайних дощок змайстрували простенький скромний іконостас. Позносили образи, які вдалося врятувати від рейдів «войовничих безбожників». Ікони рясно прикрасили вишиваними рушниками. Тривалий час не було священика. Серед мирян були освічені набожні чоловіки, які згуртовували навколо себе селян, і ті приходили до храму на молитву та послухати Слово Боже.

Наприкінці 1941 р. з Харківщини новою владою було привезено священника Дмитрія Квартальнова з дружиною та сином. Отець Дмитрій за короткий час зумів згуртувати навколо себе паству. До цього часу вдячні миряни, які в той час були дітьми, з любов'ю згадують настоятеля як високоосвічену, добропорядну людину.

Згідно з нововведеннями окупаційної адміністрації, богослужіння проводилися виключно українською мовою. Особливо вирізнявся церковний хор, до якого входило близько двадцяти найголосистіших із вірян. Причому осердя хору складали чоловіки середніх літ. Завдяки неповторній акустиці храму та бездоганному виконанню багатоголосий спів було чути навіть у Розсошинцях, що знаходилися на іншому боці Тясмина. До слова, колишні учасники цього церковного хору, які, на жаль, вже відійшли у вічність, передали премудрості азів канонічного співу продовжувачам своєї місії після останнього поновлення в гетьманській усипальниці служби Божої 1990 року.

Прикметно, що до відвідування богослужінь почала долучатися і молодь села, якій випало народитися і вирости в умовах агресивного атеїзму [2].

З початком 1941-1942 н. р. окупаційна влада не встрявала в шкільні програми, де було передбачено вивчення Закону Божого. Проте з червня 1942 р ситуація докорінно змінилася, причому в усіх напрямках релігійного життя.

1 червня 1942 р. було видано «Розпорядження Райхскомісара України про правні відносини релігійних організацій», згідно з яким поголошувалась свобода релігії та релігійних союзів і інституцій, із наказом представити до Райхскомісаріату статuti Церков і релігійних громад. Але, як то було не парадоксально, відразу після вступу в дію даного розпорядження почало ширитися і наростати втручання німецької влади у внутрішнє життя церкви, що суперечило засадам релігійної толерантності [1, с.237].

... В другому шкільному році при німцях 1942-43 науки релігії по початкових школах (середніх і вищих) не було; німецька влада заборонила, втручаючись і в цю велику справу життя Церкви – релігійного виховання молоді. Важко навіть сказати, чим керувалась в даному випадку окупаційна німецька влада, «заборонивши доступ релігійної науки в школу», але батьки учнів все більше переконувались, що майже нема ріжниць в атеїстичному світогляді гітлеризму і комунізму [1, с.239].

Наводимо численні архівні документи, які допомагають зняти лицемірну личину із спекуляції над релігійними почуттями населення з боку нацистської влади. Адже саме ці нововиявлені документи дозволяють відобразити досить чітку, позбавлену суб'єктивного бачення картину ставлення окупаційної влади до релігійних вірувань населення краю.

Звичайно, треба зауважити, що збереглися далеко не всі документи,

які стосувалися релігійної сфери. Проте й наявні рельєфно окреслюють основну лінію релігійної політики окупаційної адміністрації.

Перші виявлені нами у Державному архіві Черкаської області документи датуються кінцем лютого 1942 р. Останні – березнем 1943 р.

19 лютого 1942 р.

В останні часи ворожі українському народу елементи розповсюджують різні провокаційні чутки з метою підірвати довір'я українського народу до існуючої влади про те, що нібито, хто не буде христити дітей, той носитиме мідянку на рукаві (очевидно, тут говориться про спеціальний знак. – Н.К.). Були аналогічними з цим слухи відносно виконання релігійних обрядів при вступі до шлюбу.

Райуправа пропонує широко сповістити, що все це нісенітниця.

Релігія є вільна, то і виконання релігійних обрядів є вільним для всього українського населення.

Осіб, що поширюють чутки, необхідно виявляти і притягти до штрафу. В окремих випадках впровадити на розгляд до районової Служби Порядку [3, арк. 36].

Цікаво, що перекази подібного змісту траплялися авторці дослідження ще задовго до виявлення даних документів. Із дитячих спогадів колишнього мешканця Суботова дізнаємося, що начебто селян неодноразово збирали на центральному майдані села і наказували прийняти хрещення. Непокірним погрожували випекти зірку на чолі. Не виключено, що подібні випадки все ж відбувалися. Цілком можливо, «палицю перегинали» заппадаливі поспіаки із так званої служби порядку[4].

Розпорядження повітового комісара відносно українських релігійних свят від 26 лютого 1942 р.

Я ще раз вказую на те, аби свята всіх релігій та сект були приурочені до свят загальноустановлених, а саме: Паска – 5 та 6 квітня, Тройця – 25 та 26 травня.

Вознесеніє та Страстна Пятниця – релігійними святами не вважаються.

Щоб не порушувати виробничої праці, категорично забороняється припиняти роботу в районових установах в дні церковних свят.

Попам та іншим проповідникам при проведенні церковних служб користуватись виключно українською мовою.

В дальнішому дозволяється проводити службу лише тим церковнослужителям, які будуть затверджені мною. Тому всім старостам пропоную до 1 березня надіслати списки всіх попів та інших проповідників:

1. Прізвище ім'я, по батькові.
2. Національність.
3. Освіта.

4. Місце мешкання.

Гебітскомісар Ланге [5, арк. 246].

Березень 1942 р.

В зв'язку з наближенням великих свят Святої Паски наказую:

Усім мешканцям села очистити свої двори від всякого сміття та гною.

Увесь мусор повинен бути убраний у ями та засипаний землею.

Прочистити димоходи та побілити хати.

Відремонтувати огорожі своїх дворів.

Підмазати стволи садових дерев.

Керівникам громади налагодити роботу добровільних пожежних дружин та провести у належний стан пожежний реманент [5, арк. 293].

За наказом по Чигиринському райуправлінню від 5 травня 1942 р.

в м. Чигирині утворена Районова Церковна Рада, якій підпорядковані всі існуючі на терені Чигиринського району релігійні громади. Канцелярія Районової Церковної Ради міститься тимчасово при Відділі народів та виховання.

Районова Церковна Рада звертається до всіх сільуправ з проханням подати докладні відомості про сільські релігійні громади за такою формою:

1. Повна назва релігійної громади.
2. В якому будинку проводяться богослужіння і інші релігійні обряди – в спеціальному чи пристосованому?
3. Чи потребує церковний будинок ремонту, а якщо потребує, то скласти кошторис на його ремонт?
4. Чи є священик? Вказати прізвище, ім'я, по-батькові та два примірники біографії.
5. Яка є богослужбова література (окремо на церковно-слов'янській, окремо на українській мовах)?
6. Чи є церковні хори, а якщо хору немає, то приступити до його організування.
7. На якій мові проводяться богослужіння й інші релігійні обряди?

Районова Церковна Рада попереджає, що богослужіння та інші релігійні обряди мусять проводитися тільки українською мовою згідно з наказом Гебітскомісара і Старшини Райуправління.

Довести до відома кожної релігійної громади, що вона за рішенням Районової Церковної Ради в погодження з старшиною Райуправи несуть щомісячно відрахування на користь Районової Церковної Ради на її адміністративні видатки 100 крб.

Відрахування почати робити з травня 1942 р.[5, арк. 313].

Голова Районової Церковної Ради Куроп'ятнік Терентій – (настоятель Свято-Троїцької церкви відновленого в часи окупації Чигиринського монастиря – Н.К.)

Основною метою створення Районової Церковної Ради було не входити в систему церковного управління, а бути органами церковно-громадського життя і виявляти в своїй діяльності і постановах організовану церковно-громадську думку [1, с. 228].

Проте, як свідчать документи, Районова Церковна Рада мала швидше формальний характер. Принаймні, її розпоряджень в опрацьованих архівних документах ми не зустрічаємо. Розпорядження, що стосувалися церковно-релігійного життя населення, адресувалися і рекомендувалися до виконання сільським старостам, причому обов'язково зазначалося про повідомлення як священиків, так і членів сільської громади. Хоча цілком можливо, що подібні розпорядження дублювалися і були направлені безпосередньо настоятелям храмів. Однак, поки що подібних документів нами не виявлено.

Що ж до щомісячних відрахувань, то більш, ніж упевнені, що навряд чи вони проводилися регулярно, якщо здійснювалися взагалі. Натрапляємо на категоричні попередження сільським старостам про постійні зриви виконання поставок таких стратегічно важливих для німецької армії продуктів харчування, як, наприклад, м'ясо та яйця та направлення селян на обов'язкові роботи зі спорудження військових укріплень, у виконанні яких окупаційна влада була зацікавлена значно більше.

На і без того вкрай зuboжіле українське селянство, більшість якого в воєнний час становили жінки, особи похилого віку та з обмеженою працездатністю, підлітки, діти, нова влада наклала стільки зобов'язань і податків, які були виражені як в натуральному, так і в грошовому еквіваленті, що при всьому бажанні просто люди не могли виконувати весь масив розпоряджень, що звалилися на них.

Розпорядження Олександрівського Гебітскомісара для виконання та широкого оголошення населенню. Відносно святкування Різдвяних Свят.

Ідучи назустріч бажанню населення ставлю до відома про святкування Різдвяних Свят для українського населення об'явлено 7 та 8 січня 1943 р. Дні 25 та 26 грудня 1942 р. – робочі.

Гебітскомісар Ланге [5, арк.139].

Розпорядження Рейхскомісара та Гебітскомісара від 13 січня 1943 р.

Пропонуємо поставити до відома всіх віруючих вашого села, а також священослужників про те, що відправлення Служби Божої у храмові свята, а також інші, які припадають серед тижня, забороняється, а святкування з відправленням Служби Божої переноситься на ближчу неділю.

Це розпорядження залишається дійсним до кінця війни, і за порушення його винні будуть притягнені до покарання [5, арк. 5;6;7].

Дні свят, яких пропонуємо дотримуватися та оголосити населенню села: Різдво Христове – 7 та 8 січня 1943 р.

Новий рік – 14 січня 1943 р.

Пасха Христова – два дні.

Тройця – два дні.

Виконання цього обов'язкове [5, арк. 59].

Розпорядження про припинення богослужінь і базарів під час весняної сівби від 17 березня 1943 р.

Повинні бути попереджені всі священослужники [5, арк. 60].

Розпорядження Гебітскомісара для точного і неухильного виконання відносно регулювання богослужінь під час весняних засівів.

19 березня 1943 р.

Згідно з положенням між Генеральним комісаром і керівниками представлених в Генералбецірк церквей, встановлюю такий порядок Богослужінь під час весняних засівів:

1. Від 8 березня до початку весняних засівів можуть щодня відправляти богослужіння, зв'язані з постом.

2. З дня весняних засівів мають бути припинені всі богослужіння, включаючи й богослужіння по неділях до обіду, аж до Великого Четверга вечером.

3. У Великий Четверг вечером 22 квітня може відправлятися Богослужіння, починаючи з 19 годин.

4. У Велику П'ятницю 23 квітня може відправлятися Богослужіння цілий день.

5. У Велику Суботу робочий день, однак можуть читатися церковні літургії, причім священослужники зобов'язані найбільш строго стежити за тим, аби жодні працездатні роботи сили не задержувалися в церквах. Починаючи з 19 годин, можна відправляти загальне Богослужіння також у Велику Суботу.

6. На Великдень (Пасху) можна також відправляти Богослужіння протягом цілого дня.

З мого боку також немає заперечень проти того, аби під час вищезазначеного часу відправлялись Богослужби по неділях вечером (починаючи не раніше з 19 годин), якщо таке само не являється на ці богослужіння місцеве працездатне населення [5, арк. 64].

Згідно з опитуваннями очевидців, церковне життя населення Суботова було підпорядковане наведеним вище розпорядженням. Варто зазначити, що в інших селах району траплялося набагато зневажливіше ставлення до релігійних почуттів вірян. Схильні вважати, що відносно лояльному ставленню до проблем суботівської релігійної громади значною мірою завдячуємо цивільному коменданту Суботова Іогану Пауляю, про якого досі зберігаються тут добрі згадки.

Відступаючи, фашисти замінували споруду, заклавши під неї 400 кг

вибухівки. Ціною власного життя місцевий юний підпільник Анатолій Золотар перешкодив їм підірвати святиню [6, с.181-185].

До слова, місцеві мешканці до сьогодні мають власну версію, чому церкву не зруйнували під час визволення села від німецьких загарбників.

Безклуба Ганна Іванівна 1934 р. н. розповідає, що її мати, яка зналася на народній медицині, незадовго до початку звільнення Суботова лікувала німецького солдата. Напевно, в знак вдячності він повідомив про каральну акцію, яка невдовзі мала відбутися над селянами. Німець порадив сім'ї перебути лиху годину в закинутому льоху, що знаходився на їх садибі. При цьому солдат зауважив, що перед каральним загоном поставлене завдання знищити всі споруди в селі. Всі, без винятку, окрім церкви. Чому? А тому, що в одній із стін храму знаходиться поховання Богдана Хмельницького. Він лежить в такій домовині, яку не зможуть виявити ніяким обладнанням. Поховано гетьмана разом з золотою булавою [7].

Після визволення Суботова церква продовжувала діяти. За спогадами очевидців, чимало радянських солдатів прилучилися до богослужіння з нагоди звільнення Суботова з-під окупації [8].

Знаково, що до наших днів вдалося зберегти корогви, які були серед церковного начиння в роки окупації.

Використані джерела та література:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. // І. Власовський. Т.4., Ч. 2. К., 1998. С.225-239.
2. Матеріали польових досліджень авторки. Розповідь Кучер Агафії Юменівни, 1931 р. н., с. Суботів Чигиринського району
3. Субботовская сельская управа Чигиринского района (распоряжения гебитскомиссара и райуправы по административным и хозяйственным вопросам. Державний архів Черкаської області. Ф. 1352, оп. 1, спр. 1, арк. 36
4. Матеріали польових досліджень авторки. Розповідь Жалдака Митрофана Микитовича, 1926 р. н., с. Суботів Чигиринського району
5. Державний архів Черкаської області. Ф. 1353, оп. 1, спр. 2, арк. 246. Рацевская сельская управа Чигиринского района (распоряжения гебитскомиссара и райуправы по административным и хозяйственным вопросам.
6. Кукса Н. Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля // Черкащина в контексті історії України. Черкаси. 2005. С.181–185.
7. Матеріали польових досліджень авторки. Розповідь Безклубої Ганни Іванівни, 1934 р. н., с. Суботів Чигиринського району
8. Матеріали польових досліджень авторки. Розповідь Потапенко Парасковії Іванівни, 1925 р. н., с. Суботів Чигиринського району.

Олександр Полячок*

м. Кропивницький

МУЗИКА В ОКУПОВАНОМУ КІРОВОГРАДІ

У статті детально простежено суперечливий процес перебудови й розвитку музично-театральних і музично-освітніх осередків Кіровограда, відродження церковних хорів, виступи гастролюючих творчих колективів та інші прояви музичного життя в умовах нацистської окупації. Висвітлено факти, які засвідчують непересічні здобутки в діяльності українських мистців того часу.

Ключові слова: музичне життя, нацистська окупація, драматичний театр, Будинок Просвіти, театр оперети, музична школа, хор, оркестр, концерт, вистава, газета, стаття, артист, рецензент, репертуар.

The article traces in detail the contradictory process of restructuring and development of musical-theatrical and musical-educational centers of Kirovograd, the revival of church choirs, performances of touring creative groups and other manifestations of musical life during the Nazi occupation. The facts that testify to the extraordinary achievements in the activities of Ukrainian artists of that time are highlighted.

Key words: musical life, Nazi occupation, drama theater, House of Enlightenment, operetta theater, music school, choir, orchestra, concert, performance, newspaper, article, artist, reviewer, repertoire.

Музичне життя в Кіровограді в роки нацистської окупації під час Другої світової війни досі привертало увагу небагатьох дослідників. Певною мірою воно висвітлено в одному з розділів монографії І. Петренка [53], який охарактеризував його різнобічно, хоча й побіжно, в контексті функціонування всієї сфери культури в Кіровоградській області. У цінних працях В. Шурапова [91], статтях В. Боська [7] та О. Класової [34] йдеться, головним чином, про театр цього періоду, але надто стисло, як про епізод у театральній історії міста. Статті Л. Багацького і В. Могилюка [6] та О. Класової [33] розповідають про одного з провідних співаків й акторів того періоду Герасима Журавленка. Значна література існує про найвідомішого з артистів тогочасних місцевих театральних труп Костянтина Пароконьєва (Параконьєва), але вона висвітлює повоєнний період його творчості. Деяка інформація про діяльність кіровоградських театрів мі-

---

* Полячок Олександр Іванович, директор Кропивницького музею музичної культури ім. К. Шимановського.

ститися в працях В. Гайдабури [14, 15] і О. Жосана [40], присвячених тогочасній культурі всієї України. У рамках цієї статті ми поставили за мету якомога докладніше охарактеризувати події музичного і, частково, театрального мистецтва міста від серпня 1941 до грудня 1943 року, наскільки це можливо зробити, спираючись на доступні газетні публікації того періоду¹, а також на матеріали з фондів Кропивницького музею музичної культури ім. К. Шимановського: афіші, театральні програмки, спогади.

Відомо, що значна частина населення Кіровоградської області після двох десятиліть більшовистського терору, розкуркулювання, колективізації, Голодомору, репресій за національними ознаками, полювання на діячів національного руху та інших «ворогів народу» тощо вітала німецькі й союзні їм румунські війська як визволителів. За висновками В. Шайкан, «більша частина селян <...> пішла на співпрацю з «ноюю» владою. Робітники, технічна інтелігенція, службовці у містах <...> під загрозою терору й голодної смерті також працювали на німців. <...> Інтелігенція опинилася перед альтернативою: співпраця з «ноюю» владою або смерть від репресій, голоду та хвороб. <...> Результатом цього стало пристосуванство до окупаційного режиму. Частина інтелігенції, яка свідомо уникла евакуації, добровільно обрала шлях співпраці з німецькою владою» [90, с. 28].

Як зазначає Г. Гордієнко, «не визнаючи українців за державницьку націю, окупанти надали їм своєрідну культурну автономію» [18, с. 49]. Діячі культури використали відносну лояльність окупаційної влади для проведення самовідданої роботи у своїй професійній сфері. Перші місяці окупації навіть були «ознаменовані стихійним культурним і релігійним відродженням серед українського населення» [92]. Група національно орієнтованої інтелігенції, яка мріяла про незалежну від Росії українську державу і якій вдалося вціліти після страшного удару з боку радянського тоталітарного режиму, та й решта діячів культури неєврейського походження, яких до приходу нацистських військ не було евакуйовано чи мобілізовано до Радянської армії, загалом не уникала співпраці з окупаційною владою. Звичайно, більшість працівників культурної сфери намагалася, подібно іншим містянам, просто вижити, заробляючи на життя, пристосувавшись до тяжких реалій воєнного часу.

Митці працювали для своєї аудиторії творчо й відповідально. Тож культурне життя хоча й перебувало під жорстким контролем, було вельми активним. Однак пов'язані з окупаційною владою великі надії на роз-

¹ Завдяки проекту Libraria в нашому розпорядженні була переважна більшість номерів місцевих газет 1941–1942 рр., однак газети 1943 р. у проєкті поки що не представлені, тож інформацію за цей рік нами подано у значно меншому обсязі (за рахунок інших фрагментарно опублікованих та неопублікованих джерел).

будову української національної культури не виправдалися. Провідники національного руху зазнали переслідувань аж до фізичного знищення, а жорстокість встановленого нацистами «нового порядку», дискримінація місцевого населення, а згодом і військові поразки загарбницької армії, брак достатніх економічних і людських ресурсів та інші чинники призвели до зміни настроїв як звичайних людей, так і мистецьких діячів.

Як дослідив В. Шурапов, у театрі були люди, що під прикриттям культурної діяльності співпрацювали з антигітлерівським підпіллям, а в театральних постановках – насамперед у тих, де теми національної боротьби лежали в основі сюжету («Маруся Богуславка» і «Тарас Бульба» М. Старицького, «Степовий гість» Б. Грінченка та ін.) – завуальовано проводили паралелі з сучасністю, надихаючи глядачів на духовний опір [91, с.103-106.]. «Театр в Україні 1941–1944 рр. <...> не ніс зі сцени профашистські ідеї», – підкреслював В. Гайдабура [15, с. 11], і це твердження цілком можна поширити й на концертну практику.

Окупанти дбали, насамперед, про задоволення культурних потреб своїх вояків. Вони «на українських землях дотримувалися принципу діяльності організації «Kraft durch Freude» – «Сила через радість» <...> Німецькі колективи, які функціонували під егідою товариства, не наснажували свої виступи ідеологічними і політичними гаслами, вважаючи, що це не сприятиме релаксації солдатів і офіцерів після бойових дій» [18, с. 49]. Також і перед місцевими діячами культури головною вимогою було проведення заходів, які б могли розважити вояків: вистав, концертів, вар'єте. Солдати й офіцери окупаційного війська охоче переглядали концерти і театральні вистави, які вони відвідували окремо від цивільних, як правило, у вихідні дні. Решту заходів проводили для місцевого населення, яке, за підрахунками дослідників, складало близько 70% глядачів і слухачів [15, с. 7]. Артисти пристосувалися до двох аудиторій – української та німецької.

Окупаційна влада в особах штадткомісару і гебітскомісару не заважала міській управі, що складалася з місцевих керівників, і наявним мистецьким кадрам налаштовувати культурне життя в нових умовах. Мешканці великих і малих міст України, в тому числі Кіровограда, отримали безперешкодний доступ до театрів і концертних залів, репертуар яких складався з надбань української, російської та західноєвропейської культури, за винятком, ясна річ, творів «не рекомендованих» (заборонених) радянських авторів і авторів єврейського походження. Діячі культури намагалися зберегти високі етичні ідеали мистецтва, хоча повністю уникнути елементів пропаганди та антисемітизму вдавалося не завжди.

У період окупації в місті діяло кілька концертно-театральних осередків, музична школа, духовий і джазовий оркестри та церковні хори, що повста-

ли у заново відкритих храмах міста. Як буде показано нижче, їм вдалося за короткий період досягти достатньо високого освітнього і художнього рівня. Культурне життя збагачували також гастролі олександрійських, знам'янських, криворізьких артистів, виступи німецьких оркестрів.

Провідну роль у період нацистської окупації відіграли два театраль-но-концертні заклади, що почали формуватися вже через два-три тижні після входу нацистських військ до Кіровограда (5 серпня 1941 р.). Після підготовчого періоду, що тривав близько місяця, 20 вересня 1941 р. показав глядачам першу прем'єру український театр, що базувався у власному приміщенні, відомому мешканцям як зимовий театр (нині – Кіровоградський музично-драматичний театр ім. М.Л. Кропивницького). Він розпочав діяльність під назвою Український міський театр, у жовтні-листопаді 1941 р. називався Театром української драми, від січня 1942 або кінця попереднього року і до весни 1943 р. – Українським драматичним театром ім. І.К. Тобілевича, решту місяців 1943 р. – Кіровоградським міським театром. Менш стабільною, але не менш життєздатною виявилась концертно-театраль-но-клубна організація, що у 1941–1942 рр. працювала на базі колишнього Громадського зібрання по вул. Дворцовій (у міжвоєнний період – клуб «Металіст»)², а в 1943 р. змушена була перейти до зимового театру. Від серпня 1941 р. до травня 1942 р. це був Будинок Просвіти³, з кінця травня до липня-серпня того ж року – Театр мініатюр, від серпня до кінця 1942 або початку наступного року – Театр естради «Вар'єте», в подальшому – Театр оперети «Вар'єте» або просто Кіровоградський театр оперети. Орієнтовно у 1943 р. трупі цього театру «попросили» звільнити власне приміщення, тож до кінця окупації Кіровоградський міський театр і Кіровоградський театр оперети працювали разом під дахом зимового театру. Обидві трупи значною мірою об'єдналися, хоча зберегли й елементи автономії. Установи отримували певну підтримку влади, одночасно проводячи господарську діяльність, даючи концерти й вистави на платній основі.

Про початок роботи цих закладів у серпні-вересні 1941 р. повідомила місцева газета часів окупації⁴, а також видання інших окупованих регіонів

² Після війни там працювали Кіровоградський російський обласний державний театр ім. С. Кірова (у 1959 році переведений до міста Жданова, теперішнього Маріуполя) та, до руйнації будівлі в 1991 р., Палац культури ім. Жовтня заводу «Червона зірка».

³ Рідше вживався варіант назви Будинок «Просвіти».

⁴ Під назвою «Український голос» газета виходила із серпня до 31 грудня 1941 р. як орган Кіровоградського обласного та міського управління. З 3 січня і до 4 листопада 1942 р. видавалася під назвою «Українські вісті», а з 7 листопада 1942 р. по грудень 1943 р. – під назвою «Кіровоградські вісті». До 17.10.42 була органом міського комісаріату Кіровограда, з 21.10.42 і до кінця свого існування – органом Кіровоградського гебітскомісаріату.

[8, 31, 80]. Більше інформації маємо про діяльність української драми, насамперед завдяки рецензіям на окремі вистави і, особливо, публікаціям підсумкового характеру. Варто навести розлогі цитати зі статей під назвами «100 вистав в міському українському драматичному театрі ім. І.К. Тобілевича» (автор М. Рогач) та «Відродження Кіровоградського театру» (автор В. Іщенко). У першій з них, від 31 січня 1942 р., говорилося:

«...Небагатьом театрам судилось в такий короткий час і в таких несприятливих умовах домогтись великих успіхів, як 100 вистав за 5 місяців зимового сезону. А коли взяти до уваги, що театр почав свою роботу заново, не маючи жодної п'єси в своєму репертуарі, що тут зійшлися люди з різних театрів, з різними знаннями, розміром таланту, спеціальностями і бажаннями, – тоді стане більш рельєфно виділятися та справді велика робота, що її провів і провадить наш театр на користь розвитку українського національного театру. Український театр почав свою роботу 23/VIII 1941 року у військовій обстановці, коли ще димом і чадом несло від зруйнованих більшовиками будинків, заводів, підприємств. Цілий місяць робітники театру працювали над відбудовуванням театру, не одержуючи за роботу платні. Творчий склад театру виконував часто роботу обслуговуючого персоналу, приводячи в порядок приміщення і разом з цим працюючи на творчій роботі. 25/IX 1941 р., через місяць упертої роботи, було дано першу виставу «За двома зайцями». Перша вистава була дана при наявності в театрі 25 осіб творчого складу та 2 – обслуговуючого персоналу. Тепер театр налічує 70 осіб творчого складу та 25 осіб обслуговуючого персоналу» [73].

У статті від 8 серпня 1942 р., подібно описав ситуацію річної давнини В. Іщенко, назвавши прізвища перших провідних акторів трупи:

«Тікаючи із міста Кіровограда 1 серпня минулого року, більшовики зруйнували все, що встигли, а приміщення театру, очевидно, не встигли, дуже вже спішно треба було тікати, бо звістки надходили разючі, – німці вже на Помічній. Довелося більшовикам обмежитися лише пограбуванням з середини. Про культурне життя міста поки що ніхто не дбав, треба було перше потурбуватися про постачання міського населення. Але коли справа з харчуванням до деякої міри розв'язалася, виникла думка про утворення міського театру. В місті Кіровограді залишилися артисти пп. Рибаківа, Христенко, Ремізов, Верецький, артистка Миколаївського театру Марусіна та ін., які зараз же відгукнулися на запрошення німецького командування, яке дозволило організувати в нашому місті театр. До згаданих артистів прилучилися аматори, вчителі, молодь із співочих та балетних гуртків. Відділ Народної Освіти при Миській Управі об'єднав артистів, утворив театр, надавши йому ім'я корифея українського театру Івана Тобілевича. Театральний колектив відбудував пограбований театр

(декорації, бутафорію, вбрання довелось придбати заново). Свою підготовчу роботу до вистав театр розпочав 23 серпня, а 21 вересня вже відбулась перша вистава» [26].

В обох статтях помилково названо дату першої вистави – відповідно 25 і 21 вересня (частково цю помилку продублював І. Петренко). Правильну дату – 20 вересня подав В. Шурапов. В анонсі газети «Український голос» від 20.09.1941 сказано, що «сьогодні [підкреслення моє – О.П.] наш Український міський театр починає свої вистави показом комедії відомого українського драматурга М.П. Старицького «За двома зайцями» [19]. Її поставив режисер П. Ремізов, роль Голохвостова виконав актор Верецький. Прем'єра відбулася в будинку «Просвіти» (кол. Клубі «Металіст»), де перший місяць чи трохи більше працювала новостворена трупа, поки йшов ремонт приміщення зимового театру [8, 80]. Інформацію про прем'єру, слідом за місцевою газетою [79], подав часопис «Український вісник», що видавався у Берліні [2].

25 і 26 жовтня 1941 р. театр поставив драму «Ніч під Івана Купала» Шабільської [58], в якій було багато музичних епізодів за участю солістів та хору. Щоправда, рецензент Княжич, назвавши драму Шабільської цікавою етнографічною п'єсою, музичне оформлення розкритикував, як «досить слабе, невиразне. Музика іноді звучить фальшиво і розбігається з хоровими та сольними виступами артистів». Він рекомендував «керівникові оркестру (п. Білов) краще взятися за цю серйозну роботу. Відсутність хормейстра теж відчувається, бо хор звучить невпевнено, і бувають моменти, що окремі артисти рятують його з критичного стану. Хіба і в тому, що молоді артисти-масовики не навчилися вільно тримати себе на сцені: в їх грі почувається штучність і безпорадність, властива малодосвідченим акторам». Однак загалом критик досить високо оцінив роботу театру, зокрема режисера І. Шарунго, який водночас зіграв роль Левка, а також гру інших провідних акторів. Свою рецензію він завершив словами підтримки: «Молода й енергійна трупа артистів витримала першу критику глядача, і їй необхідно гарні якості своїх вистав закріпити і розвивати, а хибі виправити. Бажаємо успіху відродженому національному театру, першій квітці на полі рідного мистецтва в нашому місті» [35].

Музичний компонент відігравав значну роль і в двох наступних постановках, здійснених протягом листопада-січня: «Циганці Азі» та «Ой, не ходи Грицю» М. Старицького [24]. У цей період відбулась зміна театрального диригента: пана Білова замінив, очевидно, більш професійно спроможний п. Дмитренко [73]. Порівнюючи двох виконавиць ролі Марусі в драмі «Ой, не ходи Грицю», рецензент М. Коваленко звернув увагу на кращі «голосові дані» актриси Рибаківної в порівнянні з актрисою Шарунго, а також дав задовільну оцінку музичного боку вистави загалом [1].

23 січня 1942 р. театр відсвяткував ювілейну, 100 виставу. «Коли порівняти роботу українського театру з роботою бувшого Російського театру⁵ за більшовиків, – писав (чи писала) М. Рогач у січні 1942 р., – то матимемо таку картину: Російський театр за повний сезон, цебто і за літні гастролі, зміг дати лише 135 вистав і обслужити 21.000 глядачів, тоді як український із 10 репертуарних п'єс дав уже 5, а шоста готується до вистави, за 5 місяців дав 100 вистав і обслужив 44.500 глядачів. Ці цифри говорять самі за себе. В рості і розвитку українського театру весь колектив поклав багато сил і праці. Серед акторів слід відмітити пп. Сінкевича, Шарунго, Шульгу, Коротку, Марусіну, Маковееву, Овчиннікова та ін. Багато з них заслужено стали улюбленими публіки. Багато попрацювали режисери – п. Ремізов і п. Шарунго над вихованням молодих акторів, про що яскраво говорить факт: порівняймо першу виставу з великими недоробленостями в ній, і ювілейну з її високою художньою майстерністю, і ми пересвідчимося у безперечному рості акторів. Актори зуміли дати повноцінні образи на високому мистецькому рівні і тим повністю донести задум автора до глядача. Також багато попрацював у створенні оркестру і хору диригент п. Дмитренко. Та й цілий театральний колектив, на чолі з директором п. Золотухиним. Побажаймо ж нашому театрові сили, уміння і молодого запалу в подальшій роботі на ниві розвитку українського національного театального мистецтва» [73].

Після перших 100 вистав колектив продовжував набирати обертів, щомісяця випускаючи 1–2 прем'єри. Не в кожній із них музична складова грала велику роль. Зокрема, відсутня інформація про неї у постановках «Степовий гість» Б. Грінченка (лютий) [82], «Ревізор» М. Гоголя (травень) [62], «Слуга двох панів» К. Гольдони (липень) [50]. На жаль, надто скупо охарактеризовано музичний компонент у «Марусі Богуславці» і «Тарасі Бульбі» М. Старицького, поставлених відповідно на початку квітня та в кінці червня.

Виконання жіночої групи хору, що грала дівчат-невільниць біля фонтану в третьому акті «Марусі Богуславки», анонімний рецензент піддав критиці. За його словами, співи «виконувалися зовсім погано», а балетні сцени критикові сподобалися [1]. Можливо, на шліфування хорових номерів цієї постановки було замало часу, адже в березні-квітні, крім роботи над «Марусею Богуславою», хор, ймовірно, був задіяний у комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» [62], яку через велику кількість музичних номерів нерідко називають оперетою, а також у кількох

⁵ Автор говорив про створений у 1939 р. в Кіровограді Російський театр, тому що Український робітничий музично-драматичний театр (15.10.1940 р. названий ім'ям М.Л. Кропивницького) у 1939–1941 рр. базувався не в Кіровограді, а в Олександрії.

театрально-концертних вечорах та масштабному концерті, присвяченому роковинам народження й смерті Т. Шевченка.

Для шевченківського заходу, що відбувся 15 березня 1942 р., театр підготував п'єсу «У тієї Катерини» на тексти Кобзаря, окремі актори декламували його поезії. Артистка Мальчевська проспівала пісні на його вірші «Ой, люлі, люлі» й «Така її доля», артистка Коротка – «Нащо мені чорнії брови», вокальне тріо у складі Короткої, Донецької та Шевченко – «Зоре моя вечірняя». Пісню «Думи» на бандурі виконав артист Сінкевич [12, 20]. 28 і 29 березня, в останні вихідні місяця, а також у п'ятницю, 3 квітня театр повторив п'єсу «У тієї Катерини» загалом чотири рази (не рахуючи власне шевченківського вечора), поєднавши її з концертом-монтажем української пісні та танцю «Веснянка» [47; 60]. На жаль, детальної програми концерту-монтажу не подано.

У виставі «Тарас Бульба» М. Старицького, прем'єра якої пройшла 24 червня 1942 року, рецензент Навроцький високо оцінив гру більшості акторів, а також музичний супровід і сольні номери, з-поміж солістів виділивши виразну міміку і хороший голос молодого артиста В. Сінкевича. Рецензент підкреслив, що «масові пісні особливо – виконані чудово» [51]. Як бачимо, хормейстер постарався, щоби критика, висловлена на адресу хору в «Марусі Богуславці», не повторилася.

Літньої відпустки у колективу театру не було. У рецензії авторства Навроцького на прем'єрну виставу комедії К. Гольдони «Слуга двох панів» (14 липня) зазначено, що перша спроба постановки класичної західноєвропейської п'єси була вдалою [50].

У серпні 1942 р. трупa представила наступні дві постановки: драму М. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» і оперу С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Оперна прем'єра відбулась 20 серпня. За словами рецензента, який підписався літерами В. Н., «опера дуже тепло зустрінута глядачами і цілком заслужено <...> Добре виконуються масові пісні і танці, хороші костюми, цілком витримані в потрібному стилі». Високо оцінивши спів акторів В. Сінкевича і М. Марусіної, які виконували головні ролі Карася й Одарки, критик констатував, що «на жаль, на цьому треба й закінчити перелік кращих виконавців-співаків. Що ж до виконавця ролі Андрія п. Костенка, то мусимо зауважити, що артист не має для цього потрібних даних, тобто насамперед задовільного голосу, і ця партія пройшла найменш вдало» [75]. Паралельно з виставами 15 та 16 серпня силами акторів театру ім. І. Тобілевича було дано два вокально-музичних та хореографічних концерти в Театрі «Вар'єте», програма яких, на жаль, невідома [64].

«Останній тиждень закінчення літнього сезону», як сказано в газетному оголошенні, театр відзначив серією із 7 щоденних вистав від 31 серпня

ня по 6 вересня 1942 р., показавши щоразу іншу п'єсу [65, 66], а протягом решти вересня, вже в рамках нового «зимового сезону» – ще дві [67, 68]. Тобто протягом місяця колектив виставив 9 творів зі свого репертуару, який на той час складався із 11 постановок. Не можна виключити, що давалася також і 10-та п'єса – «Сватання на Гончарівці», адже обласна газета інформувала не про всі виступи театру (показ у цей час приуроченого до роковин Шевченка спектаклю «У тієї Катерини», поєднаного пізніше з ди-вертисментом «Веснянка», є маловірогідним).

Загалом перший рік роботи трупи був надзвичайно інтенсивним. За період від 20 вересня 1941 р. до 8 серпня 1942 року відбулося, за даними з цитованої вище статті В. Іщенка (чи В. Іщенко), 275 вистав [26], а з 8 серпня до 20 вересня, за газетними анонсами, – ще як мінімум, 16 (разом із концертами). Отже, всього протягом року колектив, який створювався майже з нуля, дав близько 300 вистав і концертів!

10 й 11 жовтня 1942 р. відбулися прем'єрні вистави комедії «Без вини винуваті» О. Островського [69]. Далі, до кінця 1942 р., інформація про театр у пресі практично відсутня (причини цього поки що не з'ясовані); газета інформує лише про «Великий концерт» 7 грудня на користь Червоного Хреста, в якому взяв участь весь акторський склад театру, а також хор, балет та оркестр [71].

20 і 21 лютого ввечері та вдень 21 лютого 1943 р. пройшли наступні великі концерти, в яких артисти театру ім. І. Тобілевича об'єдналися з іншими музичними силами міста (подібно до минулорічного шевченківського вечору). За словами рецензента, що підписався «С.С.», концерти в театрі були цікавими і зібрали повний зал. Дописувач відмітив успішні виступи у першому відділі хору з «Українськими думами» і балету з «Комічною полькою», струнного квартету в складі Гарцева, Хілобокова, Євсєєвського і Башняк, піаністки Корнілевої, яка виконала серенаду Шуберта-Ліста і вальс Шопена, дуету Альошина і Почагіної (сцени з оперети Р. Фримля «Роз-Марі»). Артисти Соколова і Малюк виконали вальс і фокстрот. «У другому відділі, – писав рецензент – були поставлені «Веснянки», які показали добру роботу хору і балету. Серед виконавців відзначились Марусіна, Коротка і Сінкевич» [74].

Відхід влади від політики українізації і зміни в структурі репертуару відобразилися у перейменуванні після лютого 1943 р. Українського драматичного театру ім. І. Тобілевича на Кіровоградський міський театр. Щоб висвітлити подальшу діяльність цього закладу, потрібно спочатку розповісти про становлення й розвиток іншого музично-театрального колективу, який розпочав діяльність у серпні-вересні 1941 р. в стінах новоствореного Будинку Просвіти.

Загалом Будинки Просвіти у Кіровоградській області, як констату-

вав І. Петренко, «відкрилися восени 1941 року в кожному районі й місті області та, схоже, в більшості сіл» і стали «типовим проявом нетривалого в часі національного відродження <...>. До участі в їхній роботі долучилися інтелігенція, молодь, національно орієнтовані дорослі жителі» [53, с. 467]. Стаття в кіровоградському «Українському голосі» від 11 жовтня 1941 року окреслювала мету новостворених установ: «Відродити і підняти на належну височінь справу українського мистецтва, справу рідної національної української культури та національну свідомість» [5].

Подібно сформулював завдання кіровоградського Будинку Просвіти його мистецький керівник п. Лісничий у публікації в тій самій газеті 15 жовтня 1941 року. Він декларував намір заснувати «художні товариства при Будинку Просвіти, які б змогли відтворити й розвивати духовне життя нашого міста. Треба організувати при Будинку Просвіти письменницькі сили: поетів, критиків, драматургів, які безперечно в Кіровограді є. Цей осередок у культурно-просвітній роботі нашого закладу вирішує основне питання відродження рідної мови, цей осередок популяризуватиме класичну українську літературу й працюватиме над новою» [41].

Однак, насамперед повсталала концертно-естрадна група з іншими завданнями. Як писав той самий п. Лісничий, «з перших днів визволення нашого міста від більшовиків міський Відділ освіти організував Будинок Просвіти, утворив з наявних на той час акторських сил естрадно-концертне товариство». 30 серпня очільник Миського відділу народної освіти п. Костюков у розмові з кореспондентом кіровоградської газети також відзначив «естрадну групу, яка дала вже два високохудожні концерти на українсько-народну тематику для німецьких військових частин» [8]. Про один із цих концертів у замітці «Українська пісня для німецьких воїнів» детальніше розповів один із небагатьох запрошених на захід українців-галичан: «<...> відбувся 28-VIII цього року о годині 20. 30 хв. «Вечір українських мистців». Відспівано між іншим пісню Наталки з української опери «Наталка Полтавка» – музика Лисенка, пісню Одарки з опери «Запорожець за Дунаєм» – музика Артемовського. З музичної частини виведено пісню «Прости» на гавайській гітарі і пісню Петра з опери «Наталка Полтавка». Крім цього пісні «Від села до села», «Гречаники», «Світить місяць» та інші. Були присутніми на вечорі два німецьких генерали, штабові офіцери і 600 інших офіцерів, старшин та підстаршин. Вечір співу й музики пройшов з великим піднесенням і викликав загальне признание німецьких слухачів <...>» [77]. 18 вересня 1941 р. цю інформацію в максимально скороченому вигляді передрукувала газета «Львівські вісті», подавши, що в Кіровограді «було зорганізовано естрадну групу, яка уладила вже два високомистецькі концерти для німецьких військових частин» [32]. Звичайно, протягом майже трьох тижнів, від 30 серпня до публікації «Львівських вістей»

18 вересня, ця інформація вже застаріла, бо кількість виступів на той час сягнула десятків. Як сказано в повідомленні «Українського голосу» від 13 вересня, «естрадна група, обслуговуючи Німецьке Військо, за останні дні дала велику кількість концертів. Майже кожного дня влаштовували по дві вистави. Аудиторія тепло зустрічає виконавців, нагороджуючи їх бурхливими оплесками. Як приємне явище, треба відзначити, що ведення конферансу відбувається німецькою мовою» [80].

Місяцем пізніше, 15 жовтня, у цитованій вище статті п. Лісничий стверджував, що «щодня майже при переповнених залах з великим успіхом проходять наші концерти, привертаючи до себе дедалі ширші кола населення міста. Треба сказати, що естрадно-концертному товариству належить велике майбутнє в розвитку легких жанрів» [41].

Як бачимо, і газетних повідомленнях, і в статті п. Лісничого говориться про «розвиток легких жанрів», виступи естрадної групи. У колективі були зібрані співаки, куплетисти, танцюристи, акробати, виконавці на «музико-ексцентричних інструментах» (зокрема, гавайській гітарі) та ін. Окреслення «високомистецькі концерти» слід віднести, мабуть, до доволі високого художнього рівня артистів. Їхні прізвища не називаються, але з подальших публікацій стає зрозуміло, що на перших ролях у концертній групі були добре знані кіровоградцям артисти Г. Журавленко, Є. Шур'єв, Л. Мерзжівська та ін., які до окупації працювали в Кіровоградській філармонії, а деякі з них – до створення Кіровоградської області – у Кіровському відділі Миколаївської філармонії. Однак вже невдовзі діяльність і художній рівень творчих сил Будинку Просвіти стали оцінюватись суперечливо, переважно критично.

Так, газетна публікація від 18 листопада під назвою «Великий» концерт, та...» вкрай критично оцінює 2,5-місячну діяльність концертного колективу і Будинку Просвіти загалом. Автор, який підписався псевдонімом «Інгільський», навіть закликає, «щоб Відділи освіти поцікавились «концертами» в Будинкові Просвіти і допомогли перебудувати роботу цього закладу, або ж закрити його. Не можна, щоб якийсь балаган носив таку почесну назву як Будинок Просвіти». Автор статті вважає, що «міський Будинок Просвіти в основному не ставить перед собою якусь ідейну, національно-виховну роботу, а щоденно годує глядача дешевою халтурою, перетворивши Будинок Просвіти на якусь крамничку, за кулісами якої працюють артисти-комерсанти. Кому потрібний ілюзіоніст з своїми базарними фокусами? Кому потрібні клоуни й жонглери? Що вони спільного мають з просвітою? <...> Керівники з шкури пнуться, щоб придумати якусь афішу з «великим... грандіозним... колосальним». Так і жди, що з неділі буде афіша оголошувати про новий «гігантський» концерт». Як приклад п. Інгільський наводить роботу інших Будинків Просвіти, зокрема в

Олександрії, де, за його словами, «біля керівництва цими джерелами культури стоять люди, що болять душею за цю справу, за український народ. Вони змогли організувати хоріві і музичні гуртки, самодіяльність, залучити до себе фахівців-артистів та старих членів товариства «Просвіти», інтелігенцію. Районні товариства «Просвіти» зрозуміли свою роль, яку вони мусять відігравати в нашому суспільстві. Та, на жаль, лише в одному Кіровограді ще не второпали бідолашні керівники Будинку Просвіти свого завдання і до цього часу займаються блазнюванням» [25].

Сьогодні ми, на відміну, від п. Інгульського, можливо, інакше оцінили б менеджерські якості організаторів і вважали б їхню роботу вельми успішним прикладом діяльності у сфері шоу-бізнесу. Адже, як подає дописувач, «керівники Будинку Просвіти взяли на довести <...>, що від зміни порядку виступів артистів на сцені сума в касі значно збільшується. Це вони блискуче довели своїми останніми «великими» концертами. Якщо раніше за програмою концерту, припустимо, п. Мержієвська виступала остання, то зараз виступає перша, якщо п. Варгачов раніше виступав в західноєвропейському костюмі, то зараз в екзотичному українському; якщо раніш артисти Ткач, Бондаренко виступали окремо, то зараз виступають разом і, навіть, зодягнули українські костюми».

Слід сказати, що артисти, згадані в статті, зокрема співаки Л.В. Мержієвська та С.В. Варгачов були артистами достойного професійного рівня. Це поряд із розважальним характером ефектністю та жанровим різноманіттям програм було, вірогідно, однією з важливих складових успішної в тому числі комерційної діяльності закладу.

Невдоволені голоси щодо діяльності кіровоградського Будинку Просвіти лунали, як зазначив п. Інгульський, і до появи його статті. Мабуть, реакцією на них слід вважати рядки в цитованій вище публікації п. Лісничого, де він самокритично говорив про прогалини в художній роботі закладу, які необхідно заповнити шляхом заснування письменницького й театрального осередків, хорового товариства і товариства бандуристів. Пояснюючи, що становлення музичних товариств затримується через відсутність керівників, мистецький керівник, водночас, наголошував на необхідності знаходження матеріальної основи для їх майбутньої діяльності.

Представники національно-патріотичних сил піддавали критиці діяльність Кіровоградського Будинку Просвіти і в подальшому, насамперед за відсутність лекційної та іншої просвітницької й ідеологічної роботи та розважальний характер програм. Цитований вище виступ п. Інгульського не був одиничним «пострілом». Навіть міський голова Медведков при обговоренні на засіданні Міської управи 18 лютого 1942 р. звіту завідувача відділом освіти п. Костюкова, «вказав на зовсім незадовільну діяльність Будинку Просвіти, який перетворився на комерційну установу і

дуже мало має спільного з дійсним мистецтвом» [44]. Подібні закиди викладено в статті від 12 квітня того ж року під назвою «Шануймо рідне» (автор – Б. А. В.), розміщену не в місцевій, а в столичній пресі (столицею на той час було, як відомо, місто Рівне), в газеті «Волинь». У ній повторено деякі претензії, висунуті раніше в статті п. Інгульського (не виключено, що обидві матеріали написані однією людиною): «В місті Кіровограді є «Просвіта», але не всяка «Просвіта» здатна займатися просвітою. Це й турботно та й користі великої для людей немає. «Факір», «жонгльори» та «літаючі люди» це інша річ. З цього можна влаштувати «Великий концерт», й це забезпечить збір, а дійсної культурної праці, як досі Бог дав...» [4]

Зіставляючи ці закиди з наявними фактами, слід визнати їх односторонність, можливо, й особисту ангажованість автора. Критик не помічає українського репертуару артистів-співаків і театральних постановок української класики, про які буде сказано нижче, не поціновує «хорового товариства» при Будинку Просвіти і спроби створення «товариства бандуристів». Фактично ж обидва товариства вже існували на момент написання статті п. Лісничого 15 жовтня 1941 р.: принаймні так можна зрозуміти слова п. Лісничого про те, що «трудно уявити собі товариство, яке б не мало своїх коштів для різних спільних потреб, що в суспільному житті в обов'язковими і неминучими супутниками. Ці товариства, які зараз працюють за марочною системою [виділення моє – О.П.], таких коштів не відраховують, а тому й не гарантують своїх спільних інтересів, що спрямовані на відродження української культури й мистецтва, на розвиток національної української свідомості й гідності» [41].

Відсутність у подальших газетних матеріалах згадок про існування при Будинку Просвіти колективу бандуристів, свідчить, що завершити його формування так і не вдалося. Натомість хоровий колектив таки було створено. Зауважимо, що, за газетним повідомленням від 13 вересня 1941 р., вже тоді «Будинок Просвіти приступив до організації хорової капели, до складу якої добираються кваліфіковані співаки» [80]. 15 березня 1942 р. відбувся виступ «співацької капели» з солідною програмою, яка складала друге відділення концерту, присвяченого роковинам народження і смерті Т. Шевченка. Було виконано «Заповіт», «Кантату, присвячену Т. Шевченкові» (композиторів не вказано), «Жалібний марш» М. Лисенка, твір «Зійшов місяць» (жанр і автора не вказано) та «Вечорниці» П. Ніщинського (за участю солістів Будинку Просвіти) [20].

Однак у кінці травня 1942 р. хорову капелу було «звільнено», через, якщо вірити газетній публікації, «досить критичний фінансовий стан» Будинку Просвіти, де «штати службовців були надто розширені, а прибутки не покривали всіх витрат. Щоб вийти з цього скрутного становища, міська управа в погодженні з міським комісаріатом вирішила реорганізувати

Будинок Просвіти на такий заклад, який би міг фінансово повністю себе виправдовувати» [57]. На думку автора замітки Потапова, яка відображає позицію міського керівництва, фінансування Будинку «Просвіти» мало б взяти на себе товариство «Просвіта», якби воно в Кіровограді існувало. Тож в якості ще однієї причини реорганізацією закладу зазначено «відсутність в нашому місті товариства «Просвіта», яке б очолило цей заклад [Будинок Просвіти – О.П.], ідеологічно спрямувало б роботу його і субсидіювало грішми гурткову та масово-виховну роботу». Можливо, що автор лукавив, і реорганізація, через яку, якщо розібратись, постраждали насамперед хорова капела і аматорські гуртки, а не артисти естрадно-циркового жанру, була викликана не стільки фінансовими, скільки ідеологічними чинниками, обумовленими зміною ставлення окупаційної влади до українізації і пов'язаним з цим закриттям багатьох регіональних товариств «Просвіта» і Будинків Просвіти.

Які ж творчі одиниці, окрім естрадно-концертної групи та хору, існували при Кіровоградському Будинку Просвіти до його реорганізації? У вищезгаданій публікації від 13 вересня 1941 р., крім повідомлення про організацію хорової капели, сказано, що «Будинок Просвіти <...> розпочав організацію домрового ансамблю», а також, що «при Будинкові Просвіти організовано духовий оркестр, який вже з перших кроків своєї роботи показує, що він має всі можливості стати згодом солідною музичною одиницею нашого міста» [80]. Оскільки в подальшому про домровий ансамбль жодного разу не згадано, його, мабуть, так і не було створено. А от духовий оркестр точно існував. Він, зокрема, грав українські мелодії під час згаданого вище вшанування Т. Шевченка 15 березня 1942 р. [12, 20] Хоча не ясно, чи на той момент він перебував «під дахом» Будинку Просвіти.

Крім музичних вокальних й інструментальних колективів і солістів, при Будинку Просвіти діяло кілька аматорських гуртків, серед яких був і театральний. Про початок його роботи повідомила обласна газета «Українські вісті» від 10.01.1942 [81]. У кінці лютого 1942 р. гуртківці показали п'єсу І. Тобілевича «Безталанна» [46].

Але не цей аматорський колектив, який за словами автора цитованої вище статті «Шануймо рідне», «витратив багато сил, поки одвоював собі куточок в «Просвіті» [4], був суперником трупі драматичного театру ім. І. Тобілевича. При Будинку Просвіти восени 1941 р. сформувалася інша, професійна команда виконавців за участю артистів створеної у серпні 1941 р. концертно-естрадної групи. Хоча в її діяльності й у подальшому головним напрямом залишалися концерти, однак від кінця 1941 р. до березня 1942 р. група здійснила три музично-театральні постановки: «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Майську ніч» (за М. Гоголем і М. Старицьким) та вже згадані «Вечорниці» П. Ніщинського. Про цей ко-

лектив на початку заснування, називаючи його «Товариством української музичної комедії та драми», говорив мистецький керівник Будинку Просвіти п. Лісничий (сам будучи актором і режисером трупи) у цитованій статті від 15 жовтня 1941 року. «Товариство», яке, за його словами, вже на той момент розпочало свою працю, «разом з письменницьким осередком повинно скласти одне ціле. Цього вимагає досвід історії театру. На зорі утворення нового українського театру на чолі його стояла драматургі: Тобілевич, Кропивницький, Старицький. Ми теж стоїмо на порозі нового театру» [41]. Як буде показано нижче, ця ініціатива призвела до формування у взаємодії з раніше створеним драматичним театром другого кіровоградського театру воєнного часу – театру оперети.

Щодо першої постановки колективу, «Наталки Полтавки», то місцева й позамісцева преса згадували її, на жаль, лише в кількісному вимірі, зауваживши, що упродовж кількох місяців виставу повторювали багато разів. На думку анонімного автора замітки «В Будинку Просвіти» від 07.03.1942, повторних вистав було занадто багато, інакше б він не написав наступне: «Після надокучливої п'єси «Наталка Полтавка», яка майже не сходила зі сцени в Будинку Просвіти <...>» [46]. На відміну від нього, кореспонденти або редакції газет «Волинь» (Рівне) та «Український голос» (Луцьк) подали цю інформацію в позитивному контексті: «При Кіровоградському будинку «Просвіти» згуртувалося чимало артистів. Довший час ставили вони п'єсу «Наталка Полтавка» <...>» [76, 78].

Вищезгаданий місцевий дописувач у тій самій замітці, де він назвав шедевр І. Котляревського «надокучливою п'єсою», другу роботу театральної трупи Будинку Просвіти оцінив досить високо. За його словами, «глядачі побачили цікаву постановку – «Майська ніч» за твором Гоголя. Хоча п'єса в деяких місцях свого тексту розходить із змістом твору письменника, але ж це не знижувало художньої краси, а, навпаки, надавало їй більше побутових рис. Старанна робота над ролею кожного артиста, правильне розподілення ролей серед акторів і уміле керівництво режисера п. Лісничого – все це дало позитивні результати, і глядач сприймав легко п'єсу, розуміючи кожний рух, міміку та репліку. Чудово грали артисти пп. Журавленко, Лісничий, Ардова, Варгачов і інші, які своєю грою створили типові персонажі гоголівського твору. Не дивлячись на деякі незначні недоробленості, п'єса була поставлена гарно. Своїм успіхом керівництво Будинку Просвіти показало, що акторський колектив здатний до серйозної роботи і спроможний в майбутньому готувати до постановок цікаві п'єси» [46].

Однак, не минуло й місяця, як з'явилася критична оцінка вистави «Майська ніч» в постановці музично-театральної трупи Будинку Просвіти. У статті від 5 квітня 1942 р. під вбивчої назвою «Блазнюван-

ня замість дійсної гри» її автор, що укритися за ініціалами «В.Г.», звернувши головну увагу на слабку гру двох неназваних акторів, які були дублерами основних (Лісничого й Істоміна) у ролях Винокура і Писаря. Високо оцінивши гру «лише» виконавців головних ролей Журавленка, Ардової і Варгачова, а також масові сцени і хор, він висловив надію на те, що «керівники Будинку Просвіти незабаром виправлять ці грубі помилки в постановці і надалі даватимуть зразки дійсного мистецтва» [10]. Навряд можна вважати справедливим те, що критика двох виконавців стала підставою для оцінки роботи Будинку Просвіти в цілому. Особливо негативний акцент надав замітці заголовок, що, правда, даний, можливо, не рецензентом, а редакцією газети. В будь-якому випадку констатуємо ще один вияв раніше зауваженого тенденційного, досить ворожого ставлення до діяльності закладу з боку певної групи місцевих діячів, під впливом якої перебував або належав до неї міський голова Медведков. Можна припустити, що це ставлення було ще однією з причин закриття Будинку Просвіти шляхом його реорганізації.

До групи критиків, якщо не ворогів, колективу Будинку Просвіти належав і дописувач Потапов – автор цитованої вище газетної замітки під назвою «Театр мініатюр». Він подав новину про новостворений театр наступним чином: «Цими днями відбулася реорганізація одного з театральних [точніше, музично-театральних – О.П.] закладів в м. Кіровограді – бувшого Будинку «Просвіти», який проіснував, більше півроку під цією назвою, на театр мініатюр. Цілком ясно, що існування Будинку «Просвіти», який не мав нічого спільного із просвітянською діяльністю, стало надалі неможливим». Далі Потапов виклав відомі вже нам аргументи щодо скрутного фінансового стану закладу і відсутності в місті осередку товариства «Просвіта», яке могло би ідеологічно й фінансово опікуватися аматорськими гуртками і хоровою капелюю. Отже, метою реорганізації Будинку Просвіти стало не посилення просвітянської роботи, а навпаки утворення конкурентоспроможної театральнo-концертної організації. Задля цього, за словами Потапова, до нового театру планували запросити «артистів-професіоналів, куди увійде і деяка частина акторів бувшого Будинку «Просвіти», та здібна талановита молодь з аматорських гуртків. Що ж до репертуару нового театру, то він буде складатися переважно з легкого жанру, популярних водевілів, що будуть зрозумілі широким колам публіки, та естрадних і акробатичних номерів. Громадськість нашого міста сподівається, що новоутворений театр почне працювати зовсім за новим стилем і покаже глядачам дійсне мистецтво, не подібне до того, яким «годували» увесь час глядачів артисти Будинку «Просвіти» [57].

Впадає в око суперечливість декларованих автором позицій, адже попередня критика концертно-театральної діяльності Будинку Просвіти

стосувалася якраз наявності в його програмах естрадних і акробатичних номерів. Тяжко теж зарахувати до числа незрозумілих широким колам публіки вистави «Наталки Полтавки», «Майської ночі» і «Вечорниць». Знову вкрай негативно оцінювався художній рівень діяльності закладу, а ми знаємо, що були й дуже позитивні характеристики його роботи, як на початку («високохудожні концерти»), так і згодом (прем'єра «Майської ночі»). Складається враження, що метою реорганізації було знищення назви «Будинок Просвіти», але під приводами, які маскували справжню причину. Жанровий спектр програм та репертуарна політика змінювалися частково, в бік ще більшої доступності й розважальності, виходячи водночас за межі власне української драматургії. Потапов писав, що реорганізація з-поміж іншого мала на меті звільнення професійно слабких кадрів. Звернувши увагу на те, що прізвище мистецького керівника закладу п. Лісничого, на відміну від більшості акторів, зникло з подальших газетних та інших матеріалів, можна також припустити наявність персональних конфліктів (якщо тільки Лісничий не діяв під псевдонімом або з ним не трапилося щось, пов'язане з обставинами воєнного часу або особистим життям).

Вже через тиждень після реорганізації, 6 червня 1942 р., газета «Українські вісті» повідомила, що «бригада кіровоградських артистів естради в складі пп. Богданова, Песецької, Савіної, Бондаренка, Белових і Гончарова, за ініціативою пана Міського Комісара, зробила виїзд до районів нашої області, зокрема до Малої Виски та станції Помічної. Виступи їхні були досить вдалі і привернули до себе увагу великої кількості глядачів» [48]. Незабаром, 17 червня та ж газета поінформувала, що «на цьому тижні акторський колектив театру мініатюр виїхав в турне по маршруту: Нова Прага, Олександрія, Новий Буг, Миколаїв, Херсон та Знам'янка, де будуть дані гастролі під час сезону» [9]. Прізвище Бондаренка (як соліста) зустрічалось у попередніх газетних матеріалах, прізвище концертмейстера Савіної знаходимо в театральних програмках 1943 р. Можливо, згаданий артист Белов – це той самий Білов, який був керівником оркестру в постановці «Ночі під Івана Купала».

Одночасно з виїздом Театру мініатюр на гастролі 17 червня 1942 р. в його приміщенні п'єсою Т. Шевченка «Назар Стодоля» розпочав свої виступи театр з Олександрії [9]. За словами знайомого вже нам рецензента Потапова, «місцева публіка не сподівалася зустріти такий добре згуртований колектив акторів, який непогано поставив п'єсу. Особливо масові сцени і танки, зокрема вечорниці, виконані були гарно і організовано. Музичний супровід та хор, який має в своєму складі чудові голоси, справили приємне враження виконанням цілого ряду пісень із «Вечорниць» Ніщинського» [55]. У наступній рецензії той самий критик схвально

писав, що олександрійська трупа, яка «має в своєму складі досить солідні вокальні сили та гарних танцюристів, дала кілька змістовних концертів, що привернули до себе увагу нашої публіки. Програма виступів не була якимсь смакуванням музики легкого жанру [тут рецензент, поза сумнівом, натякає на естрадну групу колишнього Будинку Просвіти – О.П.], а складалась виключно з музикальних номерів класичного репертуару і українських пісень. Серед виконавців слід відзначити: скрипача-соліста п. Михайлова. Ним було виконано віртуозно кілька складних музичних номерів західноєвропейських композиторів – «Чардаш», муз. Монті, «Полонез», муз. В'єтана, «Соловей» Аляб'єва та ін.; акторів п. Памперову та п. Горбачова, виконавців ліричного дуету Андрія й Оксани з опери «Запорожець за Дунаєм»; артистів пп. Ткача та Коцарева, які проспівали кілька українських пісень – «Ой, я нещасний», «Вечір надворі» та інші. Гарно були виконані німецькою мовою акторами п. Памперовою «Серенада» Шуберта та п. Куліковою «Вечірня зоря». Також приємне враження залишили балетні виступи у виконанні артистів Тьоси та Кулікової, що виконали «Козачок» та масовий жіночий танок. Крім сольних виступів та дуетів, хор під керівництвом диригента пані Дудник (?) Н.Ф. чудово проспівав кілька пісень, в тому числі й «Цигани» Шумана. Треба сказати, що всіх виконавців концерту тепло вітала публіка, нагороджуючи цілком заслуженими аплодисментами, бо вони показали глядачам справжнє мистецтво [останні слова дописувача знову містять опосередковану критику колишнього Будинку Просвіти – О.П.]» [56].

Гастролі олександрійців тривали понад 2 тижні і завершилися 3 липня 1942 р. п'єсою «Безталанна» [85]. На жаль, газети не подають про них докладнішої інформації, так само, як про тривалість і хід гастролей кіровоградського Театру мініатюр. А вже через півтора місяці в газетних матеріалах замість назви Театр мініатюр почала фігурувати назва Театр «Вар'єте». Вище вже говорилося про 2 концерти (15 і 16 серпня) артистів Театру ім. І. Тобілевича, які власне і відбулися в приміщенні під оновленою назвою (Театр «Вар'єте») [64]. А 23 серпня в цьому залі дали концерт артисти Знамянського драмтеатру⁶, що гастролювали в Кіровограді. «Концерт почався піснею «Чуеш, брате мій», яка була майстерно виконана, – доповідав кореспондент В.І. – Велике враження справила молитва з опери «Запорожець за Дунаєм» у виконанні хору та солістки Шемусюк. Найкращим номером слід вважати дует Карася й Одарки з опери «Запорожець за Дунаєм». Кращими силами, тобто: Шемусюк, Лобановою, Калитаєвою була виконана пісня «Садок вишневий коло хати» – слова Шевченка, музика Лисенка, а також декілька пісень німецькою мовою, а саме: «Мотор кохання» і «Волья» – Лобановою, «Колискова» Моцарта –

⁶ Створений наприкінці 1941 р.

Шемусюк, «Фон дер Казерне» – Лобановою і Калитаєвою. Слід зауважити, що майстерне виконання трохи псувалася тим, що артистки недосконало володіють німецькою мовою (наголоси, вимова). В кінці програми була поставлена інсценівка «Вечорниці» із п'єси Шевченка «Назар Стодоля». В цілому концерт зробив хороше враження, особливо оркестр під керівництвом диригента Довгальова» [11].

Якщо вірити інформації анонімного автора від 2 вересня 1942 р., гастролі олександрійських і знам'янських артистів (а слідом за ними і криворізьких), відбулися з ініціативи німецького командування [16]. Криворізька капела «Прима» на чолі з режисером Пташинським виступала на початку вересня, ймовірно, також у залі Театру «Вар'єте» на Дворцовій. Вище згадана стаття подає програму виступу капели доволі детально: «Перша пісня «Гей, не дивуйте, добрії люди» справила хороше враження на слухача. Добре виконані пісні «Брати мої», «Сусідка» і жартівлива пісня «Чорна гречка, біла крупа». В обробці диригента капели Пташинського був виконаний «Віночок», збірка з українських пісень. Хороше проспівала сольні номери п. Бондар – пісню Наталки з опери «Наталка Полтавка» і «Станочок». Мелодійний голос, уміння володіти ним захоплюють слухача. Тепло зустрінутий був виступ Ніни Фотієвої, що виконала «Ой, казала мені мати» і популярну німецьку пісеньку «Фон дер Казерне». Крім класичних пісень українських композиторів – «Заграй, кобзарю» – Верховинця, «А вже весна» – Лисенка, «Криголам» – Леонтовича, хор проспівав декілька пісень німецькою мовою: «Мандрівна пісня» та соло Людмили Пташинської в супроводі хору із оперети «Циганський барон». Було виконано також декілька жартівливих українських пісень, особливо гарно український примітив – «Ой, у полі криниченька» з сільськими варіаціями, які віртуозно виконувала панна Степаненко. Слід відмітити і хореографічну групу під керівництвом М. Чумаченка, що показала високу майстерність у виконанні українських, циганських і ритмічних танців, в останніх відзначаються брати Киценки. Концерт доставив не абияке задоволення слухачам» [16].

Як бачимо, протягом першого року окупації (від вересня 1941 до вересня 1942 р.) обидва головні театральні-концертні майданчики міста – зимовий театр і колишнє Громадське зібрання (Клуб «Металіст»/Будинок Просвіти/Театр мініатюр/Театр «Вар'єте») – працювали на повну потужність.

У 1942 р., вочевидь, не раніше кінця літа – початку осені, з'являються концертні афіші з доповненою назвою театру «Вар'єте»: Кіровоградський театр естради «Вар'єте»⁷. Вони виділяють провідним артистом колективу «був. артиста Петербурзького академічного Малеого оперного театру»

⁷ Про вар'єте як тип видовищ говорилося в лютому 1942 р. у розпорядженні гебітскомісара, яке забороняло його відвідання дітям до 16 років. Визначення ж Театр «Вар'єте» з'являється лише в серпні 1942 р.

Г.М. Журавленка (тенор), а в якості його партнерів Т.К. Ардову (сопрано), Ю.Є. Росліка (бас), концертмейстера-піаністку Є.М. Луцкевич, «віртуоза» гри на балалайці Є.С. Шурьєва, тріо крафтакробатів Бурлових, дуєт акробатів-ексцентриків Альвіс і виконавців акробатичних і характерних танців дуєт Соколова та Малюк. Директором Вар'єте був Ю.Є. Рослік, адміністратором – Головчанський, пізніше – М.К. Мержієвський. Виконувались арії, романси, українські народні пісні [38, 39]. Варто зазначити, що в одній концертній бригаді Г.М. Журавленко і Є.С. Шурьєв, а також конферансьє О. Дюк (фельетонист, пародист) працювали ще до війни.

У 1943 р. в назві театру слово «естради» було замінено на слово «оперети», а в деяких програмах і афішах зникло слово «Вар'єте». Тож театр став називатися Кіровоградський театр оперети «Вар'єте» [27] або просто Кіровоградський театр оперети [28-30], і ця назва правильно відобразила еволюцію діяльності театральної-концертної групи колишнього Будинку Просвіти. В нашому розпорядженні є програмки 3 оперет: «Гейша» С. Джонса, «Весела вдова» та «Циганська любов» Ф. Легара [27, 28, 30], які йшли у 1943 р. За спогадами А.Є. Мержієвської (невістки примадонни театру Лідії Мержієвської), ставились також «Сільва», «Маріца» та «Баядера» угорського композитора І. Кальмана [42] (який, незважаючи на своє єврейське походження був улюбленим композитором Гітлера), але документального підтвердження, цьому поки що не знайдено або не оприлюднено. В. Шурапов та В. Гайдабура подали, що в театрі йшли також опери «Мадам Батерфляй» Д. Пуччіні, «Євгеній Онегін» П. Чайковського і «Кармен» Ж. Бізе [91, с. 104; 15, с. 275], однак колишня хористка, а в післявоєнний час також і концертмейстер Т.О. Волосевич, яка прийшла до театру в січні 1942 р., свідчила, що виконувались лише уривки з цих опер. За її ж спогадами, виставлялися комічна опера «Корневільські дзвони» французького композитора Р. Планкета і оперета австрійського композитора Л. Фалля «Принцеса доларів». Хор складався з 25-30 осіб, оркестр – з орієнтовно 15 музикантів, потім з-понад 20 [13]. І. Петренко зазначив, що театр «Вар'єте», крім музикантів-солістів, акробатів та інших артистів цирку, утримував хор, оркестр та танцювальну трупу – загалом 64 працівників [53, с. 475]. Одним з артистів хору Театру оперети був К. Пароконьєв, який у своїй автобіографії вказав це із зазначенням періоду роботи від 3 січня до 9 грудня 1943 р. [91, с. 106].

«У період окупації, – розповіла Т. Волосевич, – у місті «застрягли» крупні сили: диригент Харківської опери Микола Іванович Радзівський, баритон Кисельов, який грав Данила у «Веселій вдові» і був ідеалом вдалого опереткового актора та інші. Хором опікувалась Лідія Яківна Киреева, концертмейстером була Савіна, яка потім працювала у Львівській опері. Штат був повний. Німці нам не заважали. Денні вистави в неділю давали-

ся німецькою мовою. З власного приміщення нас вигнало казино, і ми перейшли до Українського театру. Акторські трупи поєдналися. Ставилися драми, сцени з опер, великі концерти, оперети. Актори «стояли на пайку». Ми отримували 30 марок, солісти – 50-70 марок на місяць плюс пайок: цигарки, шоколад в картонних коробках, крупа, маргарин, масло. Морально було тяжко – чекали смерті з дня на день. Пам'ятаю співачку Тамару Ардову, директора Росліка. Зі співаком Миколою Костянтинівичем Волосевичем ми одружилися, щоб мене не забрали до Німеччини. Його у 44-му взяли на передову, і він загинув в Австрії» [13]. Згадані мемуаристкою баритон Кисельов, ініціали якого російською подані в двох версіях, як Ю.А. або Г.А. (Юрій-Георгій?), а також М.І. Радзівівський (1884–1965) – один із провідних українських диригентів міжвоєнного десятиліття, композитор, удостоєний ще в 1930 р. звання заслужений артист Української РСР, завдяки роботі якого музична сторона місцевих театрів сягнула вищого рівня, – з'явилися в Кіровограді, вочевидь, не раніше 1942, а можливо лише в 1943 році. Згідно з програмкою «Веселої вдови» попередній диригент оркестру Театру ім. І. Тобілевича Г.П. Дмитренко залишився на посаді хормейстера. Участь у роботі з хором Л.Я. Киреевої, відомої і авторитетної викладачки вокалу [21] в наявних програмах не зазначена.

Як говорилося вище, Т.К. Ардова разом із Г.М. Журавленко, Л.В. Мержієвською та С.В. Варгачовим – це ті співаки й актори, які становили ядро концертної бригади Будинку Просвіти. Після його реорганізації Т.К. Ардова, Г.М. Журавленко та Ю.Є. (? рос. – Е.) Рослік, виступали «під дахом» Кіровоградського театру естради «Вар'єте» під акомпанемент піаністки Є. (? рос. – Е.) М. Луцкевич, яка також «перейшла» до театру оперети. Водночас в опереткових програмках бачимо і акторів української драми: М.Я. Марусіну, К.М. Шульгу, Є. (? рос. – Е.) І. (рос. И) Коротку, І.С. та Т.І. (рос. И.) Шарунго, В.А. (рос.) Сінкевича, П.Н. (рос.) Ремізова, М.С. Маковееву, Є. (? рос. – Е.) З. Аполярова, В. Арендарьова, Н. (рос.) М. Дзіковського, А. (рос.) М. Христенка, К.І. (рос. И.) Дзюбанова, М.Д. Овчиннікова, Л.І. (рос. И.) Чумак, М.Г. Кравченко, а також акторів М.К. Волосевича, Н.Н. (рос.) Беглецова, Д.І. (рос. И) Чапова, Сагатовського, Тамару Булаву, А. (рос.) Беспарько, К.С. Бурлова, С.А. (рос.) Стоберську, Анатолія Кузнецова. У цьому колективі почала сходити зірка М.Й. Пароконьєва, який єдиний з молоді, був задіяний у всіх трьох оперетах, чії програмки ми маємо, поряд із досвідченішими Л. Мержієвською, Т. Ардовою і С. Варгачовим. Постановником і художнім керівником (а також і актором) театру був Г.Є. (? рос. – Е.) Чумак (як актор він виступав і в драматичному театрі), режисером В. А. (рос.) Гріпак, балетмейстерами Н. (рос.) Є. (? рос. – Е.) Чураков, Є. (? рос. – Е.) А. (рос.) Зиновенко, головним художником Є. (? рос. – Е.) Ф. Маньдич. За костю-

ми відповідали – М.А. Танкевич і Д.В. Юдицька, парики – Ф.П. Музика, світлове оформлення – Н. (рос.) В. Єфимов і Н. (рос.) Жулін, бутафорію – А. (рос.) Заболотний, спектаклі вів Олександр Дюк, інспектором сцени був А.А. (рос.) Вайраух [27–30]. Вистави йшли російською мовою.

Оскільки оперети виставлялися в міському театрі, а більша частина трупи грала і в драмі, і в опереті, по суті Кіровоградський театр оперети став фактично складовою Кіровоградського міського театру⁸, а третьою складовою того ж колективу став Театр ляльок для дітей, який поставив «Майська ніч», «Червону Шапочку» за Ш. Перро та «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана. Хто з музикантів займався музичною складовою лялькових вистав, на жаль, не відомо. Так само, як і стосовно постановок «Вія» М. Кропивницького (за М. Гоголем, режисер Ремізов, художники Ханько, Шевченко), «Воскресіння» В. Калішевського (В. Чубатого), «Тітки Чарлея» Б. Томаса, «Кар'єри міністра» і «Кабаре №2» (автора п'єс не вказано, можливо «Кар'єра міністра» це перероблена «Кар'єра прем'єра» І. Дунаєвського) [15, с. 275].

З театром співпрацювала єдина на той час у місті музична школа. Вищезгаданий струнний квартет, який брав участь у великих лютневих концертах в театрі 1943 р., складався, власне, з учнів школи, що відновила навчальний процес із невеликою затримкою у жовтні 1941 р. Вже у 1941 р. її діяльності було присвячено 2 статті, перша з яких під назвою «Музична освіта» за підписом «Колишній учень» була надрукована 20 вересня, ще перед початком навчального року. Вона фіксувала організаційні моменти: повернення школі приміщення й майна, гуртування кадрів, набір учнів, а також окреслювала завдання щодо виховання дітей і добору репертуару, наголошуючи, що попередні «навчальні програми були дуже насичені бездарними творами сучасних радянських композиторів, які засмічували дійсне мистецтво, а іноді й шкодили йому, наприклад, класу вокалу (сольні співи)» [37].

Наступна стаття, що називалася «Перший академічний концерт» авторства постійного дописувача газети на прізвище чи псевдонім Енвер, докладно розповіла про оновлену школу і її, можна сказати, звітний за 2,5 місяці роботи концерт. «Треба сказати, – заздалегідь розпочав свій звіт кореспондент, – що музична школа розпочала свою роботу з запізненням на цілий місяць і, до того ж, в ненормальних умовах: бракувало інструментів, нот, програмів [так в оригіналі – О.П.], нарешті – коштів на утримання школи. Хоч матеріальні ресурси її до курйозного мізерні (школа існує на самооplatі й досі), але її бібліотека поповнена, придбано нові

⁸ Із січня 1942 р. до червня 1943 р. штат театру збільшився зі 105 до 146 осіб, згідно з опублікованим І. Петренком зверненням директора Кіровоградського міського театру до торговельного відділу міської управи про виділення в червні 1943 року 146 продуктових карток для працівників театру.

інструменти замість пограбованих, помешкання має чистий і культурний вигляд. Колектив школи невеликий – всього 7 педагогів, і ми, слухачі концерту, були свідками їх сумлінної творчої праці» [23]. З подальшого тексту статті стає зрозуміло, що викладачами школи по класу фортепіано були пані Хойост, Гаценбіллер та Лисецька (або Лісецька) Людмила Миколаївна, випускниця школи Нейгаузів [22, с. 274], по класу скрипки – пан Комар, по класу вокалу – вище згадувана Л.Я. Киреева, яка й очолила заклад.

Енвер описав атмосферу концерту, який тривав дві з половиною години і нагадував іспит, відзначивши, що хвилювання юних учасників, як правило, негативно позначалося на їхніх виступах. У двох відділах прозвучали твори класиків Баха, Шуберта, Чайковського, Лисенка, Гурильова та ін., зокрема авторів переважно скрипкових опусів – німецького композитора і скрипаля Фрідріха Зайтца (його прізвище подано як Зейдцц) та французького композитора і скрипаля Жана-Батиста Шарля Данкля та ін. Кореспондент зауважив, що «в програмі концерту багато народних українських пісень в обробці Лисенка; шкода тільки, що вони всі в програмі мають одноманітний характер: як фортепіанні, так і вокальні, вони сумні, в повільному темпі, і трохи втомлюють слухачів». Водночас, дописувачеві сподобалося виконання «арії» Наталки з опери Лисенка «Наталка Полтавка» та двох фрагментів з дитячої опери Лисенка «Коза-дереза».

Автор відзначив учениць Мудру Н., Назаренко і Мудру Г. (клас п. Хойост), Журавську (клас п. Гаценбіллер), Луцкевич І., Костржицьку, «що вдало виконала «Сольфеджіо» Баха і «Скерцо» – Шуберта (клас п. Хойост). Співачка Шевченко (ІІІ клас п. Киреевої), хоч і хибувала на різкі верхи, але з чуттям проспівала «Серенаду» Шуберта, а ще краще арію Наталки з опери Лисенка «Наталка Полтавка». Приємне враження своєю спокійною й упевненою грою залишив маленький учень п. Комара – Чабанюк, що виконав першу частину скрипічного концерту Зейдцца. Добре вели акомпанемент учні Ткаченко, Варакута й Подольна. Окремо слід зупинитися на учнях п. Лисецької – Кльосові, Луцкевич Н. Перший з них блискуче закінчив своєю грою фортепіанні номери концерту; друга ж, маленька дівчинка Ніна Луцкевич, зворушила слухачів своїм музичним і вдумливим виконанням п'єс; особливо красиво передано нею два фрагменти з дитячої опери Лисенка «Коза-дереза». Виразно, з чуттям проспівали учениці п. Киреевої – Мудра і Шаревська. Останній не слід було б після арії Іоланти виконувати дві близьких за характером пісні («Матушка-голубушка» і «Місяцю ясний»). Концерт закінчили дуетом Данкля два учня п. Комара – Гноевий та Хілобоків. В їх грі видно серйозну й довгу роботу над собою, але виконавці поступово взяли надто швидкий темп, що трохи псувало враження від п'єси.

На завершення статті Енвер, який добре орієнтувався в матеріалі,

подякував учасникам і дозволив собі висловити побажання, щоби «надалі в програми концертів введено було п'єси в чотири руки, фортепіанні концерти, вокальні та струнні ансамблі». Зауваживши, що зала школи не вмістила всіх бажаючих, а «такі музичні ранки мають велике виховне значення як для виконавців, так і для слухачів», він порадив перенести учнівські концерти в більше приміщення [23]. При проведенні другого академічного концерту це побажання не було реалізоване (детального звіту й навіть дати його проведення бракує, відомо лише, що він відбувся в шкільній залі) [83], зате третій академічний концерт, який підсумовував досягнення всього навчального року, було проведено не просто в більшому приміщенні, а в залі театру ім. І. Тобілевича.

Прихильно і детально висвітлено цей захід у статті «Концерт музичної школи» авторства Олексієнко (чи Олексієнка). У переповненому залі театру виступили найкращі учні вчителів музики п. Лисецької, Гаценбілер, Кіреєвої, Хайост, Коми (написання прізвищ подано, як у першоджерелі: воно дещо відрізняється від попередньої статті). Наймолодша учениця школи 6-річна Люда Зайонц виконала на роялі «Мазурку» російського композитора німецького походження Олександра Гедіке, старші учні-піаністи Кльосов і Подольна – концерт Бетховена та інші складні номери, перспективний скрипаль Чабанюк цього разу зіграв варіації Данкля, а талановита учениця по класу співів Мала заспівала «чудово сім номерів із класичного репертуару композиторів Чайковського, Гуно, Лисенка та ін. на українській, російській та німецькій мовах» [52]. З анонсу концерту відомо, що в його програмі були також твори Моцарта, Стеценка, Гулака-Артемівського [83]. Загалом «публіка, серед якої були представники Міської Управи, Міського Комісаріату та друзі й знайомі учасників виступу, залишилась цілком задоволена концертом і щиро вдячна викладачам школи за їхню плідотворну діяльність в справі виховання молодого покоління» [52]. Своєю чергою колектив музичної школи на сторінках газети висловив «щиру подяку голові Міської Управи п. Медведкову, завідувачому відділом народів п. Костюкову та директорові міського театру п. Золотухіну й замісникові його п. Дзеківському, за допомогу в організації третього академічного концерту» [54]. Вище, у зв'язку з концертами 20 і 21 лютого 1943 р. в театрі ім. Тобілевича, вже говорилося, що театр і музична школа тісно співпрацювали. Більше інформації про діяльність школи протягом другого і половини третього навчальних років періоду окупації ми, на жаль, наразі не маємо.

Бракує детальних даних і про місцевий духовий оркестр, а також про джаз-оркестр, який час від часу грав у фойє кінотеатру «Вікторія» (до війни – «Сивашець») [72]. Між 23 і 29 березня 1942 р. в Театрі ім. Тобілевича кіровоградці слухали гру джаз-оркестру з Німеччини. За газетним пові-

домленням, «місцева публіка мала нагоду прослухати кращі зразки сучасної західноєвропейської джазової музики». Виступи колективу трансливалися через місцевий радіовузол [47].

30 липня 1942 р. до Кіровограда прибув «загін музикантів та трубачів гітлерівської молоді», який вдень влаштував плац-концерт на головній площі міста й виступив «на машинній фабриці», а ввечері дав концерт на площі біля театру [17]. За повідомленням миколаївської німецькомовної газети *Deutsche Bug-Zeitung*, виступи німецького молодіжного оркестру, який зрештою виконував пропагандистські завдання, почули тисячі кіровоградців [3].

І. Петренко звернув увагу, й на те, що «деякий час – влітку 1943 року, в Кіровограді діяла «бригада артистів №1» т. зв. «фронтового театру» в кількості 14 осіб. На цей час у місті зосередилася велика кількість поранених ворожих вояків, а також тисячі евакуйованих цивільних жителів зі східних областей України [і Росії, які тікали разом із німцями, щоб не потрапити знову під владу сталінського режиму – О. П.]. Серед них також опинилися артисти «фронтового театру», які теж тікали під натиском радянської армії. <...> «Фронтові артисти» розважали переважно окупаційне військо, а потім відправилися з ними на Захід» [53, с. 482].

Разом із відступаючим окупаційним військом 9 грудня 1943 р., як з'ясував В. Шурапов, вислали на Захід і більшу частину колективу Кіровоградського міського театру. До завершення війни, в 1944–1945 рр. Н. Ігнат'єва, К. Парокон'єв та, ймовірно, інші кіровоградські артисти у складі різних театральних труп виступали в Німеччині перед українськими й російськими остарбайтерами [91, с. 105, 106].

Наостанок скажемо про діяльність церковних хорів, які діяли при міській общині євангельських християн баптистів та заново відкритих православних церквах: Ковалівській Покровській, під керівництвом П.В. Шокотко, Преображенській, під керівництвом Е.С. Коваленка та Грецькій (Кафедраальному соборі УАПЦ) під керівництвом М.Ф. Хорошого – однофамільця їй, можливо, тезки єпископа Єлисаветградського та Миколаївського Михаїла Хорошого (першим керівником цього архієрейського хору мав бути Ф.Т. Житкевич). І. Петренко подав інформацію, що хор ковалівської церкви створив регент Драганчук за підтримки настоятеля храму протоієрея Федора Храмова [53, с. 424]. Музика звучала, ймовірно, і в лютеранській кірсі.

Першими виступами церковних колективів, про які повідомила преса, були різдвяні концерти 11 й 14 січня 1942 р., що відбулися в Преображенській і Покровській церквах Кіровограда і на яких «було відспівано ряд українських колядок» [24].

Через місяць, 16 лютого 1942 р. у молитовному будинку по вул.

Островського, 8 дав духовний концерт хор міської общини євангельських християн баптистів [59]. Хор виступив також 28 червня та 25 жовтня того ж року [63, 70].

19 квітня 1942 р. відбувся духовий концерт хору ковалівської церкви під керівництвом диригента П.В. Шокотко. Дописувач Мироненко особливо виділив виконання творів «Сей наречений і святий день...», «Ангел вопіяше», «Господі услиші...», похвалив жіночу частину хору, а також досвідчену руку і художній смак диригента, зазначивши, що від осені минулого року «хор піднісся на вищу ступінь в розумінні суті церковного співу і художності виконання» [43].

23 травня «Українські (Кіровоградські) вісті» розмістили оголошення про набір до новоствореного архієрейського хору під керівництвом Житкевич Ф.Т. при кафедральному соборі (грецькій церкві), до якого запрошувалися співаки з гарними голосами [84].

19 липня 1942 р. хор Преображенської церкви співав під час урочистої архієрейської літургії з нагоди річниці відбудування храму і винесення хрестів на всі 8 церковних бань. В газетній об'яві про подію підкреслювалось, що хор під керівництвом п. Коваленка співатиме українською мовою [86].

21 вересня 1942 р. минув рік із дня відкриття Грецької церкви, яка в період окупації стала Кафедральним собором УАПЦ. Цього дня в рамках урочистостей архієрейським хором під керівництвом диригента М.Ф. Хорошого було дано «концерт з українських народних церковних псалмів та кантів». Програма включала 8 творів: «Ой зійшла зоря» і «Через поле широкее» в гармонізації М. Леонтовича, «Моя надія пресвятая» і «Ісусе мій разлюбезний» Левицького, «Пресвята Діво» і «Страшний суд» Я. Яциневича, «О, Пресвята Діво мати» П. Демуцького і «Пречистая Діво мати» О. Кошиця. Перед концертом було виголошено вступне слово про церковну творчість українського народу [87]. Цю ж програму з додатком деяких нових творів було повторено 18 жовтня 1942 р. [88, 89].

Концерти колядок із нагоди Різдва Христового відбулися 7 січня в грецькій, а 8 січня 1943 р. в Преображенській церквах [53, с. 421]. Рівно через рік, 8 січня 1944 р., до міста над Інгулом увійшли радянські війська.

Підсумовуючи характеристику музичного життя міста в період нацистської окупації, зазначимо, що інтенсивна творча праця діячів музичного й театального мистецтва, солістів і учасників творчих колективів в Кіровограді, як і в багатьох інших українських містах і селах, була, за влучним окресленням В. Гайдабури, свідченням «витривалості, духовної сили, національної честі, мистецької самотності» українського народу [15, с. 265]. Після десятиліть забуття ця яскрава і драматична сторінка в історії нашої культури має повернутися на належне їй місце.

Використані джерела та література:

1. «Маруся Богуславка» (В постановці театру ім. Тобілевича). // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 4 квіт. С. 4.
2. «Український Голос» у Єлисаветі. // Український вісник (Берлін). 1941. 16 листоп. С. 5.
3. 1575 Kilometer auf LKW durch den Generalbezirk Nikolajew. Deutsche Bug-Zeitung (Миколаїв). 1942. 12 серп. С. 3.
4. Б. А. В. Шануймо рідне. Волинь (Рівне). 1942. 12 квіт. С. 4.
5. Бабич і Волошаненко. Олександрівський будинок просвіти працює. // Український голос (Кіровоград). 11 жовт. С. 3.
6. Багацький Л., Могилюк В. Журавленко, брат Журавленка. // Вечірня газета. 2006. 23 черв. С. 8; 21 лип. С. 6; 18 серп. С. 9. У скороч.: Багацький Л., Могилюк В. Таємниця старого альбому. // Голос України. 2006. 4 лип. С. 13.
7. Босько В. Український театр в окупованому Кіровограді. // Народне слово. 1999. 23 листоп. С. 4. Електронний ресурс, режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/bosko/calendar2006.pdf>
8. В міському та обласному Кіровоградському відділі Народньої Освіти. // Український голос (Кіровоград). 1941. 30 серп. С. 4.
9. В театрах міста. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 17 черв. С.
10. В. Г. Блазнювання замість дійсної гри. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 5 квіт. С. 4.
11. В. І. Театральна хроніка. Театр «Вар'єте». // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 28 серп. С. 4.
12. Відзначення роковин Тараса Григоровича Шевченка. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 18 берез. С. 4.
13. Волосевич Т. О. Спогади. Кропивницький. Музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 4546.
14. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944): Історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі. // В.М. Гайдабура. К.: Мистецтво, 1998. 224 с.
15. Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталіним. Україна. 1941–1944. Долі митців. // В. Гайдабура. К.: Факт, 2004. 320 с.
16. Гастролі Криворізької капели «Прима». // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 2 верес. С. 4.
17. Гітлерівська молодь приїжджає з Німеччини до Кіровограда. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 25 лип. С. 3.
18. Гордієнко Г. М. Освіта і культура в Україні в умовах нацистської окупації. // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 92. С. 47–52. Електронний ресурс, режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_92_12.
19. До вистави «За двома зайцями». // Український голос (Кіровоград). 1941. 20 верес. С. 4.
20. До шеченківського ювілею. (128 років з дня народження і 81 рік з дня смерті). // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 7 берез. С. 4.
21. Долгіх М. Вокальна школа Єлисаветградщини (1900-1930): історія в документах. // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: зб. наук. пр. НАН України, Ін-т мистецтвозн., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. К.: ІМФЕ ім. М. Рильського, 2010. Вип. 10. С. 63–69.

22. Долгіх М. В. Нейгаузи: варіації на елісаветградську тему. // М. В. Долгіх. Кіровоград: Лисенко В. Ф., 2013. 336 с.
23. Енвер. Перший академічний концерт. // Український голос (Кіровоград). 1941. 20 груд. С. 4.
24. З життя в Кіровограді (кол. Єлісаветграді). // Український голос (Луцьк). 1942. 22 січ. С. 7.
25. Інгільський. «Великий» концерт, та... // Український голос (Кіровоград). 1941. 19 листоп. С. 6.
26. Іщенко В. Відродження Кіровоградського театру. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 8 серп. С. 4.
27. Кіровоградський театр оперетти «Варьєтэ». Гейша: [Програма]: Кропивницький музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 3598.
28. Кіровоградський театр оперетти. Весела вдова: [Програма]: Кропивницький музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 3598.
29. Кіровоградський театр оперетти. Прем'єра. Цыганская любовь: [Афіша]. Кіровоград. 1943. Березень. Кропивницький музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 3597.
30. Кіровоградський театр оперетти. Цыганская любовь: [Програма]: Кропивницький музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 3598.
31. Кіровоградська область творить нове життя. Навчання, Театр, Радіо. // Львівські вісті. 1941. 18 верес. С. 4.
32. Кіровоградська область творить нове життя. Українська пісня для німецьких вояків. // Львівські вісті. 1941. 18 верес. С. 4.
33. Класова О. Архів співака Герасима Максимовича Журавленка у фондах музею музичної культури ім. Кароля Шимановського: ст. (машинопис). Кропивницький. Музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. НДФ.
34. Класова О. Оперета в Єлісаветграді-Кіровограді. // Народне слово. 2012. 8 берез. С. 9.
35. Княжич. Ніч під Івана Купала. // Український голос (Кіровоград). 1941. 1 листоп. С. 4.
36. Коваленко М. «Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці». // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 28 лют. С. 4.
37. Колишній учень. Музична освіта. // Український голос (Кіровоград). 1941. 20 верес. С. 4.
38. Концерт Артистів Кіровоградського театру естради «Вар'єте»: [Афіша]. Кіровоград. 1942. Липень. Кропивницький. Музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 2595.
39. Концерт Артистів Кіровоградського театру естради «Вар'єте»: [Афіша]. Кіровоград. 1942. Липень. Кропивницький Музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 3596.
40. Культура в роки війни: період окупації (Історія України, 11 клас): навч.-метод. посіб. / уклад. О. Е. Жосан. Кіровоград: КОІППО, 2015. 100 с
41. Лісничий. Будинок Просвіти. // Український голос (Кіровоград). 15 жовт. С. 3.
42. Мерзиевська А. Є. Спогади. Кропивницький музей музичної культури ім. Кароля Шимановського. ОФ 3707.
43. Мироненко. Промова на тему; «Релігія й наука» та духовний концерт в Ко-

- валівській церкві м. Кіровограда. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 25 квіт. С. 4.
44. Місцева хроніка. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 25 лют. С. 4.
45. Місцева хроніка. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 28 лют. С. 4.
46. Місцева хроніка. В будинку просвіти. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 7 берез. С. 4.
47. Місцева хроніка. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 28 берез. С. 4.
48. Місцева хроніка. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 6 черв. С. 4.
49. Миському театру ім. І. К. Тобілевича. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 23 трав. С. 4.
50. Навроцький. «Слуга двох панів». // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 5 серп. С. 4.
51. Навроцький. «Тарас Бульба» в постановці драматичного театру імені Тобілевича. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 1 лип. С. 4.
52. Олексієнко. Концерт музичної школи. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 23 трав. С. 4.
53. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). // І. Петренко. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.
54. Подяка. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 23 трав. С. 4.
55. Потапов. Гастролі Олександрійського театру. Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 24 черв. С. 4.
56. Потапов. Концертні виступи акторів Олександрійського театру // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 1 лип. С. 4.
57. Потапов. Театр мініатюр. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1943. 20 трав. С. 4.
58. Реклама. // Український голос (Кіровоград). 1941. 25 жовт. С. 4.
59. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 7 лют. С. 4.
60. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 1 квіт. С. 4.
61. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 4 квіт. С. 4.
62. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 20 трав. С. 4.
63. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 24 черв. С. 4.
64. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 15 серп. С. 4.
65. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 29 серп. С. 4.
66. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 5 верес. С. 4.
67. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 16 верес. С. 4.
68. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 19 верес. С. 4.
69. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 10 жовт. С. 4.
70. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 24 жовт. С. 4.
71. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 5 груд. С. 4.
72. Реклама. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 26 груд. С. 4.
73. Рогач М. 100 вистав в міському українському драматичному театрі ім. І. К. Тобілевича. Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 31 січ. С. 4.
74. С. С. Концерти в театрі ім. Тобілевича. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1943. 28 лют. С. 4.
75. Театральна хроніка. Драматичний театр. // Українські (Кіровоградські) вісті. 1942. 26 серп. С. 4.

76. У Кіровоградському будинку «Просвіти». // Український голос (Луцьк). 1942. 26 берез. С. 5.
77. Українська пісня для німецьких воїнів. // Український голос (Кіровоград). 1941. 30 серп. С. 4.
78. Українське життя. У Кіровоградському будинку «Просвіти». // Волинь (Рівне). 1942. 5 квіт. С. 4.
79. Український голос (Кіровоград). 1941. 1 жовт. С. 4.
80. Хроніка мистецтв. // Український голос (Кіровоград). 1941. 13 верес. С. 4.
81. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 10 січ. С. 4.
82. Хроніка по місту. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 31 січ. С. 4.
83. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 9 трав. С. 4.
84. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 23 трав. С. 4.
85. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 7 лип. С. 4.
86. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 15 лип. С. 4.
87. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 19 верес. С. 4.
88. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 17 жовт. С. 4.
89. Хроніка. Українські // (Кіровоградські) вісті. 1942. 24 жовт. С. 4.
90. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 40 с.
91. Шурапов В. Марко Кропивницький та його спадкоємці. Історичний нарис. // В. Шурапов. Кіровоград: КОД, 2010. 392 с.
92. Яременко В. М. Становище на окупованій території та наслідки гітлерівської окупації (аналітичний огляд). Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1658.htm>

УДК 9-908

Марина Яковенко

м. Кропивницький

КРИВАВІ ШЛЯХИ ЗРАДИ. ГОЛОВАНІВЩИНА

У статті згадуються події під час окупації Голованівського району Кіровоградської області в роки Другої світової війни. Масові розстріли єврейського населення району з перших днів окупації чинилися руками зрадників, які служили в рядах гебітської поліції. За архівними матеріа-

---

* Яковенко Марина Станіславівна, член Національної спілки журналістів України, помічник начальника управління (по взаємодії із засобами масової інформації та зв'язкам із громадськістю) УСБУ в Кіровоградській області, м. Кропивницький.

лами органів державної безпеки представлено три факти Голокосту на Голованівщині.

Ключові слова: масові страти євреїв, Голованівський район, карателі, окупанти, Липовенський дитячий будинок.

The article mentions the events during the occupation of Golovanivsky district of Kirovohrad region during the Second World War. Mass executions of the Jewish population of the area from the first days of the occupation were committed by traitors who served in the ranks of the Gebit police. According to the archival materials of the state security bodies, three facts of the Holocaust in Golovanivshchyna are presented.

Key words: mass executions of Jews, Golovanivskiy district, punitive forces, occupiers, Lipovensky orphanage.

Під час фашистської окупації 1941–1944 років Кіровоградська область була розподілена на так звані гебіти (округи), які увійшли до складу Миколаївського генерального округу (генералбеціргу). Голованівський район входив до гебіту з центром в місті Гайвороні, на той час Одеської області.

Як і в інших регіонах України, окупанти встановлювали на Голованівщині так званий «новий порядок». А допомагало їм, на жаль, місцеве населення, яке з суб'єктивних чи політичних причин не пішло захищати свою землю в лавах Червоної армії. Були й інші, особисті причини, які на той час спонукали до зради та пособництва. Колаборація в Україні була також результатом переживання періоду жорстокого гітлерівського режиму. Перші масові страти мирного населення в Голованівському районі розпочалися вже у вересні 1941 року. В архівному підрозділі Управління СБУ в Кіровоградській області зберігаються кримінальні справи на 54 особи, які служили в німців та брали участь у скоєнні злочинів проти мирного населення Голованівщини, військовополонених та партизанів. Але згадаємо про найжорстокіших карателів, на рахунок яких майже десятки страшних епізодів.

ШОЛЬ Отто Генрихович, уродженець Комінтернівського району Одеської області, національність – німець, безпартійний. Працював окружним лікарем в Голованівському районі. В 1941 році ухилився від мобілізації до рядів Радянської армії та навмисно залишився на окупованій території району. Очолював комісію по відбору та відправці український громадян на роботу в Німеччину. Неодноразово брав участь із каральними загонами в бойових діях проти партизан.

Вироком військового трибуналу військ МВС Уральського округу від 12 квітня 1946 року за статтею 58-1а КК РСФСР засуджений до вищої міри покарання – розстрілу.

ЛУЦЕНКО Григорій Ісакович, уродженець села Красногірка Голованівського району. Проходячи службу в радянській армії на посаді ко-

мандира стрілецького взводу, в липні 1941 року потрапив у оточення фашистсько-німецьких військ, після чого повернувся додому в село Манжурка на Голованівщині. З осені вступив на службу до окупантів у Голованівську районну поліцію. Від звичайного поліцейського дослужився до начальника поліцейської дільниці в одному із сіл району.

Будучи активним карателем, брав участь у арештах і допитах мирних громадян, вчиняв обшуки, побитті, знущання та масових розстрілах на території району. Нагороджений німецькою медаллю за каральну діяльність, отримав звання капрала поліції.

Побоюючись кримінальної відповідальності за скоєні злочини, після визволення Голованівського району від окупантів в березні 1944 року Луценко втік до Німеччини. Восени 1945 повернувся до Радянського союзу під вигаданим прізвищем. Проживаючи в Тульській області, придбав паспорт та інші особисті документи на ім'я Лисенко Олександра Івановича, уродженця Донецької області.

Органами КДБ Луценко був викритий та заарештований лише у 1971 році. З вироком від 29 лютого 1972 року за скоєння злочинів засуджений до розстрілу.

Архівна кримінальна справа № 14940 (13 томів) на головного карателя Голованівського району Луценка Григорія Ісаковича зберігається в архівному підрозділі Управління СБУ в Кіровоградській області.

КОЦОЄВ Сафарбек Заурбекович, він же – Кацаєв Сергій Захарович, Екізашвілі Михайло Савович та, як знали його на Голованівщині, Кацаєв Михайло Захарович. За національністю – осетин. Найбільш холоднокровний та жорстокий кат на територіях окупованих Голованівського та Гайворонського районів.

З архівної справи № 14954, яка має 19 томів, відомо, що на початку 1941 року Коцюєв проходив службу на посаді командира вогневого взводу 197 стрілкового полку 99 стрілкової дивізії 12-ї Армії, яка вела бої на території Київської та Кіровоградської областей. У серпні 1941 року в оточенні був захоплений у полон на території Голованівського району.

Але Коцюєву не довелося довго чекати визволення. Так як окупанти відпустили з табору тільки українців, Коцюєв одразу назвався прізвищем знайомого йому медпрацівниці табору санінструктора Антоніни Олійник.

«...у таборі були вишикувані всі військовополонені – приблизно 11 тисяч осіб. Після чого німці оголосили, щоб українці відійшли в сторону. Я в числі українців і відійшов. Після чого до мене підійшов німецький військовий та запитав моє прізвище та ім'я. Я назвався Олійником Михайлом Захаровичем. Він записав моє ім'я на аркуші та віддав його мені, як пропускний квиток» – розповідає сам фігурант справи [ГДА СБУ м.Кропивницький, фонд № 5, справа № 14954, т.1, арк.34].

Звільнившись з табору, Коцюев вирушив до Голованівська, де проживав на орендованій квартирі. Однією із умов нацистів щодо визволення українців було обов'язкове влаштування на будь-яку роботу. За рекомендацією слідчого Голованівської поліції Коцюев із великим задоволенням влаштувався на службу до поліції на посаду дільничного інспектора.

Згодом, щоб отримати підвищення, він вступив на місячні курси до школи поліцейських в Гайвороні. Навчання пройшов на відмінно та був залишений керівництвом школи на посаді інструктора на два місяці. Після повернення до Голованівська Коцюев був призначений заступником начальника районної поліції, яку на той час очолював Корда. Саме вони вдвох вчиняли жорстокі звірства в Голованівському та сусідніх районах Кіровоградщини (на той час Одеської області).

Відступаючи разом із гітлерівцями з України, Коцюев втік до Румунії. Приховавши свою службу та боці ворога та каральну діяльність, він знову вступив до однієї з частин Червоної армії.

У травні 1945 року відділом контррозвідки «СМЕРШ» був арештований за зраду, однак йому вдалося утекти з-під варти, він дезертирував із військової частини та переховувався на території Угорщини. Там проживав у місцевій мешканки за фальшивими документами на прізвище Лова. Через рік знову був затриманий радянською комендатурою та в червні 1946 року був засуджений за ім'ям Екізашвілі Михайло Савович за дезертирство на 10 років позбавлення волі. Під час відбування покарання був викритий та притягнутий до кримінальної відповідальності за каральну діяльність і засуджений до 25 років позбавлення волі. У січні 1962-го був звільнений. Але на життєвому шляху ката було стільки кривавих епізодів, які він приховував від слідства, що за встановленими рядом епізодів каральної діяльності на території Голованівського району органами КДБ у 1972 році було поновлено слідство. Вироком військового трибуналу від 5 жовтня 1973 року Коцюева розстріляно.

КОРДА Степан Трохимович, він же – Кураєв Олександр Петрович, уродженець Псковської області. З осені 1941 року займав посаду начальника Голованівської районної поліції. В матеріалах розслідування за кримінальними справами стосовно поліцаїв Луценка, Заболотного та Коцюева відомо, що в 1972 році Корда Степан Трохимович перебував у розшуку органами держбезпеки як особливо небезпечний державний злочинець. Інших даних стосовно одного із головних карателів Голованівщини в архіві не збережено.

Вересень 1941-го

20 вересня до Голованівська з Гайворона прибуло п'ять автомашин з есесівцями. За вказівкою керівника районної поліції Корди були зібрані

майже всі місцеві поліцейські, яким поставили завдання зібрати до приміщення колишнього польського костелу все єврейське населення, яке проживає у Голованівську. Людей зганяли цілими сім'ями – і жінок, і дітей, і старих. Євреї затримувались за легендою проведення термінових загальних зборів, тому здебільшого йшли добровільно. Деякі намагались сховатися у підвалах, на горищах, у печах, але все одно були затримані спеціально створеними пошуковими групами поліцейських. За три доби, з 23 по 25 вересня, було зібрано близько 800 осіб. Протягом трьох діб люди були зачинені в приміщенні колишнього польського костелу.

Коли майже всі місцеві євреї були зібрані, поліцаї почали їх роздягати до білизни, групами грузити до критих вантажівок та вивозити в ліс до колодязя біля будинку лісничого та салотопки миловарні, яка знаходилась неподалік.

По прибуттю машин з людьми до місця розстрілу поліцейські вивантажували їх та по двоє підводили до ями. Кожен смертник супроводжувався одним поліцейським. Розстрілювали на краю ями та йшли за іншими.

«...Люди кричали, падали на коліна, просили зберегти їм життя. Матери просили про збереження своїх дітей. Але ніхто не звертав уваги на їх благання та крики. Їх вивозили в ліс до миловарного заводу до ями салотопки и там розстрілювали».

Зі свідчень одного із карателів на судовому засіданні: «Восени 1941 я вишукував всіх євреїв, які знаходились під вартою, та ганяв роздягнених по коліна в багнюці. Після того, як єврейське населення було розстріляно, поліцейські всі речі зібрали в одно місце та розділили між собою. Частину з них взяли німці. Особисто мною з речей, які належали євреям, присвоєно два дитячих пальто та одну пару дитячих черевиків, два чоловічих костюма, патефон, велосипед, нікелеве ліжко, ковдру, перину. Кому належали ці речі я не знаю...» [ГДА СБУ м.Кропивницький, фонд № 5, справа №14940, т.9, арк.68].

Після розстрілу євреїв усіх поліцейських вивезли в ліс на місця розстрілів – «...до колодязя біля будинку лісника, що до верху був заповнений трупами. Коли ми засипали його землею, нас повели до другого місця – на салотопку, де була яма великого розміру також завалена трупами людей...» [ГДА СБУ м.Кропивницький, фонд № 5, справа № 14940, т.9, арк.70].

Нині на місці страти євреїв в урочищі Воловик, меценатами Л. Шаєвичем та Г. Кузьменко у 2014 році споруджено меморіальний комплекс.

Трагедія льодника

Під час вересневого масового розстрілу деяких місцевих євреїв (кравців, шапкарів, цирульників та інших) таки залишили як спеціалістів для виконання послуг. Але згодом місцевим поліцейським було надано наказ

зігнати до підвалу райполіції всіх євреїв, у тому числі з найближчих сіл Молдовка, Свирневе та Люшневата. У лютому 1942 року поліцейськими було зібрано близько 100 осіб. Операцією керував начальник поліції Корда.

Зранку всі затримані євреї були виведені до ями льодника біля будівлі райспоживспілки. По обидві сторони від ями стояли поліцейські, вишикувані у дві шеренги. Біля ями стояли керівники райполіції, озброєні автоматами та наганями. Кожного смертника роздягали до спідньої білизни в підвалі та виводили до ями, повертали до себе спиною та розстрілювали в голову. Розстріли тривали дві доби. «Мені особливо запам'ятався один факт розстрілу однієї сім'ї, яка складалась з трьох осіб – батька, матері та дівчинки років 6–7-ми. Ця родина, здається, відмовилась йти на розстріл по одному і тому їх втрьох вивели з погребя. Батько і мати розстріляв Корда та Коцюев, а дитина впала в яму живою. Тоді Комлев підійшов до ями та й вистрелив у дівчинку декілька разів» – розповідав один із учасників розстрілу на допиті [ГДА СБУ м.Кропивницький, фонд № 5, справа №14940, т.1, арк.193].

Трупи розстріляних були зариті в тому ж льоднику. Вже після війни їх перекопували до міського скверу Голованівська.

Дитячий будинок с. Липовеньки.

У Липовеньківському дитячому будинку Голованівського району виховувались діти дошкільного віку. У січні 1942 року начальник Голованівської райполіції Корда зі своїм заступником Коцюєвим та одним із підлеглих приїхали на квартиру до лікаря Отто Шоля та запропонували йому поїхати до Липовеньківського дитячого будинку, який знаходився в двадцяти кілометрах від Голованівська.

По приїзду до дитячого будинку Коцюєв з іншими поліцейськими дали розпорядження мешканцям села викопати яму. Корда та Шоль направились відбирати дітей єврейської національності для розстрілу.

«Спочатку ми викликали чотирнадцятирічну дівчину, яка невідомо з якої причини потрапила до дитячого дошкільного закладу, – згадує Шоль на допиті. – Ми запитали її, хто за національністю її батько і мати. Вона одразу відповіла, що євреї. Корда наказав виховательці відвести її в ізолятор. Згодом, нам стали приводити малолітніх дітей.

В дитячому будинку на той час було базато дітей і всі різної національності, що ускладнило вибір саме дітей-євреїв. Тоді першу партію вихованців роздягнули. Як мені було відомо, у єврейських хлопчаків з народження здійснюють обрізання. То я став визначати єврейський дітей саме по цій особливості. З дівчатами було складніше.

Оглянувши частину дітей їх теж направили до ізолятора. Потім я запропонував Корді витребувати у директора закладу особисті справи дітей, щоб легше встановлювати національність.

Згодом одна із вихователів запропонувала взяти інформацію за списками груп у інших вихователів, які дуже добре знали своїх вихованців. Ми викликали всіх вихователів дитбудинку та наказали привести з кожної групи дітей-євреїв. При цьому, попередили, що якщо хоч одну дитину-єврея приховають, то поплатяться своєю головою...» [ГДА СБУ м. Кропивницький, фонд № 5, справа № 10722, т.1, арк.14-15].

Вихователі стали приводити дітей із різних груп, яких Шоль оглядав як лікар та позначав їх прізвища у списках кольоровим олівцем. Таким чином було відібрано 38 осіб віком від 4 до 7 років та одну дівчину-підлітка на ім'я Ліда. У той же час за наказом Корди яма біля конюшні дитячого будинку була вже готова. Усі поліцейські, які приїхали з керівництвом райполіції, були напідпитку.

З протоколу допита однієї із вихователів: «Коли Шоль зачитав мені по моїх групі прізвища шести дітей єврейської національності, то я йому відповіла, що троє із вказаних є українцями. Шоль грюкнув кулаком по столу та сказав: «Що? Тобі цікаво біля єврейських дітей працювати і виховувати їх?». Я привела шестеро дітей Шолю, який оглянув їх та зробив висновок відправити трьох із них до назад до групи» [ГДА СБУ м. Кропивницький, фонд № 5, справа № 10722, т.1, арк.33].

Після того, як вихователі звели всіх єврейських дітей до ізолятора, поліцейські стали садити їх в сани по 8-10 чоловік та відвозити до конюшні. Коли перших посадили до саней, діти почали хвилюватися. Але Шоль їх заспокоював, розказуючи про те, що їх везуть кататися. Перед розстрілом дітей роздягали та ставили на край ями на коліна. Розстрілював малечу Коцюєв із пістолета «ТТ» в потилицю, після чого штовхав до ями.

Після першої партії розстріляних, коли діти почали плакати, Коцюєв силоміць саджав їх до саней та відвозив до місця розстрілу. Деякі діти були тяжко поранені, але ще живі. Їх, за вказівкою керівництва поліції, скидали до ями разом із трупами. Розстріляли навіть двох собак, які мешкали на території дитбудинку, та скинули до тієї ж ями. Після закінчення розстрілу яму засипали гноєм та землею.

Про розстріл дітей Шоль пізніше розповідав одній із мешканок села: «Радянська влада людей німецької національності пригнічувала, арештовувала та саджала до тюрем. Тепер я живу вільно, що хочу, те і роблю. Ось я, нещодавно власноруч розстрілював єврейських дітей та дивився, як вони падають...» [ГДА СБУ м. Кропивницький, фонд № 5, справа № 10722, т.1, арк.44].

Після визволення села рештки дітей були переховані на місцеве кладовище.

Всього за період окупації в Голованівському районі було розстріляно понад 900 євреїв. Все майно розстріляних гітлерівці та поліцейські забирали собі, а частину продавали на ринку.

Через більше ніж 75 років після закінчення нацистської війни жорстокість цих «звірів» досі вражає. За вчинені звірства всі учасники масових розстрілів, каральних операцій, катувань мирного населення та інших страшних злочинів у різні післявоєнні роки засуджені до вищої міри покарання – розстрілу.

Прикро те, що протягом 50-70-х років минулого століття ті, кому пощастило прожити з «нечистою» совістю своє брехливе «нове» життя, отримували від держави медалі до річниць визволення Батьківщини від фашистських загарбників та почесні грамоти за високі досягнення в соціалістичних змаганнях.

Використані джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м.Кропивницький. Ф. №5, спр. № 14954
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м.Кропивницький. Ф. №5, спр. № 14940
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м.Кропивницький. Ф. №5, спр. № 10722

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В КІНО, ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВІ

УДК 94(477)''1942'':791.43-24

Віктор Грінченко*

м. Кропивницький

ТЕМА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ КІНО

У статті представлено узагальнений перелік художньо-ігрових фільмів, пов'язаних із темою Другої світової війни, знятих у різний час на українських кіностудіях, та зроблена спроба певним чином систематизувати їх. Подається коротка інформація про основний зміст більшості кінокартин і висвітлюється оцінка та значення окремих із них. Виділені періоди в розвитку українського кіно, які відзначені особливостями щодо цієї проблематики в її кількісному та якісному плані.

Ключові слова: художньо-ігрове кіно, тема війни, Друга світова війна, кіностудії України, режисери.

The article presents a generalized list of feature films related to the theme of the Second World War, shot at different times at Ukrainian film studios, and an attempt is made to systematize them in some way. A brief information on the main content of most films is given, and the assessment and significance of some of them

---

* Грінченко Віктор Григорович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка.

are covered. There are selected periods in the development of Ukrainian cinema, which are marked by peculiarities in relation to this issue in its quantitative and qualitative terms. The period of the war and the first post-war years is for Ukrainian cinema a time of "small pictures", which is also characteristic of the films about the war. Almost all of them corresponded to the character of the Soviet cinema of the Stalinist totalitarian era. Creative ideas that went beyond what was allowed remained unrealized. The period from the mid-1950s to the end of the Soviet era was marked in Ukrainian cinema by a significant increase in the number of films about the war and their genre diversity. Some liberalization of the Soviet regime, changes in the political leadership of the republic influenced the creation, character, and distribution of this film production. The films about the war made during this period are different. Along with works of mainly propaganda orientation, there were many highly artistic pictures. Feature film, depicting diverse themes of World War II and created in independent Ukraine, reflected a new interpretation of historical events, figures, phenomena, but, according to some authors, also showed a number of problems of ideological and creative plan.

Key words: feature film, war theme, World War II, film studios of Ukraine, directors.

Український кінематограф за тривалий час свого існування звертався до багатьох тем, зокрема й до тих, які відображали та інтерпретували історію, запропонувавши цілий ряд екранних версій історичних подій, постатей, явищ. Серед масиву картин, знятих у різні часи на кіностудіях України, досить значну кількість складають художньо-ігрові фільми, в яких у тею чи іншою мірою відображена тема Другої світової війни.

Ця проблематика вже знайшла своє більш чи менш детальне висвітлення в різнопланових публікаціях, зокрема у відомих вітчизняних кінознавців Л. Брюховецької [7; 8; 9; 10; 11], С. Тримбача [78] та ін., в узагальнюючих працях з історії українського кіно [40; 56] та історії української культури [41], у статтях М. Андрійчук [2], Н. Брехунець [6], А. Пашенко [59], В. Расевича [69], Н. Ховайби [81] та ін. Попри те, що окремі аспекти зазначеної проблеми вже розкриті досить ґрунтовно, ми, однак, не можемо назвати якоїсь публікації, яка б містила перелік усіх фільмів, пов'язаних із Другою світовою війною, знятих в Україні. В той же час вже існує достатній ресурс інформації для відбору й систематизації відповідного матеріалу.

В обмежених рамках пропонованої статті ми поставили за мету: 1) зібрати узагальнений і якомога ширший перелік художньо-ігрових фільмів, пов'язаних із темою Другої світової війни, знятих у різний час на українських кіностудіях; 2) спробувати певним чином систематизувати їх; 3) дати коротку інформацію про основний зміст більшості фільмів та про оцінку і значення окремих із них.

Першими ігровими фільмами про війну, до створення яких долучилися українські кіностудії, стали «Бойові кінозбірники» – короткометражні художні фільми агітаційного змісту, що виходили з липня 1941 р. по серпень 1942 р. Всього було зроблено дванадцять випусків, й українські кінематографісти, які працювали в евакуації на Ташкентській та Ашхабадській студіях, долучилися до створення восьмого і дев'ятого, що вийшли у 1942 р. [див.: 40, 337–339].

Першою українською повнометражною художньою кінострічкою про події війни став кінофільм «Україна 1941», більше відомий як «Партизани в степах України» (режисер Ігор Савченко, 1942 р.), поставлений на основі однойменної п'єси Олександра Корнійчука. Однак драматургічна слабкість його літературної основи та загалом пропагандистський характер фільму негативно вплинули на його якість. Умовна стилістика картини не відповідала сподіванням глядачів та настроям тих митців, які розуміли, що відображення війни на екрані вимагало нових художніх вирішень.

У виступі в 1942 р. на конференції зі співробітництва кінематографістів країн-союзниць Олександр Довженко зазначав: «Сьогодні і завтра доведеться розсувати рамки дозволеного в мистецтві. Те, що на догоду смаку, на догоду естетичним вимогам доби вважалося табуйованим як надто страшне, надто мерзенне, надто жорстоке, фізіологічне, – те проситься сьогодні на екран» [цит. за: 40, 313]. Виїжджаючи на фронт як військовий кореспондент та зосередившись на роботі над документальними кінокартинами, О. Довженко створює фільми, що реалістично відобразили масштаби страждань і подвигу народу та увійшли в історію кіно як зразки кіножурналістики. Але його задум зняти художній фільм про війну лишився нереалізованим.

У своїй кіноповіді «Україна в огні» він розширює «рамки дозволеного», прагнучи відобразити трагедію українського народу у війні. Восени 1943 р. уривки з неї опублікували у пресі, сценарій до виробництва був затверджений Кінокомітетом, на кіностудії «Мосфільм» сформували групу для зйомок фільму «Україна в огні» [40, 347; 78, 379]. Але кіноповідь не сподобалася Сталіну, який заборонив її для друкування й постановки та інкримінував Довженку «антиленинские ошибки и националистические извращения» [40, 347; 78, 382].

І суть справи тут, напевно, не лише в позиції самого Довженка. Голова Комітету по кінематографії СРСР в 40–50-х рр. І. Большаков у спогадах пише: «Сталин, прочитав сценарий, отнесся к нему резко отрицательно. Он, видимо, решил проучить украинских руководителей, которым сценарий понравился, а заодно и автора» [цит. за: 78, 378]. Коментуючи це, кінознавець Сергій Тримбач зазначає: «Большаков точно оцінив наміри покарати не тільки Довженка, а й українське керівництво. Війна починала

виходити на фінішну пряму, і Сталін уже подумував над тим, як «привести до тями» людей, що трохи сп'яніли від свобод воєнного часу. Звинувачення у націоналізмі було чи не найефективнішим засобом «вправлення мізків» тим, кому вдалося, що існуючий режим упродовж війни почав дрейфувати у бік лібералізму» [78, 378].

У 1943 р. на Київській кіностудії художніх фільмів, яка тоді працювала в Ашхабаді, був знятий ігровий фільм «Райдуга» (режисер Марко Донської) за однойменною повістю Ванди Василевської. У реалістичній стилістиці того часу показано жорстокого ворога, спротив українців гітлерівській окупації, розправу гестапівців над партизанами. Режисер зобразив життя окупованого села, узагальнивши окремих приклад до загальнолюдської трагедії.

Як зазначає Лариса Брюховецька, показане на екрані не поступалося кінохроніці, але емоційно впливало сильніше, оскільки в образи окупованих та окупантів перевтілювалися професійні актори. Наталя Ужвій у ролі дружини командира партизанського загону Олени Костюк, у якої материнський інстинкт і страх смерті поступаються перед обов'язком захищати свою Вітчизну від загарбників, створила один із найкращих жіночих образів в українському кіно воєнного часу [10, 347]. Реалістичне звучання фільму поєднується з умовними засобами кіновиразності: райдуга наприкінці кінокартини сприймається людьми як добрий знак, символ перемоги. Фільм отримав заслужене визнання також і за кордоном, зокрема в 1944 р. був удостоєний призу Асоціації радіо і телебачення США. Його стилістика суттєво вплинула на естетику неореалізму в італійському кіно [див. 40, 889–890].

Після повернення Київської кіностудії з евакуації на ній впродовж 1944 р. та у першій половині 1945 р. відбувалася робота над картиною за повістю Бориса Горбатова «Нескорені» (режисер Марко Донської). У цій військовій драмі були описані події, які відбувалися під час німецької окупації, порушувалися морально-етичні проблеми, поведінка простих людей, їх боротьба у підпіллі. Головну роль старого мудрого робітника Тараса Яценка зіграв відомий актор Амвросій Бучма [40, 352–353].

Наприкінці 1944 р. та у 1945 р. на Київській кіностудії знімався ще один ігровий фільм – «Зигмунд Колосовський» (інша його назва – «Винищувач швабів», режисери Сигізмунд Навроцький і Борис Дмоховський). Події в цьому пригодницькому кіно з динамічним сюжетом, де невловимий герой здійснює диверсію за диверсією, відбувалися в окупованій Польщі [40, 355].

У повоєнний період (друга половина 1940 – перша половина 1950-х рр.), в часи так званого «малокартиння» для українського кіно, вийшло кілька фільмів про війну. Серед них пригодницька картина «Под-

виг розвідника» (режисер Борис Барнет, 1947), в основу якої були покладені реальні події, пов'язані з діяльністю радянського розвідника Миколи Кузнецова [10, 348].

В 1948 р. кінорежисер Ігор Савченко поставив батальний фільм «Третій удар». Його назва пов'язана з тогочасною ідеологією про «десять сталінських ударів» – сукупність стратегічних операцій, проведених Червоною армією у 1944 р., третьою з яких вважалася Одесько-Кримська операція. Як зазначає Сергій Тримбач, догматика жанру воєнної епопеї суттєво обмежила режисера, і у фільмі здебільшого постає радянський генералітет як уособлення державної могутності й мудрості [41, 889]. Загалом за характером сюжету і зображення обидва фільми відповідали характеру радянського кіно тоталітарної доби.

У період хрущовської «відлиги» розпочинається новий етап в освоєнні теми Другої світової війни. Суттєво зростає кількість художніх фільмів, а також з'являються нові талановиті режисери. Від цього часу і до кінця радянського періоду в Україні, переважно на Київській кіностудії імені О. Довженка та на Одеській кіностудії, було створено цілий ряд ігрових фільмів про війну (кілька картин знято і на Ялтинській кіностудії художніх фільмів). Їм притаманний широкий спектр жанрових особливостей. Серед них є воєнно-історичні, воєнно-біографічні, воєнно-пригодницькі, воєнно-ліричні, воєнно-комедійні фільми. Чимало картин поєднували в собі різні жанрові аспекти, наприклад воєнно-біографічний та воєнно-історичний. Спробуємо дещо структурувати художні фільми означеного періоду за їхнім змістовим наповненням.

Виділяються кілька історичних картин, у яких відображені масштабні воєнні дії на фронтах. Це, зокрема, кінофільми: «На Київському напрямку» (1968 р., режисер Володимир Денисенко) – про оборону Києва у 1941 р. [див. 10, 351-355], «Поїзд у далекий серпень» (1971 р., режисер Вадим Лисенко) [64] та «Подвиг Одеси» (1985 р., режисер Володимир Стрелков) – про оборону Одеси [63], «Якщо ворог не здається» (1982, режисер Тимофій Левчук) – про Корсунь-Шевченківську операцію 1944 р. [36], «Контрудар» (1985 р., режисер Володимир Шевченко) – про генерала М. Ватутіна і драматичні події взимку 1943 р., коли німецька армія фельдмаршала Манштейна намагалася знову захопити тільки-но звільнений Київ [45], шестисерійний телефільм «Війна (На західному напрямку)», за мотивами однойменного роману Івана Стаднюка (1990 р., режисери Тимофій Левчук та Григорій Кохан) – про трагічні події перших місяців радянсько-німецької війни [20].

Цілий ряд картин висвітлюють окремі яскраві епізоди воєнних дій на фронті. В основу деяких із них покладені реальні події та персонажі. У 1959 р. Євген Ташков зняв фільм «Спрага» – про бої захисників Одеси

за насосну станцію, через яку до міста постачали питну воду [74]. Сюжет фільму «Фортеця на колесах» (1960 р., режисер Борис Дмоховський) пов'язаний з обороною у серпні 1941 р. переправи через Дніпро в районі Канева, в якій брав участь бронепоезд під командуванням капітана П. Іщенка [46]. Картина Володимира Довганя «Три доби після безсмертя» (1963 р.) розповідала про завершальні дні оборони Севастополя у 1942 р. та прорив з оточення його останніх захисників [77]. Фільм «Білий вибух» (1969 р., режисер Станіслав Говорухін) присвячений героїзму бійців-альпіністів у горах Кавказу. З метою захисту від обстрілу німців переходу через гірський хребет, вони зійшли на важкодоступну вершину та вибухом викликали снігову лавину, яка знищила німецькі позиції [5].

Однією з найкращих кінокартин про війну визнаний фільм «В бій ідуть тільки «старики»», знятий у 1973 р. Леонідом Биковим. За жанром його можна характеризувати як лірико-героїчну драму. У 1977 р. у журналі «Советский экран» відзначалося, що глядачі назвали цей фільм серед тих, які вони хотіли б дивитися знову і знову [11, 213-214]. Л. Брюховецька зазначає, що Биков майстерно й талановито апелював до вже існуючих картин, до глядацької пам'яті, відтворюючи ауру й атмосферу часу. Він показував уже знайоме, але від екрану не можна було відірватись [10, 359]. Дослідниця наголошує, що вміння відтворити дуже тонку матерію, якою є атмосфера часу, дано не всім. Фільм Бикова є життєстверджуючим. Режисер переконаний, що без волі до життя, без здатності цінувати кожну його мить наші воїни не здолали б ворога. Про подвиги його головного героя – капітана Титаренка – у фільмі йдеться якимось буденно, а те, що ескадрилья його співуча, – всіляко підкреслюється. І грає він одного із розумних, талановитих й людських командирів, які вміли воювати й берегти своїх бійців, і завдяки яким армія здобула перемогу [10, 359-360].

Ще один знятий Биковим фільм про війну – «Ати-бати, йшли солдати...» (1976 р.) відобразив дві паралельні сюжетні лінії: події війни – нерівний бій, який прийняв взвод радянських солдат із танковою колоною ворога у 1944 р., та пам'ять про війну – вшанування загиблих батьків їхніми дітьми на полі бою тридцять років потому. Цей фільм став ніби продовженням попереднього фільму Бикова, його особистим баченням війни, шаном загиблим та своєрідним гуманістичним посланням від них, яке він висловлює через художні образи. Фронтіві епізоди, які складають ядро фільму, обрамлено сьогодинішнім днем [11, 230-231]. Обидва фільми Леоніда Бикова стали одними з найбільш касових українських картин свого часу [55, 285].

У фільмі Олександра Ігішева «Я – Хортиця» (1981 р.) показано запеклий бій, який веде невеликий підрозділ радянських військ при обороні Запоріжжя у серпні 1941 р. [84]. У кінодрамі «Вир» (1983 р., режисер

Станіслав Клименко), знятий за мотивами однойменного роману Григора Тютюнника, головний герой під час боїв літа 1941 р. згадує про життя рідного села, і це допомагає йому у тяжких воєнних буднях [16]. Сюжетом кінострічки Віталія Василевського «Екіпаж машини бойової» (1983 р.) є епізод про смертельне протистояння влітку 1943 р. екіпажу радянського танка Т-34 із ворожим танком, керованим німецьким асом [35]. У фільмі Олександра Ітигілова «Це ми, Господи!..» (1990 р.) розповідається про оборону Москви, про бій у 1941 р. із ворожими військами загону кремлівських курсантів [84].

У кількох кінокартинах відображено героїзм моряків у роки війни. Серед них: «Морський мисливець» (1954 р., режисер Володимир Немоляєв) [51]. «Координати невідомі» (1957 р., режисер Михайло Винярський) [45], «Прощай» (1966 р., режисер Григорій Поженян) [66], «Прямую своїм курсом» (1974 р. режисер Степан Пучинян) [67]. Зокрема, в останньому із цих фільмів розповідається про допомогу захисникам Севастополя влітку 1942 р. двох есмінців, які не раз проривалися до міста, доставляючи туди поповнення, зброю, боеприпаси та вивозячи поранених. Тематично близьким до цих стрічок можна, на нашу думку, вважати фільм «Алегро з вогнем» (1979 р., режисер Володимир Стрелков) – про мінерів, які влітку 1941 р. ціною свого життя виконали завдання командування, знешкодивши новітні ворожі міни, якими німці спробували заблокувати Чорноморський флот у Севастополі [1].

Досить значне місце у творчому доробку українських кіностудій у 1960–1980-х рр., пов'язаному з темою війни, зайняли пригодницькі фільми: про розвідників, диверсійні спецгрупи, загони особливого призначення.

У 1960 р. Олекса Швачко зняв фільм про радянського розвідника у глибокому тилу ворога – «Далеко від Батьківщини» за романом і сценарієм Юрія Дольд-Михайлика [27; 74, 101]. Олексій Швачко і Антон Тимонишин у 1964 р. за сценарієм Павла Загребельного поставили кінокартину «Ракети не повинні злетіти» – про боротьбу в тилу ворога невеликого інтернаціонального загону [68]. У 1965 р. кіностудією імені О. Довженка спільно з кіностудією «Ловченфільм» (Югославія) знято фільм «Перевірено – мін немає» (режисери: Юрій Лисенко і Здравко Велимирович) – про врятування радянськими та югославськими саперами Белграда, замінованого гітлерівцями перед відступом [60]. Героїко-пригодницький фільм Олексія Швачка та Ігоря Самборського «Розвідники» (1968 р.) розповідає про розвідгрупу, якій доручено дістати карту із замінованими ділянками Дунаю. Роль розвідників виконали блискучі актори Іван Миколайчук, Леонід Биков, Костянтин Степанков [55, 212].

У картині Леона Кочаряна «Один шанс із тисячі» (1968 р.) йдеться про діяльність у тилу ворога в 1942 р. загону розвідників-десантників [56].

Фільм «Відвага», знятий Георгієм Юнгвальдом-Хилькевичем у 1971 р. за повістю Василя Земляка, розповідає про розвідника, який викрив місцезнаходження східної ставки Гітлера «Вервольф» [20]. Про розвідника у ворожому тилу, що працює на суднобудівному заводі під іменем німецького інженера Крафта, йдеться у кінодилогії «Повість про чекіста» (1969 р., режисери Борис Дуров і Степан Пучинян) [62] та «Сутичка» (1972 р., режисер Степан Пучинян) [76].

Фільм «Де ти був, Одиссею» (1978 р., режисер Тимур Золоєв) розповідає про діяльність у 1944 р. радянського розвідника, якого високі чини нацистських спецслужб сприймають за англійського шпигуна та намагаються через нього встановити зв'язок із західними розвідками [29]. Сюжетом іншого фільму Тимура Золоєва – «Очікування полковника Шалигіна», знятого ним у 1981 р., є виконання групою бійців завдання з доставки з німецького тилу через фронт радянського розвідника [57]. Ще в одній картині цього режисера – «У двох кроках від "Раю"» (1984 р.) події розгортаються у 1944 р. в Чехословаччині, де розвідгрупа розшукує німецький склад уранової руди, щоб знищити його [12].

У фільмі Вадима Лисенка «Загін особливого призначення» (1978 р.) спецгрупа виконує завдання зі знищення затонулої на переправі радянської секретної зброї («Катюші»), яка опинилася на території, зайнятій ворогом [39]. Знятий ним же за однойменною повістю Володимира Карпова телефільм «Взяти живим» (1982 р.) також присвячений діяльності армійської розвідки [15]. У картині Євгена Шерстобитова «Беремо все на себе» (1980 р.) група моряків-спецназівців виконує секретне завдання в тилу ворога, від виконання якого залежить успіх висадки десантників [4].

Фільм Івана Горобця «Дій за обставинами!...» (1984 р.) оповідає про події березня 1945 р. Дізнавшись від втікача з концтабору, що фашисти готуються підірвати розташований поблизу містечка Лаубана секретний військовий завод із двома тисячами військовополонених французів, англійців і американців, танкова група майора Горєлова, яку переслідують вороги, вирішує йти на виручку союзникам [30]. Дія фільму Бориса Савченка «Легенда про безсмертя» (1985 р.) відбувається у 1942 р. на території Закарпаття. Там висаджуються радянські парашутисти, з яких тільки Олексі Борканюку вдалося уникнути засідки. Однак окупанти, узявши в заручники місцевих людей, погрожують їм розправою, якщо він не здасться в полон. Жертвуючи собою, Олекся йде на це заради збереження людських життів [47]. Телевізійний чотирисерійний фільм Вадима Костроменка «Секретний фарватер» (1986 р.) оповідає про командира торпедного катера Шубіна, який під кінець війни зустрічається з німецькою субмариною без розпізнавальних номерів. Полюючи за нею, він дізнається про секретний фарватер і таємниці Третього рейху [71].

Вагоме місце у кінопродукції, створений на українських студіях у період другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., займають фільми про радянський партизанський рух в Україні та радянське підпілля в тилу ворога.

Картина «Партизанська іскра» (1957 р., режисери Олексій Маслюков та Мечислава Маєвська) оповідає про діяльність підпільної молодіжної організації «Партизанська іскра» в селі Кримка Одеської області [58]. Фільм «Будь-якою ціною» (1959 р., режисер Анатолій Слісаренко) був присвячений підпільникам Миколаєва [49], а фільм «Грізні ночі» (1960 р., режисер Володимир Довгань) – підпільникам Алупки [25]. За сценарієм Василя Земляка у 1964 р. Василь Левін зняв фільм «Дочка Стратіона» – про партизанський загін Івана Стратіона та його доньку Галину, яка ціною власного життя допомогла заманити в засідку німецький каральний загін [31; 74, 101]. Тимофій Левчук у 1966 р. поставив кінофільм про радянського розвідника Івана Кудрю і київське підпілля в роки війни – «Два роки над прірвою» [28]. З діяльністю підпільників в окупованому Києві пов'язаний і фільм Віктора Івченка «Софія Грушко» (1972 р.) [73].

Велику популярність мав заснований на реальних подіях, що відбувалися під час війни в одеському підпіллі, фільм Антона Тімонишина «Їх знали тільки в обличчя» (1966 р.), який за кордоном йшов під назвою «Кораблі підриваються в гавані» [10, 350]. Одеському підпіллю присвячений і фільми «Хлопчину звали капітаном» (1973 р., режисер Марк Толмачов) – про зв'язкового партизанського загону в окупованій Одесі Яшу Гордієнка [80] та «Порт» (1975 р., режисер Юрій Чорний) – про врятування одеського порту від руйнування при відступі ворога [65]. Сюжет військової драми «В'язні Бомона» (1970 р., режисер Юрій Лисенко) базується на фактах біографії героя французького Опору, радянського лейтенанта, українця Василя Порики [14].

Головний герой трисерійного телевізійного фільму «Назад дороги немає» (1970 р., режисер Григорій Ліпшиць) майор Топорков (артист Микола Олялін) із кількома бійцями веде непрохідними білоруськими лісами й болотами кінний обоз зі зброєю для ув'язнених концтабору, які готують повстання. Лише він і командир партизанського загону знають, що обоз фальшивий, навантажений ящиками з камінням і піском, та що прямує він хибним шляхом, щоб відвести увагу німців від основного обозу зі справжньою зброєю і визначити зрадника, який передає відомості про плани партизанів [53]. Військова драма «Чекаю і сподіваюся» (1980 р., режисер Сурен Шахбазян) оповідає про події 1942 р. на Поліссі, де партизанський загін, потрапивши в оточення, для того щоб вижити, намагається дезорієнтувати ворога [37].

Фільм Леоніда Осики «Вклонись до землі» (1985 р.) поєднав у собі

партизанську тему з оспівуванням великого подвигу Матері. Партизанка Марія втратила в роки війни трьох своїх дітей і тоді ж усиновила трьох чужих. У фільмі чергується дія сучасна і дія часів війни, а героїню грають дві актриси. Режисер передає трагізм війни, невимовні страждання і горе жінки, але робить це стримано. На думку кінокритиків, картина Леоніда Осики своєю стилістикою близька до фільму Елема Климова «Іди і дивись» [див. 9, 99–100].

В 1970-х – першій половині 1980-х рр. з'явилися фільми про великі радянські партизанські з'єднання в Україні. Тимофій Левчук зняв кінотрилогію «Дума про Ковпака»: «Набат» (1973 р.) [34], «Буран» (1975 р.) [32], «Карпати, Карпати...» (1976 р.) [33] та двосерійний фільм «Від Бугу до Вісли» (1980 р.) про рейд української партизанської дивізії імені С. Ковпака під керівництвом Петра Вершигори в німецькому тилу у 1943–1944 рр. [19]. На основі мемуарів Олексія Федорова «Підпільний обком діє» Анатолій Буковський зняв у 1978 р. чотирисерійний телефільм [61]. Його продовженням став трисерійний фільм «В лісах під Ковелем» (1984 р., режисер Юрій Тупицький) [13].

Фронтowa й партизанська тема знайшла своє відображення також і в дитячих фільмах та в жанрі воєнної комедії. У картині «Вершники» (1972 р., режисер Вадим Костроменко) двоє підлітків на початку війни допомагають евакуювати у тил породистих коней, а потім знаходять для себе місце у партизанському загоні [23]. Картина цього ж режисера «Сто перший» (1982 р.) оповідає історію сільського хлопчика Вови Діденка, який став вихованцем підрозділу розвідників, пройшов загартування у військових операціях та після закінчення війни вступив до суворовського училища [75]. У фільмі «Дачна поїздка сержанта Цибулі» (1979 р. режисери Микола Літус та Віталій Шунько) йдеться про пригоди сержанта Цибулі, відправленого як військовий інструктор у «дачну поїздку» до партизанського загону [27].

Кілька картин, створених на українських кіностудіях у 1960–1980-х рр., можна віднести до категорії воєнно-ліричних фільмів.

Героєм умовно-поетичного фільму Леоніда Осики «Хто повернеться – долюбить» (1966 р.) є молодий солдат-поет як збірний образ, уособлення долі тисяч і тисяч тих, хто пішов захищати батьківщину і не повернувся. У фільмі він став ніби живим голосом тих юнаків, висловивши їхні думки мовою поезії [див. 9, 33]. Про історію кохання, перерваного війною, знято кілька кінокартин. Серед них: «Навіки – 19» (1989 р., режисер Михайло Кац) [52], «Жіночі радощі і печалі» (1982 р., режисер Юрій Чорний) [38], «Воєнно-польовий роман» (1983 р., режисер Петро Тодоровський) [22]. Український мистецтвознавець Олег Сидор-Гибелінда називає фільм Петра Тодоровського «одним з останніх, визнаних всенародною аудиторією, а не нав'язаних глядачеві згори» [55, 303].

У кількох фільмах розповідається про життя під час війни в радянському тилу. Картина Юрія Іллєнка «Свято печеної картоплі» (1976 р.) заснована на реальних подіях і розповідає про Олександру Деревську, яка встигла врятувати сорок вісім дітей різних національностей, батьки яких загинули під час війни [8, 137]. Чотирнадцятирічна дівчинка, героїня дитячого фільму Олександра Муратова «Любаша» (1978 р.), в роки війни після смерті матері бере на себе турботу про молодших братів і сестричок [48; 55, 288]. Сюжет іншого дитячого фільму – «Хлопчаки їхали на фронт» (1975 р., режисер Валентин Козачков) – про те, як в одному з тилкових міст навчаються на токарів і працюють підлітки, що втратили на війні батьків [50]. Сімнадцятирічному герою знятого Артуром Войтецьким телефільму «Десять років війни» (1986 р.), який навчається у школі ФЗУ в далекому тилу у Сибіру, довелося пережити багато важкого і трагічного, але переважно йому зустрічалися добрі люди, готові прийти на допомогу [24].

Ряд художніх фільмів радянської доби, знятих в Україні, розповідає про складні і трагічні перипетії долі людей за окупаційного режиму.

Напевно, найбільш резонансним із них в сьогодинському сприйнятті слід вважати фільм Володимира Денисенка «Совість» (1968 р.), який одразу ж був заборонений. Після смерті режисера у 1984 р. його родина єдину копію фільму передала Спілці кінематографістів України, проте копія таємничо зникла, і лише через два роки її знайшли у пошкоджені стані. Друг режисера Роман Балааян та сини Олександр і Тарас Денисенки здійснили реставрацію, і перший показ відновленої картини відбувся за кордоном в Монреалі у 1990 р. [81, 97]. Фільм за сценарієм Василя Земляка знятий лаконічними засобами у формі притчі в часи творчого піднесення українського поетичного кіно. Причина заборони – невідповідність офіційній ідеології. Фільм торкався проблеми вини за невинно загублені життя під час війни, а в радянському кіно така тема була відсутня – почуття вини не допускалось, вважалось абстрактним гуманізмом [10, 356; 56, 244]. В основі сюжету кінокартини – каральна акція гітлерівців в одному з українських сіл, масова загибель мирних жителів, які стали заручниками через вбивство одного німецького офіцера. Двоє сільських юнаків ненавмисне убили німецького коменданта і змушені переховуватись. Гітлерівці взяли в заручники півсела та розстріляли, пообіцявши наступного дня розстріляти і решту, якщо люди не видадуть вбивць. Їх ніхто не видав, але муки совісті за невинних змусили одного з них здатися. Проте врятувати людей не вдалося – хлопця розстріляли разом із рештою односельчан. Суть фільму в тому, що в умовах жорстокої війни переміг закон совісті. Герой не бачив сенсу свого життя, якщо не спробує порятувати тих, хто своїм мовчанням врятував його [10, 356; 56, 244].

У 1968 р. Борис Івченко зняв фільм «Анничка» – романтичну оповідь

про кохання юної гуцулки і радянського партизана Андрія, якому дівчина врятувала життя, вилікувавши від ран. Однак їхня випадкова зустріч у горах в кінцевому рахунку мала трагічну розв'язку [3]. 1987 р. на екрани вийшов фільм Юрія Іллєнка «Солом'яні дзвони». У ньому, за висловом критиків, перед глядачем розгортається світ, де панує Зло, персоніфікацією якого виступають не так окупанти, як зрадник Василь Вільгота, що, відсидівши у в'язниці, доживає віку в рідному селі, засліплений ненавистю до всіх [55, 332]. Режисер показує життя в селі під час окупації, час від часу перекидаючи події в сучасність. В образі Вільготи він досліджує людину, якій не відомо, що таке совість [див. 8, 174–178]. У фільмі «Українська вендетта» (1990 р., режисер Володимир Крайнев) за сценарієм Олега Приходька йдеться про початок німецької окупації України. Група поліцаїв з односельців хоче «подарувати» вродливу дівчину німецькому офіцеру, але на заваді їм став молодий хлопець, якого вони вбивають. Його невістка мати оголошує винним вендетту... [79].

Про ОУН-УПА та всіх, хто їх підтримував, в ігрових фільмах радянських часів або не згадувалося, або ж говорилося виключно в негативному контексті.

Наприклад, у фільмі «Іванна» (1960 р., режисер Віктор Івченко), героїня якого – молода красива черниця, що прозріла від «релігійного дурману» та була страчена за допомогу партизанам, серед іншого був поданий образ митрополита Андрія Шептицького і, як писалося тоді у пресі, «зловісна митрополитова рука незримо присутня в кожному кадрі, що розповідає про кров і сльози, принесені гітлерівськими катами та їх бандерівськими підручними» [10, 378]. Для порівняння зазначимо, що у знятому вже в незалежній Україні фільмі «Владика Андрей» (2008 р., режисер Олесь Янчук) однією з найвиразніших є сцена, коли під час окупації до собору Святого Юра у Львові під'їжджають гітлерівці з обшуком, оскільки до них надійшла інформація, що Шептицький переховує євреїв. На порозі він зустрічає їх в інвалідній колясці і на вимогу гітлерівців відповідає: «Ви зробіте це тільки тоді, коли спершу вб'єте мене» [10, 396].

Знаковим для свого часу став фільм Юрія Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою» (1971) за сценарієм Івана Миколайчука та Юрія Іллєнка. Йшлося в ньому про десятилітній період з 1940 по 1950 роки, бідну буковинську родину Дзвонарів, розколоту класовим протистоянням, де старший із братів Петро став комуністом, бійцем радянської армії, середній брат Орест воював в УПА, молодший брат Богдан – залишився осторонь. Через цю сім'ю, розтерзану злиднями, війною, розбратом, було показано цілий період в історії народу, адже доля родини його уособлювала [8, 110–111].

Ця картина утвердила дієвість естетики українського поетичного

кіно, але вона є цінною для української національної свідомості ще й тим, що в ній фактично вперше показано позитивний образ вояка УПА. Лариса Брюховецька зазначає, що доля Ореста подавалась як глибока людська трагедія, уособлювала життєвий шлях значної частини українців, і такого в українському кіно ще не було [10, 379]. За словами Юліани Вількос, «поза всіма голосними твердженнями про абсолютну негативність образу Ореста, «буржуазного націоналіста», система відчула величезну внутрішню силу та нестримний потенціал цього героя» [цит. за 8, 113]. Фільм показали делегатам XXIV з'їзду компартії України, й окремі партійні лідери виступили проти його виходу на широкий екран, бо серед головних героїв – бандерівець. Завдяки втручання Петра Шелеста фільм не заборонили і послали на Московський міжнародний кінофестиваль, де він здобув найвищу нагороду. Але з приходом Володимира Щербицького почалося загострення боротьби з «буржуазним націоналізмом» і цькування українського кіно, в якому антирадянська в баченні компартійних чиновників «романтизація бандерівщини» стала неможливою.

Героєм фільму Леоніда Осики «Тривожний місяць вересень» (1976 р.), знятого за однойменною повістю російського письменника Віктора Смирнова, є колишній фронтовий розвідник Іван Капелюх, який у вересні 1944 р. після поранення повертається у звільнене рідне село та очолює групу, яка бореться (за термінологією повісті) з бандою Горілого [9, 80–81]. Уникнути ідеологічних оцінок у такому фільмі не було можливості, але режисер прагнув акцентувати увагу на екзистенційних проблемах. Для нього більше важила людина як така – її вияв, поведінка, пізнаваність характеру. Переглянувши знятий фільм, один із працівників відділу культури ЦК КПУ написав доповідну по інстанції, де серед іншого вимагав «підкреслити, що боротьба ведеться не просто з бандитами, а саме з політичними бандитами, класовими ворогами» [9, 80].

За сюжетом фільму Володимира Денисенка «Високий перевал» (1982 р.) Друга світова війна розкидала сім'ю карпатської селянки Ярослави Петрин. При будівництві оборонних споруд її було поранено, і так Ярослава опинилася у глибокому тилу, де після одужання працювала на заводі. Повернення додому стало для неї часом великих випробувань – вона підтримує комуністів, а її чоловік, син та дочка виступають за підтримку ОУН-УПА [17]. За словами Олександра Денисенка, сина режисера, в авторській версії сценарію бандерівці були представлені не в негативно-му плані, а як звичайні українські люди зі своїми трагедіями. Але Володимира Денисенка змусили переробити фільм, внаслідок чого він вийшов «антибандерівським», не таким, яким його хотів бачити режисер. Через це власне він і помер, бо дуже переживав та вважав, що його найбільша помилка в тому, що в тоталітарному суспільстві він взявся за тему, яку не зміг довести до кінця [43].

Лише в незалежній Україні стала можливою правда про невідому війну, що точилася на Західній Україні у воєнні та повоєнні роки. Вже на початку 1990-х років вийшли ігрові фільми на цю тему. Зокрема, картина Миколи Федюка «Нам дзвони не грали, коли ми вмирали» (1991 р.) розповідає про трагічні сторінки в історії УПА, яка боролася одночасно з гітлерівським і сталінським тоталітарними режимами [54]. Сюжет фільму Віктора Живолуба «Карпатське золото» (1991 р.) розгортається навколо пошуків золота у Карпатах, за яким наприкінці війни полюють німецька диверсійна група, бійці УПА, загони НКВС [42]. Серед іншого, тут затронується тема ворожнечі між українцями. «Ми самі винні, що воювати брат брата навчилися», – формулює думку з цього приводу герой фільму [55, 337]. Картина Аркадія Миккульського «Вишневі ночі» (1992 р.) показує збройний опір на Західній Україні наприкінці війни, і її сюжет чимось нагадує Ромео і Джульєтту, які в умовах того часу виступають політичними антагоністами. Це фільм про трагічну історію кохання лейтенанта НКВД і зв'язкової УПА [17; 55, 336]. У картині «Далекий постріл» (2005 р., режисер Валерій Шалига) в німецькому полоні зустрічаються заляті вороги – борець Червоної армії та вояк із лав УПА. Вони обидва воюють за Україну, але кожен бачить її шлях по-своєму. Та потім обом стає зрозуміло, що їхні цінності спільні – це Україна [70].

Примітними й такими, що викликають неоднозначні оцінки у кінознавців та істориків, стали фільми кінорежисера Олеся Янчука, які за своїм сюжетом більшою чи меншою мірою пов'язані з темою Другої світової війни. Зокрема, Лариса Брюховецька зазначає: «На прикладах героїв – рядових чи командирів – фільми «Нескорений» і «Залізна сотня» показали причини і мету збройного опору Української Повстанської армії» [10, 381]. Сергій Тримбач вважає, що кінофільми Олеся Янчука – «Атентат. Осіннє вбивство у Мюнхені» (1995 р.), «Нескорений» (2000 р.) та «Залізна сотня» (2004 р.), які «присвячені сторінкам українського національного опору в роки Другої світової війни, виявили ознаки застарілих жанрово-стильових та ідеологічних схем» [41, 914]. Історик Василь Расевич констатує, що усі ці три фільми «виявилися надмірно ідеологізованим продуктом на зразок радянсько-українського агітпропу» [69, 90] і наголошує, що «некритичний підхід до більшості суперечливих моментів минулого не дав авторам змоги запропонувати інтегруючого погляду на історію» [69, 100].

Художньо-ігровими фільмами про Другу світову війну, які зняті в Україні вже в останнє десятиліття, є: «ТойХтоПройшовКрізьВогонь» (2012 р., режисер Михайло Ілленко), «Хайтарма» (2013 р.) і «Чужа молитва» (2017 р.) – режисер обох фільмів Ахтем Сеїтбалаєв.

Основою сюжету фільму Михайла Ілленка є життєва історія україн-

ського льотчика, Героя Радянського Союзу Івана Додоки, який пораненим потрапив у німецький полон, а після звільнення з нього – до ГУЛАГУ, звідки зумів втекти та опинився у Канаді в індіанському племені. В основі цієї історії доля реальної людини – українського льотчика авіації дальньої дії, Героя Радянського Союзу Івана Доценка [7]. Сюжет міг стати основою для бойовика чи пригодницької стрічки, але фільм був знятий в манері, що успадковує традиції поетичної лінії українського кіно. Сам режисер визначив свою картину як романтичну баладу, як фільм про «українського героя» [59]. Кінокритики вбачають у ньому також оповідь про долю України ХХ століття, і сама назва фільму сприймається ними як алюзія на довженківську «Україну в огні» [59].

У 2013 р. вийшла кримсько-татарська картина «Хайтарма», знята актором і режисером Ахтемом Сеїтбалаєвим. Він зіграв головного героя – радянського льотчика Амет-Хана Султана. Фільм примітний насамперед новою темою, яку ще не піднімав радянський і пострадянський кінематограф, – темою депортацій, від яких постраждали кримські татари та інші «малі» народи. В ньому показані страждання, які випали на долю цілого народу. Картина є свідченням того, що він вистояв, не втратив сил, відновив історичну справедливість [10, 364].

В основу фільму Ахтема Сеїтбалаєва «Чужа молитва» (2017 р.) покладена історія юної кримської татарки Саїде Арифової, яка під час Другої світової війни двічі рятувала єврейських дітей: спочатку від нацистів, а потім від НКВС. До її історії режисер додав також епізоди з життя інших кримських татарок і присвятив стрічку всім матерям [83].

Підсумовуючи, зазначимо, що, починаючи з 1942 р. і до сьогодні, на кіностудіях України, за нашими підрахунками було знято близько ста художніх ігрових фільмів, в яких тією чи іншою мірою відображена тема Другої світової війни. В загальних рамках цього часу можна виділити періоди в розвитку українського кінематографа, що відзначаються характерними особливостями щодо цієї проблематики в її кількісному та якісному плані.

Період війни та перших повоєнних років є для українського кіно часом «малокартиння», що характерне і для фільмів про війну. Практично всі вони відповідали характеру радянського кіно сталінської тоталітарної доби. Творчі задуми митців, які в чомусь виходили за рамки офіційно дозволеного («Україна в огні» Довженка), так і залишилися нереалізованими. Окремі фільми цього часу («Райдуга») отримали визнання і за кордоном та вплинули на естетику деяких течій післявоєнного європейського кіно.

Період із середини 1950-х років і до кінця радянської доби позначений в українському кіно значним зростанням кількості фільмів про війну та їхньої жанровою різноманітністю. Деяка лібералізація радянського режиму, зміни політичного керівництва республіки впливали на створення,

характер, прокатну долю цієї кінопродукції. Але про якість принципове послаблення ідеологічного тиску не йшлося, а сприяння та заборона могли виявлятися практично в один і той же час (як це сталося, зокрема, з картинами «Білий птах з чорною ознакою» та «Совість»). Фільми про війну, які з'явилися в цей період, є різними. Чимало з них були зняті на політичне замовлення. В багатьох із них немає або ж є дуже мало власне українського (маємо на увазі українську мову, українських акторів, виразний український контекст), вони лише зняті на українських кіностудіях. Але поряд із цим важко не погодитись з думкою Василя Расевича, що «серед радянських фільмів про війну, поряд із пропагандистським мотлохом, було чимало високохудожніх драматичних картин» [69, 88].

Художнє кіно, звернене до різнопланової тематики Другої світової війни і створене вже в незалежній Україні, відобразило нову інтерпретацію історичних подій, постатей, явищ, але, на думку деяких авторів, засвідчило також наявність ряду проблем ідейного та творчого плану.

Використані джерела та література:

1. АLEGRO з вогнем. Кіноріум (Сайт про кіно). Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/246924/>
2. Андрійчук М. Т. Роль вітчизняного кінематографа у формуванні національної пам'яті українського народу. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 30 (69). № 1. 2019. Частина 2. С. 122-127.
3. Анничка. Національний кіно портал. KINOKOLO.UA. Енциклопедії. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/305>
4. Беремо все на себе. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/158811/>
5. Білий вибух. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/59874/>
6. Брехунець Н. Висвітлення історії України в художніх кінострічках «школи поетичного кіно» другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років. // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. Вип. 43. [гол. ред. В. П. Коцур]. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 154–161. Електронний ресурс, режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2018_43_24
7. Брюховецька Л. «Побачити те, рідне, що поруч з нами...». Кіно-Театр. 2011. № 6. Електронний ресурс, режим доступу: https://web.archive.org/web/20180612181519/http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1339
8. Брюховецька Л. І. Кіносвіт Юрія Іллєнка. // Л. І. Брюховецька. Київ: Задруга, 2006. 288 с.
9. Брюховецька Л. І. Леонід Осика. // Л. І. Брюховецька. Київ: Б-ка журналу «Кіно-Театр»: Академія, 1999. 219 с.
10. Брюховецька Л. І. Найцікавіша історія в Європі. Екранні версії. Кінематографічні студії. Випуск другий. // Л. І. Брюховецька. Київ: Задруга, 2014. 496 с.

11. Брюховецька Л. І. Свое/рідне кіно Леоніда Бикова. Монографія. // Л. І. Брюховецька. Київ: Редакція журналу «Кіно-Театр», Видавництво «Задруга». 2010. 340 с.
12. В двух шагах от «Рая». Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/212560/>
13. В лісах під Ковелем (3 серії). Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/397>
14. В'язні Бомона. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/414>
15. Взяти живим (1982) військова драма. Військові фільми Одеської кіностудії. Електронний ресурс, режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=ZbvUpCdvLM4&list=PL3RYZO9qYh_yCRFBCyutEUYYZXI19Hxnh&index=123&t=0s
16. Вир. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/187699/>
17. Високий перевал. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/703341/>
18. Вишневі ночі. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/123>
19. Від Бугу до Вісли. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/374>
20. Відвага. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/771>
21. Війна (На західному напрямку) (6 серій). Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/381/>
22. Воєнно-польовий роман. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/757>
23. Всадники. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/735615/>
24. Где-то гремит война. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/735252/>
25. Грозные ночи. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/248242/>
26. Далеко від Батьківщини. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/443>
27. Дачная поездка сержанта Цыбули. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/72991/>
28. Два роки над прірвою. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/448>
29. Де ти був, Одісею? Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/736935/>
30. Действуй по обстановке!... Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/80133/>
31. Дочка Стратіона. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/248125/>
32. Дума про Ковпака. Буран. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/67674/>
33. Дума про Ковпака. Карпати, Карпати... Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/68987/>

34. Дума про Ковпака. Набат. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/65126/>
35. Екіпаж машини бойової. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/857>
36. Если враг не сдается. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/78244/>
37. Жду и надеюсь. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/670026/>
38. Женские радости и печали (1982). Військові фільми Одеської кіностудії. Електронний ресурс, режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=1xmCKlPIxDE&list=PL3RYZO9qYh_yCRFBCyytEUYZXI19HhxnH&index=53&t=0s
39. Загін особливого призначення. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/248520/>
40. Історія українського кіно. // Т. 2: 1930–1945. [голов. ред. Г. Скрипник]. НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, Видавництво ІМФЕ, 2016. 448 с.
41. Історія української культури. У 5-ти томах. // Агеєва В. П., Барабан Л. І. та ін. Т. 5. Кн. 2. Українська культура XX – початку XXI століть. Київ. «Наукова думка», 2011. 1032 с.
42. Карпатське золото. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/735283/>
43. Константинова К. Друга ріка. Письменник Олександр Денисенко: «І бандерівець, і комуніст – живе у кожному українцеві». Дзеркало тижня. 2008. № 41. 31 жовт. – 8 листоп. Електронний ресурс, режим доступу: https://zn.ua/ukr/ART/druga_rika__pismennik_oleksandr_denisenko_i_banderivets,_i_komunist__zhive_u_kozhnomu_ukrayintsevi.html
44. Контрудар Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/966>
45. Координаты неизвестны. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/280492/>
46. Крепость на колесах. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/736999/>
47. Легенда про безсмертя. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/216245/>
48. Любаша 1978. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/727993/>
49. Любой ценой. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/204954/>
50. Мальчишки ехали на фронт. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/506969/>
51. Морський мисливць. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/735443/>
52. Навеки – 19. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/726476/>
53. Назад дороги немає. Кіноріум. URL: <https://ua.kinorium.com/735673/>
54. Нам дзвони не грали, коли ми вмирали. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/83>

55. Нариси історії кіномистецтва України // Редкол.: В. Сидоренко (гол.) та ін.; Ін-т проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. Київ: Інтертехнологія, 2006. 864 с.
56. Один шанс із тисячі. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/808>
57. Очікування полковника Шалигіна. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/809>
58. Партизанська іскра. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/738531/>
59. Пащенко А. Україна, що пройшла кризь вогонь. Кіно-Театр. 2011. № 6. Електронний ресурс, режим доступу: https://web.archive.org/web/20180612173913/http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1240
60. Перевірено – мін немає. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/1214>
61. Підпільний обком діє (4 серії). Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/1011>
62. Повість про чекіста. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/817>
63. Подвиг Одеси. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/818>
64. Поезд в далекий август. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/63017/>
65. Порт (1975). Військові фільми Одеської кіностудії. Електронний ресурс, режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=IGMyinNTkaI&list=PL3RYZO9qYh_yCRFBCyytEUYZXI19HhxnH&index=54&t=0s
66. Прощавай. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/276697>
67. Прямуя своїм курсом. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/735372>
68. Ракети не повинні злетіти. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/984>
69. Расевич В. Україна: національне кіно, національний наратив, спроби «виправлення» історії. // Наукові записки Українського католицького університету. 2015. Ч. 6: Журналістика. Медіакомунікації. Вип. 1. С. 86–100. Електронний ресурс, режим доступу: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/342>
70. Саковська А. Замість радянського кіно. Перелік українських фільмів про Другу світову війну, які варто переглянути. // Радіо Свобода. 2019. 8 травня. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29929273.html>
71. Секретний фарватер. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/649678/>
72. Сокол Є. В. Українські художньо-ігрові фільми: передумови та тенденції розвитку жанру за часів хрущовської «відлиги». // Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство. 2018. Київ: Міленіум. Випуск I (10). С. 99–104.
73. Софія Грушко. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/738840/>

74. Спрага. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/50330/>
75. Сто перший. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/736988/>
76. Схватка. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/737764/>
77. Три доби після безсмертя. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/54145/>
78. Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі. // С. Тримбач. Вінниця: ГЛОБУС-ПРЕС, 2007. 800 с. Електронний ресурс, режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=2734>
79. Українська вендетта. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/601506/>
80. Хлопчину звали капітаном. Національний кінопортал... Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.kinokolo.ua/cyclopedia/film.php/799>
81. Ховайба Н. Ідеологічна складова українського радянського кінематографу середини 1960-х – середини 1980-х років. // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2009. Київ. Вип. 29. С. 95–99. Електронний ресурс, режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2009_29_13
82. Це ми, Господи!.. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/608157/>
83. Шидловська Є. Чим відрізняється «Чужа молитва» від «Хайтарми»? BBC News Україна. 2017. 17 травня. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39932748>
84. Я – Хортиця. Кіноріум. Електронний ресурс, режим доступу: <https://ua.kinorium.com/194970/>

УДК 943.7.088

Андрій Слесаренко,
м. Рівне

«НЕЗРУЧНИЙ» АУДІОВІЗУАЛЬНИЙ РЯД: ГОЛОКОСТ У КІНОФІЛЬМІ ЧЕСЬКОГО РЕЖИСЕРА ЮРЯ ГЕРЦА «СПАЛЮВАЧ МЕРЦІВ» (1968 Р.)

У статті проаналізовано висвітлення теми Голокосту у кінофільмі чеського режисера Юрія Герца «Спалювач мерців» 1968. Ця стрічка – це

---

* Слесаренко Андрій В'ячеславович, доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

психологічний трилер про те, як політичне безумство (нацизм) перетворюється у безумство клінічне, що робить із «маленької» добродушної людини монстра, серійного вбивцю, який убиває свою дружину та дітей. Режисер у фільмі поставив перед глядачем непрості проблеми: зрада, угодовство зі злочинною владою й виправдання смерті. Єврейський слід у кінофільмі дозволив максимально загострити поставлену в них моральну проблематику. Творчість режисерів 1960-х років безумовно вплинула та впливає на формування пам'яті про Голокост у чеському і словацькому суспільстві, сприяла визнанню Катастрофи як особливої трагедії євреїв на державному рівні.

Ключові слова: Голокост, кінематограф, чехословацька «нова хвиля», Юрай Герц.

The Holocaust theme is presented in Czech and Slovak cinema quite broadly. Films of the 1960s deserve particular attention. This is the period of Czechoslovak cinema flowering, the time of a «new wave». The article analyzes the Holocaust theme in film Czech director Juraj Herz «Cremator» 1968. The film is a psychological thriller about how political insanity (Nazism) becomes a clinical insanity, which makes a monster from a «small» good-natured man, a serial killer who kills his wife and children. The director posed to the spectator some difficult questions: is it possible to disobey to absolute power, whether the fascistization of the world is justified for the sake of the rest of the masses, and what is just justice? The Jewish trail in motion pictures allowed maximizing the moral problem posed in them. Creativity of directors of the 1960s had a profound effect on the memory formation of the Holocaust in the Czech and Slovak societies.

Key words: Holocaust, cinema, Czechoslovakian «new wave», Juraj Herz.

Лібералізація 1960-х років характеризувалася поверненням єврейської тематики у суспільний дискурс Чехословаччини, особливо стосовно Другої світової війни, у літературу, кіно, театр, історіографію. Комуністична влада активно використовувала думку євреїв щодо фашизму і німецького реваншизму, тоді як політичні висловлювання на інші теми замовчувались або й заборонялись (насамперед, готвальдівські репресії 1950-х років). Доба «Празької весни» 1968 р. наочно продемонструвала визнання Голокосту як особливої трагедії євреїв, що було доведено на державному рівні меморіалом у Терезині з переліком євреїв, що загинули, і відповідними меморіальними заходами [3, 78–79].

Тема Голокосту представлена у чеському та словацькому кінематографі достатньо широко. Починаючи з 1940-х років, у Чехословаччині з'являються перші документальні та художні кінофільми про Катастрофу. Особливої уваги заслуговують кінофільми 1960-х років. Це період розквіту чехословацького кінематографу, час «нової хвилі». Для твор-

чості режисерів «нової хвилі» характерним є розмаїття жанрів: лірика, комедія, трагікомедія, гротеск, історичне кіно. Часто використовувалися експресіоністські і сюрреалістичні мотиви кафкіанського типу, чорний гумор, імпровізація та ретельно продумані діалоги головних героїв. Кіномистецтво перебувало в тісному контакті з літературним процесом, можна навіть вести мову про їх прямий взаємовплив: екранізація найновіших літературних творів, маловідомих чи ще не опублікованих[1].

На новий ідейний і художній рівень виходить у кінематографі тема Другої світової війни. З'являються також роботи, в яких у тію чи іншою мірою висвітлюється тема Голокосту. Серед кінофільмів 1960-х років присвячених цій темі на особливу увагу заслуговує фільм режисера Юрая Герца «Спалювач мерців» (1968 р.) [7].

Юрай Герц (1934, Кежмарок – 2018, Прага) – чеський кінорежисер, актор, сценарист і сценічний дизайнер єврейського походження, народжений у Словаччині. Навчався у Мистецько-промисловій школі у Братиславі (фотографія) та Кінематографічному та телевізійному факультеті Академії музичних мистецтв (FAMU) у Празі (режисура, лялькове акторство). У 1960–1961 рр. був актором празького театру «Семафор». Потім виконував обов'язки асистента режисера у Збінека Бриниха та Яна Кадара. Перші самостійні повнометражні постановки З. Бриних реалізував наприкінці 1960-х років: «Знак рака» (1966 р.) і «Кульгавий диявол» (1967 р.) [5].

Популярність та визнання Ю. Герцу приносить фільм «Спалювач мерців» (1968 р.) – це психологічний трилер про те, як політичне безумство (нацизм) перетворюється у безумство клінічне, що робить з «маленької» добродушної людини монстра, серійного вбивцю, який убиває свою дружину та дітей.

Стрічка знята на основі однойменного роману чеського письменника Ладіслава Фукса (1923–1994). Багато з його книг присвячені страшному періоду Другої світової війни, жахам нацистської окупації та трагічній долі євреїв в епоху Голокосту. Своєрідність творів Фукса у створенні своєрідної жакливої ірреальної атмосфери, що суголосна з творами Франца Кафки.

Тема фільму «Спалювач мерців» є глибшою, ніж злободенні ситуації, пов'язані з подіями у Чехословаччині кінця 1960-х, – це теми зради, угодовства зі злочинною владою й виправдання смерті. А єврейський слід у сюжеті дозволив максимально загострити поставлену в ньому моральну проблематику. Чорно-біла картина, зроблена у стилі артхаус з прекрасною авангардною для 1960-х років операторською роботою (оператор Станіслав Мілота), створювала у глядача похмурий містичний настрій. Тлом такого настрою слугують тибетські вірування, зокрема знаменита «Книга мертвих» (Бардо тьодол), що були у пошані в естетичці нацистської

Німеччини, але вони не звужують образний і смисловий зміст стрічки в певне вузьке коло.

Головний персонаж стрічки «Спалювач мерців» – співробітник празького крематорію, від імені котрого ведеться розповідь. Образ цієї начебто людини створив один із найкращих чеських акторів того часу Рудольф Грушинський старший (1920–1994). Хто ж такий цей Карел з дивним прізвищем Копфркінгл й про що говорить нам історія його життя? Перед нами доволі гладкий, зовні шляхетний чех, зразковий сім'янин, одружений з єврейкою Марією-Лакме, вони мають двох дітей. Він надзвичайно турботливий та уважний. Боготворить дружину, сина та дочку, дарує їм подарунки за будь-якої нагоди. Ведучи мову про кавалера дочки, заявляє: «Якщо б він піклувався про сім'ю так, як я піклуюся за свою, я був би задоволеним». Один раз на місяць Карел відвідує бордель, де у нього завжди одна партнерша. Він приносить щось «гарне» до її кімнати, бо «повинен і про неї піклуватися». Природно, не забуває свій дім, прикрашає його різноманітними картинами і фото, не дуже вникаючи в їх зміст – радує око й достатньо. З його вуст ми чуємо зауваження: «Фотографія – така чудова консервація, ми отримуємо вічні консерви»[2].

Карел так само естетизує обряд прощання з померлими (затишна обстановка і прекрасна музика в залі очікування), посилаючись при цьому на мудрість тибетських монахів. Все начебто добре, але глядача насторожує відсутність в його роботі навіть мінімуму душевності. Все чітко і педантично, як на вокзалі, від прибуття до графіку сеансів спалення покійних. «Навіть у Різдво не варто було б зупиняти наш конвейер у крематорії». У печах для кремації, які Карел із таким задоволенням показує своєму колезі, також чистота, акуратність і продумана кожна деталь. У цьому, зробленому за його безпосередньої участі світі немає місця справжньому. Говорячи про натуральні кольори, головний персонаж промовляє фразу: «Жаль, що вони справжні, штучні були б гарнішими». Не дивно, що живі квіти у крематорії повсихали.

Є у Копфркінгла й приховані від стороннього ока гріховні бажання. Він домагається гарненької прибиральниці, змушуючи тим самим дівчину звільнитися і шукати собі іншу роботу. Його збуджує відвідування балагану, де демонструють сцени вбивств і знущань. Копфркінгл не проти боксерських поєдинків, адже «бокс – це спорт для сміливих, для справжніх чоловіків»! І не треба жаліти переможеного, у якого йде кров. «Не варто так співчувати..., це ж спорт». Словом, перед нами нормальне життя пересічного представника середнього класу, замкнутого в своєму світі. Тому не дивно, що повз нього проходять драматичні доленосні події для Чехословаччини, такі як Мюнхен та окупація Судетів. До окупації, що насувається, головний герой ставить байдуже: «Зрештою, якщо добре пошукати, у кожного з нас знайдеться кра-

пля німецької крові». Пізніше він заявляв: «Німецький народ, як і наш, чекає успішне майбутнє, і воно чекає передусім тих, у кого у жилах тече німецька кров» [2]. Хоча можна сходити і в синагогу, щоб дізнатися, про що там думають юдеї, адже ми маємо допомогти цим нещасним, убогим євреям. З професійного інтересу Карел приходить на зустріч єврейського поховально-го братства – хевра каддіша. Він дивиться на картини з зображенням єврейських поховань. Навіть захоплюється голосом хазана, що співає кадиш, що-права, ненадовго.

Наступає момент, і Копфркінглу пропонують вступити до лав чеських фашистів. Його переконають, що це важливо адже в нього буде – місце директора крематорію і привілейовані дівчата в борделі. Карел погоджується, після чого починається стрімкий процес моральної деградації та розкладу особистості. Вперше він механічно піднімає руку у фашистському привітанні, але потім починає це робити все більш захоплено, переконано, так само він виконує побажання нових господарів життя. Йому натякають, що його дружина єврейка і тому він не зможе зробити за окупації кар'єри. Він вбиває дружину, чуттєво говорить про її передчасну смерть, але раптом в його голосі проявляються інтонації Гітлера, і він говорить про швидку перемогу в Європі нового порядку. І Карела не хвилює те, що значна частина присутніх у паніці розбігається. У подальшому вже прямо в крематорії він вбиває сина, перед цим пригостивши його тістечками («Що смачніше: віночок чи домовинка?»); вбиває та кладе у труну з арійцем. Карел заманює у крематорій і дочку, якій, щоправда, вдалося втекти.

Стан Карела з часом все більше погіршується, відповідно, похмурішою стає атмосфера сюжету, що нагадує паноптикум. До нього починає навідуватися монах у тибетському вбранні і повідомляє про смерть да-лай-лами і про те, що його очікує місце цього пана. І виникає думка про другий план змісту. Адже хвороба головного героя, схоже, стає результатом відмирання совісті за гітлерівської окупації. Саме вторгнення ворога стало «поштовхом», який штовхнув головного «героя» до злочинів. Поповнивши лави гітлерівців, він став ненормальним, відповідно, нацизм – це безумство, фізична, психічна і моральна аномалія. У цьому вирок не лише нацизму, але й будь-якій тоталітарній системі.

Однак весь фокус у тому, що Копфркінгл не гине. Він іде кудись у невідомість (читається призначення на одну з великих «фабрик смерті» – концентраційний табір), відповідно, подібні «герої» зберігаються як родючий ґрунт для нелюдських соціальних експериментів.

Кінострічка Герца отримала фахове та суспільне визнання, стала «золотою класикою» чеського та словацького кінематографу. «Спалювач мерців» був внесений у списки на премію американської кіноакадемії «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою 1969 р. від Чехословаччини, однак

не був номінований. У 1973 р. на каталонському фестивалі приз за головну роль у фільмі «Спалювач мерців» отримав Р. Грушинський та оператор С. Мілота [8].

Прем'єра фільму у Чехословаччині відбулася 14 березня 1969 р. Дані щодо кількості демонстрацій та кількості глядачів досліджуваної стрічки у кінотеатрах Чехії та Словаччині від дати прем'єри до 1995 р. є наступними: 4692 демонстрації та 590 242 глядачі (приблизно 125 глядачів на сеанс). «Спалювач мерців» разом із стрічкою Їржі Менцеля «Потяги під особливим наглядом» зайняв восьме місце зі ста кращих чеських і словацьких фільмів за 100 років історії чехословацького кінематографу (проект 100) (1999 р.) [6].

Варто зазначити, що окупація Чехословаччини військами п'яти держав-учасниць ОВД у серпні 1968 р. та прихід до влади Г. Гусака у 1969 р. детермінували вилучення з кінопрокату цілої низки фільмів – як документальних, так і художніх, як чеських і словацьких, так і зарубіжних. Чорно-біла естетика, неоднозначність сюжетних ліній, напівтони «нової хвилі» опонували мажорній картині світу «нормалізаторів». «Спалювач мерців» Герца буде вилучено з прокату у 1973 р. (відновлення показів відбулося лише у 1990 р.). За словами режисера, «після серпневої окупації стрічка набула страхітливої актуальності, так як була про конформізм. По окупації найтиповішими персонажами у суспільстві стали власне конформісти. Тому й фільм заборонили» [8].

Перемога режиму «нормалізації» знаменує кінець «нової хвилі» кінематографії 1960-х років. Цей розділ був завершений. Однак історія «нової хвилі» буде хвилювати людей, а твори, які вона залишила, будуть знову і знову знаходити відгук у серцях завдяки нерозривній єдності, що існує між кінофільмом та його часом. Після 1989 р. фільми «нової хвилі» повернулися до кінотеатрів і телебачення.

Отже, чеський режисер Юрай Герц у своєму фільмі поставив перед глядачем непрості проблеми: зрада, угодовство зі злочинною владою й виправдання смерті. Єврейський слід у кінофільмі дозволив максимально загострити поставлену в них моральну проблематику. Творчість режисерів 1960-х років безумовно вплинула та впливає на формування пам'яті про Голокост у чеському і словацькому суспільстві, сприяла визнанню Катастрофи як особливої трагедії євреїв на державному рівні.

Використані джерела та література:

1. Лукеш Я. Кино шестидесятых. Чешская «новая волна» (1960–1968) // Я.Лукеш Електронний ресурс, режим доступу: [http:// www.cinematheque.ru>post>print](http://www.cinematheque.ru/post>print). (дата звернення: 30.05.2019).
2. Сжигатель трупов (Чехословакия, 1968) режиссер Ю. Герц. Електронний ресурс, 330

- режим доступу: <http://www.10muza.ru>. (дата звернення: 30.06.2019).
3. Bednařík P. Tematika holocaustu v československé filmové a televizní tvorbě v letech 1963–1967 / P. Bednařík // Predjari. Československo 1963 – 1967. Sborník / Eds. J.Petraš, L.Svoboda. – Česke Budějovice – Praha: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích – Ústav pro studium totalitních režimů ČR, 2016, S. 78–89.
  4. Česká nová vlna. Електронний ресурс, режим доступу: [http://www.cz.wikipedia.org/wiki/ Česká nová vlna](http://www.cz.wikipedia.org/wiki/Česká_nová_vlna). (дата звернення: 30.05.2019).
  5. Herz Juraj Електронний ресурс, режим доступу: [http://www.cz.wikipedia.org/wiki/ Herz Juraj](http://www.cz.wikipedia.org/wiki/Herz_Juraj). (дата звернення: 30.06.2019).
  6. Lukešova I. Top 100 československého filmu / I. Lukešova, J. Lukeš Електронний ресурс, режим доступу: <http://www.uh.cz.p100/p100/anketa.htm>. (дата звернення: 29.06.2019).
  7. Spalovač mrtvol. Československo. Studio Barrandov. Režie J. Herz. 1968. 96 min.
  8. Spalovač mrtvol. Електронний ресурс, режим доступу: [http://www.cz.wikipedia.org/wiki/ Spalovač mrtvol](http://www.cz.wikipedia.org/wiki/Spalovač_mrtvol). (дата звернення: 30.06.2019).

Виктория Белоус*

г. Регенсбург, Федеративная Республика Германия

СОЮЗНИКИ ПО ВМВ: ВЕЛИЧИНА С ИЗМЕНЯЮЩИМСЯ ЗНАКОМ

(отражение в политическом триллере)

Статья посвящена вопросу создания образа бывших союзников США по антигитлеровской коалиции времён Второй мировой войны в литературных произведениях жанра политического триллера. С использованием текста романа Тома Клэнси «Медведь и Дракон» показано восприятие и оценка автором прежних союзников: России, Китая, Франции, Польши в вымышленном военном конфликте между РФ и КНР на рубеже XX и XXI веков. Выдержки из романа Вэнса Флинна «Приказано ликвидировать» демонстрируют современное нам отношение американцев к РФ. Автор подчёркивает значение литературных произведений в жанре политического триллера для формирования общественного мнения.

---

* Белоус Виктория Викторовна, магистр филологии, магистр педагогики; домохозяйка, проживает в г. Регенсбург, Федеративная Республика Германия.

Ключевые слова: политический триллер, альтернативная история, союзники по ВМВ, милитаризация КНР, политико-экономическая ситуация в РФ на рубеже столетий, конфликт РФ-КНР, войны за природные ресурсы, творчество Тома Клэнси, Вэнс Флинн и его романы.

The paper deals with the problem of depicting former US allies in the anti-Hitler coalition of WWII in literary works in the political thriller genre. Using the text of the novel «The Bear and the Dragon» by Tom Clancy the author's perception and assessment of former allies (Russia, China, France, Poland) in a fiction conflict between RF and PRC at the turn of the XXI century is shown. Excerpts from Vance Flynn's «Order to Kill» are used to demonstrate the attitude of today's Americans towards the RF. The author stresses the importance of political thriller as a means of influencing social opinions.

Key words: Political thriller, alternative history, WWII Allies, militarization of the PRC, political and economic situation in the RF at the turn of the century, wars for natural resources, Tom Clancy's works, Vance Flynn and his novels.

Политический триллер (ПТ) молод как жанр, однако он достаточно широко использует материал прошлого, предыдущего, времени: факты, обстоятельства, события, личностей.

Вторая мировая война разделила Землю на приверженцев и противников чело­веко­нена­ви­ст­ни­ческой идеологии. За годы войны и вскоре после неё возникли, сформировались и укрепились отдельные режимы и целые государственные объединения, исповедующие и отстаивающие достаточно сложные системы политических убеждений. Непрерывающиеся конфликты между носителями различных идеологий – постоянный источник конфликтов и даже воен. В совсем недавнем прошлом в мире существовали две оппози­т­ные группировки стран (это деление носит достаточно условный характер и используется в статье только для удобства изложения взглядов автора): сторонники США и приверженцы СССР. Антагонизм их политических и экономических позиций часто приводил ситуацию в мире к точке кипения. Автору же ближе и понятнее позиция немецкого философа XIX века Фридриха Ницше: «У тебя есть свой путь. У меня есть свой путь. Что касается правильного пути, верного пути и единственного пути, то его не существует» [1].

Антигитлеровская коалиция, сложившаяся в годы ВМВ, казалась важным фактором послевоенного изменения мира к лучшему, однако существовавшие внутри неё разногласия привели к возникновению НАТО (а позже – и Организации Варшавского Договора), к сооружению Берлинской стены, к военным конфликтам в Корее и Вьетнаме, к гонке вооружений, к «холодной» войне. Всё же память о боевом сотрудничестве ещё (в основном показательно!) чтилась, сохранялась и соблюдалась, вспо­м­

ним хотя бы слова из известной песни «Хотят ли русские войны»: «Спросите тех, кто воевал, кто вас на Эльбе обнимал».

В условиях, когда современное мировое сообщество пытается победить навалившиеся на него беды политического, экономического, социального характера, должна приветствоваться любая книга, помогающая если не спасти мир, то, по крайней мере, попытаться понять его, интерпретировать законы его развития и, возможно, наметить пути спасения.

По мнению литературного критика Лионеля Триллинга, писатель проникает туда, куда не в силах проникнуть закон, он может передать правду, которой не сыщешь в словах даже утончённого теоретика этики, он приводит нам модели и примеры для самосовершенствования [2].

Всеми этими характеристиками обладает и политический триллер, популярный материал для современного читателя.

Один из основателей жанра и «отец» технотриллера Том Клэнси постоянно использовал в своих романах дихотомичную парадигму современного мира, показывая и сравнивая позиции сторон, активно пропагандируя американские взгляды и ценности, при этом стараясь быть объективным и по отношению к оппоненту.

Его первый роман «Охота за «Красным Октябрем» (1984) полон критики политического и экономического устройства Советского Союза, существовавших в нём морально-этических норм, доминирования коммунистической идеологии. В то же время автор рельефно прописывает образы персонажей из числа советских моряков, отмечая их моральную целостность, стойкость и мужество, преданность делу.

Герой романа «Кремлёвский Кардинал» (1988), полковник-танкист, за подвиги в годы ВМВ многократно награждённый и удостоенный звания Героя Советского Союза, на протяжении многих лет активно сотрудничает с ЦРУ США. Формально он враг и изменник, однако автор убедительно рассказывает о том, как государство, за которое «Кардинал» проливал кровь, отняло у него любимую жену и сыновей, потому, помогая американской разведке, он таким образом практически борется за трансформацию собственной страны.

Агрессивный, но при этом самоубийственный внешнеполитический курс отдельных «ястребов» в высшем руководстве СССР описан в его романах «Красный шторм поднимается», «Все страхи мира» (1991), подобная тема затронута и в «Command Authority» (2014).

Не менее маститые авторы, современники Клэнси, Джон ЛеКарре («Шпион, вернувшийся с холода» и др.), Фредерик Форсайт («Четвёртый протокол» и др.) также достаточно остро критиковали идеологию и политическую практику СССР (впоследствии РФ), ставившие под угрозу мирное сосуществование народов мира. Названные писатели намеревались убедить своих

читателей, что бывшие союзники по антигитлеровской коалиции превратились в противников мира, демократии и рыночной экономики.

По нашему мнению, определённый интерес с точки зрения позиции Тома Клэнси и его отношения к союзникам времён ВМВ, затем антагонистам периода «холодной» войны представляет его объёмистый роман «Медведь и Дракон» (2000) о вымышленном противостоянии правопреемника СССР, Российской Федерации, и Китайской Народной Республики [3]. Преференции автора, его симпатии скорее не на стороне китайцев, хотя он и стремится к объективности.

Говоря о России, Том Клэнси отмечает, что «переход от марксизма-ленинизма к хаосу капитализма ничего не изменил: возможно, положение даже ухудшилось» [3, 35], эта страна «даже дороги нормальные делать так и не научилась» [3, 40] (здесь и далее – перевод автора). Политическая власть в государстве держалась во многом на КГБ, «мощи которого могла только позавидовать СД Райнхарта Гейдриха; организации, во власти которой было безнаказанно арестовать, посадить в тюрьму, допрашивать и убить любого гражданина страны». После раздела КГБ та его часть, которая занималась вопросами внутренней безопасности, представляла только лишь «бледную тень» своего грозного предшественника, а Служба внешней разведки (бывшее ПГУ, Первое главное управление КГБ) продолжала сбор информации, однако утратила возможность влиять на осуществление воли правительства [3, 48].

Предлагая своё объяснение неудачам СССР внутри страны и за её пределами, автор отмечает наличие «жестокой дихотомии»: «КГБ всегда собирал объективные факты, о которых затем докладывал людям, помешанным на мечте, которые далее искажали правду в угоду мечте. Когда же правда наконец вырвалась на волю, мечта внезапно испарилась как облачко на сильном ветру, а реальность заполонила всё подобно бурному потоку после весеннего вскрытия льда на замёрзшей реке. И тогда Политбюро, эти блистательные мужи, поставившие на мечту свою жизнь, поняли, что их теории были лишь тончайшими камышинками, а реальность – серпом косящим в руках божества, не обещающего спасения» [3, 44]. Всё же во многом «коммунизм продолжал оставаться ревностной системой убеждений, нетерпимой к любому противодействию» [3, 659].

Страна утратила своё былое значение: «Даже международная торговля оружием уменьшилась до таких размеров, что многие государства рассматривали её военные организации скорее как бутик, но не как серьёзные рычаги государства» [3, 133]. Валюта страны практически обесценилась. Да, конституция в стране существовала, однако «общественное уважение к ней было на низком уровне, а его рост требовал длительного времени. Сама мысль о возможности власти закона в стране была такой же чужеродной,

как и возможность появления марсиан» [3, 263]. Местная полиция была вынуждена признать, «что разнообразные виды оружия, тяжёлого и лёгкого, так или иначе исчезнувшие со складов того, что ранее называлось Красной Армией, попали на активный рынок криминального оружия» [3, 412].

Отдельные дипломаты посольства США, сотрудники ЦРУ, работавшие здесь до распада Союза ССР, утверждали, что изменения произошли невероятные, однако тогда то, «что было здесь ранее, даже представить себе страшно! Хотя Большой театр Большим же так и оставался» [3, 265].

На встрече двух руководителей страны один из них, сидя с наполненной полным стаканом водки в руке, отмечает про себя, что «водка эта – лучшая в мире и чуть ли не единственный русский продукт, которым можно гордиться. Эта мысль заставила его грустно нахмуриться и задуматься над тем, во что же превратилась его страна» [3, 476]. По мнению Тома Клэнси, «время с 1989 по 1991 было периодом гласности, «открытости», которая разрушила Советский Союз так же уверено, как оспа уничтожала население первобытных племён» [3, 2067].

Создавая характеристику России, Том Клэнси не забывает и о других союзниках США, в частности, о французах и немцах.

Странная двойственность постоянно присутствовала в отношениях с французами: «В некоторых вопросах они были не просто союзниками, а скорее кровными братьями, но в других – даже меньше, чем обычными компаньонами. Президенту трудно было определить логику, в соответствии с которой они меняли своё отношение» [3, 307].

Немцы, в прошлом – противник во Второй мировой войне, а ныне – союзник по НАТО: «...генерал-майор Зигфрид Модель, потомок офицера вермахта из давнего-давнего времени, о котором говорили, что он сожалел о падении СССР, потому что часть его души мечтала встретиться с Красной Армией и размолотить её. Правда, так же можно было сказать о многих немцах, даже о некоторых высокопоставленных офицерах Америки, хотя почти в каждом случае всё это было простыми разговорами, потому что тот, кто побывал на поле брани, не хотел бы попасть на него повторно... да и не так много осталось немцев, когда-либо видевших войну» [3, 836].

Командир расквартированной в ФРГ американской моторизованной дивизии, техника которой во время учений зачастую двигалась по немецким полям, размышляет про себя: «Немцы – народ аккуратный, и американские доллары не всегда компенсировали ущерб ухоженным полям. Конечно, об уюте и порядке на полях они думали меньше, когда Красная Армия стояла практически по ту сторону забора, угрожая Западной Германии разрушением и смертью, но сейчас Германия была суверенным государством, а русские оказались на дальней стороне Польши и стали гораздо меньшей угрозой» [3, 1546].

Польша тоже была союзником США во время ВМВ, однако писатель позволяет себе малозаметное ироническое замечание в отношении поляков. Во время визита президента США в Польшу он спускается по трапу самолёта, «внизу два сержанта ВВС США лихо козырнули ему, он автоматически ответил, затем ему отдал честь польский офицер. Там приветствие было другим, тремя пальцами (безымянный и мизинец при этом согнуты и прижаты к ладони), так приветствуют друг друга американские скауты» [3, 3855]. Подобное сравнение военных с детской скаутской организацией звучит явно не в пользу польской армии.

Заслуживают внимания пассажи книги об отношении США и американцев к СССР и его гражданам, своим наиболее действенным союзникам по антигитлеровской коалиции.

Два американских спецназовца находятся у мемориала на крайнем рубеже обороны Москвы, один из них, несмотря на тёплый ветерок, явственно ощущает холодящее присутствие призраков войны, мысленно видит панцергренадёров фон Клюге¹ в серо-зелёной форме вермахта: - «Вот здесь они их остановили. Эти штуки из рельсов называются противотанковые «ежи». - «Смотри, а они здесь серьёзно относятся к истории, правда?» - «Как бы ты относился, если бы остановил того, кто намеревался стереть твою страну с лица земли? Немцы тогда были очень серьёзной угрозой. Это была страшная война» [3, 3756]. Да, пусть даже и война в условиях выбора «не между хорошим и плохим, а между плохим и очень плохим» [3, 3761].

В тот же день, передавая личное послание американского президента, в разговоре с одним из высокопоставленных руководителей он говорит: «Я сейчас просто в роли почтальона, но, думаю, мотив в послании:

¹ Клюге (Kluge) Ганс Гюнтер (30.9.1882 – 19.8.1944), один из военных нацистских преступников, генерал-фельдмаршал немецко-фашистской армии (1940 г.). На военной службе с 1901 г. Окончил воен. академию (1912 г.). В годы 1-й Мировой войны занимал штабные должности в действующей армии, после войны – в рейхсвере. Выступал за возрождение военной мощи Германии, за реванш в новой войне и ведение её самыми беспощадными методами. В 1933-1939 гг. начальник войск связи, командующий военным округом, командир армейского корпуса. Участвовал в захвате Австрии и Судетской области Чехословакии. С 1939 г. командовал 4-й полевой армией, принимавшей участие в войне с Польшей, Францией и СССР. В битве под Москвой 4-я армия под командованием Клюге потерпела поражение. С 19 декабря 1941 г. командовал группой армий «Центр», с варварской жестокостью относился к военнопленным и населению оккупированной советской территории. С ноября 1943 г. в резерве ставки, с июля по август 1944 г. командующий группой армий «Д». Был связан с участниками заговора против Гитлера, но в решающий момент не поддержал их. Покончил жизнь самоубийством. Советская военная энциклопедия. Т. 4. http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore/563ef86d-3ed2-40ea-a628-9b19fee1e67/3_1_9_1.htm

Америка не хочет видеть, как России причиняют ущерб... Не в интересах Америки видеть Россию искалеченной и ограбленной... Вы действительно – великая страна, великий народ. Вы хороший партнёр для нас» [3, 3770]. Госсекретарь США в романе, предлагая России членство в НАТО и обещающая содействие в присоединении к Европейскому союзу, отмечает: «Господин президент, как мы вместе стояли против Гитлера, так и сейчас мы можем стать союзниками против всех возможных противников» [3, 3920].

В разговоре президент США (историк с классическим образованием) ссылается на слова Цицерона: «Цицерон говорил: Рим достиг величия не благодаря своим завоеваниям, а потому, что старательно защищал своих союзников. Государство приобретает уважение, когда оно действует ЗА что-то, а не ПРОТИВ. Народ измеряют тем, что он отстаивает, а не против чего сражается. Америка – за демократию, за самоопределение народов. Мы – за свободу. Мы – за правосудие» [3, 4253], и продолжает: «Вместе с русскими мы встали, чтобы остановить Гитлера. Мы снова стоим рядом с ними» [3, 4254].

Антагонистом России в описываемом в романе конфликте выступает Китай, в годы ВМВ – один из участников антигитлеровской коалиции. Избранный руководством страны политический и экономический курс превращает её в тоталитарное государство-агрессор, цинично третирующее и угнетающее собственный народ. В беседах с членами правительства США президент не скрывает своей позиции: «...эти маленькие выродки в Пекине. Они управляют страной с миллиардным населением, а ведут себя так, вроде бы они – новое пришествие Калигулы. Никто и никогда не говорил им, что их долг – заботиться об интересах управляемого ими народа... Они следуют большой, теоретически совершенной модели, предложенной Карлом Марксом и усовершенствованной Лениным, затем применённой к их стране пухленьким половым извращенцем по имени Мао» [3, 316]. Его точку зрения разделяет государственный секретарь: «Эти ребята – короли из другой культуры. Она сильно отличалась от нашей задолго до появления марксизма, а мысли нашего старого друга Карла только усугубили положение. Они короли, потому что пользуются абсолютной властью. Какие-то ограничения этой власти есть, но мы их не понимаем... Они Клингоны²» [3, 2689]. «Вставая, президент снова подумал, что Клингоны думают не так, как мы» [3, 3799].

² Клингоны (англ. Klingons, ['klɪŋɒn]) – вымышленная инопланетная цивилизация гуманоидов-воинов из научно-фантастической вселенной «Звёздного пути». Внешне клингоны – типичные гуманоиды, похожие на людей и носящие длинные волосы, бороды и усы. Наиболее заметная их особенность – остроконечный лоб и костяные наросты на ногах. В «Оригинальном сериале» клингоны имели кожу бронзового оттенка, что делало их похожими на азиатские народы.. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D1%8B>

Американский чиновник, участвующий в переговорах с китайцами, признаётся себе в уверенности в том, что «китайцы смотрят на реальность не так, как он. Они видят голубой цвет там, где он видит зелёный, и он не мог понять их странный вариант зелёного, чтобы объяснить его как голубой» [3, 4203].

Руководство КНР утратило моральные основы: «Они коррумпированы настолько, что перед ними бледнеют даже императоры прошлого, он заявляют, что блюдут интересы простого народа, крестьян и рабочих, которых они любят, как собственных детей» [3, 1188]. Персонажи романа шутят, что известная формула «Miranda warning»³ в китайском варианте звучит как «Можешь орать сколько угодно. Нам всё равно» [3, 4215].

В стране популярно выражение Мао о том, что «власть вырастает из ствола оружия» [1480], что даёт основания грабить и собственный народ, и засматриваться на чужое богатство. В беседах между собой американские руководители отмечают: «Посмотришь на них – так наши худшие бароны-грабители выглядят как мать Тереза. Они бессовестные выродки, факт!» [3, 1523].

«Эти люди снесли статуи других, однако у них не было иллюзий по поводу судьбы собственных монументов. Только перед лицом близкой смерти они могли оценить сделанное ими. Председатель Мао незадолго до своей кончины признался Генри Киссинджеру, что смог улучшить жизнь крестьян только в нескольких милях от Пекина» [3, 1927].

Работающий в Китае чернокожий американский тележурналист Вайз видит слабости этих людей. Он сравнивает их с астигматиками, воспринимающими мир в искажённом виде и считающими видимое ими правильным; с учёными в лаборатории, не видящими дальше своих теорий и пытающимися исказить данные эксперимента, подогнав их под желаемый результат, или игнорирующими данные, которые не может объяснить их теория [3, 2680]. Эти люди – ужасные расисты. Даже прохожие на улице морщились, когда он, чёрнокожий, появлялся среди них. «Чёрт, им бы сюда немного чёрных, чтобы разнообразить толпу. Да несколько блондинов-шведов, да может и парочку-другую итальянцев, чтобы открыли приличный ресторанчик» [3, 2747].

Отношение китайцев к русским в своей манере бывшего боевого пилота-истребителя по-простому комментирует вице-президент США:

---

³ Правило Миранды (англ. Miranda warning) – юридическое требование в Соединённых Штатах Америки, согласно которому во время задержания задерживаемый должен быть уведомлен о своих правах, а задерживающий его сотрудник правоохранительных органов обязан получить положительный ответ на вопрос, понимает ли он сказанное. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%BE_%D0%9C%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B

«Жил себе парень по имени Чингисхан. Он проскакал до самого Балтийского моря, практически через всю Россию. А у русских хорошее ощущение истории. Они не забыли. Теперь представь, что я русский. Каких врагов мне бояться? НАТО? Поляков? Румын? Не думаю. Но к юго-востоку от меня есть большая великая страна, у которой чёртова прорва народа и приличная большая коллекция оружия, а кроме того – длинная история убивания русских» [3, 1398].

Непрямой конфликт с китайцами имели США и ранее (см. «Слово Президента», 1996). Тогда попытку японцев пересмотреть расстановку сил в Тихом океане и намерения Ирана создать новое государство на пепелище бывшего СССР провоцировал и поддерживал Китай [3:194, 2590].

В ЦРУ США бытовало мнение, что «Китай воцарился над природными ископаемыми восточной Сибири – об этом говорили данные перехвата электронных контактов японских промышленников, изменивших курс своей страны на путь не совсем прямого противостояния США. Они называли Сибирь «Северным ресурсным районом», как и раннее поколение японских стратегов называло Южную Азию «Южным ресурсным районом». Это было частью другого конфликта, сейчас известного истории как Вторая мировая война» [3, 310].

Политико-экономическая ситуация в Китае сложилась непростая, однако «китайцы полагали себя непобедимыми. В это было приятно верить. Приятно, но опасно» [3, 3007]. В мире были и другие государства, другие народы. Президент США решил, что «пора, чтобы кто-нибудь напомнил им, что Великая Стена в конце концов стала бесполезной тратой кирпича» [3, 3059].

«Медведь и Дракон» – достаточно обширное полотно событий и лиц. Намеренно обходя вниманием образ президента США, остановимся на нескольких выразительных персонажах. Два из них поданы автором контрастной парой, это командиры обеих противоборствующих армий – Денг со стороны КНР и генерал-полковник Бондаренко, командующий Дальневосточным военным округом РФ. Автор явно испытывает симпатии к Бондаренко (с ним, только в более скромных погонах, мы встречались в других произведениях Тома Клэнси). Денг – жестокий и напористый карьерист, смелый воин, которого, однако, подводит самонадеянность.

Показателен в плане отношения автора к описываемому конфликту образ сибирского охотника, снайпера периода ВМВ, сержанта Красной Армии, Героя Советского Союза Павла Петровича Гоголя. Он одиноко живёт в тайге, охотясь на волка, медведя и тигра с той же самой старой винтовкой системы Мосина-Нагана, с которой воевал против немцев. При приближении китайских войск его хотят вывезти в безопасное место, но старик не соглашается.

«Да чёрт бы меня побрал!» – произнёс Павел Петрович. «Это моя зем-

ля. Ни один косоглазый меня отсюда не прогонит... Я прожил здесь более 50 лет. Уходить не собираюсь... Буду сражаться. Я убивал немцев, убивал медведей, убивал волков. Теперь буду бить китайцев... Да, я уже старик, но не старая баба. Я умею стрелять. Я и раньше убивал солдат».

Он указал на стену, где висела его старая армейская винтовка. За рубки за каждого убитого немца, сделанные ножом на её прикладе, были хорошо видны... «Я умею охотиться на волка и медведя. Я и на человека смогу охотиться... Мне не надо быть спортсменом, чтобы нажать на спуск, и я хорошо знаю местные леса». Чтобы подчеркнуть свою мысль, Гоголь приподнялся и снял со стены свою верную снайперку времён Великой Отечественной войны, оставив там новую австрийскую винтовку. Идея была понятна: с этим оружием он сражался ранее, с ним он будет воевать и дальше... «Я русский. Я буду биться за свою землю»... Павел Петрович Гоголь открыл бутылку водки, налил себе и с удовольствием выпил. Затем он принялся чистить винтовку, размышляя о прошлом» [3, 5157].

За стариком присылают армейских разведчиков, которым удаётся уговорить его уйти с ними в тыл. Молодые солдаты с трепетом рассматривают винтовку сержанта-снайпера, а он рассказывает им, сколько офицеров, сержантов и солдат противника он ликвидировал на войне. Гоголь просит дать ему возможность выстрелить по наступающему противнику. В это время они замечают приближающуюся китайскую бронемашину, из люка которой выглядывает человек в мундире Народно-освободительной армии КНР. Снайпер-ветеран не промахивается. Уже в тылу своих войск он узнаёт, что ликвидировал китайского генерала Денга, командовавшего наступлением противника.

После окончания боевых действий, эффектного, эффективного и достаточно болезненного умирения китайских авантюристов американский президент позволяет себе осторожную мысль: «Может быть, ну а вдруг всё-таки, Россия сможет в конце концов обойти этот угол и начать новое столетие, после того, как предыдущее прошло для неё впустую» [3, 6119].

Особенность политического триллера в том, что он должен восприниматься в хронотопе, в единстве времени и места. «Медведь и Дракон» именно такая книга. Высказанные автором в ней идеи и точки зрения ситуомомментны, хотя и дают представление о настроениях представителей читающей англоязычной публики, которых в США называют WASP, «белый англосакс протестант». Подобные взгляды далеко не чужды и другим народам развитых государств мира, особенно в условиях массовой миграции африканцев и азиатов, растущей экономической экспансии со стороны стран Юго-Восточной Азии.

Положительное отношение Тома Клэнси к русским, проявленное им в романе, далеко не обязательно разделяется другими англоязычными, в

частности, американскими, авторами. Например, популярный (и достаточно плодовитый!) «триллерист» Вэнс Флинн, находясь на панамериканских позициях, к России и к русским относится, мягко говоря, без пиетета. Это чётко прослеживается в его романе «Приказано ликвидировать» («Order to Kill»), фабула которого такова: экономика России разваливается, олигархи, создавшие свои империи на основе полученных от государства налоговых льгот и прочих подачек в обмен на лояльность авторитарному режиму, объединились с криминалитетом и пытаются диктовать режиму свои условия. «Как хищники, они почуяли слабость и приготовились использовать её» [4].

Президент РФ, названный в романе Максим Крупин, «относительно молодо выглядящий в свои 52 года невысокий плотный и крепкий мужчина», всё поведение и действия которого рассчитаны на «устрашение Запада в стремлении добиться благосклонности электората, отчаянно желающего увидеть, как весь мир дрожит в тени России». Олигархов он обвиняет в «отсутствии патриотизма и любви к России-матушке», прямо заявляя: «Американцы пытаются задушить нас, а эти только и думают, что о незначительном повышении котировки своих акций! Не видят они возврат страны к былому могуществу». Его собеседник молча удивляется: «Былая слава?! Импотентная аристократия? Человеконенавистническая мания Сталина? Катастрофически провальный коммунистический эксперимент? Страна остро зависела от добычи природных ископаемых. Россия ничего не изобретала. Ничего не производила. Никакого полезного вклада не сделала. Её людям даже не предоставили шанс научиться всему этому».

В ходе встречи с президентом олигархи благодарят его за поддержку и отмечают сделанное им: «Вы дали народу врагов – американцев, отколовшиеся государства, гомосексуалистов. Вы дали ему чувство возмущения и преследования. Вы разожгли его национализм. Всё это очень эффективно отвлекает внимание от наших действий и от ваших». Не забыта и ситуация с бывшими республиками СССР: «Русские ненавидели отделившиеся государства, их ошутимое безразличие к матушке-России, их осторожные шаги к Западу. Но больше всего русские ненавидели их успех. Утрату своего превосходства, когда они оглядывались на империю прошлого».

Отдельные нувориши высказывают и неудовольствие: «Крупин тайно накапливает войска на границе с Латвией. Нам ожидать очередную военную экспедицию, которая только истощит наши ресурсы и обострит отношения с американцами?.. Глаза у людей открыты, они видят условия, в которых живут. Размахивание флагом и военизированные спектакли не смогут продолжать держать народ в покорности. Станет ли это погибелью России? И всё из-за отчаянного желания одного человека любой ценой удержаться у власти?»

Интенсивность упреков возрастает, они становятся прямыми обвинениями в адрес властей: «Действия в Украине принесли некоторый успех Вашей популярности, однако санкции Запада постепенно истощают нас. Ваш запрет на ввоз западных продуктов питания – результат не расчёта, а гнева. Демонстрация того, как правительство сжигает высококачественную еду на миллионы рублей в стране, народ которой голодает, имеет катастрофические результаты... Нас не ослепляют победные реляции о блистательных военных подвигах. Ваше правительство потерпело крах, господин президент». Олигархи предлагают: «Уступить часть добытого войнами. Кроме того, снятие санкций не предотвратит сползание России, необходимы существенные рыночные преобразования и удар по коррупции. Следует начать децентрализацию власти. Россия – самая большая страна в мире и живём мы не в семнадцатом веке: нельзя управлять страной для пользы только одного человека».

Признавая, что экономическая мощь России во многом зависит от ситуации на международном рынке нефтепродуктов, президент Крупин организывает и начинает осуществлять масштабную операцию против ряда нефтедобывающих стран Ближнего Востока в надежде на то, что «без притока денег, поддерживающих коррумпированное и безнадёжно недееспособное саудовское правительство, королевская семья падёт. ИГИЛ захватит не только Саудовскую Аравию, но и Кувейт, и Объединённые Арабские Эмираты, и не только их. Цены на энергоносители резко взлетят, и Россия из страны с экономикой, меньшей, чем у Италии, превратится в мировую державу с потенциалом сломать своих противников одним поворотом крана... За ночь бюджет России получит огромный профицит, что будет использовано для экономического стимулирования, а также расширения военного присутствия и влияния в регионе». На эту операцию Крупин делает ставку «all in» и проигрывает. При наложении фабулы триллера Вэнса Флинна на реальную картину событий на арабском Востоке последних лет можно увидеть ряд показательных совпадений фактов и личностей.

По мнению автора, качественный политический триллер, вышедший из-под руки подлинного мастера, перестаёт быть только развлекательным остросюжетным чтивом. Он превращается в средство управления умами читателей, а таким образом – в действенный инструмент формирования общественного мнения. Под воздействием ПТ у реципиента изменяется восприятие и оценка ситуации в мире, возникает возможность выработать или откорректировать собственную позицию и даже наметить целенаправленные действия.

В то же время ПТ актуален «здесь и сейчас» и не всегда может служить учебником жизни и руководством к действию из-за того, что ми-

ром правит трюїзм о том, что у государств нет постоянных друзей, а есть постоянные интересы. Большинство авторов ПТ создают свои произведения именно с учётом интересов своих государств, ничтоже сумняшеся забывая при этом о друзьях и союзниках прошлых лет.

Використані джерела та література:

1. «У моряка нет трудного или легкого пути, есть только один путь – славный.» – Павел Степанович Нахимов. Источник: <https://ru.citaty.net/tsitaty/639457-pavel-stepanovich-nakhimov-u-moriaka-net-trudnogo-ili-legkogo-puti-est-tolk/>
2. A Fortnightly Review of Canon/Archive: Studies in Quantitative Formalism from the Stanford Literary Lab Franco Moretti, editor, n+1 Foundation 2017 | 336pp | \$18.56 £16.07 By CHLOË HAWKEY
3. The bear and the dragon, Penguin Books Ltd., Registered Offices: 80 Strand, London WC2R, ORL, England
4. Vince Flynn, Order to Kill, Emily Bestler Books, Atria, New York

УДК 82.09

Тетяна Ревва*
м. Кропивницький

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА-ЗЕМЛЯКА МИКОЛИ ПЕТРОВА (НА МАТЕРІАЛАХ КНИГИ «ДВОЄ НА ЛЬОТНОМУ ПОЛІ»)

У статті йдеться про Другу світову війну у творчості письменника-земляка, уродженця м. Знам'янка Кіровоградської області Миколи Гавриловича Петрова. «Двоє на льотному полі» книга прози, в якій автор пише про війну без прикрас і замовчувань. Герої його оповідань – звичайні люди, які опинилися в екстремальних умовах війни.

Ключові слова: Микола Петров, Друга світова війна, «Двоє на льотному полі», письменник-земляк, полон, окуповане село, фронт, піхота, кулеметники, художня правда, наступ.

Speech goes in the article about Second world war in creation of writer-countryman, native of m. Znam'yanka, the Kirovohrad area of Mykola Havrylo

---

* Ревва Тетяна Миколаївна, старший науковий співробітник КЗ «Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького».

Petrova. «Two on the flying field» is a book of prose, in which an author writes about war without decorations and saying nothing. Heroes of his stories are ordinary people which appeared in the extreme terms of war.

Про Другу світову війну написано багато. Але правди про неї ми знаємо мало. Цей парадокс намагався виправити письменник зі Знам'янки, учасник важких і трагічних сторінок у нашій історії – Микола Гаврилович Петров. «Двоє на льотному полі» книга художньої прози, в якій автор пише про війну без прикрас і замовчувань.

Життєві обставини М. Петрова склалися так, що він стверджувався в літературі як письменник із деяким запізненням. Проте одразу заявив про себе голосно і впевнено.

Народився Микола Гаврилович у містечку Нова Прага Олександрійського району у родині дрібного службовця. У 1927 р. Петрові переїхали на станцію Знам'янка. Школу хлопець закінчив напередодні війни, у 1941. Але якою ціною! У автобіографії згадував: «...А в глупу вересневу ніч інквізитори прийшли за татком. Родину викидають із хати. На вулицю – в сніг. І потім уже на цілих двадцять літ – тавро (ворог народу). З ним і ріс, і мужнів. Вимушена ізоляція, усамітнення (таких оминали). Порятунком – книжки, малювання. Рука тяглася до пера. Десятирічку таки закінчив: тяглися з останнього, голодували» [6, арк. 1].

Призваний до лав Радянської армії, брав участь у Другій світовій війні, був кулеметником у стрілецькій дивізії. Після поранення лікувався у шпиталі. Нагороджений медаллю «За відвагу» та орденом Вітчизняної війни I ступеня.

З 1947 р. Микола Петров працював у Знам'янській багатотиражці. Вищу освіту здобув Кіровоградському педінституті (українська мова та література) та Київському державному університеті (германістика). З 1951 р. і до виходу на пенсію викладав українську літературу та німецьку мову у школі села Володимирівка Знам'янського району.

Писати М. Петров почав ще у шкільні роки. У 1949 р. у київському журналі «Піонерія» з'явилися друком два його вірші. Потім, працюючи вчителем, постійно друкувався у періодиці. У 1950–80-х рр. його поезії, гуморески, оповідання охоче публікували газети і журнали. Проте по-справжньому його голос зазвучав лише на межі 90-х рр. XX ст. Це був найпродуктивніший період творчості нашого земляка.

«Він міг би без особливих зусиль домогтися ще у молоді роки письменницького статусу. Міг би за умови, що поступиться своїми світоглядними принципами. Усе своє свідоме життя він був «внутрішнім емігрантом», тобто не сприймав радянської дійсності... І тільки ледь-ледь з'явилася можливість вільно висловитись – він взявся за письменницьке перо, щоб

сказати все, що накопилось у нього за довгі роки вимушеного мовчання», – писав відомий літературознавець Григорій Клочек [3, арк. 1].

Серія оповідань, написаних Миколою Гавриловичем, увійшла до книги «Двоє на льотному полі», яка побачила світ у 1995 р. Більшість оповідань – про Другу світову війну, про поведінку багатьох людей, які опинилися в екстремальних умовах війни. Про свою участь у ній М. Петров писав так: «Війна. Окупація. Фронт. Піхота. Поранення. Медаль за «Відвагу». Але скільки всього пережитого ховається за цими скупими рядками.

Усе, про що б не писав Микола Петров, взятє з життя, не вигадане, бо автор сповідував такий принцип: дотримуватися лише життєвої правди, а не правдоподібності, писати тільки про те, що або сам спостерігав, пережив, або пережили люди, яких добре знав і яким довіряє. «Ні фантазії, ні уяви особливо напружувати не треба: матеріалу, життєвого досвіду під зав'язку», – писав наш земляк.

Тематику оповідань «Двоє на льотному полі» можна умовно поділити на окремі групи:

- про війну;
- про полон;
- про окупаційне село;
- про побут і труднощі у довоєнні та перші роки мирної праці на спустошених землях.

Окремості розмови заслуговують твори про війну. Про фронти, наступи і відступи, про величезні втрати наших військ написано немало. Микола Петров зумів розповісти по-своєму, всупереч канонам соціалістичного реалізму. Серед фронтових оповідань – «Батарейці», «Коні», «Двоє на льотному полі», «Медаль», «Нехай воскресне Бог».

Снайпер Сорока з оповідання «Батарейці» став справжнім героєм, коли зупинив ворожу атаку. Сам командир, полковник Шахназаров назвав Сороку героєм і пообіцяв представити до ордена. Тоді і став відомим солдат на увесь полк. «Герой то герой. А от чобіт не попросив», – дорікає Дудник своєму однополчанину. «Саме ж момент був. Сам полковник спитав: що бажаєш, мовляв. А він: «Нічого». Ех, Нічогака» [9, 5]. Так і приста-ло те прізвисько до чоловіка.

Полковник при обході підрозділу прекрасно бачить, у яких умовах знаходяться артилеристи. «Готує батарея вогневу позицію. Прямо з маршу, довгого, по розбитих дорогах, а то й зовсім без доріг, під холодним дощем. Всі мокрі, як хлющ, брудні, зарослі, непогода не вгаває: хлюпотить зверху, хлюпотить під ногами. Вергають липку, як глей, землю, апарель ще не кінчена, а ще ж загадано щілини й бліндажі. Шлунок порожній, «кишки марш грають» [9, 4]. І зовсім недоречним тут було запитання полковника: «Як живеться-воюється?». І знову у Сороки на те відповідь: «Нічого».

Хоча з усіх батарейців вже «пар устає, в багні сидять, забрьохані по вуха, тільки зуби та очі блищать. Ні обіду, ні гарячого чаю, ні тютюну не організував старшина для своїх підлеглих» [9, 5]. І ці голодні, холодні, майже безсили бійці ціною власного життя відбивають чергову атаку ворога. «Ничого», – були останні слова Сороки після бою.

Головний герой оповідання «Коні» – Іван Гальченко, їздовий і стрілець вже поважного віку. Таких, як він уже й не брали до війська. А у мирному житті – «індус». Таке прізвисько давали тим, хто колгоспові опирався, хотів господарювати індивідуально. Та все ж довелося і Гальченку своїх коней здати: «Плакав, коли вів коней під гострим, нещадним оком уповноваженого з району до стайні – усупільнювати» [9, 11]. Аби його буланых не кривдили, став колгоспним конюхом.

І на війні дядько Іван у своєму мішку, окрім речей, необхідних кожному бійцю, носить цілу кінську упряж – для майбутнього мирного життя. Хоча й не раз те добро у нього конфісковували. Та любов до коней вартувала Івану Гальченку життя. При переході бійці вийшли на галявину, де були прив'язані голодні коні. «...а навколо кожного – великий круг голої землі: вищипано до травинки, вибито копитами в радіусі вірьовки. Коні, мов за командою, повертають до нас голови, ніздрі у них ворухнуться, і очі сльозяться: пити! Їсти! Не всі можуть і стояти» [9, 14]. Та командир, оцінивши небезпеку, наказує не зупинятися і йти далі, адже галявина чудово прострілюється, а навколо – хащі, в яких може бути засідка. Чув цей наказ і дядько Іван. Але ж як він його виконати, коли на галявині залишалися напівживі коні?

Віддавши коням свою пайку хліба, почав рвати траву. Тварин треба було погодувати. «Постріл пролунав тоді, коли дядько Іван, стоячи на колінах, простягав жмут трави Буланкові, а кінь обережно, боячись ненароком зачепити зубами руку, брав траву губами. Куля прийшлася дядькові Івану в потилицю. Він впав не відразу. Ще тримав простягнуту руку з травою, аж доки кінь не зібрав її з долоні. Аж тоді впав долілиць» [9, 18].

Коли бійці дісталися галявини, то навіть бувалим стало не по собі. «Галявини, власне, вже не було. Було кладовище. Могилками бутрилися на зеленій мураві групи коней. А поруч лежав дядько Іван, український селянин Гальченко, боець шостої роти. Він все ще тримався за мішок, на дні якого лежала новенька упряж...» [9, 19]. А поруч лежала гвинтівка, з якої дядько Іван так і не вистрелив.

Завдання, яке межує з вірною смертю, отримали від свого командира взводу Князева Гонтар і Максимченко з оповідання «Двоє на льотному полі»: іти в розвідку в лоб, прямо на позиції ворога серед білого дня. На рівному, як стіл полі. Їх товариші дивляться співчутливо і винувано відводять очі. Вони ще живими поховали кулеметників. «Мовчить Мак-

симченко. Мовчить і Гонтар. Мовчать усі. Наказ не обговорюється – наказ виконується. Засмагле до чорноти обличчя Гонтаря ще більше темніє. Дві глибокі вертикальні риси нижче вилиць ще глибше врзаються в щоки. Губи стиснуті – одна горизонтальна риска. Жовна набрякли, випнулися. Дмитрові не так страшно – Дмитро холостяк, юнак. Гонтар – батько двох дітей. Не раз, зітхаючи, повторював: «Ноги одіб'є – не біда. За руки страшно. Руками я ого-го...». Майстер якийсь Гонтар, з дніпропетровського заводу точної механіки майстер» [9, 115].

Цього разу бійцям поталанило, вони повернулися живими і привели із собою «язика». лейтенант князев навіть не показується своїм підлеглим на очі, він і не сподівався, віддаючи недолугий наказ, що солдати повернуться живими. А вони після пережитого перебувають в оціпенінні: «Хтось простягає Гонтарю флягу. Він п'є, передихне і знову прикладається. Холодна колодязна вода зводить щелепи. Передає флягу Дмитрові. Весь одяг на Дмитрові стає раптом залізно холодним. У нього слабнуть ноги, і він опускається на землю. Його б'є озноб» [9, 121].

Порушена в оповіданні «Медаль» проблема нагород за мужність та справжні подвиги – болісне для багатьох учасників війни питання. За свій подвиг при форсуванні ріки в Угорщині кулеметник Андрій Козаченко мав отримати заслужену нагороду. «Чудо: і те, що живим лишився, і ця відпустка мало не на передовій, і представлення до Золотої Зірки» [9, 125]. Але після того, як він врятував мадярських дівчаток, яких вели «провести вечір у культурному товаристві радянських офіцерів», ставлення командування дивізіону до Андрія різко змінилося. Молодий борець отримав замість обіцяної Зірки Героя лише медаль «За відвагу». Зірку героя отримали комбат та начальник штабу. «Всю війну прокантувалися в запасному, а їм по ордену – от дають!», [9, 147] – так прокоментували цю подію товариші Андрія.

Жахлива панорама війни, нескінченні і часто бездумні атаки з нашого боку і впертий опір німців, в результаті чого солдати гинуть сотнями і тисячами, постає перед читачами в оповіданні «Нехай воскресне Бог». «Рота піхотинців танула на очах. Та її, вважай, уже й не було – була купка солдатів, яка роздробилася на групки й окремих бійців, що, панічно покинувши позиції, металася на відкритій місцевості, переслідувана німецькими бронетранспортерами й вогнем мінометів» [9, 148]. Та не зважаючи на втрати, солдати отримують безглуздий наказ продовжувати наступ. І це під прицілним ворожим вогнем. «Солдати тоскно дивилися на увігнуту, мов величезну таріль, рівнину перед собою, на якій не було ні деревця, ні кущика, ні рівчачка, ні горбика» [9, 152]. Однак був наказ, а він не обговорюється. Бійці змушені були його виконувати. Але шквальний вогонь ворога змусив їх тікати: «...кинулися назад усі одразу, не слухаючи більше

командира, побігли врозсип, не вибираючи напрямку, врозтіч, хто куди. Аби знайти хоч якийсь прилисток – не потрапляти ж отак під гусениці, як вівці під ніж різника» [9, 153]. Коли нарешті знайшли укриття у покинутій траншеї, трохи оговтались і заспокоїлись. Та ненадовго. Від смерті врятувалися, проте вона була поруч. На крутому схилі вся площа була вкрита людськими тілами. Це були чорнорубашечники. В селах, де виганяли німців, всіх чоловіків мобілізували. Їх навіть не перевдягали у військову форму. Вони так і йшли на війну. По суті, ці люди були «гарматним м'ясом». Завдання чорної піхоти часом було дуже просте – викликати вогонь ворога на себе, допоки регулярна армія не пристріляється по виявленим у такий спосіб вогневим позиціям супротивника.

Солдати облаштовувалися в окопах. А Андрієві не давали спокою тривожні думки. Дев'ятнадцятирічний хлопець, який ще в житті не встиг нічого побачити, знав, що мусить померти. «У піхотинця життя коротке – до першої атаки. Поранення вважалося великим щастям. І вони дякували долі, коли у них відривало в бою або відрізали в шпиталі понівечені руки чи ногу» [9, 173]. Дві атаки Андрій вже відбив. Третьою не переживе: тако-го, скільки знає, не вдавалося нікому. А вмирати було страшно.

І тоді хлопець почав молитися. Він не знав жодної молитви, але він молився. Слова знаходилися самі по собі. «Часом це були уривки бабусиних звертань до Бога, мимохіть підслуханих колись, в піонерські роки, коли так тягло Андрієві довести бабусям і дідусям, що Бога немає, що то все попівський обман. Чи почуте в церкві, коли та ж Андрієва бабуся водила його хлопчиком до причастя?» [9, 174]. Молитва складалася сама по собі, її прагла душа. «Андрій плакав і просив захисту. Бо ніхто більше на цій висоті під Яссами, на всьому фронті, та й на цілому світі не міг заступитися і врятувати його і всіх, хто був з ним. Бо не було на світі сили, хто спинив би це вбивство. Він плакав над сотнями, тисячами, мільйонами загублених, розтоптаних, викреслених життів» [9, 175].

З молитвою відчай і біль минали, а в душу поселився дивний спокій. Гнітюче і страшне відчуття самотності уже не мучило хлопця. Він був тут не один. А на ранок Андрій і Гнат повинні були врятувати пораненого товариша. Напутнім словом цього разу стало сержантове «З Богом!». Андрій вперше почув це слово від командира. «І весь час потім, коли несли товариша, воно було з Андрієм, звучало і бриніло у вухах: з Богом!» [9, 176].

«Тринадцятий» має назву оповідання Миколи Петрова, в якому автор говорить про полонених. Кілька разів військовополонений Яків намагався втекти з-за ґрат. Нарешті це йому вдалося. Однак, втекти не означало стати вільним. Колишні полонені вважалися зрадниками і не скрізь однаково приймали втікачів. Одні навіть не впускали переночувати чи зі-

грітись, зате інші з ризиком для життя переховували їх. Якову таки поталанило. Його взяв до своєї родини коваль Іон Чорба, в родині якого було дванадцятьоро душ, а Яків став «тринадцятим».

Під час облоги Яків ховає Іона за шафу, а сам свідомо видає себе за господаря будинку. Чоловік чудово розуміє, що його відправлять на примусові роботи до Німеччини, але не може залишити родину без батька-годувальника.

Окупаційне село постає перед читачем в оповіданні «Платон Аврамович». Саме так звуть головного героя, який у своїй хаті переховував у скрині молодих хлопців, аби їх не відправили до Німеччини та втікачів із полону. Знайшов порятунк у скрині і Марко, який утік із рудника, захопленого німцями. Патрулі нищпорили скрізь, тому усю ніч хлопець був змушений ховатися у скрині. «Удень Марко розглядав свою рятівну схожанку. Під оксамитовою скатертиною, колись охайною, була скриня. З тих, яку привозять з посагом наречені. Тільки була вона на високих ніжках, з пласкою, як стіл кришкою, з рантами, що випирали за стінки. Чи не для того, щоб правила незможним молодятм і за стіл, і за гардероб, і за комод, змайстрував її сільський майстер?» [9, 39].

Себе ж Платон Аврамович називає «столоначальником свободи», адже хто хоче вийти на волю, мусять переховуватися у столі-скрині. Не одне життя врятував старий. Проте під час облоги скриню обстріляли. Звідті дід Платон уже не вийшов.

Помститися сільському старості, який був на службі у поліцаїв і доносив на своїх односельчан, вирішив Матвій («Граната для Деміда»). У таких дітей, як Матвій, Демид не один раз одбирав нехитрий крам – залишки колосків із поля, які хлопці збирали аби чимось допомогти своїм родинам. «Так, колгоспне добро, знацца. Соціалістичську собственность розхщаєш...» [9, 32]. А малий «розкрадач соціалістичної власності» просто хотів знову відчути смак хліба, якого у його родини ніколи не вистачало до весни. Мати наловчилася ліпити чорні, неоковирні, нетривкі оладки. Їх склад, мабуть, не зміг би встановити жодний вчений. А Матвій знав, із чого та страва: «... з картопляного лушпиння, акацієвого цвіту та житніх висівок – для хлібного смаку і щоб купи трималися» [9, 33]. Через те, що Матвій відмовився віддавати колоски, йому добряче перепало від Деміда.

Зі свого сховку хлопець дістав гранату, яку хотів кинути до Демидової хати. Матвій вибрав такий день, коли Демидової жінки не було вдома. І коли до кидка залишилося кілька секунд, Демид обернувся до вікна. Він був не сам: на руках у старости була маленька дитина. «Білою грудочкою приникло маля до батькових грудей, вчепилося обома рученятами за комір сорочки, а очі його сонно кліпали. Правиця Матвієва заклала, тіло мовби отерпало» [9, 37].

Тільки внизу, в березі, жбурнув затиснуту до оніміння пальців гранату в ставок. Він готовий був помститися старості, проте не зміг забрати життя у невинної дитини.

Користуючись тим, що німці будь-якою ціною хотіли дістати лисяче хутро для коміру («Комір з лиса – це у них зараз модно»), працівник камеру схову Амбрось направляє німців у ліс, де мешкає Максим, який нібито продає лисяче хутро, а насправді знищує окупантів. Підпільників викрито і схоплено, їх чекає смерть. Але Амброся непокоїть не власне життя, а доля дітей і дружини, яких теж можуть знищити німці. «І потім, коли його вели, і садовили, і ставили, і накидали зашморг, він думав про одне – про дітей. Не про себе, не про жінку, а про дітей» [9, 49].

Побут, матеріальні нестатки, напівголодне існування людей відтворене в оповіданні «Восьма паляниця», герой якої, журналіст Борис через голод наважився на злочин – вкрав із крамниці паляницю. Продавчиня Неля забула замкнути двері. І коли Борис переступив поріг, то йому в обличчя так вдарило хлібним духом, що запаморочилася голова. «А очі вже прикипіли до полиць. Вони були проти дверей – на витягнуту руку. На них – хліб. Багато хліба. Внизу чорний, а на третій, верхній полиці – білий. Хлібини були, видно, щойно з пекарні, бо випромінювали і тепло, і запах. Щелепи зводило спазмою, рот наповнився слиною» [9,59]. Велику, білу, пухку паляницю Борис вирішив продати на місцевому базарі, а за виручені гроші купити дві дешевші чорні хлібини. Запах хліба зводив із розуму, немилосердно хотілося їсти. Покупці на таку паляницю знайшлися швидко. Та несподівано в уяві Бориса постала продавчиня Неля і він зрозумів, що дівчину незаслужено покарають за його вчинок. Зібравши останні сили, хлопець рушає назад до крамниці. «Темніє в очах – ось-ось упаде. В магазині – ні душі. Сім паляниць, як сім рожевоощоких гладких облич, дивилися на Бориса з полиці зверху. Витручив з-за борта шинелі і, зіпершись на прилавок, в'ялим рухом посунав до них восьмий – свій хліб» [9,63]. А потім перед очима Бориса попливли полиці, буханки, мішки і ящики. Від голоду він втратив свідомість.

Не оминув Микола Петров і тему села по війні. Вона відтворена в оповіданнях «Олжа», «Буква», «Перша заповідь», «Донощик», «Черга».

«...Де ви були досі?! Сиділи у своїй Знам'янці і мовчали. Перечитавши Вашу прозу, я зустрів зрілого майстра. І фабула, і композиція, і сюжет – все визначено і здійснено гранично чітко. А головне – характери, колізії, мовна характеристика не лишають сумнівів у справжності зображених людей і обставин». Так відгукнувся на творчість М. Петрова відомий письменник-фронтовик, лауреат Шевченківської премії Олександр Сизоненко. Проте чи можна було за радянських часів говорити правду про війну і чи була б така сповідь надрукована? «Моя совість не дозволяла мені бути пристосуванцем», – говорив Микола Гаврилович.

Ця, хоч і єдина, книга художньої прози засвідчила: українська література в особі письменника зі Знам'янки має чесного і талановитого літописця Другої світової війни.

У планах Миколи Петрова було видання книги оповідань талановитого німецького письменника Вольфганга Борхерта у власному перекладі. На жаль, не встиг.

За часів розгортання руху за національну свідомість, за відродження національної гідності українців, М. Петров став активним учасником цього процесу. Він був одним з ініціаторів заснування у м. Знам'янці перших осередків Товариства української мови, Народного Руху України, організації українських націоналістів, демократичної ветеранської організації.

Планів у Миколи Гавриловича було чимало: мріяв написати про пережите і передумане, а ще залишилося чимало непрочитаного, особливо творів заборонених свого часу українських письменників. Цим планам не судилося збутися. 6 грудня 1999 р. М. Петрова не стало.

Вже посмертно він був прийнятий у члени Національної спілки письменників України.

У літературно-меморіальному музеї І.К. Карпенка-Карого зберігається значна частина архіву Миколи Гавриловича: книги, газетні та журнальні публікації, рукописи, документи, нагороди. Особливо цінними є особисті документи М. Петрова часів Другої світової війни: листи та листовні картки (на звичайних аркушах, складених у вигляді трикутників, інші – на спеціальних ілюстрованих бланках), червоноармійська книжка, комсомольський квиток. До періоду бойових дій належать дві інструктивні брошури: інструкція по боротьбі з німецьким танком Т-VI і пам'ятка наводчику і командирів 57-мм гармати у стрільбі по танках.

Свій письменницький талант М. Петров зміг реалізувати лише наприкінці життя. Проте його по праву можна вважати майстром художньої прози та публіцистики. Творчий доробок нашого земляка ще чекає на свого дослідника.

Використані джерела та література:

1. Блакитні вежі: Хрестоматія // Упор. В. Бондар. Кіровоград: ПБЦ «Мавік», 2009.
2. Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького. // Дімаров А.А. Рекомендація М.Г. Петрову до вступу в СПУ. 1997. Ксерокопія машинопису. 1 арк. КН-2534/НДФ.
3. Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького. Ключок Г.Д. Рекомендація М.Г. Петрову до вступу в СПУ. 1998. Ксерокопія машинопису. 1 арк. – КН-2533/НДФ.
4. Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького. Петров М.Г. Нотатки (1975-1981). Автограф. У записній книжці. 121 арк. – КН-4988/ДІ.

5. Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького. Петров М.Г. Нотатки (1972-1975). Автограф. У зошиті. 18 арк. – КН-4991/НДФ.
6. Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького. Петров М.Г. «Я сам». Автобіографія (1927- 1996). – 1996. Машинопис з особистим підписом. 2 арк. – КН-2536/НДФ.
7. Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького. Сизоненко О.О. Рекомендація М.Г. Петрову до вступу в СПУ. 1997. Ксерокопія рукопису. 1 арк. – КН-2532/НДФ.
8. Петров М. Г. Відступати нікуди // М. Г. Петров. Степ. 1996. № 1.
9. Петров М. Г. Двое на льотному полі. // М. Г. Петров. Кіровоград: ЦУВ, 1995.
10. Петров М.Г. Зродились ми великої години // М. Г. Петров. Вежа. 2011. № 28.
11. Час чорного ворона: Нариси // Упор. В. Бондар. Кіровоград: ЦУВ, 1995.

УДК82.09

Лариса Хосяїнова*

м. Кропивницький

ПРЕДМЕТИ ІЗ ЗІБРАННЯ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І.К. КАРПЕНКА-КАРОГО МІСТА КРОПИВНИЦЬКОГО, ПОВ'ЯЗАНІ З ДРУГОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

Метою виступу є знайомство з найбільш цікавими оригінальними матеріалами із фондового зібрання музею, які були створені напередодні, впродовж і в найближчий час по закінченню періоду 1941–1945 років Другої світової війни, або набули атрактивності завдяки їх використанню в зазначений період.

Ключові слова: Друга світова війна, письменники-фронтовики, літературні твори, окупаційні матеріали.

The purpose of the speech is to get acquainted with the most interesting original materials from the museum's collection, which were created on the eve, during and in the near future after the period 1941–1945 of World War II or became attractive due to their use in this period.

Key words: World War II, front-line writers, literary works, occupation materials.

---

* Хосяїнова Лариса Мянїрівна, директор КЗ «Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького».

Двадцять п'ять років від дня свого заснування у 1995 році міський літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого фактично виконує функції літературного музею Кіровоградської області. Поступово майже з 16 тисяч предметів фондового зібрання виокремилася група, яка висвітлює події 1941–1945 рр. – періоду, коли Україна, що входила до складу Радянського Союзу, стала учасницею однієї з найстрашніших воєн ХХ століття.

Відразу зауважимо: предмети, про які йтиме мова, не можна жорстко окреслити хронологічними рамками 22 червня 1941 року – 9 травня 1945 року. Деякі з пам'яток початку війни надзвичайно цікаві для нас. Знаходячись на зламі мирного життя й жорстоких випробувань, вони створюють необхідний контраст для емоційного забарвлення музейних експозицій. Також і після травня 1945-го громадські, культурні і побутові явища деякий час несли на собі відбиток війни.

Оригінальні матеріали висвітлюють воєнні сторінки життя письменників-земляків; знайомлять із творами наших краян та інших письменників періоду 1941–1945 рр.; представляють твори класиків української літератури, видані у зазначений час, і театральну-концертну діяльність окремих митців; дають уявлення про періодику та інші документи німецької окупації, пов'язані з Кіровоградщиною; репрезентують літературні твори періоду 1946–1949 рр. як відлуння Другої світової війни.

Загальна кількість пам'яток складає близько 150 одиниць основного і науково-допоміжного фондів. Вони знаходяться в особистих збірках письменників-фронтовиків: С.О. Голованівського, О.Д. Моторного, В.П. Козаченка, Г.А. Карева, М.Г. Петрова, Н.Н. Добріна, П.М. Біби; архівах Ю.О. Мокрієва, М.К. Смоленчука; подаровані І.В. Казнадієм, В.П. Шураповим, Ю.В. Тютюшкіним, О.В. Чудновим, надіслані з обмінних фондів бібліотек.

МАТЕРІАЛИ ОСОБИСТИХ ЗБІРОК ПИСЬМЕННИКІВ-ФРОНТОВИКІВ

С.О. Голованівський

Прозаїк і поет Сава Овсійович Голованівський (1910–1989) – учасник війни з червня 1941 р. до Перемоги. Був спеціальним кореспондентом фронтових газет. У роки війни окремими виданнями вийшли 9 його книг. Вдова письменника Катерина Трохимівна Голованівська подарувала музею одну з них – збірку публіцистичних нарисів «Мсти, воїн!», надруковану 1942 року в Уфі Спілкою радянських письменників України. Редактором був наш земляк Н.С. Рибак.

Українські письменники раніше за інших відгукнулися на потребу фронту в книзі. Їх бібліотечка «Фронт і тил» виходила російською і українською мовами, знайомила бійців із найкращими творами сучасної української літератури.

Книга Голованівського «Дорога» видана у 1946 році. Редагував її Мак-

сим Рильський. Майже третину обсягу складає цикл фронтових поезій. Серед них популярна в роки війни «Пісня про мою Україну». В особистій бібліотеці Сави Голованівського налічується кілька книг, надрукованих у 1946–1947 рр. і присвячених темі війни.

«Савве – на счастье», – написано на книзі Маргарити Алігер «Твоя победа», виданій у Москві 1946-го року. З авторкою нашого земляка познайомив поет і літературний критик Павло Антокольський. У роки війни будинок Антокольського був справжнім місцем зустрічей письменників, що приїздили в столицю з фронту.

З великою долею ймовірності можна припустити, що деякі рядки поеми «Твоя победа» мають відношення саме до Голованівського:

*А вот другой, мечтатель и поэт.
В полоне Киев, и покоя нет.
Его стихи полны огня и крови.
С тех пор, как он армейское надел,
Он так помолодел и поседел,
Настолько стал добрее и суровей.* [1, 40]

У 1946 р. надрукована книга Марка Максимова «Наследство». «С.Е. Голованівському, который десять лет тому назад впервые объяснил мне, что такое поэзия, – с благодарностью и любовью», – зробив присвяту автор. Він три роки воював у партизанському загоні і вірші цього періоду лягли в основу книги. Павло Антокольський у статті «Поэзия после войны» ставить Марка Максимова в один ряд з поетами-воїнами Михайлом Луконіним, Семеном Гудзенком, Олександром Межировим, Михайлом Дудінім [2, 238].

«Дорогому С. Голованівському с глубоким уважением и самыми лучшими пожеланиями» подарував книгу поезій воєнних років «В эти годы» Олександр Бродський, колишній автоматник стрілецької дивізії Центрального фронту. Вона надрукована у 1946-му.

Фронтіві враження відображені в романі Володимира Торіна «Одна сім'я». «С.Е. Голованівському. Хорошему товарищу моему и поэту с чувством любви и дружбы – проверенной годами», – зазначив на її титулі у листопаді 1946-го колишній військовий кореспондент.

У 1947 р. С.О. Голованівський виступив редактором поетичної збірки Олександра Золотушкіна «Полевые погоны». Біографічні відомості автора відшукати не вдалося, але поезії свідчать, що Золотушкін – фронтовик, на війну потрапив одразу після школи. Багато віршів підписані: «Західний фронт», «Закавказький фронт». Припускаємо, що автор – киянин, до цього міста він звертається спогадами впродовж всієї війни.

В.П. Козаченко

Прозаїк Василь Павлович Козаченко (1913–1995) – учасник війни з її першого дня. Командир бойового взводу потрапив у вороже оточення і після невдалих спроб пробитися до своїх дістався до рідного села. Нала-

годов зв'язки з підпіллям, виконував доручення партизан. Перебуваючи на окупованій території, був свідком багатьох трагічних подій. Побачене й почуте записував олівцем на клаптиках паперу, вкладав у пляшку і закопував у землю. Повернувшись весною 1944 р. до Києва, привіз із собою 17 написаних на окупованій території оповідань. Чотирнадцять із них увійшли до книги «Три літа», виданої 1945-го року в Києві. У збірці є ряд оповідань, що сатирично змальовують фашистів. Саме такий сюжет оповідання «Гроскопф» («Велика голова»): вдаючись до хитрощів, партизани примушують начальника концтабору Вальтера Гроскопфа віддати в їх розпорядження, а значить – відпустити на волю полонених.

Рукопис оповідання зберігся, і в 1996 р. вдова В.П. Козаченка Ірина Сигізмундівна разом з іншими документами письменника надіслала його з Києва до музею.

Оповідання записане на 6-ти аркушах. На лицьовому боці кожного надрукований німецький касовий бланк. На зворотному боці хімічним олівцем записане оповідання «Гроскопф». На останньому аркуші стоїть дата «26.08.43 р.».

Г.А. Карєв

Під час наукової експедиції співробітників музею до Одеси у 1996 році, вдова Г.А. Карєва Раїса Абрамівна Поволоцька подарувала музею серед інших речей свого чоловіка предмети, пов'язані з війною.

Бойова біографія поета і прозаїка Григорія Андрійовича Карєва (1914–1992) поєднана з морським флотом: у серпні 1941 р., призначений політруком десантного загону моряків Чорноморського флоту, захищав Одесу. Коли випадала вільна хвилина, писав вірші. Збереглися автографи 1942–1943 рр., «Блок-книжка для Командира» з віршами 1943–1946 рр.

Після поранення Г.А. Карєв працював відповідальним редактором газети «Морской фельдшер» Фельдшерського училища Військово-морських сил. Надзвичайно цікавим є випуск від 10 травня 1945 року. На першій шпальті – колаж із портретами Сталіна та командувачів фронтами, указ про оголошення 9 травня святом Перемоги, звернення Й.В. Сталіна до народу. На другій – акт про воєнну капітуляцію Німеччини, інформація про взяття у полон Герінга та Кессельрінга. Серед інших публікацій вміщено також вірш Григорія Карєва «Торжество».

Влітку 1945 р. Одеське видавництво надрукувало першу книгу Г.А. Карєва – збірку фронтових віршів «Вымпел». Більшість поезій знайома нам із командирської блок-книжки Григорія Андрійовича.

О.Д. Моторний

Про воєнний період життя публіциста, прозаїка поета Олександра Давидовича Моторного (1919–1977) розповідають особисті документи, рукописи, подаровані музею його донькою Раїсою Олександрівною Пилипенко.

Як свідчить залікова книжка студента історичного факультету Київського університету Моторного, останній іспит за 3-й курс - з німецької мови - він склав 21 червня 1941 року.

На канікулах Моторний збирався писати нариси про життя однолітків. Кілька молодіжних видань надали йому відповідні доручення. Найближче за часом до трагічної дати - посвідчення газети «Сталинское племя» від 20 червня 1941 р.

З початком війни редакції потребували матеріалів про те, як сільська молодь виконує свій патріотичний обов'язок. Моторного направлено у Кіровоградську область, за місцем проживання. Та вже у серпні 1941 р. в селі Спаське Хмельівського району хазайнували фашисти.

На окупованій території Олександром Давидовичем написана п'єса «Колискова пісня». У ній зображено конфлікт між селянами, що стали на шлях опору і тими, хто прислужувався фашистам. Незакінчений текст записаний на аркушах пакувального паперу та зворотньому боці фрагментів агітаційних німецьких листівок.

Після звільнення району від загарбників О.Д. Моторний був призваний до армії. Груднем 1944 року датований рукопис одного з віршів. До весняно-літнього періоду 1945 року відноситься кілька документів Полтавської стрілецької дивізії з дорученням Моторному написати історію військового підрозділу.

М.Г. Петров

Прозаїк і перекладач Микола Гаврилович Петров (1923-2000) у червні 1941 р. закінчив 10 класів Знам'янської середньої школи. Як і багато однолітків, опинився на окупованій території. До цього періоду відноситься автопортрет Миколи Петрова, виконаний простим олівцем.

Після звільнення Знам'янки у квітні 1944-го, Микола Гаврилович був кулеметником стрілецької дивізії. Збереглися листи та листовні картки М.Г. Петрова до матері Ольги Семенівни і брата Олександра (62 предмети): 50 кореспонденцій періоду 1944-1945 рр., 12 кореспонденцій - 1946-1947 рр. (перед демобілізацією з війська). Частина листів - на звичайних аркушах, складених трикутниками, деякі - на спеціальних ілюстрованих бланках. На одних - малюнок радянського танка, доповнений рядками:

*Победа над лютым врагом близка!
Чтоб светлые дни настали,
Вперед! - говорит нам родная страна.
Вперед! - приказал нам Сталин!*

На інших - карикатура: радянський солдат багнетом скидає Гітлера в прірву, заповнену хрестами з написами: «Вильгельм», «Наполеон», «Фридрих», «Пес-рыцарь». Карикатура названа «Места хватит!».

На фронті Петров вступив до лав ВЛКСМ. З інформації у комсомоль-

ському квитку про сплату членських внесків, дізнаємося, що грошові виплати рядовому Червоної Армії у серпні 1944 – березні 1945 рр. становили 25 карбованців щомісячно, з квітня 1945 р. по травень 1946 р. – 30 карбованців.

До періоду бойових дій відносяться інструкція по боротьбі з німецьким танком, пам'ятка навіднику і командирі гармати, а також німецька карта транспортного сполучення Європи, морських та залізничних шляхів світу.

Разом з іншими речами Миколи Гавриловича Петрова фронтові мемури подарувала музею вдова письменника Марія Аврамівна Петрова.

Н.Н. Добрін

Тридцять п'ять одиниць зберігання часів Другої світової війни знаходиться в музейній збірці Наума Ноевича Добріна (1911–2002) – публіциста, прозаїка, поета. До фондів їх передала Адель Наумівна Добріна – донька журналіста.

Під час війни Н. Добрін працював літератором газети «За радянську Україну» Південно-Західного фронту, начальником таємного і загально-го відділів Українського штабу партизанського руху. До періоду роботи у газеті «За радянську Україну» (1941–1942 рр.) відноситься чисельна група документів.

Через два місяці після початку війни колектив редакції зібрався на перші партійні збори. Протокол № 1 від 22 серпня 1941 р. написаний на звичайному аркуші в лінійку зі шкільного зошита. Присутні обрали парторгом газети Наума Добріна. Протокол підписаний головою зборів Миколою Бажаном.

Три світлини 1942 р. зберегли обличчя працівників редакції. Наум Добрін сфотографований на Сталінградському фронті з Леонідом Воскрекасенком, Андрієм Малишком, Семеном Жураховичем, Дмитром Гриньком.

На бланку редакції газети «За радянську Україну» надрукована бойова характеристики Н.Н. Добріна за підписом відповідального редактора Миколи Бажана.

Уявлення про публіцистику Н. Добріна 1941–1942 рр. дають кореспонденції в газетах «Советская Украина», «Комуніст», а також видання, назви яких не встановлені.

Після звільнення Донбасу від фашистів, майже два з половиною роки Н.Н. Добрін виконував обов'язки заступника редактора газети «Ворошиловградська правда». Збереглися два номери за 1943 рік із його публікаціями.

Довгі роки зберігав Наум Ноевич книги бойових побратимів: «Клятву» Миколи Бажана 1942 року з авторським написом: «Любий Науме! Працюємо разом, воюємо разом – радітимемо теж разом!», збірку Андрія Малишка того ж року видання «Понад пожари» з дружньою присвятою: «Дорогому товаришеві Науму на згадку про важкі дні війни». У 1943 р.

Дмитро Гринько подарував Добріну повість «Тринадцять»: «Славному Тип-Типовичу Науму Ноевичу в воспоминание о днях мучительно суровых и о друзьях, старых и новых, вместе коротавших эти дни, от автора».

Знайомство з Сергієм Воскресенським також почалося в редакції «За радянську Україну». Після війни Н. Добрін отримав від поета книгу «Сатира» (видану у 1946 р.) з автографом: «Науме! В ім'я хорошого минулого, сучасного й майбутнього! Деякі вірші нагадають дещо про дещо». У перший розділ книги увійшли вірші, написані під час війни, багато з них друкувалися саме в газеті «За радянську Україну».

Від початку війни і до увільнення в 1943 р. по хворобі наш земляк Павло Андрійович Байдебура служив військовим кореспондентом армійської газети «Знамя Родины». З 1945 року, з часів знайомства з ним у редакції «Ворошиловградської правди», зберігав Добрін книгу Байдебури «Земля донецька» з автографом автора.

П.М. Біба

Поет Петро Микитович Біба (1913–2002) був командиром мінометного взводу. В роки війни друкував вірші в журналах «Українська література», «Знамя», в газеті «Література і мистецтво».

М.Т. Рильський в газеті «Известия» 3 липня 1942 р. писав: «На днях я получил письмо. Автор его – сержант доблестной Красной Армии Петр Биба. Он прислал мне новые стихи, написанные на фронте и в госпитале <...> Стихи радостно взволновали меня. Они, возможно, написаны не по «всем правилам», но в них много свежести, юношеской честности, чувства» [5, 39]. Поетична збірка Петра Біби «Братерство» вийшла у 1948 році. Книга складається з двох розділів: «В бою» і «Після бою». Поезії першої частини написані в 1941–1943 рр. Можливо, деякі з віршів були саме тими, що прочитав Максим Тадейович. Книгу «Братерство» надіслав до музею сам автор у 2000-му році.

Окремі твори українських літераторів 1942–1947 рр.

Декілька друкованих видань передані до музейного закладу приватними особами та надіслані з обмінних фондів бібліотек. Наприклад, книга відомого українського драматурга Олександра Євдокимовича Корнійчука (1905–1972) «Фронт».

Восени 1942 р., у розпал тяжких боїв із гітлерівцями, газета «Правда» надрукувала публіцистичну драму «Фронт» про причини невдач Радянської Армії на початку війни. П'єсу прочитали і гаряче обговорювали навіть в Генштабі. Дехто сприйняв «Фронт» як своєрідну диверсію проти Червоної Армії. До Ставки прийшло декілька телеграм від заслужених військових керівників із вимогою припинити друкувати п'єсу в «Правді» і заборонити її постановку в театрах. Вступився сам Верховний Головно-

командувач. На думку Сталіна, мужнє визнання недоліків і їх усунення сприяло покращанню армії.

Окремою книгою «Фронт» було видано у 1942 році. Примірник книги подарований нам колекціонером Юрієм Володимировичем Тютюшкіним.

Поет Терен Германович Масенко (1903–1970) у роки війни працював у газеті «Соціалістична Харківщина», в Українському радіокомітеті, часто виїздив на фронт. Під час війни вийшло три його книги. Примірник однієї – «У стані воїнів» (1944) – у 2000 р. було надіслано до музею з обмінного фонду Житомирської обласної бібліотеки. Свою назву книга отримала від вірша, написаного у березні 1944 року, коли разом з усіма працівниками газети «Література і мистецтво» Терен Масенко повернувся до Києва. Образ великого Кобзаря надихнув поета. У стані воїнів Тарас «стає з гвардійцями уряд в годину великодну».

У повоєнні роки поновило свою роботу Кіровоградське літературне об'єднання. 1947 року у видавництві «Кіровоградська правда» вийшла друком перша збірка творів місцевих авторів «Під сонцем Вітчизни».

До музею книгу передала Нінель Михайлівна Смоленчук, вдова письменника Миколи Кузьмовича Смоленчука. Книга накладом 600 примірників складається з поезій 7 авторів. Принаймні п'ятеро з них були на фронті. Під час війни складено вірші Віктора Александрова, Володимира Федорова. Воєнні спогади звучать в поезіях Івана Ісаєва, Миколи Соколовського, Олександра Моторного.

Матеріали театральної діяльності М.О. Донця періоду війни

Війна спростувала твердження: коли говорять гармати, музи мовчать. Художнє слово, пісня підносили бойовий дух солдат.

Михайло Олександрович Донець (1900–1981) – заслужений артист України. З 1949 до 1968 року з перервами був режисером Кіровоградського театру ім. М. Кропивницького.

У вересні 1941 р. разом із Сумським театром, де служив на той час, евакуйований на Південний Урал. Із численними концертами акторські бригади виступали в шпиталях, трудових колективах.

Іван Васильович Казнадій (1926–2006), у 1956–1960-х рр. – режисер, у 1967–1976, 1996, 1997 рр. – головний режисер театру ім. М. Кропивницького, передав до музею частину архіву Михайла Донця. Серед іншого знаходилися 5 клавирів пісень часів війни. Одна з них – «Степная комсомольская» – надрукована в газеті від 5 листопада 1943 р. На зворотному боці вирізки – уривок повідомлення «Итоги летней компании 1943 года (с июля по ноябрь)».

Книга «Житейське море» з архіву М.О. Донця побачила світ задовго до грозового лихоліття. Це зшиток частини 5-го тому «Драм і комедій» І.К. Карпенка-Карого (Полтава, 1905). Дарчий напис на титулі «Хорошій людині і гарному товаришеві Михайлові Донцеві. Від вірного друга Ми-

коли Сочеванова. 17. VII. 1944 р. м. Суми» дозволяє розглядати її як предмет, що набув експресивності завдяки використанню у воєнний період. Микола Іванович Сочеванов (1879-1977) – племінник Марка Лукича Кропивницького, актор, режисер-постановник, який півстоліття віддав театральному мистецтву. «Житейське море» подароване М.О. Донцю після звільнення Сумщини від фашистської навали. По смерті Михайла Донця книга залишилася в І.В. Казнадія, була передана ним В.П. Шурапову, згодом потрапила до музею.

Твори класиків української дожовтневої літератури (видання 1941-1945 рр.)

Твори української класичної літератури не були забуті під час війни. До прикладу, твори І. Котляревського друкувалися тричі: «Наталка Полтавка» – у 1943 р., «Енеїда» – у 1944, «Москаль-чарівник» – у 1945. «Наталка Полтавка» видрукована накладом 10 тис. екземплярів. Один примірник зберігається у музеї. «Безталанна» І. Карпенка-Карого друкувалася двічі – у 1941 та 1945 рр. Видання надійшли до музею з обмінних фондів бібліотек Житомира і Чернігова.

Періодичні видання та інші документи німецької окупації

У фондах музею знаходиться кілька зразків друкованих матеріалів фашистської влади: 37-е число київського щотижневика «Український хлібороб» 1943 року та «Український бюлетень Александрії» 1941 року.

Олександрія була захоплена ворогом 6 серпня 1941 р. Наприкінці жовтня вийшов друком шостий номер бюлетеня. Про хід військової компанії йшлося у рубриці «Головне командування збройних сил повідомляє». З метою деморалізації населення зазначено: «Під час нічних атак на Москву бомби улучили у Кремль», «Англія не спроможна надати СРСР суттєвої допомоги».

Тема сільського господарства також винесена на першу шпальту. Звіт коменданта земельної управи нібито змальовує успіхи сільського господарства, але насамкінець зазначено: посіви озимих складають лише 27% плану. І висновок: «На жаль, ще мається незначна частина людей, які уникають від праці, не відчують обов'язків перед Державою, що визволила нас від більшовиків» [18, 1].

Невідоме німецьке ілюстроване видання представлено фрагментом сторінки з погрудним портретом Гітлера. Він пильно дивиться вдалечинь, у руках – бінокль. «Європа победит, ибо борьбой с советской властью руководит величайший вождь всех времен – Адольф Гитлер», – стверджував підпис.

Володимир Петрович Шурапов, завідувачий літературно-драматичною частиною Кіровоградського академічного українського музично-драматичного театру у 1993-2013 рр., доповнив музейну збірку посвідченням Оксани Карпівни Шульги (Михайлової) про те, що вона працює актрисою в трупі Української драми м. Кіровограда. Документ виданий Миською управою (Stadtverwaltung Kirovograd) 15 жовтня 1941 року. Також В.П. Шурапов по-360

дарував програму вистави «Весела вдова» Кіровоградського театру оперети «Вар'єте» часів окупації. Серед виконавців ролей – уже згадувана Оксана Шульга і відомий у майбутньому актор Костянтин Параконьєв.

Група оригінальних матеріалів, які висвітлюють період Другої світової війни, має тенденцію до зростання, що робить можливим подальше опрацювання теми.

Специфікою літературного музею зумовлено, що більшість його експонатів – на паперових носіях, отже, вони нетривкі у часі. До того ж, якість паперу в періоди історичних катаклізмів дуже низька. Та попри всі негаразди майже 150 предметів, хоч і різного стану збереженості, дійшли до нас. Це – свідки історії та пам'ять для нащадків.

Використані джерела та література:

1. Алигер М.И. Твоя победа: Поэма. // М.И. Алигер. М.: Сов. писатель, 1946.
2. Антокольский П. Поэты и время. // П. Антокольский М.: Сов. писатель, 1957.
3. Голованівська К.Т. «Коротка біографія письменника-підполковника Сави Овсійовича Голованівського» (1910-1989). Поч. 1990-х. Машинопис.
4. Літературно-меморіальний музей І.К. Карпенка-Карого міста Кропивницького 2 арк. 3 фондів КЗ
5. Гутянская Е. Газета «За радянську Україну» в борьбе против немецко-фашистских захватчиков (1941-1943 гг.): Автореферат. // Е. Гутянская. К., 1975.
6. 22 июня – 9 мая: Писатели Украины в Великой Отечественной. // Биобиблиографический справочник. К.: Рад. письм., 1985.
7. Добрін Н.Н. Небуденні спомини. // Н.Н. Добрін. Бобринець, 1995.
8. Добрін Н.Н. Я мав нагоду спілкуватись. // Н.Н. Добрін. Кіровоград: Мавік, 2000.
9. Донець М.О. Автобіографія. 3 фондів Меморіального музею М.Л. Кропивницького. ММК-3656/А-1018.
10. Дяченко О.С. Подвиг народа: Літ.-крит. нарис. - К.: Дніпро, 1984.
1. Карев Г.А. «Автобиография» (1914 – поч. 1950-х). Поч. 1950-х. Автограф. 4 арк. ЛММКК. КМЛМ-2211/ДІ.
11. Кіровоградське обласне літоб'єднання «Степ». Шістдесят літ поступу: Документальне видання. // Кіровоград: Степ, 1999.
12. Козаченко І.С. «Біографія Василя Павловича Козаченка» (1913-1995). // 1996. Машинопис. 5 арк. ЛММКК. КМЛМ-681/НДФ.
13. Корнейчук А. Е. Сочинения в 3-х тт. // А. Е. Корнейчук. Т. І. М.: Худ. лит., 1956.
14. Масенко Т.Г. Роман пам'яті: Спогади. // Т.Г. Масенко. К.: Рад. письм., 1970.
15. Моторний О.Д. «Автобиография» (1919-1951). 1951. Автограф. 4 арк. ЛММКК. КМЛМ-681/НДФ.
16. Пінчук С. Василь Козаченко: Літературний портрет. // С. Пінчук. К.: Дніпро, 1973.
17. Світло отчого дому: Статті, етюди, есе про Василя Козаченка. // К.: Рад. письм., 1983.
18. «Український бюлетень Олександрії». // 1941. 29 жовтня. № 6.
19. Шевченко С. І. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. // С. І. Шевченко. Кіровоград: РВВ КДЦУ ім. В. Винниченка, 2004.

ГОЛОКОСТ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

УДК 94 = 411.16

Валдас Валюнас, Александрас Виткус*

г. Каунас, Литовская республика

ЗАБЫТЫЙ ИСТОРИЕЙ ЛАГЕРЬ «ПЛЕНЧИКОВ» В Г. КАУНАСЕ, ЛИТОВСКАЯ РЕСПУБЛИКА

Из Каунасского гетто часть евреев была отправлена на работы на аэродром в местечко Алексотас. Начался поиск того места, где были заключены евреи, предназначавшиеся для работ на аэродроме. Нам удалось установить точное место их нахождения. Оказалось, что в 1941-1943 году здесь был лагерь для советских военнопленных, где немцы, после истребления в декабре 1943 г. всех военнопленных, поместили до 3000 евреев из Каунасского гетто: женщин, мужчин и детей. Евреев тоже мучили, морили голодом, убивали, а оставшихся в живых в июле 1944 г. вывели в Германию.

Ключевые слова: евреи, 1941 год, лагерь «Пленчиков».

From the Kaunas ghetto part of the Jews were sent to work at the airfield at the town of Aleksotas. The search for the place of internment of Jews, directed to work at the airfield, began. We were lucky to find the place. It turned out, that

---

* Валдас Валюнас, редактор портала «Наши евреи», Виткус Александрас, проф., доктор мед. наук, Литовский Университет наук о здоровье.

in 1941-43 there was a camp for the Soviet war prisoners. The Germans, having exterminated all the Soviet war prisoners in December 1943, placed there up to 3 000 Jews from the Kaunas ghetto: women, men and children. Jews too were tortured, starved, killed. Those who survived were relocated to Germany in July 1944.

Key Words. Jews, 1941, «Пленчики» camp.

Введение. 75 лет прошло после капитуляции фашистской Германии, однако даже в наши дни удается выявлять новые факты, указывающие на бесчеловечность нацистского режима.

Из Каунасского гетто часть евреев были отправлены на работы на аэродром в местечко Алексотас. Свидетельство тому мы находим в книге «Масовые убийства в Литве» [1, 286]. Начались поиски того места, где были заключены евреи для работ на аэродроме.

Изложение. Имеются сведения, что в Каунасе, недалеко от аэродрома в местечке Алексотас, в 1941-1943 году был лагерь советских военнопленных, где немцы очень жестоко расправились с военнопленными. В книге «Масовые убийства в Литве» [1, 286] задокументировано, что в этом лагере от голода, тяжелых работ, избиений погибло до 10000 военнопленных.

Сравнительно легко мы нашли кладбище этих военнопленных (фото № 1), но это кладбище фактически закрыто – оно открывается только 8-9 мая и там можно побывать только в эти дни. Так, мы три года подряд 9 мая приходили на это кладбище и опрашивали посещавших его людей о месте размещения собственно лагеря. Опрошенные нами лица или не знали об этом, или указывали неправильное место. В упомянутой книге [1, 285] место лагеря указано очень абстрактно, неточно, и, как потом выяснилось, лагерь находился совсем не на том месте. По данной книге мы место лагеря найти не смогли, а других документов к тому времени выявлено не было. Расспрашивали разных людей и только от одного еврея Хайма Баргмана (историк, гид) узнали, что в лагере в Алексотас недалеко от аэродрома пребывала его мать, Гита Шустер, а сам лагерь назывался «Пленчиков», потому, что до заключения там евреев в нём содержались военнопленные.

Оказывается, что в декабре 1943 г., когда были истреблены все советские военнопленные, здесь поместили до 3000 евреев из Каунаса: женщин, мужчин и детей. Евреев тоже мучили, морили голодом, убивали [1, 285], а оставшихся в живых евреев в июле 1944 г. вывезли в Германию.

Так нам удалось установить точное место расположения лагеря военнопленных. Это место потом подтвердили и другие живые источники (Менделис Дейч, Рива Шустер, Полин Татарски, Добе Розенберг, житель этих мест Петрас Ринкявичус). Лагерь «Пленчиков» был ужасным ме-

стом. Евреи Каунасского гетто знали про этот лагерь, так как в 1941-1943 г. вместе с военнопленными работали на аэродроме. Военнопленные были настолько истощены от голода, что евреи из гетто, хотя и сами жили впроголодь, приносили военнопленным еду и оставляли в условных местах. Этот факт подтвердили некоторые оставшиеся в живых узники Каунасского гетто.

Сегодня территория, на которой размещался лагерь «Пленчиков», приватизирована, она находится за забором [фото № 2-4]. Охрана никого внутрь не пропускает. На стенах помещения, где мучились и военнопленные, и евреи, нет никакой таблички про это ужасное место.

Заключение. В ближайшее время мы примем все меры, чтобы это место каким-то образом было увековечено: была установлена мемориальная доска и информирована общественность.

Використані джерела та література:

1. Массовые убийства в Литве. Часть 1, 1965 г.

УДК 908(477.65)

Віктор Голобородько*

м. Олександрія

ГОЛОКОСТ В СЕЛІ НОВИЙ СТАРОДУБ ПЕТРІВСЬКОГО РАЙОНУ: УСНА ІСТОРІЯ МАЛОВІДОМОЇ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Голокост в селі Новий Стародуб Петрівського району – маловідома сторінка історії Другої світової війни на теренах Кіровоградщини. Дослідження цієї теми проведено за допомогою фіксації усних спогадів жителів села, які розповідали про злочини нацистського режиму щодо людяності. Тема досліджувалась за допомогою наявних писемних джерел та показує те, наскільки є не до кінця розробленою тематика злочинів вчинених на території Кіровоградщини з ідеологічних мотивів нацистським режимом у перший етап окупації – 1941 року.

---

* Голобородько Віктор Валентинович, директор інформаційного агентства «Новий громадянин», редактор сайту «Тексти. Олександрія».

Ключові слова: Новий Стародуб, Петрівський район, Кіровоградщина, голокост, Друга світова, окупація, 1941 рік.

Тема Голокосту на території Кіровоградщини достатньо вивчена. Варто загадати системне дослідження Василя Даценка, що охоплює період із 1941 по 1944 рік та територію межиріччя Південного Бугу та Дніпра [5, 178], або відповідний розділ книги Валерія Жванка про масові, ідеологічно мотивовані вбивства єврейського населення міста Олександрії [7, 46-49]. Окремі сторінки цього ж питання висвітлено у дослідженнях краєзнавця, одного із фундаторів нового краєзнавчого руху Кіровоградщини – Анатолія Кохана [2, 410-425].

Проте під час дослідження минулого краю на території села Новий Стародуб Петрівського району Кіровоградської області виявились цікаві факти, які свідчать про те, що тема Голокосту на Кіровоградщині не до кінця досліджена, має суттєві прогалини. Схожий рівень занурення у проблему може бути і в інших територіях області і саме тому потребує ретельнішої уваги дослідників та нової оцінки подій на підставі виявлених фактів.

Якщо ж звернути увагу на проблему дослідження теми Голокосту по конкретному населеному пункту – селу Новий Стародуб, то варто взяти до уваги документ, що засвідчує скоєння злочинів проти мирного населення нацистами на території села. Він опублікований дослідниками Державного архіву Кіровоградської області [1, 4]. Однак документ не розкриває повністю масштаби знищення місцевих жителів на певній території на початку 1941 року, коли на території Кіровоградщини почали реалізовувати план знищення єврейського населення з метою практичного застосування теорії національного геноциду, започаткованого нацистським окупаційним режимом.

Для дослідження ми використали апробоване раніше для ґрунтовного загальноукраїнського дослідження усне інтерв'ювання місцевих жителів [10, 7-8] для реконструкції подій, вивчення питання історичної пам'яті про події Голокосту на окремій території, її фіксації серед місцевих жителів [4, 7-8].

В усній народній пам'яті жителів села Новий Стародуб закарбовано не тільки обставини події, але й місце розстрілу та поховання жертв Голокосту. Для прикладу наведемо свідчення щодо локалізації місця розстрілу та обставин події місцевим жителем - Миколою Царенком. Він, так як і інші жителі села старшого віку, вказують на одну місцину, що знаходиться неподалік від центру села, поруч із залишками старої хати та шкільного тиру, де була яма і знаходиться територія колишньої місцевої МТС: «Ось в цьому районі розстріл був. А ось в цьому місці, де бур'яни, і ближче

туди, до берізки, була яма, тут і розстрілювали. 100% тут вони загинули», – розповідає М.Царенко [9, 1].

Варто вказати, що автор спогадів не є свідком подій і передає про минуле зі слів старшого покоління. Проте інші інтерв'юювані нами жителі села вказують на ті самі обставини, а зміст інформації збігається, включно із локалізацією місця події, часового проміжку та кількості жертв.

Цікавим доповненням до згаданих усних свідчень існуючого покоління жителів села є зафіксований на папері спогад місцевої жительки, яка була живим свідком голокосту. У записці, яка написана зі слів свідка подій – Галини Василівни Матяш (Прокопенко), 1924 року народження – згадано про розстріл у 1941 році трьох жителів села єврейської національності: Асі Збарської, Рози Тарновської і сина Рози – Сюні [8, 1].

Частково підтверджують та розширюють усні спогади місцевих жителів пошуки місцевого краєзнавця Дмитра Дмитренка, який досліджував тему голокосту у контексті історії села. У рукописному варіанті книги дослідника є цікавий фрагмент, який варто зацитувати, оскільки в інших джерелах ми його не зустрічаємо, але він, на нашу думку, є вірогідною версією подій жовтня 1941 року: «Пізнього вечора, коли настала комендантська година (було це в середині жовтня 1941 року), кілька поліцаїв вивели з холодної на подвір'я МТС Збарського Янкеля, його дружину Асю, дочок Софію і Феню, сестру Тарнавську Розу, внучку 3-4 років і вчительку Новостародубської семирічки Гофельд Софію Лазарівну і розстріляли з мисливських рушниць. Тут же закопали (на цьому місці зараз шкільний тир). Очевидці розповідають, що когось із розстріляних кинули в яму напівживим, тому що коли вони вранці підійшли до місця розстрілу то побачили, що земля над могилою ледь помітно ворухнулась. У наступну ніч могилу розрили собаки, відгризли руку дитині (її, очевидно, поклали зверху), а потім занесли на базарну площу. Тут, під кущами, і помітили її люди. Після цього поліцаї могилу підправили, і чимось прикрили. Місце поховання з роками заросло бур'яном, ніхто за ним не доглядав ... » [6, 66].

Згадані свідчення говорять про необхідність систематизації отриманих даних та продовження пошуку інформації у архівних джерелах, оскільки наявні свідчення мають різночитання та потребують додаткової верифікації.

Питання увічнення пам'яті жертв голокосту у селі Новий Стародуб може завершитись встановленням пам'ятного знаку на місці розстрілу. Така ідея ініціюється громадськими активістами і підтримується місцевою владою. Тривають пошуки джерел фінансування проекту щодо створення пам'ятного знаку на місці загибелі жертв людиноненавистницького режиму [3, 1].

Використані джерела та література:

1. Акт про знищення мирних радянських громадян с.Ново-Стародуб Петровського району Кіровоградської області німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками (20 травня 1944 р.) ДАКО. Р-6656. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 22, 22 зв. URL: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/3V/d126.html>
2. Анатолій Кохан. Лікар, краєзнавець, журналіст: книги, поезія, статті, біографічні матеріали / упоряд. В.В. Голобородько. Олександрія, 2015. С.410-425
3. Без права на поминавение? Холокост и другие трагедии Нового Стародуба. URL: <https://alextext2014.wordpress.com/2020/08/23/bez-prava-na-pominovanie-holokost-i-drugie-tragedii-novogo-staroduba/>
4. Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. Х. : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2007. С.7-8
5. Даценко В. За те, що євреї... Трагедія Голокосту в Межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941-1944). Кіровоград : Імекс ЛТД, 2015. 178 с.
6. Дмитренко Д. Л. Новий Стародуб. Новий Стародуб, 1999-2000. С.66
7. Жванко В. Барокковые закоулки Александрии; Бароккові закопелки Олександрії: изд. 2-е. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. С.46-49
8. Матяш (Прокопенко) Г. В. Записка з зафіксованими письмово свідченнями жителів села Новий Стародуб. Новий Стародуб. 1 с.
9. Місце розстрілу. Холокост в Новому Стародубі. Свідчення селян. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pfMDQWM-JsU>
10. Український голокост. 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. 2-ге вид. / Упоряд. О. Ю. Мицик. Національний університет "Киево-Могилянська академія"; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Державний комітет архівів України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). К. : Вид. дім "Киево-Могилянська академія", 2005. Т. 1. С.7-8

Михаил Крысин *

г. Санкт-Петербург

130-Й ЛАТЫШСКИЙ СТРЕЛКОВЫЙ КОРПУС КРАСНОЙ АРМИИ

Когда из истории своей страны намеренно вычеркивают имена её ге-

---

* Крысин М.Ю., кандидат исторических наук, военный историк, политолог, переводчик. Специалист по прибалтийскому региону, борьбе советских спецслужб в годы Великой Отечественной войны с фашистской Германией, коллаборационистами и националистами. Отдельные работы посвящены исламскому терроризму.

роев – это грустно и страшно. В связи с приближением исторической даты – 75-летия освобождения Европы от гитлеровской оккупации, хочется напомнить о незаслуженно забытых ветеранах Второй мировой войны, кто сражался за эту свободу.

Во всех странах Антигитлеровской коалиции принято чтить память ветеранов, сражавшихся против гитлеровского режима. Везде, но только не в Латвии. Возьмем в руки официальное издание «История Латвии. XX век», вышедшее на русском языке в 2005 году, в год 60-летия разгрома гитлеровской Германии¹. Единственное упоминание о латышских частях в Красной Армии связано с мобилизацией латышей в ряды РККА – уже после освобождения. И ни слова о боях латышских воинов против гитлеровских войск. Раздел, посвященный латышским частям РККА, появляется лишь в англоязычном варианте этой книги, вышедшем годом позже. Видимо, авторы побоялись, что в Соединенных Штатах и Европе еще помнят и уважают ветеранов антигитлеровской коалиции². А власти Латвии, по всей видимости, уже забыли.

История 130-го латышского корпуса РККА начиналась с создания 201-й латышской стрелковой дивизии. 3 августа 1941 года Государственный комитет Обороны СССР (Постановление №383) в ответ на просьбу ЦК Компартии Латвии и правительства Латвийской ССР о формировании воинской части из эвакуированных жителей Латвийской ССР постановил сформировать в Московском военном округе Латышскую стрелковую дивизию «из состава бойцов бывшей Рабочей гвардии, милиции, партийно-советских работников и других граждан Латвийской ССР, эвакуированных на территорию РСФСР»³. Эта дивизия стала первой национальной воинской частью Красной Армии.

Формирование Латышской дивизии началось в августе 1941 года в Горьковецких лагерях неподалеку от г.Горького. Первые добровольцы прибыли 11-12 августа (в т.ч. около 2500 латвийских милиционеров и работников НКВД), а 15-20 августа они начали прибывать группами по 100-200 чел. из Горьковской, Ивановской и Кировской областей, где размещалось эвакуированное из Латвии население. Мобилизация эвакуированных

¹ История Латвии. XX век / Блейере Д., Бутулис И., Зунда А., Странга А., Фелдманис И. Пер.с лат. Рига: Jumava, 2005.

² History of Latvia. The 20th Century / Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. Riga: Jumava, 2006. P.326-330.

³ История Латвийской ССР. (С древнейших времен до 1953 г.). Сокращенный курс / Под ред. К.Я. Страздиня. Рига: Издательство АН Латвийской ССР, 1955. С.504; Великая Отечественная война 1941 – 1945. Энциклопедия / Гл. ред. генерал армии, проф. М.М. Козлов. М.: Советская энциклопедия, 1985. С.397; Петренко А.И. Прибалтийские дивизии Сталина. М.: Вече, 2010. С.3-4.

граждан Латвии началась только в сентябре 1941 г., так как многих поначалу даже не хотели эвакуировать из-за царившего в первые дни войны недоверия к латышам и другим жителям западных областей СССР. В состав дивизии были включены и избежавшие окружения части 24-го латышского территориального корпуса, а также целый ряд латышских истребительных батальонов и рабочих полков, действовавших в Эстонии и под Ленинградом в июле 1941 г. в рядах 1-го и 2-го (позже 76-го) латышских стрелковых полков в составе 8-й армии. Младший и средний командный состав составили командиры и красноармейцы расформированного 24-го латышского стрелкового корпуса⁴.

Формирование Латышской дивизии завершилось буквально за месяц – к 12 сентября 1941 г. Ее первым командиром стал Я. Вейкин, комиссарами были Э. Бирзитис и П. Зутис. 12 сентября 1941 года дивизия была полностью сформирована⁵. 3 декабря 1941 г. она была передана в подчинение 33-й ударной армии Западного фронта и приняла свое боевое крещение в Битве за Москву. К тому времени дивизия насчитывала 10348 чел., национальный состав был такой: 51% латышей, 26% русских и 17% евреев⁶.

201-я латышская стрелковая дивизия

Командиры:

- полковник Янис Янович Вейкин (13 августа – 21 декабря 1941 г.);
- полковник Генрих Генрихович Паэгле (22 декабря 1941 – 3 марта 1942 гг.);
- полковник Алексей Степанович Фролов (4 марта – 6 мая 1942 г.);
- полковник (с 4 августа 1942 г. генерал-майор) Я.Я.Вейкин (7 мая – 31 декабря 1942 г.).

92-й стрелковый полк

122-й стрелковый полк

191-й стрелковый полк

220-й артиллерийский полк

193-й отдельный истребительно-противотанковый дивизион

230-я отдельная зенитная батарея (10-й отдельный зенитно-артиллерийский дивизион)

33-й минометный дивизион (до 15 сентября 1942 г.)

112-я разведывательная рота

53-й отдельный саперный батальон

170-й отдельный батальон связи

⁴ Петренко А.И. Прибалтийские дивизии Сталина. С. 5-6.

⁵ История Латвийской ССР. С. 504; Великая Отечественная война. Энциклопедия. С. 397.

⁶ Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии 1941-1945. М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005. С. 384.

49-й медико-санитарный батальон
10-я отдельная рота химзащиты
20-й автотранспортный батальон
14-я полевая хлебопекарня
813-й дивизионный ветеринарный лазарет
1476-я полевая почтовая станция
911-я полевая касса Госбанка

В ходе контрнаступления под Москвой 201-я латышская дивизия с 5 декабря 1941 по 10 января 1942 г. участвовала в освобождении Наро-Фоминска (27 декабря 1941 г.) и Боровска (4 января 1942 г.). В ходе этих боев дивизия потеряла до 55% своего личного состава (например, в 92-м полку потери составили 68%, а в 191-м полку – 70%)⁷. Командир дивизии, Янис Вейкин, 21 декабря был ранен и отправлен в тыл, вместо него дивизию возглавил полковник Генрих Паэгле.

2 февраля 1942 г. дивизия вновь вернулась на фронт после отдыха и доукомплектования и с 13 февраля принимала участие в затяжных позиционных боях под Старой Руссой и Демянском в составе 1-й ударной армии Северо-Западного фронта. 14 июня после четырехмесячных боев дивизия была отведена в тыл для отдыха и доукомплектования. В июле – августе 1942 г. 201-я дивизия снова вернулась на тот же участок фронта, где ей пришлось вести тяжелые бои за «рамушевский коридор», по которому окруженная под Демянском немецкая группировка получала снабжение. 10 сентября из-за потерь дивизия снова была отведена в тыл и вернулась на фронт только в ноябре 1942 г.

В ходе весенних боев под Старой Руссой и под Демянском особенно отличился снайпер младший лейтенант Янис Вилхелмс, уничтоживший в общей сложности около 150 солдат и офицеров противника. За боевую доблесть он получил первое офицерское звание – младший лейтенант. 21 июля 1942 г. он был принят в Кремле лично Сталиным и получил звание Героя Советского Союза, а в июле 1943 г. удостоен еще и американского «Креста за боевые заслуги»⁸.

За героизм, проявленный в боях под Москвой и под Старой Руссой, 5 октября 1942 г., 201-я латышская стрелковая дивизия была переименована в 43-ю гвардейскую латышскую стрелковую дивизию⁹.

В течение 1943 года 43-я гвардейская дивизия еще несколько раз возвращалась под Старую Руссу с небольшими перерывами для отдыха и

---

⁷ Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии 1941-1945. С. 384.

⁸ Padomju Savienības Varonis Jānis Vilhelms apbalvots ar amerikāņu ordeni «Krusts par kaujas nopelniem» // Cīņa. 02.07.1943.

⁹ Свердлов Ф.Д. Освобождение советских прибалтийских республик (К 40-летию). М.: Знание, 1984. С.13.

доукомплектования. Наконец, пришел победоносный 1944 год – год освобождения от оккупации. 14-17 января 1944 г. 43-я гвардейская латышская дивизия приняла участие в наступлении Ленинградского, Волховского и 2-го Прибалтийского фронтов. Важнейшим результатом этого стало окончание блокады Ленинграда.

Тем временем, весной 1944 года началось формирование еще одной латышской дивизии РККА – 308-й стрелковой (3-го формирования), созданной на основе 1-го отдельного латышского стрелкового полка (7.300 чел.). Командиром дивизии стал генерал-майор Волдемар Дамбергс. Формирование 308-й дивизии завершилось 7 июля 1944 г.

5 июня того же года 43-я гвардейская и 308-я (почти сформированная) латышские стрелковые дивизии образовали 130-й латышский стрелковый корпус (16.000 чел.) под командованием генерал-майора Детлава Брант-калнса. С 27 июля корпус начал получать пополнение из призывников с освобожденной территории Латвии. Всего до конца войны было призвано 50.000 человек. После этой мобилизации корпус по своему национальному составу снова стал преимущественно латышским¹⁰.

18 июля 1944 года воины 130-го латышского стрелкового корпуса, действовавшего в составе 2-го Прибалтийского фронта, одними из первых вступили на землю Латвии и освободили деревни Боркуйцы и Шкяуне. (Первые части РККА вошли в Латвию 16 июня). Шкяуне был первым волостным центром Латвии, освобожденным от оккупантов.

Рассказывает Янис Розе, снайпер и разведчик 123-го полка 43-й гвардейской латышской дивизии, полный кавалер Ордена Славы: «...Выбили мы немцев из местечка Шкяуне [вблизи границы Латвии и РСФСР] ...Старик подошел к нам и спросил: «Вы, ребята, свои, что ли?» «Свои, – отвечаем, – латыши». «А откуда вас столько взялось, что фрицев сумели прогнать? Неужто там, в России, какая новая Латвия объявилась?» «Никакой такой Латвии, – отвечаем, – нет. А собрались мы из разных мест и теперь будем гнать фашистов, пока не утопим их в Янтарном море...» Тут старик внимательно осмотрел наши ордена медали, пощупал погоны, а потом застыл в низком поклоне...»¹¹.

Воины 130-го латышского корпуса в составе 2-го Прибалтийского фронта участвовали в Резекненско-Даугавпилской операции, в ходе которой в июле 1944 года были освобождены гг. Краслава, Лудза, Карсава и Виляка. 27 июля при поддержке латышских партизан были освобождены Даугавпилс и Резекне, а к 8 августа был освобожден весь Даугавпилский

¹⁰ Савченко В.И. Латышские формирования на фронтах Великой Отечественной войны. Рига, 1975; Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Рига, 1970.

¹¹ Курпнек Г. Память. Диалоги неубитых солдат. Рига: Авотс, 1984. С. 100-101.

уезд (Латгалия)¹². Наиболее ожесточенное сопротивление противник оказал в боях у реки Айвиексте. 8 августа 43-я гвардейская и 308-я дивизии освободили г. Крустпилс, а 10 августа форсировали реку Айвиексте.

В ходе боев под Резекне звание Героя Советского Союза посмертно получил уроженец Латгалии, бывший курсант Рижского пехотного училища капитан Михаил Орлов, командир 4-й роты 125-го полка 43-й гвардейской латышской стрелковой дивизии. 2 августа 1944 г. со своей ротой он форсировал реку Аташу и перерезал шоссе и железную дорогу Резекне-Крустпилс. Здесь он получил свое шестое ранение, которое оказалось смертельным. Бойцы роты удерживали позицию до подхода основных сил полка¹³.

17-24 августа 130-й корпус участвовал в Мадонской операции по освобождению центральной части Латвии (Видземе). Особенно ожесточенные бои разгорелись у села Виеталва. Длились они не три дня, как принято считать, а дольше. Разведчику Янису Розе пришлось провести 5 дней на колокольне Виеталвской церкви, в нейтральной полосе, корректируя огонь 123-го полка 43-й гвардейской дивизии¹⁴.

После боев за Виеталву, где было уничтожено более 300 единиц бронетехники и несколько тысяч солдат и офицеров противника, 130-й корпус получил короткий отдых, чтобы 14 сентября 1944 г. принять участие в наступлении на Балдоне в рамках Рижской операции. Правда, непосредственно в боях за Ригу корпусу участвовать не пришлось, однако бои на подступах к Риге – под Балдоне, в районе Кекавы, вдоль шоссе Рига-Елгава – были не менее ожесточенными.

13 октября после тяжелых боев была занята правобережная часть Риги. В левобережной части Риги сопротивление продолжалось до 15 октября¹⁵. Уже на подступах к Риге местные жители встречали латышских солдат более чем радушно. «Как известно, – вспоминает Янис Розе, – мосты через Даугаву немцы взорвали. Пришлось нам идти в обход, через Кекаву. Честно скажу, такого количества цветов, каким нас осыпали рижане, я в жизни не видел. Цветов и улыбок! С песнями, лихо печатая шаг, с развевающимися знаменами шли мы по улицам Риги, и у каждого было светло и радостно на душе»¹⁶. За бои под Ригой 130-й латышский стрелковый корпус был награжден Орденом Суворова II степени, 308-я дивизия – Орденом Боевого Красного Знамени, а 43-я гвардейская стрелковая дивизия получила почетное наименование «Рижская». 3418 солдат и офицеров были награждены орденами и медалями.

¹² Великая Отечественная война. Энциклопедия. С. 398.

¹³ Петренко А.И. Прибалтийские дивизии Сталина. С. 93-94.

¹⁴ Курпнек Г. Память. Диалоги неубитых солдат. С. 130-139.

¹⁵ Курпнек Г. Память. Диалоги неубитых солдат. С. 146.

¹⁶ Курпнек Г. Память. Диалоги неубитых солдат. С.147.

В ходе боев в Латгалии и на подступах к Риге большую помощь наступавшим частям Красной Армии оказывали латышские партизаны, которые снабжали войска – и особенно авиацию – свежими разведанными и терроризировали тыл противника. По неполным данным, к 1 сентября 1944 года латышские партизаны взорвали 279 эшелонов противника, 53 моста, подбили 87 танков и бронемашин и нанесли гитлеровцам значительные потери в живой силе – около 40 тысяч солдат и офицеров убитыми и ранеными¹⁷.

После освобождения Риги части 130-го латышского корпуса были на время отведены в тыл для отдыха и пополнения. С 23 декабря 1944 г. 130-й корпус был переброшен на Джукстский участок фронта и участвовал в боях против последних гитлеровских войск в Курляндии¹⁸.

«Курляндский котел» просуществовал до конца войны. Последние части вермахта, войск СС, полиции, включая и части Латышского легиона войск СС, капитулировали 9 мая 1945 года. Рассказывает Николай Куплайс, командир взвода разведки 355-го полка 308-й латышской стрелковой дивизии:

«У меня день 8 мая сложился интересно. Еще на рассвете я в бинокль разглядел, что немцы снимаются с позиций – сматывают телефонные провода. Собрал я человек пять своих разведчиков – посмотреть, что будут фрицы дальше делать. А они быстрым шагом – по лесной дороге. Мы – им наперерез. Обогнали и командуем «Руки вверх!» А немцы – было их человек восемь-десять – за автоматы. Пришлось открыть огонь. Не знал я тогда, что это были мои последние выстрелы на войне... А немного позже видим: на всех окрестных хуторах вывесили белые флаги. Выходит, сдаются фрицы! Заметили еще одну позицию, на горوشке. Не скрываясь, пошли. Гитлеровцы повысовывались из окопов, во все глаза на нас смотрят. Но стрелять и не пытаются. Подходим ближе, кричим: «Хенде хох! Капитулирен». А нам на чистейшем латышском языке отвечают: «Нет приказа!»

...Оказалось, те позиции занимали латыши из 19-й дивизии СС... Я потребовал – откуда только решимость взялась – связать меня с их командиром батальона. Договорились: в 14.00 на таком-то хуторе батальон сложит оружие. И бегом – к своим. Сейчас-то понимаю: сильно мы тогда рисковали. Ведь запросто могли нас прикончить.

...К 14 часам были мы на том хуторе. А там – ни души. Тут на меня – крик. Такой-сякой, с кем договаривался, под суд и прочее и прочее. Что оставалось делать? Взял я своих ребят и снова – на те же позиции. «Вы что же, говорю, мать вашу так, обещали сдать, а сами в кусты! А ну,

¹⁷ Свердлов Ф.Д. Освобождение советских прибалтийских республик. С.15.

¹⁸ Курпнек Г. Память. Диалоги неубитых солдат. С.149.

собирайтесь!» Привели мы тогда целый взвод. С того и началась массовая капитуляция в районе расположения полка»¹⁹.

Всего в Курляндии в мае 1945 г. капитулировало от 200 до 300 тысяч солдат и офицеров вермахта, войск СС и полиции²⁰. Солдаты 130-го латышского стрелкового корпуса участвовали в разоружении 24-й пехотной дивизии вермахта и 19-й (латышской) гренадерской дивизии войск СС. С 9 по 12 мая 1945 года в имении Плане у реки Амула части 130-го латышского стрелкового корпуса Красной Армии разоружили 1.477 легионеров из состава 19-й латышской дивизии войск СС.

130-й латышский (Ордена Суворова) стрелковый корпус РККА	Командир корпуса: - генерал-майор Детлав Бранткалнс (с июня 1944 г.). - генерал-майор Детлав Бранткалнс (с июня 1944 г.).
43-я гвардейская (Рижская) латышская стрелковая дивизия	Командиры дивизии: - генерал-майор Янис Вейкин (7 мая – 31 декабря 1942 г.); - генерал-майор Детлав Бранткалнс (2 января 1943 – 5 июня 1944 гг.); - гвардии полковник Альфред Калныньш (с 5 июня 1944 г.).
121-й гвардейский стрелковый полк	
123-й гвардейский стрелковый полк	
125-й гвардейский стрелковый полк	
94-й гвардейский артиллерийский полк	
308-я латышская стрелковая дивизия	Командиры дивизии: - генерал-майор Волдемар Дамбергс (июнь – 5 октября 1944 г.); - гвардии полковник М.Т.Калныньш (5 октября 1944 – июнь 1945 гг.).
319-й стрелковый полк	

¹⁹ Курпнек Г. Память. Диалоги неубитых солдат. С.179-180.

²⁰ Цифра в 300 тысяч человек приводится в книге: Свердлов Ф.Д. Освобождение советских прибалтийских республик. М.: Знание, 1984. С.51-52. В действительности эта цифра, скорее всего, была несколько меньше, так как по данным немецких историков, примерно треть из этих 300 тысяч (30 дивизий) были эвакуированы морем в Германию в течение января – мая 1945 года. См.: Типпельскирх К. История Второй мировой войны. Санкт-Петербург: Полигон, 1994. Том 2. 1943-1945. С.262-263.

323-й стрелковый полк	
355-й стрелковый полк	
677-й артиллерийский полк	
В разное время в оперативном подчинении корпуса находились 115-я, 26-я, 56-я, 332-я стрелковые дивизии.	

За годы Второй мировой войны восемь латышей были удостоены высшей советской военной награды – Звезды Героя Советского Союза²¹. Это не только воины 130-го стрелкового корпуса – Я. Вилхелмс, М. Орлов, Я. Райнберг, но и первый комендант Берлина генерал-полковник Н. Берзарин, генералы П. Зубов (Лагздыньш), Н. Душак, В. Клевцов, А. Слиц, Я. Фогель, военный инженер полковник Я. Берзиньш, политрук В. Витыньш (Витин), артиллерист лейтенант И. Круминьш, летчик старший лейтенант А. Груздыньш (Груздин), танкист майор С. Иванов и другие²².

К 1985 году это число выросло более чем втрое. Около 20.000 солдат и офицеров 130-го латышского стрелкового корпуса и латышских партизан были награждены орденами и медалями, а 28 из них (в том числе трое партизан – И. Судмалис (посмертно), О. Ошкелнс и В. Самсонс) стали Героями Советского Союза²³.

²¹ По данным на 1 ноября 1947 года. См.: Навечно в сердце народном. 1941-1945/ Автор текста и составитель В.И.Микельсон. Рига: Авотс, 1984. С.18.

²² Навечно в сердце народном. 1941-1945. С.19.

²³ Великая Отечественная война 1941 – 1945. Энциклопедия. С.398.

Надія Калініченко*

м. Кропивницький

ТРУДОВА ПІДГОТОВКА УЧНІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розкриваються аспекти трудової підготовки учнів у період Другої світової війни та в повоєнний період на території України. На численних архівних матеріалах аналізуються форми та роль праці сільських школярів під керівництвом вчителів для економіки країни (виробничі майстерні, суспільно корисна продуктивна праця, елементи професійної підготовки, гурткова робота).

Ключові слова: воєнний та повоєнний період, сільська школа, робота вчителів, політехнічна освіта, трудова підготовка учнів, продуктивна праця.

The article reveals aspects of labor training of students during the Second World War and in the postwar period on the territory of Ukraine. Numerous archival materials analyze the forms and role of rural schoolchildren's work under the guidance of teachers for the country's economy (production workshops, socially useful productive work, elements of professional training, group work).

Key words: war and post-war period, rural school, work of teachers, polytechnic education, labor training of students, productive work.

Вирішення сучасних завдань розбудови української національної освіти неможливе без урахування досвіду минулих поколінь, зокрема тих періодів вітчизняної історії, які відбувалися у складній суспільно-політичній обстановці.

У історіографії нагромаджено великий фактичний матеріал про розвиток освіти й культури в Українській РСР, зокрема про підготовку кадрів з вищою і середньою спеціальною освітою, про шкільну справу, будівництво культурно-освітніх установ. Серед них такі дослідники як О. Зубань, Л. Бондар Т. Васильчук, О. Замлинська, В. Мічуда та інші.

Метою даної статті є дослідження процесу трудової підготовки учнів сільської школи у воєнний та повоєнний період.

Плануючи і здійснюючи вторгнення в СРСР, Гітлер прагнув захопити простори й багатства Сходу, населення винищити або поневолити. За відомим планом «Барбаросса», війна мала закінчитись швидким і повним

* Калініченко Надія Андріївна, завідувач кафедри біології та методики її викладання, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, професор кафедри, професор, доктор педагогічних наук, Заслужений вчитель України.

розгромом Червоної Армії. Особливе місце у планах німецького диктатора на перші тижні війни відводилося захопленню України з її щедрими землями та сировинними ресурсами. Окупаційна влада проводила жорстоку політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення.

На базі колгоспів і радгоспів фашисти створили громадські збори й маєтки, де селян, як рабів, змушували працювати весь світловий день. Гітлерівці запровадили величезну кількість поборів з населення, вдавалися до мародерств і грабунків.

Протягом 1942–1944 років до Німеччини було примусово вивезено 2,5 мільйони українських юнаків і дівчат, яких на спеціальних ринках продавали, як худобу, підприємцям та бауерам. Населення України, дорослі й діти, яким вдалося евакуюватися, розділили всі труднощі воєнного лихоліття з народами інших республік. Діти, які перебували на окупованій території, не навчалися.

В умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) гостро постало питання підготовки учнівської молоді до продуктивної праці. Праця в промисловості потребувала різнобічних технологічних знань, умінь і навичок. Без оволодіння військовою технікою немислимі були служба в армії, ефективна участь у військових діях [1, 96–97].

Проблема політехнічної освіти і трудової підготовки підростаючого покоління стала кардинальною проблемою діяльності школи [2, 48–59].

У перші дні війни місцеві партійні, радянські й комсомольські органи, керівники шкіл, вчителі за власною ініціативою організовували школярів для надання допомоги колгоспам, радгоспам, промисловим підприємствам, транспорту. В кінці 1941 року в Москві при домоуправліннях були організовані перші виробничі майстерні. Вже в серпні 1942 року їх налічувалось 375, де працювало більше 16 тисяч підлітків. Майстерні організовувалися швидкими темпами по всій країні. І хоч матеріальна база в них була недостатня, не вистачало викладачів і майстрів, вони відіграли значну роль у трудовій підготовці учнів, були реальною допомогою фронту й народному господарству країни [6, 32].

Майстерні працювали за розробленим промфінпланом, який підлітки не лише виконували, але й перевиконували. Вони працювали в познавчальний час, оволодівали вміннями роботи з деревом і металом. Майстерні стали також ефективним засобом боротьби з бездоглядністю учнів.

3 липня 1941 року Наркомос РРФСР видав наказ «О привлечении учащихся VII классов к работам в сельском хозяйстве и на производстве». З врахуванням досвіду, напрацьованого в школах, була розроблена конкретна програма участі школярів у суспільно корисній праці.

У зв'язку з призовом в армію мільйонів працездатних чоловіків, сільське господарство залишилось на руках жінок і дітей.

У цих умовах виникла необхідність забезпечення певної професійної підготовки школярів до праці в сільському господарстві [6, 26].

Восени 1941 року, відповідно до розпорядження Наркомзему СРСР і Наркомосу РРФСР, у школах було введено навчання основам сільського господарства (VII-X класи) – 2 уроки в тиждень. А також у кінці навчального року учні залучалися до двотижневої виробничої практики.

Були розроблені й опубліковані відповідні навчальні програми, зорієнтовані на вимоги війни. Заняття вели переважно вчителі біології і фізики. У програми з природничих дисциплін у ці роки включалися військово-прикладні знання. На уроках фізики школярі вивчали принципи роботи двигунів танків, літаків, підводних човнів, з використанням електрики у військовій справі. Курс хімії активно застосовувався для підготовки учнів до протихімічної оборони, курс біології – для усвідомлення ролі праці в сільському господарстві. У навчальних програмах були вміщені рекомендації щодо проведення мінімуму виробничих екскурсій і підкреслювалось, що знайомство з виробництвом має проходити, головним чином, через суспільно корисну продуктивну працю. Трудова підготовка підлітків здійснювалася в умовах недостатньо кваліфікованих учителів, відсутності навчальних посібників. Навчати школярів доводилося на зношених машинах і обладнанні, не вистачало пального. Проте вже весною і влітку 1942 року на полях країни працювали 158 тисяч трактористів, 31 тисяча комбайнерів і водіїв, 8 тисяч машиністів сільськогосподарських машин [6, 12-48].

Навесні 1942 року газета «Правда» (24 березня) в передовій статті, присвяченій питанням виховання учнів в умовах війни, відзначала необхідність залучення підлітків, дітей для посиленої участі у весняно-літніх роботах у полі й на городах, у зборі металевого брухту, до роботи в майстернях, заготовки палива для своєї школи, надання допомоги сім'ям фронтовиків. Крім безпосередньої допомоги Батьківщині, – відзначалося в передовій статті газети «Правда», – праця виступає могутнім засобом виховання підростаючої зміни.

У кінці 1942 року (грудень) заняття з основ сільського господарства стали проводитись у позаурочний час, оскільки при скороченні загального навчального навантаження виділялися години на допризовну військову підготовку. У цей же час підготовка механізаторів сільського господарства стала проводитись на курсах і в групах індивідуального навчання при МТС в системі профтехосвіти. Трудова підготовка здійснювалася й засобами позакласної роботи. Гуртки, де школярі вивчали будову трактора, автомобіля, основи агрономії й зоотехнії, створювалися в ряді шкіл на звільнених територіях в Україні, Білорусії, Молдові. Проте умови роботи на спустошених німецькими загарбниками територіях були тяжкими:

заняття в три і навіть чотири зміни, відсутність матеріальної бази. Весь вільний час школярі віддавали суспільно корисній праці.

У роки війни ця праця стала важливою складовою системи трудової підготовки, виховання й політехнічної освіти учнів. Вона відігравала помітну роль і у вирішенні економічних завдань регіонів.

Крім цього, школи були майже на повному самообслуговуванні учнів. Вони ремонтували шкільні приміщення й навчальне обладнання, прибирали класні кімнати, заготовляли паливо, здійснювали благоустрій шкіл і населених пунктів, їх озеленення.

В умовах війни особливого значення набула діяльність тимурівських команд і шефська робота шкіл у госпіталях.

У роки Великої Вітчизняної війни система трудової підготовки й політехнічної освіти школярів дістала свій подальший розвиток. Було введено вивчення основ сільського господарства, у щоденне життя школи ввійшли виробничі екскурсії, організовувалась позакласна робота з агробіології, виріс виховний потенціал праці учнів, її суспільно корисна спрямованість. Широкого розповсюдження набули виробничі майстерні, гуртки автотракторної справи, водіння автомобіля. В 1942 році Центральна станція юних техніків провела огляд «Юні техніки на допомогу фронту», під час якого учні виготовляли обладнання для шкіл, займалися радіофікацією сіл, готували подарунки фронтовикам. В огляді брали участь більше 200 тисяч дітей [6, 31].

Трудова підготовка учнів дозволила підліткам замінити батьків і старших братів біля верстатів, сільськогосподарських машин і знарядь.

Учителі в роки війни несли величезне навантаження. Вони навчали дітей, разом з ними працювали на полях, виконуючи і перевиконуючи норми, турбувалися про їх харчування й відпочинок, вели пропагандистську й агітаційну роботу серед населення, інформували про положення на фронтах, випускали стінні газети й бойові листки. У звільнених від загарбників районах, вчителі проводили облік уцілілої житлової площі, перепис населення, облік дітей, яким належало навчатись у школі. Вони організовували населення на відбудову шкільних приміщень, разом із учнями виготовляли навчальне обладнання й посібники, заготовляли паливо. Важливим напрямком діяльності вчителів у роки війни було здійснення всеобучу [6, 45-48].

У повоєнні роки повсюдно не вистачало вчительських кадрів. Поповнення відбувалося за рахунок випускників середніх і вищих педагогічних закладів та системи короткотривалих курсів. Випуски спеціалістів з вищою і середньою педагогічною освітою в ці роки різко зменшились. У складних умовах війни найважливішим завданням учителів залишалася проблема підвищення якості знань і виховання учнів [6, 219, 335].

Уже в червні 1944 року постало питання підвищення кваліфікації вчителів. У постанові РНК СРСР «Про заходи щодо поліпшення якості навчання в школі» зазначалося, що одна з причин низької якості роботи школи – слабка теоретична і практична підготовка частини вчителів, недостатня методична допомога їм зі сторони органів народної освіти, обмаль методичної літератури. Органи народної освіти не проявляли належної турботи про підвищення кваліфікації вчителів. За даними Наркому, в 1943-44 навчальному році третина всіх учителів не мала відповідної освіти. Непоодинокими були випадки, коли в школі працювали вчителі, котрі не мали освіти навіть в обсязі восьмирічної школи [6, 45-48].

Основною формою підвищення кваліфікації вчителів у цей період стали педагогічні курси, а центрами методичної роботи – районні педагогічні кабінети й самі школи, де створювалися предметні методичні об'єднання. Відновили свою діяльність також «інститути об'єднання вчителів».

Ми проаналізували програми з біології, складені методистами для вчителів семирічної й середньої школи з підвищення їх кваліфікації, які включили розділи з агробіології, організації навчально-дослідних пришкольних ділянок, зокрема: план ділянки включав розміщення культур, роботу на навчально-дослідній ділянці по сезонах, тематику робіт юних натуралістів [7]. Програма сприяла вдосконаленню як теоретичної, так і практичної підготовки вчителя до змістовної, цілеспрямованої роботи з дітьми.

У роки війни умови життя вчителя, як і всього народу, були тяжкими: не вистачало продуктів харчування, не завжди вони видавалися навіть по картках. Погано було із забезпеченням одягом і взуттям. Паливо для шкіл та обігріву житла доводилося заготовляти самотужки.

Тому уряд прийняв ряд постанов про поліпшення матеріального забезпечення вчителів. Це постанови про підвищення вчителям заробітної плати, про поширення на них Положення про пенсійне забезпечення за вислугу років (1943 р.), про порядок забезпечення продуктами й промисловими товарами. Вчителі користувалися перевагами при наданні житла. Місцевим органам народної освіти вказувалося на необхідність бережливого відношення до часу вчителя, створення йому сприятливих умов для підготовки до уроків і підвищення кваліфікації.

Проте на практиці ці постанови й рекомендації гальмувалися місцевими бюрократичними органами влади.

Партія й уряд відзначили діяльність ряду вчителів у роки війни. Указом Президії Верховної ради СРСР від 14 грудня 1944 року більше 5 тисяч учителів і керівників народної освіти були нагороджені орденами та медалями за успішну, самовіддану роботу з навчання й виховання дітей.

На основі аналізу архівних матеріалів районних учительських конференцій: протоколів, доповідей, запитів, постанов, інформацій, доповідних

записок – у нас є можливість простежити напрямки діяльності та трудової підготовки учнів сільської школи в 1947–48 і подальших повоєнних роках у центральних регіонах України. Обласний відділ народної освіти розпочав роботу в місті Кіровограді 20 січня 1944 року. До 7 звільнених районів було надіслано працівників відділу для організації роботи шкіл і проведення вчительських конференцій. За короткий період було обстежено стан шкільних приміщень та відкрито 259 шкіл (217 шкіл в області було знищено, 831 зруйновано).

У січні 1945 року вже працювали 1063 школи, у яких 6300 вчителів навчали й виховували 163500 школярів.

Відновили свою роботу педагогічний та вчительський інститути, 28 технікумів і спеціальних шкіл, 14 дитячих будинків. Ситуація з педагогічними кадрами була вкрай складною. Багато вчителів загинули на фронтах та в партизанському підпіллі.

На основі аналізу архівних джерел нами відслідковані особливості дитячої праці та найсуттєвіші напрями роботи сільської школи в повоєнний період. Окремі документи, зберігаючи стиль викладу, подаємо нижче.

Новомиргородський район. Вчителі самі працювали в бригадах – косили, в'язали, збирали з дітьми колоски, яких назбирали 3600 кг [7, 3-7].

Великовисківський район. Силами вчителів та учнів було обкопано й побілено сад, вимито 450 ховрашків, зібрано 780 кг колосків. Учнями вироблено понад 150 трудовнів. «Але працювати треба ще більше, щоб наші колгоспи стали більшовицькими, а колгоспники – заможними», – закликала вчителька Барабан з Петрівської початкової школи [7, 10-11].

Підвисоцький район. Учителі надали фізичну допомогу колгоспам. Учитель Доценко А.І. за час збиральної кампанії виробив у колгоспі 50 трудовнів [3, 59].

Олександрівський район. Учителі прийняли рішення: домогтися перед районними організаціями виділення кожній школі землі площею в 0,5 га «для дослідної ділянки високого врожаю» [7, 73].

Учні Івангородської семирічної школи цього ж району взяли активну участь у деревонасадженні та в зборі колосків [7, 83].

Піщанобрідський район. Павлишин А., вчитель Піщанобрідської початкової школи, у своєму виступі зазначив, що проведена з народом ідейно-виховна робота у дусі радянського патріотизму сприяла «...позвищенню производительности труда колхознику: выпустили 6 стенгазет, 16 учеников выработали 600 трудовней, учителя провели лекции на научные темы».

У 1947 році вчителями цього району було зібрано колосових та пізніх культур з площі понад 500 га. Весною знищили 28 325 ховрахів. Зібрали 10 центнерів посівного матеріалу. За літній час 1948 року учні виробили 12000 трудовнів, учителі – 315. Учні Піщанобрідської середньої школи

№2 виробили 3496 трудоднів. Учень V класу цієї школи Бубліков Микола виробив 110, учень V класу Завтур Олександр – 120, учениця IX класу Чолпан Віра виробила 103 трудодні. Бубліков і Завтур виконували денну норму на міжрядному обробітку посівів на 142%, а учениці IX класу Осадча Ганна, Чолпан Віра, Петрова Марія та інші нав'язували за годину 100 снопів [7, 92-100].

Устинівський район. Зверталась увага вчителів біології на забезпечення викладання «у тісному зв'язку з виробництвом колгоспів і радгоспів, надання їм допомоги у виконанні поставлених перед сільським господарством завдань» [7, 128].

Кам'янський район. Визначаючи завдання на 1948-49 навчальний рік, завідуючий Кам'янським райвно пунктом 7 зазначив: «Кожна сільська школа повинна тримати тісний зв'язок з передовими ланками колгоспів, з тваринницькими фермами, брати шефство над молодняком. Організовувати роботу на пришкольніх ділянках, прививати дітям любов до сільського господарства, до боротьби за високі Сталінські врожаї» [7, 170].

На звільненій від німецько-фашистських загарбників території відновлювали роботу загальноосвітні та професійні навчальні заклади [634]. Наскільки це було складно і яку відповідальність та навантаження несли педагоги й вихованці, можна простежити на прикладі Бобринецької сільськогосподарської школи. Тікаючи в березні 1944 року з Бобринця, фашисти зруйнували основний корпус школи, майстерні, цехи, знищили обладнання й техніку.

Проте вже через місяць школа за рекомендаціями МТС прийняла на навчання 100 осіб підлітків з освітою 3-5 класів. У навчальних класах та гуртожитках через відсутність коштів на двері, вікна, скло, частину їх замурували. Лави і столи збили з того матеріалу, який вдалося зібрати.

Вся документація, класні журнали велися на старих газетах, журналах, шпалерах. Крейда теж була проблемою. Гуртожиток був майже непридатний для житла, тому учні жили на приватних квартирах, харчувалися за власні кошти, жили впроголодь. Навчання велося у 2-2,5 зміни. Навчальною програмою половина часу передбачалась на практичні роботи, тому школі виділили 70 гектарів землі, що давало можливість учням проводити весь комплекс сільськогосподарських робіт під керівництвом майстрів. Під час виробничої практики, яка проходила в МТС, вони вчилися ремонтувати сільськогосподарські машини та знаряддя. Школа готувала трактористів, механіків, комбайнерів, електриків, а згодом водіїв автомобілів, трактористів-дизелістів, спеціалістів з механізації тваринницьких ферм та бригадирів тракторних бригад. Потреба у спеціалістах цього профілю була настільки велика, що вже в 1946-47 роках план підготовки кадрів було збільшено до 400 осіб [7].

Як бачимо з архівних джерел, дитяча праця була вагомою часткою у відновленні розореного війною сільського господарства. Вчителі працювали разом із дітьми, працювали самі в колгоспах, читали лекції та доповіді, випускали стінгазети й бойові листки, брали участь у художній самодіяльності; мали бути прикладом в організації навчально-виховного процесу на уроках і в позаурочний час.

Використані джерела та література:

1. Аблаев Э. А. Трудовое воспитание учащихся в годы Великой Отечественной войны // Э. А. Аблаев. Советская пед. 1986. № 3. С. 96–97.
2. Вопросы трудового воспитания и политехнического обучения в истории советской педагогики и школы // редкол. М. Г. Хитарян (отв. ред.) [и др.]. М.: Московский обл. пед. институт им. Н. К. Крупской, 1980. 101 с.
3. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд 3175, опис 6, дело 832. Доповідна записка секретарю Кіровоградського обласного (сільського) комітету КП України тов. Кириченку М.К. 9/ІІІ. 64 р. № 589. Арк. 87.
4. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд 3175, опис 6, дело 832. Фонд 3175 опис 6, дело 832. Довідка про навчально-виробничу бригаду Першобірчанської середньої школи Олександрівського району від 14/ІІ-64 р. № 387. Арк. 63-64.
5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, 1941-1961 гг. // под. ред. Ф. Г. Паначина; АПН СССР; НИИ общ. педагогики. М.: Педагогика, 1988. 272 с.
6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, 1961-1986 гг. // [отв. ред. Ф. Г. Паначин и др.]. АПН СССР; НИИ общ. педагогики. М.: Педагогика, 1987. 414 с.
7. Державний архів Київської області, м. Київ. Ф. 4789, оп. 4, арх. 64. 181 арк. Методические указания, письма и циркуляры по организации учебной работы, проведению учительских совещаний. 1954 г.

Леонид Терушкин*

г. Москва

ПИСЬМА ЕВРЕЕВ-ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КРАСНОЙ АРМИИ ПЕРИОДА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Статья посвящена проблеме выявления, сбора и изучения писем воинов Красной Армии еврейского происхождения, которые принимали участие в боевых действиях против нацистской Германии и ее союзников, в статье автор анализирует содержание нескольких писем военнослужащих-евреев о боевых действиях на территории Германии, первых послевоенных днях в поверженном Рейхе, осознании Победы над гитлеровцами и отношении к союзникам, немецкому населению, а также перспективах возвращения домой.

Ключевые слова: история Второй мировой войны, евреи-воины Красной Армии, советско-германский фронт, Победа над нацизмом, эпистолярный жанр.

The article is devoted to the problem of identifying, collecting and studying letters of soldiers of the Red Army of Jewish origin who took part in the hostilities against Nazi Germany and its allies. In the article, the author analyzes the contents of several letters of Jewish soldiers about the fighting in Germany, the first post-war days in the defeated Reich, awareness of the Victory over the Nazis and the attitude towards the Allies, the German population, as well as the prospects of returning home.

Keywords: history of World War II, Jewish soldiers of the Red Army, Soviet-German front, Victory over Nazism, epistolary genre.

История еврейского народа периода Второй мировой войны традиционно ассоциируется с понятием «Холокост», которое включает в себя представления о евреях как жертвах нацистской политики геноцида по отношению к определенным этническим группам.

Однако роль евреев, составлявших значительную и активную часть населения СССР, далеко не исчерпывалась ролью жертвы. В составе Красной Армии было более 500 тысяч бойцов еврейского происхождения, которые наравне с солдатами и офицерами других национальностей успешно участвовали в боевых действиях, были удостоены различных советских наград, в том числе и высших.

Среди них можно и нужно вспомнить как тех, кто не дожил до окон-

---

* Терушкин Леонид Абрамович, заведующий Архивным отделом Российского Научно-просветительного Центра «Холокост».

чательной победы над нацизмом, так и тех, кто сражался в последних боях на территории Германии и Австрии, участвовал в штурме Берлина. Их эмоции и размышления нашли свое отражение во фронтовых дневниках и в письмах, отправленных ими домой. Уникальность этих источников состоит в том, что они написаны в разгар последних сражений войны. Письма и дневники писались «здесь и сейчас» и, в отличие от воспоминаний и мемуаров, не подвергались редактуре и в послевоенные годы.

Большинство авторов, письма которых анализируются в данной статье, непосредственно участвовали в Берлинской операции, также боях в немецкой Прибалтике (Восточной Пруссии) или в прибалтийском регионе вообще. Это военнослужащие Красной Армии Семен Мостов, Эфраим Генкин, Лев Городенский, Евсей Кругликов, Александр Эйнгорн, Эммануил Казакевич, Аркадий Липец.

Письма братьев Соломона и Ефима Гринкругов написаны в Восточной Пруссии. Будущий писатель Евгений Войскунский застал последние дни войны в Финляндии. Они не участвовали в битве за Берлин – в их письмах интересен «взгляд издалека», отклик на информацию с передовой, которую передавало Советское информбюро, ожидание сообщения о взятии Берлина и завершении войны.

Яков Попелянский, служивший врачом в авиационном полку, также лично не участвовал в штурме столицы Рейха, но оказался в ней сразу после капитуляции берлинского гарнизона.

Особняком стоит письмо Анны Сегалевич. Это письмо из Москвы – сыну на фронт. Такие письма сохранялись на порядок реже, чем отправленные в обратную сторону, с фронта домой, ибо уберечь их в полевых условиях удавалось редко.

Фронтовики – авторы приведенных нами писем и дневников – были представителями разных военных специальностей и родов войск, имели звание от ефрейтора до полковника. Это люди разных возрастов и даже разных поколений. Довоенные биографии некоторых из них умещались в пару строк. А другие, как известный писатель Эммануил Казакевич, были уже вполне состоявшимися людьми.

Младший сержант Лев Городенский был самым молодым в нашей подборке. Однако в ходе войны он успел побывать на разных фронтах и даже в штрафной части, получил пять ранений, а потому имел уже большой жизненный опыт.

Самым возрастным из авторов данной подборки писем стал заместитель командира 90-й стрелковой дивизии 2-го Белорусского фронта, кадровый военный, участник Гражданской войны, помнивший еще германскую оккупацию 1918 г., гвардии полковник Евсей Кругликов, который родился в 1902 г.

Авторы, чьи свидетельства мы публикуем ниже, до войны жили в Москве, Биробиджане, Баку, Ростове-на-Дону, на Брянщине и Смоленщине, в Удмуртии, в Белоруссии и Украине. Многие из них были выходцами из тех мест, которые были оккупированы нацистами в 1941–1944 гг.

Почти каждый из авторов писем потерял родных, близких, а также своих друзей, которые погибли на фронтах, умерли в блокадном Ленинграде или же были расстреляны нацистами и их пособниками только за то, что они евреи. Так, у Семена Мостова на передовой погибли три брата. У Евсея Кругликова один брат погиб под Сталинградом, другой вернулся с войны инвалидом.

Жена и дочь Соломона Гринкруга были уничтожены нацистами в Белоруссии, под Минском. Неудивительно, что в его письме от 9 мая радость идет рука об руку со скорбью. Увы, шансы остаться в живых на фронте у евреев-воинов Красной армии были куда выше, чем у их родных и близких, оказавшихся в оккупации.

Каковы же были первые впечатления от вражеской земли у тех, кто вынес на себе страшные тяготы войны – и как еврей, и как боец Красной армии? Полковник Евсей Кругликов, в письме домой от 23 апреля пишет: «Из Данцига на машине я поехал в немецкую Померанию... Мне кажется, что все немецкие города так же мрачны, как и города Восточной Пруссии».

Гвардии майор Семен Мостов, уроженец Витебской губернии, политработник 9-го гвардейского артиллерийского полка 1-го Белорусского фронта, писал в дневнике от 24 апреля: «Поехали по направлению Берлина. Ехали через Кюстрин, от города буквально ничего не осталось, одни развалины, как-то страшно смотреть... За Одером нашли районы последних боев. Видно, что бои шли ожесточенные. Танков подбитых масса. И все вдоль берлинского шоссе».

Удивительно, но многие за разбитыми кирпичными стенами, за поореженным железом, за всеми свежими следами войны замечали и непреодолимую красоту природы. В тот же день Семен Мостов пишет: «Переехали Одер. Широкая красивая река». Младший сержант Лев Городенский подмечает в письме родителям от 14 апреля: «Цветут деревья и цветы...» Правда, не без злой иронии он добавляет: «...но не для тех, кто их посадил, а для нас».

В Германии бойцы Красной армии встречали не только еще сопротивляющегося или сдающегося в плен противника и местное население, но и последних уже освобождаемых узников нацизма. Подполковник медицинской службы, харьковчанин Александр Эйнгорн, рассказывает в письме: «Навстречу движутся тысячи групп с сияющими лицами и разноцветными флажками. Идут и французы с трехцветными тряпками, и аме-

риканцы со своими звездочками, бельгийцы, голландцы и многие другие. Все они спешат к своим домам».

В своих письмах освободители часто не могли удержаться от сравнения германского уровня жизни со своим довоенным. Лев Городенский 13 апреля делал аккуратный намек в письме родителям: «Мы живем сейчас в одном городе, дом целый, обстановка, посуда, топливо, вода, скотина, запасы продуктов – всё цело. Живем так, как не жили дома».

Впрочем, уже 19 числа он уточняет: «В общем, эта жизнь уже надоела: всё хорошее, вкусное, особенное. Хочется попроще, как-то ближе принимается наша махорочка, чем эти пахучие сигары, вообще дух немецкий здесь сидит во всей обстановке, и поэтому, если среди этой обстановки увидишь что-нибудь типично русское, то оно кажется приятнее».

Наконец, 30 апреля Городенский подводит некоторый итог своим впечатлениям: «Кое-что есть в Германии хорошего и красивого, но это всё равно за чужой счет, за чужой пот, за чужую кровь. Скоро мы вернемся на Родину с победой, и не надо нам Германии с ее показной красотой, культурностью».

Самый упоминаемый авторами писем топоним в те дни – Берлин. За день до начала Берлинской операции, 15 апреля, ефрейтор-связист Соломон Гринкрут, предвидя стратегическое наступление, писал из Восточной Пруссии своему родственнику, известному фотографу Давиду Минскеру: «Обидно, что, наверное, не придется участвовать в финале, т. е. непосредственном участии – водружении Знамени Победы над Берлином».

Начало наступательной операции шло для Красной армии очень тяжело, и потому даже Совинформбюро сообщит о самом факте ее проведения лишь на пятый день боев, 21 апреля. В Финляндии, на советской военно-морской базе Порккала-Удд, военный корреспондент Евгений Войскунский отзывался на услышанную им сводку в письме жене: «Наши войска ведут бои в пригородах Берлина. Даже не верится, что война кончается – так крепко вошла она в сознание».

А те, кто сам пробивал дорогу на Берлин, ежедневно считали километры до столицы Рейха. «Несмотря на сильное сопротивление врага, наши воины рвутся вперед и громят немецких гадов, с каждым днем все новые и новые города занимают с тяжелыми жаркими боями. Много прошла наша боевая машина, но это ничего, хватит добить фашистского зверя. До скорой встречи» – писал домой гвардии старшина, командир САУ 355-го тяжелого самоходно-артиллерийского полка Аркадий Липец. Эвакуировавшись со всей семьей в 1941 г. из Харькова, он ушел на фронт из Сарапула вместе с братом Константином. Константин погиб осенью 1943 г. А 27 апреля 1945 г. у города Ниски в Германии погиб Аркадий. Письмо родителям прислал его фронтовой друг Виктор Гончар, который

его и похоронил: «Привет с фронта! Дорогие родные моего друга Аркадия. Вам будет страшно, что незнакомая рука пишет вам письмо. Я первый друг Аркадия вместе служили, вместе воевали. Я боюсь вам сказать, что ваш сын Аркадий погиб смертью храбрых в боях за нашу Родину. Вы не очень волнуйтесь, война ничего не поделаешь, ведь война без убитых не бывает...»

24 апреля в дневнике подполковник Мостов записал: «Остановились в г. Ванзее, что вост[очнее] Берлина, 20 км. Это уже пригороды Берлина. Этот городок почти целый. Расположили неплохо. Но пробудем здесь совсем мало. Ведь Берлин уже окружен, и стоять здесь не придется».

Он не знал, да и едва ли мог знать тогда об историческом значении того места, где он в тот день находился. Здесь, на Ванзейской конференции в январе 1942 г., гитлеровцы, как им тогда казалось, приступили к «окончательному решению еврейского вопроса».

«Лозунг один: даешь Берлин! Дивизию посадили на машины и бросили в пробитую брешь на Берлин». «А ведь войска Жукова сегодня как будто ворвались в предместья Берлина!» Это цитаты из дневника капитана Эфраима Генкина, уроженца Смоленщины. Записи сделаны 21 апреля в Лойбсдорфе.

А через десять дней, 1 мая, Генкин запишет: «Берлин распят. Распят, как и Пруссия, Померания, Силезия, как вся Германия, где только успел ступить русский сапог». «Там, где есть хоть 1 душа немецкого происхождения, – вывешивается белый флаг. Это – символ сдачи. В Берлине несколько миллионов мирных жителей. Живут они в руинах. В Берлине голод».

Берлинский гарнизон капитулировал 2 мая. «Сегодня завершено уничтожение окруж[енной] группировки юго-вост[очнее] Берлина. Ночью я слушал приказ о капитуляции Берлина. Это очень радостная весть. Теперь конец войны уже явно близок» – гласила фраза из дневника Семёна Мостова.

«Война больше 10-15 дней не продлится» – уверенно писал гвардии младший лейтенант Ефим Гринкнут 2 мая 1945 г.

На следующий день в поверженном городе побывает капитан медицинской службы из 113-й бомбардировочной авиадивизии уроженец Винничины Яков Попелянский. «3 мая я был в Берлине, это был первый день после взятия его. Тогда, по существу, был праздник победы, и там я это ощутил особенно остро. Особенно остро я ощутил праздник (о, какое ликование было в тот день в разбитой и жалкой столице)» – писал он 10 мая 1945 года в Москву своей невесте. Яков Попелянский еще не знал, что для него боевой путь завершится на Дальнем Востоке, в Маньчжурии.

После капитуляции Берлина, а затем и всей Германии, авторы писем и дневниковых заметок могли внимательно взглянуть в противника.

Немецких солдат и офицеров тогда еще трудно было назвать «бывшим» врагом. Медик 1104-го стрелкового полка гвардии майор Александр Эйнгорн писал домой 9 мая 1945 года: «Мимо нас идут пыльные, угрюмые серо-зеленые колонны. Это гонят тысячи фрицев, пытавшихся убежать на ту сторону Эльбы. Их не приняли американцы, и теперь они плетутся, склонив головы, на восток».

Ему вторит в тот же день Соломон Гринкруг:

«Поздравляю с Днем Победы. Дожили мы все же до него. Печально только, что не дожила до этого моя семья. Как тяжело это переносить именно сейчас...

Война кончена, гитлеровские головорезы под страхом окончательной гибели в случае дальнейшего сопротивления, сложили оружие. Вот они бредут колоннами противные рожи. Досталось им крепко в последнее время. Это уже не те фрицы, которых мы видели раньше. И так с ними покончено раз и навсегда, будь они прокляты.

Сейчас вечером у нас проходит такой салют из всех видов оружия и иллюминация, что Москва может позавидовать. Представляю себе ликующую Москву».

Впервые увиденные жители Германии, поначалу тоже не вызвали особых симпатий. Лев Городенский 13 апреля писал родителям: «Население смотрит на нас с боязнью, несмотря на то, что мы к ним даже не притрагиваемся». 19 апреля он же замечает: «Иногда бывает даже противно смотреть на этих «фрау» в мужских штанах и с какой-то низкой, заискивающей улыбкой».

Цитата из письма Евсея Кругликова жене и дочери в Москву от 23 апреля гласит: «На территории Западной Польши видел я много верениц немцев и немок (Frau), шествующих со своим scarбом из Польши в другие места. Наконец-то и они узнали, что такое война». И далее он добавляет: «Чистокровные арийцы (и арийки) так же мрачны, как и их дома. Теперь-то они начинают понимать, что затеяли недоброе дело и расплачиваются за него, хотя полная расплата еще впереди».

Живой интерес у советских воинов вызывали союзники по антигитлеровской коалиции. «Скоро думаю увидеть союзных солдат» – с интересом писал Лев Городенский 14 апреля 1945 года.

«Война в Европе скоро окончится. Я тоже так думаю, да и все так думают. Мне бы очень хотелось еще побалакать по-английски, рассказать им обо всём», – писал 28 апреля Ефим Гринкруг.

Александр Эйнгорн 9 мая сообщил жене: «Мы уже третий день не воюем, вышли к Эльбе, соединились с американцами».

В тот же день Эммануил Казакевич в своем письме делает пометку: «На Эльбе. В день Победы». Судя по письмам в день Победы чувства солдат и

офицеров были противоречивы. Тот же Казакевич писал: «Вспомнил я и о друзьях, погибших в сражениях этой войны или пропавших без вести».

Не мог полностью предаться ощущению праздника и Соломон Грин-круг: «Печально только, что не дожидла до этого моя семья. Как тяжело это переносить именно сейчас...» Да ведь и 9 мая смерть была еще рядом.

Эфраим Генкин в день Победы писал в дневнике: «г. Лёбау. Ну, вот война и кончилась. Собственно, это только официально. Сумасшедшие немцы продолжают стрелять. Сегодня они обстреляли меня в дороге. (Как обидно было бы умереть в «последний» день войны.) Это долгожданное сообщение застало меня в небольшом германском городке Лёбау, недалеко от чехословацкой границы. Весь день гремело «ура» и салюты. Не было ни одного трезвого солдата. А вверху плывут самолеты бомбить «непокорных» фрицев, а впереди где-то стрельба... Вот и Чехословакия. Горы, горы. Очень красиво. Здесь в крайнем уголке Силезии только что узнали, что такое война. Здесь есть электричество, водопровод, газоны. Все это в полном порядке. Итак, война кончилась. Прекратилось бессмысленнейшее убийство! Верить ли?»

Как верно заметил 10-го числа в письме невесте Яков Попелянский, подлинное осознание Победы должно было прийти позднее: «Появляются отдельные мысли, образы войны, аналогии, сравнения, но через некоторое время только мы осознаём, что это за день – 9 мая 1945 г.»

Подлинно праздничным было письмо Александра Эйнгорна от 9 мая: «С Победой! С окончанием войны! Со скорой встречей!» Офицер откровенно радовался окончанию войны: «Сегодня празднуем в красивом немецком поместье. Разместились прекрасно. Сейчас готовим к вечеру зал помещика. Будет общий торжественный ужин. Выпьем за Победу».

Сильным мотивом было стремление домой. Победителей ждали жены и невесты, дети и родители. Москвичка Анна Евсеевна Сегалевич не видела родного сына Евсея Гохмана даже не четыре военных года, а пять лет – с тех пор, как он был призван в 1940 г. Слушая сводки с фронтов, она считала и дни, и километры, и каждый день ждала писем. «Дорогой сыночек! Я счастлива каждый раз, получив от тебя весточку. Твои письма такие хорошие, они меня согревают. Сыночек, постарайся описывать всё пережитое... Я и мои друзья убеждены, что у тебя писательский талант, и все советуют, чтобы ты это постарался воспитать в описании пережитых тобой событий» – писала она, – ...Твои письма – это самая большая радость для меня». Старший сержант, начальник наблюдательного поста 55-й отдельной роты ВНОС Евсей Гохман закончил войну в Австрии. 9 мая 1945 г. он писал домой:

«Победа!!! Полная и окончательная. Это нельзя передать словами. Наш лексикон ещё слишком беден. Хочется сделать что-то из ряда вон

выходящее. В общем, не могу передать всех тех разнообразных чувств, которые сейчас бушуют во мне. Я безмерно рад, даже слишком рад. Моментами кажется, что это происходит не наяву, но трезвая, всегда трезвая, действительность возвращает меня на землю.

Война кончилась! Как мы долго ждали этих двух простых слов. Сколько счастья и надежд принесли нам эти слова! Сколько бодрости они в нас влили! Если б вы знали, до чего хорошо жить. Работать на благо нашей любимой родины, любить, мечтать. В этом и заключается счастье. Теперь я уже твёрдо знаю, что всё это у меня впереди, в недалеком будущем. Скоро, очень скоро не буду видеть ни немцев, ни австрийцев, ни прочей... Надоело быть в чужих краях. Я сыт ихней «цивилизацией» по горло. Скорей домой, скорей в Москву! Подведу небольшой итог. Я с боями прошёл часть Румынии и часть Югославии, Венгрию, часть Австрии. Проехал Болгарию с востока на запад. Правда, нашему фронту не пришлось быть в Германии. Но, что поделаешь. Я солдат.

Приказ есть приказ. Выше себя не прыгнешь. Немного обидно. Довелось мне быть в Бухаресте, Софии, Белграде, Будапеште и в Вене. Видел всякое. Приеду – расскажу».

Эммануил Казакевич мечтал 9 мая: «А душа рвется домой, в ликующую Россию, к вам». Яков Попелянский с энтузиазмом писал в тот же день: «Когда мы снова вернемся в Москву, мы встретим ласковые взгляды ваши, милые, до боли милые взгляды любимых очей, мы на радостях будем немножко неуклюжи, чуть растеряемся в хмеле праздника».

Евгений Войскунский обращался к жене 11 мая: «Поздравляю тебя с победой, с долгожданным и светлым праздником. Даже как-то не верится, что война кончена и снова настала мирная жизнь...»

Не случайно хочется завершить эту подборку письмами Казакевича, Попелянского и Войскунского. После войны к ним придет не только боевая слава. Военная повесть Эммануила Казакевича (1913–1962) «Звезда» принесет ему в 1948 г. Сталинскую премию, выдержит свыше 50 переизданий и дважды будет экранизирована.

Евгений Войскунский, доживший до 98-лет также станет популярным писателем, патриархом советской фантастики, автором военной прозы.

Яков Попелянский (1917–2003) впоследствии стал известным врачом, профессором медицины, автором фундаментальных работ по неврологии.

Весна 1945 г. нашла свое яркое отражение в письмах и дневниках воинов Красной армии. Потому Центр «Холокост» постоянно уделяет большое внимание вопросам поиска, изучения и публикации писем и дневников евреев периода Второй мировой войны и Холокоста. В майском номере 2020 года берлинской русскоязычной газеты «Еврейской панорамы», в серии публикаций под названием «Авторы Победы» в российских

и израильских СМИ в апреле-мае 2020 года сотрудникам Центра удалось рассказать о чувствах, переживаниях и впечатлениях евреев – солдат и офицеров Красной армии, встретивших победную весну 1945 г. Впрочем, не только воинов-евреев.

В 2007–2019 гг. Центром «Холокост» было издано пять выпусков сборника «Сохрани мои письма...». Работа продолжается и сейчас. Немаловажно, что письма, дневники, фотографии и личные документы военного времени (в оригиналах или в электронных копиях) поступают в архив Центра в том числе и от русскоязычных граждан Германии, США, Канады, Израиля, Латвии. Это – часть большой многолетней программы, состоящей из изучения, поиска, публикаций, всестороннего использования писем и дневников евреев в период Второй мировой войны и Холокоста, от предвоенных до первых послевоенных лет: весточек с фронта, на фронт, из эвакуации, с оккупированных и освобожденных территорий, из концлагерей. Такая всемирная еврейская переписка, включая СССР, Европу, Америку, Южную Африку. И из этих стран тоже писали родным в СССР.

Хочется обратиться к уважаемому читателю. Если в Вашем домашнем архиве хранятся письма и дневники военного времени (вне зависимости от их содержания), фотографии, рисунки, личные документы или воспоминания – пожалуйста, отсканируйте их и пришлите в Архив Центра «Холокост» по адресу электронной почты: arch-holofond@mail.ru.

Використані джерела та література:

1. По материалам сборника «Сохрани мои письма», вып.1-5. и Архива НПЦ «Холокост».

ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДОЦТВА ЗЛОЧИНІВ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ ТА ЇХ ПОСІБНИКІВ ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Серед численних документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області, важливе місце займають документальні свідчення злочинів німецьких та румунських окупантів та їхніх посібників на території області. У більшості випадків це акти органів радянської влади, партійних органів, місцевих управлінь Народного комісаріату внутрішніх справ та Народного комісаріату державної безпеки, які були складені у результаті більш або менш ретельного розслідування злочинів окупаційної влади безпосередньо після визволення районів та міст Кіровоградської області. Для розслідування на території області створювалися комісії, які за дорученням Надзвичайної Державної Комісії провадили розкопки поховань жертв ворожої окупації, про що створювали відповідні акти. На жаль, ці акти часто коригувалися через втручання органів партійної влади. Так було з актом комісії по м. Кіровограду, де початкова розрахункова кількість жертв у 22740 осіб була з невідомої причини волонтаристськи збільшена до 72 тис., незважаючи на те, що і початкова кількість загиблих була вражаюча відносно розмірів та значення м. Кіровоград. Так само стан ексгумованих тіл та їхня кількість і характер поховання свідчив про злочинний характер діяльності окупантів на території районів області і обласного центру. Саме тому акти районних, міських та обласної комісій складають непересічну історичну цінність і є вагомим джерелом вивчення історії Другої світової війни на території області.

---

* Публікація Олега Бабенка, Тетяни Гончарової, Вадима Колечкіна.

**Акти розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів
на території м. Кіровоград (мовою оригінального документу)**

АКТ

1944 г. апреля 19 дня

Комиссией в составе зам. нач. УНКВД по Кировоградской области майора гос. безопасности т. Чмелева Андрея Степановича, ст. опер. уполномоченного УНКВД по Кировоградской обл. Кизийова Тихона Зиновьевича, ст. лейтенанта гос. безопасности Терпиника Константина Никитовича, священника православной Преображенской церкви г. Кироваграда Мочульского Николая Михайловича, медицинских экспертов врача-хирурга IIIСовбольницы г. Кироваграда Палка Владислава Станиславовича, глав. врача III Совбольницы т. Чвалинского Адама Андельмовича, по поручению Чрезвычайной Государственной Комиссии произвели осмотр мест захоронения немецко-фашистскими захватчиками трупов расстрелянных и замученных пытками советских граждан г. Кироваграда.

Комиссией установлено, что к западу от г. Кироваграда на расстоянии 8 клм и к северо-западу от г. Кироваграда на расстоянии $\frac{1}{2}$ клм в балке обнаружены 2 оврага с общим объемом 1788 м³. В этих 2х оврагах зарыты расстрелянные и замученные советские граждане подозреваемые в участии в партизанском движении. Принимая во внимание большую скученность трупов и расположение их в 5-6 слоев комиссия предполагает, что в этих двух оврагах зарыто 7500 трупов. Для установления причин смерти, а также времени расстрела из общего числа трупов было эксгумировано 200. При эксгумации установлено, что трупы расположены один на другом в 5-6 слоев.

Все трупы расположены ногами к входу в овраг и головами к тупику оврага. Большинство трупов находилось в положении на животе лицом вниз. Все трупы одеты, большинство в верхнюю теплую одежду. У всех мужчин руки связаны кзади проволокой. В карманах одежды обнаружен хлеб, столовые ложки, табак, куски русских и немецких газет для курения, расчески, перчатки.

По состоянию трупов и одежды можно заключить, что расстрелы произведены в первых числах января 1944 г.

Все погибшие люди были расстреляны в затылок за исключением некоторых, которые были убиты холодным оружием с повреждением черепа и лица. Входные отверстия <...> у всех в затылочной области, а выходные в области лица. Большинство выходных отверстий рваные <с большим> дедиктом мягких тканей, костей и мозга. Кроме огнестрельных ранений обнаружены ушибленные раны на лице, груди и спины нанесенные холодным оружием.

Из числа расстрелянных и замученных советских граждан были опознаны родными и знакомыми следующие трупы:

- 1) Сидоренко Петр Дмитриевич опознал свою дочь Ткач Нину Петровну 1916 г. рождения;
- 2) Молодинов Александр Савелич опознал труп своей жены Липовченко С.С. 1906 г. рождения;
- 3) Малодюкова Александра Савельевна опознала труп Полинцевой Нины;
- 4) Горский Николай Григорьевич опознал труп своей жены Мамильки Галины;
- 5) Могилевская Вера опознала труп мужа Рожковского Ивана Филипповича;
- 6) Федоров Василий Васильевич опознал свою жену и сестру;
- 7) Кулешов опознал сестру и зятя;
- 8) Белоусова опознала сестру;
- 9) Жабова Д.Т. опознала дочь;
- 10) Полищуков Иван Иванович опознал жену.

Все эти люди были замучены и расстреляны немецкими бандитами за подозрение в участии в партизанском движении.

Кроме вышеуказанных оврагов, комиссией обнаружено 3 могилы возле первого моста от Кировограда по ровенской дороге где зарыто 1800 трупов.

На северной окраине предместья Ново-Алексеевка обнаружено 2 могилы, где зарыто 2400 трупов.

По Преображенской улице г. Кировограда возле дома бывшей птицебазы обнаружены могилы где зарыто 80 трупов.

На приусадебном участке бывшего педтехникума обнаружено 4 заградительных рва где зарыто 2800 трупов.

Возле здания тюрьмы с северной стороны обнаружены могилы где зарыто 160 трупов.

В лагере военнопленных в 16 могилы зарыто до 4-х тыс. русских военнопленных.

Вблизи Соколовских хуторов в противотанковом рве зарыто до 4-х тысяч трупов расстрелянных еврейских семейств в конце 1941 г.

Заключение медицинской экспертизы. На основании осмотра трупов убитых мирных советских граждан, полагаем, то в большинстве случаев смерть последовала от выстрелов наносимых на близком расстоянии в область затылка, а у некоторых путем размозжения черепа холодным оружием. Судя по тому. По состоянию мягких тканей трупов и одежды предполагаем, что массовый расстрел был произведен в зимние месяцы

1943–44 г. А по содержимому карманов одежды (ложки, куски хлеба, табак, обрывки газет и т.п.) предполагаем, что люди до последнего момента находились в арестном помещении откуда были угнаны, причем у большинства для предупреждения сопротивления руки были связаны кзади, после чего в спешном порядке были убиты. Что касается тупов эксгумированных в усадьбе бывшего лагеря военнопленных по ул. Шевченко полагаем, что смерть последовала после болезней свирепствовавших в лазарете лагеря, а именно от голодно-отечной болезни, сыпного, брюшного тифа, дизинтерии, цинги и огнестрельных ранений.

Пред комиссии майор гос. безопасности подпись	/Чмелев/
Члены комиссии подпись	/Кизийов/
подпись	/Терпиник/
подпись	/Мочульский/
подпись	/Палка/
подпись	/Чвалинский/

Підстава: Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ф. Р-6656, оп. 2, спр. 1, арк.8-9

АКТ

1944 г. апреля 13 дня мы нижеподписавшиеся комиссия в составе председателя зам. нач. УНКВД по Кировоградской области майор гос. безопасности Чмелев Андрей Степанович.

Членов: ст. опер. уполномоченный УНКВД Кизийов Тихон Зиновьевич. Медицинских экспертов врача-хирурга III Совбольницы Палка Владистава Станиславовича и военврача лагеря военнопленных №33 НКВД СССР капитана медслужбы Дилмы Константина Владиславовича по поручению Чрезвычайной Государственной Комиссии произвели осмотр места захоронения немецко-фашистскими захватчиками трупов расстрелянных и замученных мирных советских граждан в г. Кировограде в районе педагогического техникума по ул. Пушкина где были произведены раскопки ям и могил с целью установления общего количества погребенных трупов, методов умерщвления и опознания их.

При этом установлено следующее:

В южной части двора педагогического техникума превращенного немцами в тюрьму, обнаружено 10 могил разных размеров с трупами советских граждан расстрелянных и замученных немецкими палачами в момент оккупации г. Кировограда.

Ямы и могилы разной величины. Некоторые из них имеют длину от 5 до 10 м шириной 3-4 м, глубиной от 1 ½ до 2-х м. Могилы расположены кучно друг к другу. Общий объем данных могил составляет 239 м³.

При эксгумации могил на указанной площади установлено, что в

10 могилах было похоронено мирных советских граждан расстрелянных и замученных фашистами – 69 человек. Из них 8 женщин, один ребенок 3-х лет и девочка 10 лет. Из 69 трупов 38 трупов оказались вполне сгнившими и представляли из себя отдельные черепа и кости скелетов. Трупы лежали в могиле в беспорядочном положении в котором оставались после расстрела. Из общего числа расстрелянных в 11 трупов были связаны ремнями и проволокой назад руки.

Состояние трупов ясно свидетельствует о том, что методами умерщвления немцы применяли расстрелы и истязания. У большинства расстрелянных входные пулевые отверстия находятся в затылочной области, а выходные в лобной и лицевой части. Часть людей убиты тупым оружием с раздроблением костей черепа.

Кроме этих ям-могил посредине двора обнаружен колодец глубиной 28 м в которых по данным бывших заключенных этой тюрьмы и бежавшими из нее, расстреляно в последние месяцы оккупации 500 человек. Трупы извлечь не удалось из-за полного их разложения которому способствовало засыпание расстрелянных навозом. Этим самым создавалась высокая температура способствовавшая быстрому разложению и гниению трупов.

На основании обнаруженных фактов при эксгумации трупов установлено, что массовое истреблением советских граждан немецкими извергами производилось путем массовых расстрелов, истязаний и погребением замученных живьем.

Пред комиссии майор гос. безопасности подпись	/Чмелев/
Члены комиссии подпись	/Кизийов/
подпись	/Дилма/
подпись	/Палка/

Підстава: ДАКО, ф. Р-6656, оп. 2, стр. 1, арк. 10-10 зв.

**Витяги з акту про звірства німецько-фашистських загарбників
та про нанесені матеріальні збитки Кіровоградській області
під час війни 1941-1945 років
(надруковано мовою документа)**

ПО БОБРИНЕЦКОМУ РАЙОНУ

Расстреляно и замучено советских граждан на территории района с августа 1941 года по 16 марта 1944 года – 532 человека.

В конце декабря 1941 года, по распоряжению оккупационных властей, все оставшиеся советские граждане еврейской национальности были выселены из собственных домов и собраны в центре города Бобринец, с последующим размещением в специально отведенном для них квартале.

В первых декадах января 1942 года, из числа евреев сбежал гр-н ТОР-

ГОВЕЦКИЙ, скрывшись из гор. Бобринец. На третий день после побега ТОРГОВЕЦКОГО, по приказанию гебитскомиссара полковника, немец по национальности, ГОЛЬЦМАНА и нач. Бобринецкой гебитсжандармерии, обер-лейтенанта БЭМ и ЭВЕРС, были отобраны 10 человек советских граждан из евреев, которые были закрыты немцами в отдельный дом и зверски сожжены.

В числе сожженных были: ЮСИМОВ Владимир, ГОЦ, ШАРГИЛЬ, КОТЛЯРОВСКИЙ и другие. Причем, во время сжигания указанных лиц еврейской национальности, этот дом охранялся жандармерией. И когда из числа этих граждан, вырвался в окно ЮСИМОВ Владимир, упал в 15-20 м. от места казни в бессознательном состоянии, то тут-же охраняемые жандармами был пристрелен и брошен в горящий дом.

В январе-феврале 1942 года, по распоряжению полковника ГОЛЬЦМАНА к нач. гобитсжандармерии, обер-лейтенанта ЭВЕРС, жандармерия зверски расстреляла 344 человека граждан еврейской национальности в Юго-Западной окраине гор. Бобринец. Из 344 расстрелянных граждан детей в возрасте от 1 до 14 лет, было уничтожено около 120 человек, стариков – 24, женщин около 180 человек, а остальные граждане мужского пола в возрасте свыше 20 лет.

Підстава: ДАКО, Ф.Р-6656, оп. 2, спр. 1, арк. 72-73

ПО ДОЛИНСКОМУ РАЙОНУ

За период немецкой оккупации Долинского района, т. е. с 7 августа 1941 года по 12 марта 1944 года, немецко-фашистскими оккупационными властями всего, по неполным данным, по району расстреляно, повешено и замучено советских граждан – 1466 человек, из них: мужчин 1120, женщин – 180, подростков и детей – 166 человек.

Вышеизложенные данные собраны по 23 сельским советам района по каждому сельсовету в отдельности.

Из 1466 человек расстрелянных и замученных советских граждан по 23 сельским советам района, наибольшие жертвы советских граждан имели место по сельским советам: Долинскому, Маржановскому, Ново-Шевченковскому и Батезманскому. По этим сельским советам имели место групповые расстрелы советских граждан, а именно: в поселке Долинская 7-го октября 1941 года, в 4 часа дня, в центре поселка расстреляно одновременно 68 человек, из них: 66 человек евреев и 2 украинца. Расстреляны старики, женщины и грудные дети. Расстреляны по приказу немецкого коменданта – Зендельбаха.

Підстава: ДАКО, Ф.Р-6656, оп. 2, спр. 1, арк.57-58.

ПО ОНУФРИЕВСКОМУ РАЙОНУ

Среди населения проводили зверства над советско-партийным активом, евреями и лицами проявляющими недовольствие к немецкой власти.

Установлено, что за период немецкой оккупации Онуфриевского района немецко-фашистскими оккупационными властями расстреляно, замучено и повешено около 3600 советских граждан. В том числе жителей Онуфриевского района 87 человек, военнопленных свыше 3500 человек.

В начале сентября 1941 года, немцы создали в селе Павлыше, на территории МТС лагерь для советских военнопленных. По неточным подсчетам (если считать количество колонн, а в колонне по 1000 человек) через лагерь перешло 140 000 человек советских людей.

Братские могилы, имеющиеся на МТС содержат в себе до 3500 человек советских людей, замученных немецкими извергами.

Из Павлышского лагеря для военнопленных, немцы систематически выделяли более крепких физически, а кроме того «подозрительных» пленных и переводили их в особый лагерь, который они оборудовали на 4-й бригаде колхоза «Коминтерн» с. Павлыш. Тут в этом лагере производились всевозможные экзекуции над военнопленными.

Підстава: ДАКО, Ф.Р-6656, оп.2, спр.1, арк.78-79.

ПО ЧИГИРИНСКОМУ РАЙОНУ

8-го августа 1941 года немцы оккупировали Чигиринский район и находились до 1 декабря 1943 года. С первых дней оккупации немцы ввели зверский режим. В районе было создано несколько участковых комендатур, два жандармских управления, которые возглавлялись исключительно немцами.

... Всего в Чигиринском районе немцы расстреляли свыше тысячи человек. Из них следующие акты наиболее зверского уничтожения были совершены немцами по расстрелу мирных граждан и военнопленных красноармейцев.

В 1941 году а августе месяце, в селе Адамовка, немцы расстреляли 11 человек военнопленных красноармейцев в количестве 27 человек в гор. Чигирине. В тоже время была расстреляна другая группа красноармейцев в количестве 14 человек в селе Тарасовка.

Неслыханное по своим зверствам преступление немцы совершили в 1943 году, во время массового уничтожения мирного населения.

Летом 1943 года, немцы расстреляли в селе Яныч 27 человек, среди которых были дети, женщины и старики.

8 июня 1943 года, немцы уничтожили полностью хутор Буда Мельничанского сельсовета. Слабые больные, негодные к физическому труду, а также старики и дети были расстреляны. Здоровое население было вывезено неизвестно куда. Только после разгрома Германии Красной Армией, было установлено, что население было вывезено в Германию на каторжные работы, где они находились в концлагерях.

Підстава: ДАКО, Ф.Р-6656, оп.2, спр.1, арк.62-63.

ПО УСТИНОВСКОМУ РАЙОНУ

Немецько-фашистские захватчики находясь на території Устиновського району, с августа місяця 1941 г. по 15 марта 1944 года, расстреляли и замучили 1400 человек советских граждан, в том числе 437 женщин, стариков и детей.

Уничтожение советских граждан происходило по распоряжению гебитскомиссара, проживающего в гор. Бобринец и бывшего немецкого коменданта Устиновского района штабфельдфебеля ЗИБЕРА.

...Между поселком Ковалевка и с. Израйловка, немецко-фашистскими оккупантами была выкопана яма размером в 25-30 кубометров и а эту яму сваливались трупы советских граждан, раздетых наголо детей, стариков и женщин. Живых детей и стариков вместе с трупами забрасывали землей. На протяжении 2-3 суток, после таких зверств приподнятый верхний слой земли, набросанный на могиле, был как-бы живым, то поднимался, то опускался.

Підстава: ДАКО, Ф.Р-6656, оп.2, спр.1, арк.146, 46 зв.

ДЛЯ НОТАТОК

Збірник
(видання, що продовжується)

«Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Випуск XIII'2020

Спеціальний випуск за матеріалами
VI наукової конференції із міжнародною участю «Кольори війни»
(Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації)

Коректор:

Дарина Третяк

Верстка:

Вячеслав Сорокін

Надруковано
в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»
Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69
Тел.: (0522) 24-25-96
email: zuv2@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р.
серія ДК №4234

Підписано до друку: 03.09.2020 р. Формат 45х64 1/16
Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,5
Наклад 100 прим.

Кіровоградська обласна державна адміністрація

Державний архів Кіровоградської області

Центральноукраїнський національний
технічний університет

Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

КУ «Кіровоградське обласне відділення
Пошуково-видавничого агентства
«Книга Пам'яті України»

ПРОГРАМА

VI наукової конференції із міжнародною участю

«КОЛЬОРИ ВІЙНИ»

*Друга світова війна 1939-1945 рр.
в історії європейської цивілізації*

Мови конференції:
українська, англійська, російська.

Дата проведення:
22 червня 2020 р.

Місце проведення:
м. Кропивницький, корпус № 1 Державного архіву
Кіровоградської області,
вул. Академіка
Корольова, 3.

Початок роботи конференції:
10.00.